

Н. ОСТРОВСКИЙ

Болот канайда
кызылан

ОЙРОТОБЛНАЦИЗДАТ
1940

Н
Ойрот.
13-34а

Н. ОСТРОВСКИЙ

БОЛОТ КАНАЙДА КЫЗЫГАН

РОМАН

Ойрот тилинне
А. Шабураков,
В. Каланаков жо Ч. Чунжеков
көчүргендөр

ОЙРОРТЫН' ОБЛАСТНОЙ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ОЙРОТ-ТУРА — 1940

Кюндилю, сююген нёкёр Сталин! Мен слерге, башымда ла юредючиме, меге эн' кюндилю болуп турган кижиме, бу бастыра дьюрегимнен' дыалбышту бир канча сёстёрди айдарга турым. Башкару мени Лениннин' орденыла награда берди. Бу—эн' бийик награда. Мени, партиянын' бюдюмчилю болущызы Ленинский комсомол юретти, менин' дьюрегим согулып турганда, онын' калганчы согужына дьетире менин' бастыра дьюрюмим бистин' социалистический тёрёлибистин' дъаш ёскюриминин' большевистский воспитаниезине берилер. Меге сюрекей оорын' кайлу болуп турганы, фашизмла калганчы тартыжсу тужунда мен боевой цепте бойымнын' дьериме туруп болбозым болуп дьат. Мени сюреен кату оору кындылап салды. Дье мен, мени бичкти чала билер ишмелки уулдан' Ленин—Сталиннин' партиязы ёскюрип советский писатель эдип дьепсендирген—ёскё оружиеle, ёштиюге согултаны алдындағызынан' тын' берерим.

H. Островский

Б А Ш Т А П К Ы Б ё л ю к

БАШТАПКЫ БАЖАЛЫҚ

— Слердин' кемигер байрам алдында урокко каруу берерге менин' айлымка келип дьюрген — турыгар!

Рыса тон кийген, бултыыйп калган мойнында уур кресттю кижи, юренчиктер дъаар коркудып турган кеберлүө көрди.

Чугулду кичинек көстөр, тактадан' туруп келген алты баланы — төрт уулчакты ла эки кызычакты, ёткюре көрүп турдылар. Олор оны коркуп калган көрүп турдылар.

— Слер отурығар — деп, абыс кызычактар дъаар колын дъаньды.

Олор дезе, дъен'ил тынып ийеле, тюрген отура бердилер.
Ада Василийдин' кёстёри тёрг кеберекке кадала берди.

— Бери келигер, тан'малар!

Ада Василий туруп чыгала,

— Слер учкан-эдюлердин', кемигер тан'ылап дьат?

Ол суракка төртилизи кюрюсле арайын карузын бер

— Бис тан'кылабай дъалыбыс батюшка

Все ган-кыласай двадцатые, батюшка.
Абыстын' дыюзи кызара тюшти

— Тан'кылбай түрүгөр ба, эди-

— Тан кылабай туругар ба, эдюлер, тестеге махорканы кем урган? Тан'кылабай турыгар ба, бис, эмди кёрёрибис! Карман-дарыгарды ан'тарыгар! Дье тюрген! Мен слерге нени айдып турым? Ан'тарыгар!

Ючю, бойлорынын¹ карманындагы бар немезин чыгаргылаш, столго салгылады.

Абыс тан'кы изин бедиреп, бастыра дыктерди шин'жилеп кёрүп, бирде неме тапай салала ,кара кёстю, боро чамчалу, ти-зезинде дымачылу кёк штан кийген — тёргинчизин ала койды.

— Сен не сран'ай тён'ёш чилеп турын?

Қара көстюзи, ичинде оны көрөр кююни дьок болуп, арай каруун айтты: /

— Менде карман дьюк! — колдорыла кёктёп салган дыктеринче сыймай тутты.

— А-а-а, карман дьок, а! Ондый дыаман кылык эдип, — тес-тени кем юрегенин мен билбес болор деп, сананып, турын' ба? Сен эмди школдо артып калар боловым деп, бодоп турын' ба? Дьок, тан'ма, бу сеге тегин ётпёс, Ёгкён ўй тужунда, сени, се-нин' энен' сурап артырып салган, дье эмди дезе, керектин' учы болды. Класстан' чык! — деп, айдала ол кулактан' тын' ооркай

тудуп, оны коридорго чыгара ийде салып ийеле, кийнинен' эжигин дъаап ийди.

Класс тымып, коркүй берди. Павка Корчагинди ненин' учун школдон' чыгара сюргенин кемде билбей турды. Качан юредюден' сон'доп турган алты юренчиктер, абысты сакып турган кухняга, абыстын' пасхага белетеп турган тестезине бир ууш маҳорканы Павка уруп турганын Павканын' надызы ла нёкёри болуп турган, дъан'ысла, — Сережка Брузжак кёргён. Олорго уроктордын' каруун, абыстын' квартиразында берерге керек болгон.

Чыгара сюрдюрген Павка, калганчы тепкишке тюжюп отурып алды. Онын' сананып отурганы, ол эмди айылга канайып дъанарын санааркап турган, эртен турадан' ала, орой тюнге дьетире, акцизный инспектордо кухарка болуп иштеп турган ондый кичеемжек энезине, нени айдатанын сананып отурды.

Павканы кёстин' дъажы тумалап турды.

«Дье мен эмди нени эдетем? Ончозы бу каргышту абыстын' учун. Мен чортко оғо маҳра урдым болбогойм? Сережка туктурган: «Кай калдьу дыыланга уруп береликтер» — деген. Урып бергени ол. Сережкага кем дъок, мени дезе, дьартла чыгара сюрлюп салар».

Ада Василийле ёч башталганынан' бери удай берген. Павка бир катап Левчуков Мишкала согыжып ийген, оны «обед дъок» артырып салгандар. Кижи дъок класста баштактанбазын деп, юредючи оны дъаан балдар юренип турган экинчи класска, экелип салган. Павка кийин дъанындагы тактага отурып алган.

Каткак, кара пиджакту юредючи, дьер керегин ле дъарык керегин куучындап турган. Павка, дьер көп миллион дылдар болгонын ла дыылтыстар база дьердий болгонын, кайкаганына оозын ачып алган, угуп отурды. Уккан немезине кайкайла, туруп чыгала, качыга мынайда айдары тудуп турды: «Кудай законында онойдо бичибegen» — деп, дье буруладарынан' коркуп'турды.

Кудай дъан'ы аайынча юредюде, абыс Павкага дъаантайын беш тургузатан. Тропарьлардын' ончозын, дъан'ы да, эскире де берген (салымдарды) юзе дъарт билетен; кудай нени — кандый кюнде дъаяганын, тын' билген. Эн' озо ада Василийден' сурал аларга шююп алды. Кудай дъан'ынын' баштапкыла урогында, абыс кресло — отыргышка дъан'ыла отурып аларда, Павка колын кёдюрип, куучындаарга дъёп алып алала, туруп алды.

— Батюшка, дъаан класстын' юредючиизи ненин' учун кудай дъан'ында дьер беш мун' дыл деп тургандый эмес, миллион дылдарга туруп дъат, — тейле, ада Василийдин' чын'ырган кыйыгызынан' ол ло тарыйын отура берди:

— Сен нени айттын', тан'ма? Сен кудайдын' сёзин онойдо юренип турган турун' ийне!

Павка юн чыгарарга дьеткелекте, абыс, онын' эки кулагынан' капкан дъерде, ман'дайыла стенеге чокудып турды. Минутанын' бажында, сран'ай юрей соктурып, коркуп калган Павканы коридорго чыгара таштап салдылар.

Павкага энезинен' база тын' дъедиши.

Эртengи күнде, энези школго барып, ада Василийден¹!, уулын школго ойто алзын деп, дъайнап сурал алды. Ол ло ёйдён' ала, Павка абысты бастира дьюрюминде кёрбес болды. Кёрэр кююни де дьюк, коркып та турды. Ол, бойынын' кичинекте ачу дьеткенин таштап салбайтан; абыска да кереги дьюкко сойдырганын ундултпай, чугулданып, ичинде сананып турды.

Уулчак ада Василийден' онон' до ёскё кёп ёён алып туратан: ол оны эжиктен' чыгара сюрюп туратан, керек ле дьюк неме учун, биоткюл неделелерле толыкка тургузып, онон' бирде катап урок сурабайтан, онын' учун, ого пасханын' алдында юредүде сон'доп турган балдарга келижий калып, кожо абыстын' айлына барып, каруу береге керек болды. Ондо, кухняда, пасхага белетеген тесте орто махорконы уруп берген.

Бирде кижи кёрбёгён, андый да болзо, бу кемнин' ижи болгопын абыс тургузала билип алган.

... Урок божоды, балдар тышкary чыгара дьююреле, Павканы курчай турup ийдилер. Ол кеби соок, унчукпай турды. Сөрежка Брузжак класстан' чыкпай турды, ол бойы бурулу, дье нёкёрине бирде немеле болужар аргазы дьюгын, билинип турды.

Учительский кыптын' кёзнёгинен' школдын' заведующий Ефрем Васильевичтын' бажы чыгып калган, онын' дьюон юни Павканы коркудуып ииди.

— Меге тургузала Корчагинды бери ийигер! — деп, ол кыйгырды.

Павка дьюреги согулып турup, учительский дьяар барды.

Станционный буфеттин', ээзи карый берген, чырайы куу, ён'и чыгып калган чогы дьюк кёстю, тууразында турган Павканы, кыязынан' кёрди.

— Ого канча дъаш?

— Он эки, — деп, энези каруун берди.

— Канайдар, арткайла. Условиеzi мындый: айна сегис салковой, база иштеер күнде курсактанып турар, сутказын иштеер, бир сутказын айлында, дье уурданбастан' болзын.

— Не дийзеер, не дийзеер! Ол уурданбас, — деп, энези коркуп калган айтты.

— Дье билюнле иштеп баштазын, — деп ээзи дъакып, оныла коштой стойканын' дъанында турган продавщица¹ дьяар бурулып келеле сурады: — Зина, уулчакты судомойка² дьяар апарып бу уулчакка Гришканын' ордина иш берзин деп, Фросенькага айт.

Продавщица, ветчина³ кезип турган бычагын таштап ийеле, Павка дьяар бажыла кычырып, судомойканын' эжиги дьяар ба-

¹ Продавщица — неме садып турган кижи.

² Судомойка — казан аяк дьюнар кып.

³ Дузаган эт.

пар, тууразындағы әжик дъаар уланып, залды ёткюре басты. Павка онын' кийининен' басты. Энези оныла кожо тюрген базып, мен'дештү ого шымыранып турды.

— Дье сен, Павлушка кичеен, дъамандатпа.

Уулын кунукчылду кёрюшле юйдеп ийеле, чыгып баратан әжик дъаар басты.

Судомойкада иш сран'ай кейлөп турды: кыр кеберлю чокконтарелкалар, вилкалар, бычактар столдын' юстинде чогуп салган дъатты, бир канча юй улус, олорды дъардын ажыра салган кольарткыштарыла арчып турдылар.

Юртийе таакылап калган, тарабаган дъеерен чачту, Павкадан' дьюклө дъаан deer уулчак, дъааны сюреен эки самоварла уружып турды.

Судомойканын' ичинде, посуда дъунуп турган изю суулу дъаан лоханнан' чыгып турган буу толып калган болды, Павка дезе, эн' баштап иштеп турган юй улустын' дьюстерин айлабай турды. Ол судомойканын' ортозына туруп алала, нени эдерин ле кайдаар туратанын билбей турды.

Продавщица Зина, аяк-казан дъунуп турган юй улустын' бирюзине базып келеле, онын' дъардынан' тудуп айтты.

— Бу, Фросенька, Гришканын' ордына слерге ийген дъан'ы уулчак. Сен ого нени эдерин дъарттап, айдып бер.

Павка дъаар кёрюп, дъан'ыла Фросенька деп, адаган юй кижизи дъаар кёргюзип, Зина куучындады.

— Ол мунда дъааны. Ол сеге нени ле айтса, оны эдип тур. — Бура соголо, буфет дъаар басты.

— Дъакшы, — деп, Павка, онын' алдында турган Фроська дъаар, суракту кёрди. Онызы ман'дайындағы терин арчып, онын' чыдаар кирезин кемдьиген айлу, оны юстинен' тёмён кёрюп турды, карызына тюжюп келген дъен'ин тюрюп тура, дъакшызы кайкамчылу, кёгюстин' юниле айтты:

— Сенин' уулчак, ижин' ас: шак бу кубты дылыдарын', база эртен тура эрте, сенин' ондо, кайнаган суу болуп турсын, одынды база дъарып салар, онын' кийининде, бу самоварлар база сенин' ижин'. Онын' кийининде керек тужунда, бычагаштар ла вилкалар арчырын', дъайынты тажырын'. Иш дъедер эркем, терин' чыгар, — деп, ол «а»-га согулта эдип, костромский юнле куучындан турды, онын' ондый куучынынан'ла кичинек кан'как тумчукту кызарган дъюзинен' Павкага кунугып турганы дъок немедий билдириди.

«Бу эдъебис кем дъок ошкош» — деп, ол бойынын' сагыжында шуюнип, Фросядан' сёс угарга сананды:

— Мен эмди нени эдерим, эдье?

Айткан бойынча ла туктурыла берди. Судомойкада иштеп турган юй улустын' дъаан табышту каткылары, онын' калганчы сёстэрин базып ииди.

— Ха-ха-ха!.. Фросенька бойына дъеен таап алды...

— Ха-ха-ха! — деп, ончозынан' тын' Фрося бойы каткырып турды.

Павка бууга, онын' дыозин дъакшы кёрюп болбогон, Фросяга дезе, бастыразыла — он сегис дъаш болгон.

Павка сран'ай эби дъоксынала, уулчак дъаар бурулала, сурады:

— Меге эмди нени эдерге керек?

Дье уулчак суракка дъан'ысلا каткырып айтты:

— Сен эдьеден' сура, ол сеге ончозын айдып берер, мен дезе, мында удурумгала. Бура соголо, кухня дъаар баратан эжиктен' чыга конды.

— Бери кел, вилкалар арчыырга болыш, — деген, иштеп дъаткан дъаш эмес, аяк дъунаачы бир юй кижинин' юнин, Павка укты.

— Не киштежип турыгар? Уулчак ондый нени айдып ийди? Бу мыны ал, — Павкага коларткыш туда берди, — бир учын тиштенип ал, экинчизин кабыргалай чёйип ал. Бу вилкачак, тишириле ары-бери дыжып арчы, дъан'ыс, бир де кир артпазын. Господалар вилкаларды шин'жилеп дъат, кирлю болгонын билип алза — тюбек, айыл ээзи — юй кижи, тургузала чыгара сюрер.

— Канайда айыл ээзи — юй кижи? Павел аайлабады. — Слердин' ээгер мени ишке алган, эр кижи ийне.

Аяктар дъунаачы каткырды:

— Уулым, бистин' ээбис, туткуш ошкош, ол тёжёнётэн тюфяк ийне. Ончозынын' бажын билип турганы, мында айыл ээзи — юй кижи. Ол бюгюн дъок. Иштезен' — кёрюп аларын'.

Судомойканын' эжиги ачыла берди, дыюзюн-дьююр кирлю аяк-калбак тудунган юч официант кирип келдилер.

Олордын' бирюзи таларкак дъарынду, кылчыр кёстю, тёрт толикту дъаан дьюстюзи айтты:

— Капшагай кыймыктаныгар. Эмди он экинчи часовой келер, слер дезе, казынып дъадыгар.

Павканы кёрюп, ол сурады:

— Мынызы кем?

— Ол дъан'ы келген, — деп, Фрося каруун берди.

— Э, дъан'ы кижи бе — деп, ол айдала. — Дье мындый, — онын' уур колдоры Павканын' дъардына келип тюжюп самоварлар дъаар ииде салды, — олор сенде качанда болзо, белен болорго керек, — олорды кёрюп турын' ба, — бирюзи ёчуп калган, экинчизи — дъок ле тынду. Бюгюн бу сеге тегин ёдёр, эртөн база катап ондый болзо, дыюзин'е соктыртарын'. Билдин' бе?

Павка бир де сёс айтпай, самоварларла уружла берди.

Онын' трудовой дьюрюми онойдо башталды. Павка бойынын' баштап ла иштеген кюниндеги чилеп, качанда кичеенбеген. Ол ондогызын, энезинин' айтканын кезикте укпай салатан, айылында эмезин, билип алган. Кылчыр кёс дъарт айткан, айтканды укпазан' дыюзин'е соктырарын'.

Качан Павка будынан' сопогын уштуп алала трубазына кептей тартып алып кёрюктеерде, тёрт кёнёк суу кирер, ичтери те-

стек самоварлардан' чедиргендер чачылып турдылар. Дъайынтылу кёнектёри ала койып, дъайынты оро дъаар, учуртып дъадар. Суулу кубтын' алдына одын салып турды, кайнап турган самоварлардын' юстине коларткыштар кургадып, нениле эт дезе, оны эдип турат. Орой эн'ирде арып-чылап калган Павка, тёмэн кухня дъаар басты.

Дъажы дъаанай берген Анисья деп, судомойка, Павканын' кийининен' дъабылып дъаткан эжик дъаар кёрюп, айтты:

— Уулчакта кандыйда бир дъедикпези бар; - сран'ай дьююлген неме чилеп дьююрип турар. Иштеерге тегиндю ийген эмес туры.

— Эе, уулчак дъакшы, ондыйды — капшагайлладарга да керек дъок, — деп, Фрося айтты.

— Эн'ле-баштап кичеенип дъадылар, онон' удабай калажырай берер, — деп, Луша дъаратпады.

Сегис час эртен тура, юзюги дъок дьююришке тюнин уйку дъок кыйналып калган Павка, кайнап турган самоварларын бойынын' солышчызы — уялбас кёстю, белбек дьюостю уулчакка таыштырып берди.

Ончозы тутагы дъок, самоварлар да кайнап турганын кёрюп, уулчак колдорын карманына сугуп алала, тиштенген тиштерин ёткюре, чёйё тюкюрип ийеле, базынчыктаган кеберлю, кажак кёстерилие Павка дъаар кылан'дап кёрёлө, ойто кару чыгардырбагадый юнле айтты:

— Эй, сен шляпа! Эртен солууга алты часта кел.

— Ненин' учун алтыда, дьети часта солунып дъат ийне? — деп, Павка сурады.

— Кем солунза солунгайла, сен дезе алтыда кел. Кёп калыраар болzon', тургузала сюрюн'е блямба кондырып берерим. Кёрзён' пешка, ишке дъан'ыла кирип алган, тын'ып туруп дъат.

Аяк казан дунаачылар, бойлорынын' дежурствозын дъан'ы келгендеге табыштырып береле, эки уулчактын' күучиндарын дылбилию угуп турдылар. Уулчактын' кандый кылыктузын кёргюзип турган калду юни, Павканы чугулдандырып ийди. Ол уулчакка дъакшынак дъудурыктын' кёгин дъапшырып берерге белетенип, бойынын' солышчызы дъаар бир алтамга дъууктал алды, дье ишке кирген баштапкыла кюнде чыгара сюрдюрип ийеринен' коркуп турганы, оны токтотты. Бастыра бойы каарын келип, ол айтты:

— Сен араай, кижинин' юсти орто чураба, онон' ёскё ёртёнип аларын'. Эртен дьетиде келерим, согужарга дезе, сенен' де коомой эмес билерим: керек болзо, ченеп кёрёлик, — суралтурум.

Ёштюзи куб дъаар алтам кирелю тескерилеп дылала, чугулданып калган Павка дъаар кайкап кёрюп турды. Ол ондый кайралы дъок кару берерин сакыбаган, онын' учун эмеш дъана болды.

— Дье кем дьок, кёргёйибис — деп, ол кимиренди.

Баштапкы кюн кем дьок ётти, Павка дезе, айылы дьяар бойынын' амыранарын, чек иштеп алган кижи болуп, тын' сананып, базып дъатты.

Эмди ол база иштеп дъат, эмди оны кем де ол дымекчи деп айтпас.

Эртентурагы кюн, агыш дъаар заводтын' даан кеберинин' кийнинен' дъожоон' ёксёп турды. Удабас Павканын' да турачагы кёрюне берер. Бу ла мында, эмле Лещинскийдин' усадьбызынын' кийнинде.

«Энем дъартла уюктабай турган болор, мен дезе, иштен' дъанып дъадым — деп, Павка сананып, сыгырып тюргедей база берди. — Мени школдон' чыгарганыда коомой эмес болды. Ши-леемир абыс тюн'ең ле меге амыр бербес, эмди дезе, мен ого тюкюрер де кююним дьок — деп, Павка айылына дъууктап келип дъадала шуюнди, калитканы ачып турала, сагыжына кире конды: — Ол ак-сары тан'манын' дьюзи оозына кыялтазы дьок согорым, кыялтазы дьок».

Энези тышкary самоварла берижип турды. Уулын кёрёлө, чочыган айлу сурады:

— Дье, кандый?

— Дъакшы, — Павка карузын берди.

— Энези нени де билдиртерге сананган. Ол билип ийген, — комнатанын' ачык кёзнёткөринен' Артем — аказынын' дъарын-зак сырты кёрюнип турды.

— Не, Артем келген бе? — деп, ол эби дьоксынып сурады.

— Кече келген, мында артар. Деподо служить эдер.

Павка комнатанын' эжигин сран'ай бюдюмчизи дьок ачты.

Столдын' кийнинде таларкак сыртыла әрү кёрюп отурган кебер, бурулып келди, кою кара кабактарынын' алдынан' аказынын' кату кёстёри Павканы кёрюп алды.

— Э, маҳорочник, келдин' бе? Дье, дье эзен!

Дъедип келген аказыла куучындашканынан' Павкага бир де дъакшы болор кирелю неме билдирбеди.

«Артем ончозын билип дъат — деп, Павка сананды. — Артем адылар да согордон' до маат дьок».

Павлик Артемон' коркып турды.

Дье, Артем дъартла согыжарга сананбаган. Ол столго карыларыла таянып алала, отурғышта отурып, бирде каткырган аясту бирде дъамандаган аясту, кёzin албай Павканы кёрюп отурды.

— Айдарда, университетти божодып салгам, наукаларды бастыра ёдюп, эмди дъайынтыла уружып турым дийсин' бе? — деп, Артем айтты.

Павка кёзюле, дъарылып калган полдын' келтегейиндеги со-дойо чыгып калган кадудын' бёркин сюреен шин'жилю кёстёп алган отурды. Дье Артем столдон' туруп, кухня дъаар басты.

«Токпок дъиири дьогынан' да ёдётэн турбай» — деп, Павка дъен'илтиген айлу тынып салды.

Чай ичер тужунда, Артем Павкадан' класстагы керек канайды болгонын табылу шылап угуп отурды.

Павка ончозын куучындап берди.

— Сен мындый хулиган болуп ёзюп турарын'да, мынан' ары сениле не борор? — деп, энези кунукканду куучындады.

— Дье бис оныла нени эдерибис? Бу кемди тёзёп бюдюп калган болбогой? Ээ, кудай дезен' база, мен бу уулчагашла кыйналганым канча кирелю дийзин' — деп, коптонып турды.

Артем куру аякты бойынан' туура ийдип салала, Павка дъаар бурулып айтты:

— Дье карындажым, мындый. Бирле оңдый болуп калганда, эмди качанда чеберлю бол, иште кубулгазындар чыгарба, керектүү немени ончозын бюдюр; кер-мар, онон' до сени чыгарып ийзе, мен сени онон' ары дъураары дьок эдип, дъурап саларым. Мыны ундуба. Энебисти ары-бери дъединдиртери — борор. Кёрмөс, кайдаарла барза, ондо ончозында, дъарабас керек болуп калар, кайда да болзо нени-нени кылышып салар. Дье эмди андый неме торт дьок болзын. Бир дыл иштеп ийзен', депого юренчик эдип сураарым, ненин' учун дезе, ол дъайынтыга сенен' кижи болбос. Ремеслого юренер керек. Эм тура арай кичинек, дье бир дылдын' бажында сурап көрөйин, айса-болзо алып ийгилеер. Мен бери кёчип дъадым, мында ок иштеерим. Энебис база служить этпес. Ого кажыла шилемирдин' ижинде белин бүгерге борор, дье сен кёр, Павка, кижи бол.

Ол бастыра дъаан сынын тюзелтип турлып келеле, отургыштын' дъёлёнгизинде артып салган пиджагын алып, энези айтты:

— Мен бир часка керегиме барып келейин. — Эжиктин' дъанына келип эн'илеле чыга берди. Тышкары чыгып, кёзнёткин' алдынча ёдюп дъадала, айтты:

— Ондо сеге сапог ло бычак экелгем, энем алып берер.

Вокзалдын' буфеди бюткүл сутказына, юзюги дьок иштеп турды.

Темир дъолдын' тююнтизи алты дъол бириктирип турды.

Вокзал улусла дыык толо болды, дъан'ысла түнде, эки-юч часка, эки поездтин' ортозындары перерывта, тымык турды. Ондо вокзалда дьюстер тоолу эшелондор биригип, ойто дьер сайын тарай дыюре берип турдылар. Фронттон'-фронтко.

Оноортынан' кенеген ле шыркалаткан улус тартып, оноор дезе, тиоп тюн'ей боро шинельдю, тоозы дьок дъан'ы улус апарып турдылар.

Павка бойынын' ижинде эки дыл турушты. Ол эки дылдын' туркунына, онын' көргөни кухня ла судомойка, ончозыла ол. Дъаан подвалдагы кухняда, — тюймеендю иш. Дыирмеден' артык кижи иштеген. Он официант — буффеттен' кухняга дьююрюжип турды.

Павка эмди сегис салковой эмес, он салковой алып турды. Эки дылга ёзюп, тын'ып алды. Ол ёйгё, ол кёп шыра ётти.

Дыарым дылга кухняда поворенка болуп ышталды, онын' кийинде базала судомойкого чыгып иштеди, бастыра кючтю шеф чыгарды, сёскө кирбес уулчагаш — дъарабай салды. Кырышкан керегинде, сокон учун кемди-кемди бычакла сайып ийерин сакырыдан' ёскё. Онын' учун, оны качаннан' бери ижинен' чыгара сюрюп ийер эди, дье оны, онын' сюреен ишке чыйрак эптюзи аргадап турды. Павка 'арыбай, ончозынан' кёп иштеп чыдажып турды.

Буфеттин' сран'ай изю частарында, сран'ай угарга күйгендий, подносту кухня дъаар тюжюре, ойто тёрт — беш тепкишти ажыра калып, учып турды.

Тюн болгондо, качан буфеттин' залдарынын' экилезинде тыгылыш токтогондо, кухнянын' кладовойна официанттар дьуулып аладылар.

Аайы-бажы дъок ойын башталат:

«очко» ло «девятка». Столдо дъаткан кредиткаларды Павка дълан'ыс катап кёргөн эмес. Павка ондый кёп акчага кайкабай турды, олордын' кажызыла бойынын' бир сутка дежурить эткен тужунда, курсактанын турган улустан' — одус — тёртөн салковой дьууп алатандар. Бежен акчадан', салковойдон' дьууп алатан. Онын' кийинде аракыдан' ичиш алала, кёзөр ойногылайтандар. Павка олорго чугулданып турды.

«Каргышту кёрмөстөр — деп, ол сананып турды. — Артем — слесарь баштапкы колдын', алып турганы тёртөн сегис салковой, мен дезе он; былар сутказына бу мынчаны алып дъадылар — нехин' учун? Курсакты экелип берер — алып баар. Аракыга ичиш, ойнодып дъадылар».

Павка олорды — ээлериндий ого ёскё, ёштю улус деп бодоп туратан. «Олор мында шилемирлер, кёдёчилер болуп дьюрюп дъадылар, эмегендери ле уулчактары дезе — бай улус чылап городтор сайын дъадып дъадылар».

Олор бойлорынын' уулдарын гимназический мундир кийимдю экелип тургандар, тутагы дъок дъадынду керегинде белбейип калган эмегендери де экелип туратандар. «Олордын' акчазы, дъалданып дьюрген ээзи господтордын' акчазынан' кёп», — деп, Павка сананып турды. Ол түнде кухнянын' каран'уй толук дьерлеринде ле буфеттин' складтарында болуп турган керектерге де кайкабайтан болгон; кажыла посудница ла продавщицаны алза, ондо баштан'ы дъаан болуп иштеп, дъан'ды ла кючти тудуп турган кижиге, бойын бир канча салковойго садынып ийбезе, буфете узак иштеп болбозын, Павка дъакшы билип турган.

Павка дьюрюмнин' сран'ай терен'ин кёрюп, онын' тюбин, колодезин кёргөндө, дьюрюмде нениде кёрбөгөн дъан'ы немеге дылбиркел турган кижиге, тюдюп калган дыт ла састын' чыгы дыттынып турды.

Дье Артемго, бойынын' карында жын депого иштеер эдип аларга келишпеди: он беш дъаштан' кичинектерди албай тургандар. Бу мынан' качан чыгатан кюнин, Павка сакып дьюрди, ышталып калган дъаан таш турға тартып турды.

Ол дъаантайын ондо — Артемдо болгон, оныла кожо дьюрип, вагондор кёрюп, кандый бир немеле болужарга кичееп турды.

Анчадала, качан Фрося иштен' дьюре берерде эрикчилдю болды.

Кышкырып дьюрер ойногон-каткырган кызычак — дьок болды. Павка дезе, оныла дъуук болгонын тургузала сагыжына алынды. Эртен тура судомойкого келеле, юй улустардын' кыйгызын угуп, кандый — да, дъан'ыскаан немедий дьюктонып турды.

Тюндеги перерыв тужунда, кубтын' от одураг дьеине одын салып турала, Павка печканын' ачык эжигинин' алдана сия базып отурып алды; кёзин дъумган аясту, от дъаар кёрюп турды — печканын' дылдузынан' дъакшы болды. Судомойкада бирде кижи дьок болды.

Шююлтези — бу дъуукта Фросяга кандый болгондоры ойто сагыжына эбелгенин билбей калды, картина кандый болгоны дъарт боло берди:

Суббота кюн, тюннин' перерывында, Павка текпиши тёмэн кухня дъаар тюжюп дъаткан. Бурулчыкта дъаантайын ойынчылар дъуулыш турдаачы кладовой дъаар кёрюп ийерге дыилбиркеп, одыннын' юстине чыгып алды.

Ойын дезе, ондо сран'ай кёндюккен тужы болгон.

Чугулданганынан' кюрен' боло берген Заливанов банкты тудып отурды.

Текпиште алтамдар угулды. Кая кёрди: юстинен' тёмэн Прохошка тюжюп дъатты. Павка оны кухня дъаар дьюре берзин деп, сакып аларга текпиштин' алдына кирип алды.

Тепкиштин' алды каран'уй болуп, Прохошка оны кёрюп болбос болгон.

Прохошка тёмэн бура согордо, Павкага онын' таларкак сырты — ла дъаан бажы кёронип турды. Тепкишле юстюнен' тёмэн, мен'дештио дъен'ил базытла кем де тюжюп дъатты, Павка таныш юн угуп алды:

— Прохошка, сакы.

— Прохошка токтой тюжип, кая кёрёлө, ёрё кёрди.

— Сеге не керек? — деп, ол кимирт этти.

Алтамдар тепкишти тёмэн тирсилдеп, тюжерде Павка Фросяканы танып алды.

Ол официантты колынан' ала койоло базынган ла юзиктеген юнле айтты:

— Прохошка, сеге поручик берген акча кайда?

Прохор колын тюрген ушта тартты.

— Не дийсин'? Акча? Мен сеге бербегем бе? — деп, ол чугулданып, кату айдып турды.

— Дье ол сеге юч дьюс салковой берген ийне. — Фросянын' юнинде туюк ёксёп турганы угулып турды.

— Юч дьюс салковой дийзин' бе? — деп, Прохошка ёчёп айтты. — Сен не, олорды алыш алайын деп пе? Аяк дъунаачыга — тын' баалу болор болбос по? Мен бодозом, ол до берген бежен салковой, дъедер. Кёрзён', кандый ырыс! Сенен' ару, юренген барынъкалар да ондый акча албай дъадылар. Онын' да учун спасибо айт, — бир ле тюн кожо уйктайла бежен салковой аларга. Тенектер дьюк. Дыирме кирени мен сеге база берейин, ол ло, тенек болбозон' — базада иштеп аларын', мен сеге проекция тургузарым. — Прохошка калганчы сёстэрин айда сала-ла, кухня дъаар дъюре берди.

— Шилемир, дылан! — деп, оны ээчий Фрося кыйгырала, одынга дъёлёнё туруп, туюк ыйлай берди.

Қачан Павка, ол куучынды угуп, тепкиш алдында каран'үйда туруп алала Фросянын' ёксёп ыйлаганынан', кулаш одынга бажы согулып турганын кёрюп — тұра, кандый ачынчылу сагышту болгонын билдиртип айдып берерге, сёстё табылбас. Павка унчукпай, тепкиштин' чой түрткюштеринен' бек тудунып алала, бирде билдиртпеди, шююлтезинде дезе, дъап — дъарт мындый шююлте коно берди: «Шилемирлер мыныда садып ийген туры. Эх, Фрося, Фрося!..».

Прохошканы кёрөр — кюни дьюк болгоны тамла тын'ый берди, айландыра турган неме, ончозы дье斯基нчилю кёрюнип, кереги дьюк боло берди. «Эх, кючим бар болгон болзо, бу кулугурды ёлтюре согуп салар эдим! Мен ненин' учун Артемдый дъаан, кючтю эмес?»

Печқадагы оттор дъалбышталып кююп, ёчё берип турды, онын' кызыл дъалбыш тилдери дъельбиреп, кёк ён'дю дъалбыш болуп биригип турды: Павканы кемде электеп тилин көргюзил турғандый болды.

Комната — бирде табыш дьюк, дъан'ысла печканын' ичинде тызыртыла кранттан', деп-тен' ёйдин' бажында тюжип турган тамчынын' табыжы угұлып турды.

Климка дылтырада арчып салган калганчы кастрюлязын полкага тургузып салала, колын арчып турды. Кухняда бирде кижи дьюк болгон. Дежурный повар ла кухонщицалар чечинер дьерде уюктап дъаткандар. Тюннин' юч қазына кухня тымып турды, ол частарды — Климка ёрё чыгып, Павкада ёткюрип туратан. Поваренок, кара кёстю, кубка от салачыла дъакшы танышып алган. Ёрё чыгып келеле, Павканы эжиги ачык печкенин' оозында сия базып отырганын кёрюп алды. Павка стенеде чачы атрайып калган таныш кебердин' кёлёткизин — кёрёлә, бурулбай, туруп айтты:

— Отур, Климка.

Поваренок салып койгон кулашқа чыгып, дъадып алала, унчукпай отурған Павканы кёрюп кюломзиренип айтты:

— Сен не, отты тармадап турын' ба?

Павка оттын' дылбыжынан' кёстэрин дьюк арайдан' алды. Климкага — дылтырап турган эки дъаан кёстёр кёрюп турды. Климка ол кёстёрдён' айтпай салган кунукчыл кёрюп алды. Эн'

баштап ол кунукчылды, Климка нёкёринин' кёзинде кёрип алган.

— Сен Павка, бюгюн кандый да каткынчылу — деп, ол бойынын' кайкаганын айдала, тым отурала, сурады: — Сениле не-не болгон, болтон бо?

Павка турып чыгала, Климкала коштой отурып алды.

— Бир де неме болбогон, — деп, ол туюк каруун берди. Меге мында кюч Климка. Онын' тизезинде дъаткан колдоры — дъудурукка тююле берди.

— Сени бюгюн не табарды — деп, Климка чаганактана кёдюринип айтты.

— Бюгюн табарды дийсин' бе? Дъаантайын ондый, мен бого иштеерге киргенимнен'ле бери. Мында не болуп турганын' сен кёрзён! Сран'ай тёёлёрдий иштеп дъадыбыс, онын' дъакшызы учун кемнин'ле сагыжына кирзе, тижини согуп турар, адаанга кемде турбас. Бисти мынын' ээзи ого иштезин деп, дъалдан алган, мында дезе, кемделе кюч бар болзо, ол согуп турар праволу болуп дъат. Дъара тартылып болбозын' ийне, ончозына дъанийс ёйдё дъарап болбозын', кемгө дъарабазан', онон' токпок дьи.

Ишти канайдала дъакшы эдерге кичееп, бирде кижи дъектебезин деп, албаданып турар болzon', тюн'ейле кемге-кемге дъетирер ёйинде дъетирбegen бolor — дъиткеледип аларын'...

Климка коркуп калганы, оны токтотты:

— Сен онойып кыйгырба, онон' ёскё кем-кем кирип келип, угуп ийгилеер.

Павка тура дьюгюрди.

— Дье укулагайла, тюн'ейле мынан' дьюре берерим. Дъолдын' карын арчырыга мынан' дъен'ил, мында дезе... ёлюм, жулктын' юстюнде жулик отурып дъат. Олордын' ончозынын' акчазы, канча! Бисти кижиге бодобой дъадылар, кыстарды дезе — сагышка киргечеле электеп дъадылар, олордын' дъёбине тюшпей турган дъакшызын, тургызала чыгара сюргюлейт. Олор кайда баратан? Качкын, ёскюс, аштап дьюргендерди дьюуп дъадылар. Олор курсак учун тудуп дъат, мында курсагын азыранарага эмеш арга болуп турган учун, ачананын' учун дъёпсинип дъадылар.

Онын' айдып турган чугулдуна, Климка коркып эрмекти кем-кем угуп ийбезин деп, коркунып, тура дьюгюрип, кухня дъаар баратан эжикти дъаап ииди, Павка дезе, дьюрегинде кайнап турган немезин юзе чыгара айдып турды.

— Сен Климка, качан сени согуп тургулаза унчукпай дъадын'. Ненин' учун унчукпай дъадын'? — Павка столдын' дъанын-дагы отургышка отурып алала, бажын алаканына чылаазынду салып ииди. Климка печкага одуннан' салала, база столдын' дъанына отурып алды.

— Бюгюн книга кычырбазыбыс па? — деп, ол Павкадан' сурады.

— Книга дъок, киоск дъабулу, — деп, Павка каруун берди?

— Не, ол бюгюн садышпай дъат па? — деп, Климка кайкады.

— Садучызын (продавезин) жандармдар алып баргандар. Онон' нени де таап алғылаган — деп, Павка каруун берди.

— Ненин' учун?

— Политика учун, дежет.

— Климка аайлап болбой, Павка дъаар кёрди.

— Политика дегени не?

Павка дъарындарын тартыштырып ийди.

— Чорт билер оны! Кем каан ла удура тартыжып турганы, политика дөп адалып дъат дежет.

Климка чочый берип, сурады:

— Ондый улус бар болотон бо?

— Билбезим — деп, Павка каруун берди.

Эжик ачыла берди, судомойкага уйкудан' дъан'ы турган Глаша чыгып келди.

— Слер не уюктабай турыгар уулчактар? Поезд дъок тужунда бир час карамтыгып ийерге кем дъок. Бар Павка, мен кубты кёрэйин.

Павканын' службазы, онын' сакып турган ёйинен' озо божоды, оны ол билбей калган.

Январь айдын' соок күндердин' бирюзинде, Павка бойынын' сменазынан' учуна дьетире иштеп, айылга дъанарага тергенип, дье оны солуур уулчак дъок болды, Павка барада, дъанып дъатканын айылдын' ээзи юй кижиге айтты, дье онзы божотпой турды. Арып-чылап калган Павкага, экинчи сутказын иштеерге келиши, түндө онын' чинеези сран'ай чыга берди. Перерывта кубтарга суу урып, оны юч часта келетен поездке, белетеп кайнарада керек болгон.

Павка крантты толгоп ийерде, суу келбей турды. Дъартла водокачка — суу быжатан дьер, бербеген. Крантты ачык артырала, одыннын' юстине дъадала уюктай берди: чылаганы оны дъен'ди.

Бир канча минуттын' бажында, кранттын' суузы шоркырап кююлей берди, суу бакка урула берди, онын' кырына дьетире тололо, кафельный плита ажыра, судомойканын' полына ажып акты, ондо алдындағыдый бирде кижи дъок болды. Суу там ла кёптёп турды. Ол полго дъайылала, залдын' эжигинен' ёдуп тұра берди.

Аккан суу, немелердин' ле уюктап дъаткан пассажирлардын' чемодандарынын' алды дъаар акты. Оны кемизиде кёрбей турган, дъан'ысла, качан суу дъаткан пассажирды алып ийерде, ол бут бажына тұра дьююрип, кыйғырды, ончозы немелер дъаар тап эттилер. Каймыгыжа бердилер.

Суу там ла кёптёп турды.

Экинчи залда, столдогы немени дъууп турган Прохоща пассажирлардын' кыйғызын угала, сууды кечире калып, эжик дъаар дьююрип келеле, бар дъок кючиле ача сокты. Эжиктин' тудуп турган тююлген суу, зал дъаар дъайыла берди.

Кыйгылар тын'ыды. Судомойкага дежурный офицанттар кийдире дьюгюрип келдилер. Прохощка уюктап дъаткан Павканын' юсти орто барды.

Ачузына сран'ай дьююле берген уулчактын' бажына дъудурыктар ээчий-деечий тюгёлип турды.

Ол уйкудан' ылам бирде неме аайлабай турды. Кёзинин' оды дъалкындый чачылып, сюреен соконынын' сызы бастыра эдине ёдип турды.

Юрей соктырып салган, айлына дьюок арайдан' дьетти.

Эртен тура, санааркап калган Артем, не болгонын ончозын Павкадан' сурап угуп турды.

Павка кандый болгонын ончозын куучындай берди.

— Сени кем соккон? — деп, Артем туюк сурады.

— Прохощка.

— Дье, кем дьюок, дъат.

Артем тере тонын кийип алала бир де сёс айтпай чыга берди.

— Мен Прохор деп офицантты кёрюп болгойым не? — Глашадан' таныш эмес ишмекчи сурады.

— Ол эмди кирер, сакып — алыгар, — деп, Глаша каруузын берди.

Дъаан кебер эжиктин' дъанына дъёленип алды.

— Кем дьюок сакып алайын.

Прохор подносто аайы дьюок кёп аяк, табакты салып алала, эжикти будыла тееп ачып, судомойкого кирип келди.

— Бу болор — деп, Прохор дъаар кёргөзип, Глаша айтты.

Артем ичкери алтап келип, офицанттын' дъардына колын уур салып, кадай кёрюп турала, айтты:

— Менин' карындажым Павканы ненин' учун соктын'?

Прохор дъардын божодып алайын теген тушта дъудуруктын' коркушту, тын' келип тийгени оны дьерге дыыгып ийди; ол туруп аларга ченежерде, дье баштапкызынан' тын' келип тийген экинчи дъудурук оны дьерге дъаба кадап салды.

Коркуп калган посудницалар туура дьюгюришилдер.

Артем бура соголо, эжик дъаар басты.

Прохощка дъара соктырып, дьюзи кандалып калган, полдо ан'данып дъатты.

Артем эн'ирде деподон' ойто дъанбады.

Энези билип алды: Артем жандармский отделенияда отурган.

Алты сутканын' бажында, эн'ирде, качан энези уюктап турар тужунда Артем дъанып келди. Орында отурып дъаткан Павкага дъууктай базып келеле, эркелеткен аайлу сурады:

— Дье дъакшы болдын' ба, карындаш?

Коштой отурып алды. — Онон' до коомой болотон. Онон'тым отурала, кожуп айтты: — Кем дьюок, электростанцияга барын', мен сенин' керегин' де айткам. Ондо ишке юренип ала-рын'.

Павка Артемнын' дъаан колдорын эки колыла бек тудуп турды.

ЭКИНЧИ БАЖАЛЫҚ

Кичинек городокко «Каанды ан'тарган!» деп, табыш куюлып кирип келди. Городокто бүтпей турдылар.

Шуурган тужунда келген поездтен', перронго шинельдин' юстинен' мылтык кийген эки студент чыгып келди. База дъян'-деринде кызыл бёс тан'ынган революционный отрядтын' солдаттары. Олор станционный жандармдарды, карыган полковники ле гарнизоннын' начальник арестовать эдип ийдилер. Городокто бүде бердилер. Карлу ороомдорло, плошадь дъаар мун'дар тооул улус чёйюле берди.

Дъайым, ончозы тион'ей болор, карындаш болор деп дъян'ы сёстёрди ачаптып угуп турдылар.

Табышту, дыыргалду болгонына толгон күндер — ёдё берди. Тымый берди, городской управынын' туразында, ээзи болуп меньшевиктер ле бундовщиктер болгон туразынын' юстонде, кызыл флаг турды. Ёскёзи ончозы онайдо артып калды.

Кыштын' учында, городокто, гвардейский кавалерийский полк туруп алды. Эртентураларда станцияга западный фронтон', качып турган майночыларды тудуп, атту экскадрондор дьюрюп тургандар.

Кавалергардтардын' дьюстери ток, сёёги дъаан чыдалду, чын'дый улустар офицерлер, кёп сабазы — граffтар ла, князьтар, алтын погонду, рейтузаларында чын'музы мен'юн, ончозы, каан тужундагызындый — сран'ай революция болбогон немедий.

Он дьетинчи дыл ёдё берди. Павкага, Климкага ла Сережка Брузжакка бирде неме кубулганы дьок. Азыгыла ээлери артып калды. Дъян'ысла, дъашту ноябрьда кандый да неме боло берди. Вокзалда дъян'ы улус, кёп дъян'ы большевиктер деп, кайкамчылу ат аданган окоптын' солдаттары боло берди.

Ол ондый кату, дъаан ийделю ат кайдан' табылганын кем де билбес.

Гвардеецтерге фронттын' майночыларын тударга кюч. Мылтыктын' дызырытына вокзалдын' шилдери оодылары там кёптөп турды. Фронттон' группаларла юзе качып, токтооткондо, удура дыдалажып айрылып турдылар. Декабрьдын' баштапкы ёйинде, бүткюл эшелондорло чубап турды.

Гвардеецтерге вокзалды бууп ийдилер, токтодып аларга санан-гандар, дье олорды пулемет табыжыла тоскырып сюрюп турды. Ёлюмге юренип калған улус, вагондордон', чыгара калып турдылар.

Гвардеецтери город тёмён боро фронтовиктер айдал, кийдирип турдылар. Кийдире айдал дьетиреле, вокзалга ойто бурулдылар, онон' ары эшелон ээчий эшелондор ичкериледилер.

Бир мун' тогус дыюс он сегис дылда — юч надылар «алтан алты» деп ойын ойногон, Сережка Брузжактан' чыгып ба-

рып дъадылар? Дъолой Корчагиннин' сады дъаар бурыгылады. Ёлён'гё дъадып алдылар. Кунукчыл болгон. Юренип калган со-от-иштер кюонге тийе берди. Кюонди канайда дъакшы ёткюре-тенин сананарын баштадылар. Кийин дъанында аттын' тибирти угулала, дъолго атту кижи чыгара дъортып келди. Ат дъан'ыс-ла калыганыла, шоссе дъолдон' садтын' дъабыс чеденин бёлюп турган ороны кечире калып ийди. Атту кижи камчызыла Павка ла Климка дъаар имдеп дъатты.

— Эй уулдарым, бери!

Павка ла Климка бут бажына тура дьююреле, забор чеден дъаар дьююрдилер. Атту кижи бастыра бойы тоозын: дыткезине тюжюре кийген фуражказын дъолдын' боро тоозыны калын' дъаап салган, кёк-ногоон гимнастеркалу ла кёк-ногоон штанду. Бек солдатский кайыш курында наган ла эки немецкий бомбалар болды.

— Ичерге суу экелигер, балдар! — деп, атту кижи сурады, качан Павка туразы дъаар суу экелерге баарда, ол кижи кезе кёстөп турган Сережка дъаар кёрюп сурады: — Айт уулчак, городто кандый дъан?

Сережка мен'деп туруп, ол дъан'ы келген кижиге городтогы солун табыштарды юзе куучындап турды.

— Бисте кандый да дъан' дъок болгонынан' бери, эки неделе болды. Бистин' дъан'ыбыс бойы коруланар дъан'. Дъурт улус ончозы элип-селип түнде городты корууларга барып дъадылар. Слер кем болорыгар? — деп, ол бойынын' дъанынан' сурак берди.

— Дье ёткюре кёп билзен' — капшай карый баарын' — деп, атту кижи кюлюмзиренип каруун берди.

Турадан' Павка колында суулу кружка тудунып алган, дьююрип дъатты.

Атту кижи, сууны бир тынышла кургада тюбине дьетире ач ичип ийеле, кружканы Павкага береле, тискинин силке согып ийеле турган дъеринен' тап эдип ман'тадып, карагай агаштар дъаар ман'татты.

— Бу кем болгон болотон? — деп, Павка Климкадан' сурады.

— Мен кайдан' билейин? — деп, онызы ийнин тартынып, каруун берди.

— Баяла базала дъан' ёскёлёнёр болор. Онын' да учун Лещинскийлер кече атана бергендер. Байлар качып турганда — партизандар келетени дъарт, — деп, ол политический суракты Сережка кату шюоп ийди.

Онын' онойдо айтканында сюреен дъайылары дъок болордо. Павка ла Климка ого-бюде бердилер.

Уулдар ол керекте дъазап куучындажарга дьеткелекте, шоссе дъолло туйгактар тарсылдай берди. Ючилези забор дъаар тап эттилер.

Агаштын' ортозынан', уулчактарга дъокле кёрюнип турган, лесничийдин' туразынын' ары дъанынан' улус, повозкалар келип

дъатты, сран'ай ураак эмес дъерде, шоссе дъолло, атту ээрлеринин' кажын кечире мылтыктар салып алган он беш кирелю улус келип дъатты. Атту улустын' алдында экю: бирюзи дъаанай берген кижи, кёк—ногоон френчтю, офицерский кайыштарла курчангап, тёжинде бинокльду, оныла коштой — дъан'ыла уулдардын' кёргён — атту кижи. Дъаанай берген кижинин' френчинде — кызыл дъалама — бант.

— Мен нени айткан эдим? — деп Сережка Павканы кабырғазына тюртюп ииди. Кызыл дъалама — банттын кёрюп турун' ба? Партизандар! Партизандар, тийдим. Менин". кёзим ойылзын, дье партизандар... Сююнгенине чын'ырып ийеле, күш чылап за-бор ажыра учкандый калыйла, ороомго чыкты.

Нёкёрлөри экилези онын' кийнинен' бардылар. Эмди ючилизи шоссенин' кырына турала, келип дъаткан улусты кёрюп турдылар.

Атту улус сран'ай дъууктап келдилер. Уулчактарга таныш кижи, уулдарды кычырып алала, Лещинскийдин' туразы дъаар камчызыла уулап сурады:

— Бу турада кем дъадып дъат?

Павка атту кижиден' артып калбазына албаданып, куучын-дап турды.

— Ондо адвокат Лещинский дъадып дъат. Кече кача берген. Дъартла слерден' коркыган болор...

Сен, бис не улус болгонын кайдан' билип турин? — деп, дъаанай берген кижи кюлюмзиренип сурады.

Павка бант дъаар кёргюзип, кару берди:

— Бу мынызы не? Дъарт билдирип дъат...

Городко кирип дъаткан отрядты кёрёрине дъилбиркеп, дъурт улус ороом дъаар чыккылады. Бистин' надылар шоссенин' дъа-нына туруп алала, арып-чылап калган, тоозынга бастырган, ёдюп дъаткан красногвардеецтерди кёстёрин салбай кёрюп турдылар.

Качан таштарла, отрядтын' сок дъан'ыс орудиези, — уй мылтыгы ла пулеметтор повозкалары калырап ёткен кийнинде, уулчактар партизандардын' кийнинен' ары баргылады. Качан отряд городтын' ортозына барып квартиralар сайн тургулап турарда, айылдарына тарап-таркап дъандылар.

Эн'ирде Лещинскийдин' отряд токтогон дъаан гостиный ту-разында кезип эткен бутту, дъаан столдын' кийнинде, тёрт ки-жи отурды: ючози комсоставтан', база буурая берген чачту, дъа-анай берген — отрядтын' командиры нёкёр Булгаков.

Булгаков столдын' юстинде губерниянын' картазын дъая са-лып алала, онын' юстине тырмактарыла кёргюзип, дъолдорды бедиреп, одоштой отурган эттен'ир бек тиштю кижиден' сурап отурды:

— Сен нёкёр Ермаченко, мында согужар керек дийзин' бе, мен санангамда, эртен тура мынан' баарга керек. Тюнде бар-ган болзо, дъакшы болор эди, дъан'ыс улус арып-чылап калган. Бистин' задачабыс — немецтер бистен' озо Казатинге дъетке-лекте, ого дъедип алары болуп дъат. Бистин' бу кючибисле удур-

лажарга — каткымчылу болор... Бир орудие ле одыс снаряд, эки дьюс дыда ла алтан юлдю — дъаан кюч... Немецтер темир лавинала келип дъадылар. Согужарга бис болорыбыс, дъан'ыс, барып дъаткан частътарла биригип аларга керек. Онон' ёскё, нё-кёр, бис дъолой немецтерден' башка, кёп дъозюн-дъюор контрреволюционный бандалар барына учураарыбысты ундубаска керек. Менин' шуюлтемле болзо, — станциянын' ары дъанындагы кюрди оодып ийеле, эртен тура, мынан' чыгарга керек. Немецтер оны дъазап турганча, эки юч кюн ёдё берер. Олордын' темир дъолло баары буудакталып калар. Слер канайда сананып туругар, нёкёрлөр? Мыны шуюп алалдар, — деп, ол столды айландыра отургандардан' сурады.

Булгаковтын' одожында отурган Стружков эрдин чайнанып, карта дъаар кёрёлө, онын' кийинде, Булгаков дъаар кёрюп, тамагында токтооп калган сёзин, дьюк арайдан' чыгара айдып ийди:

— Мен... Булгаковло дъёп... синип турум.

Ончозынан' дьинит, ишмекчи кижинин' блузка-чамчазын кийгени дъёпсинип ийди:

— Булгаков чынын айдып дъат.

Дъан'ысла, тюште уулчактарла эрмектежип турган Ермаченко дъёпсинбей, бажын дъан'ды.

— Ондый болзо бис отрядты чортко дъууганыбыс па? Немецтерле согушпай, тескерилеерге бе? Менийинче болзо, биске бу орто табарыжарга керек. Трапака бийелеерге кюонге тийди... Мен болзом бу орто, кыялтазы дьюк тартыжар эдим... — Ол отургызын кенетийин туура дъылдырала, комнатанын' ичине басты:

Булгаков дъараттай, оны кёрди.

— Согышса — дъазап согужарга керек, Ермаченко. Улусты дъарт ёлюмдю ле дъоболдор болор дьерге таштаарга, бис ондый кылык эдип болбозыбыс. Бир дъанынан' каткынчылу болор. Бистин' кийнибистен' уур артиллериyalу, бронемашиналарлу бюдюн дивизия келип дъат... Бала болбос керек, нёкёр, Ермаченко... Онон' арткандары дъаар кёрёлө, айтты:

— Дъёптин' бюткени, — эртен-эртен — тура, мынан' ба-рып дъадыбыс.

— Экинчи сурак — связь кереги — деп, Булгаков совещанияны узатты. Бис ончозынын' кийинде барып дъатканыбыста, бистин' алдыбыста турган задача, немецтердин' тылышында ёткюрер ишти тёзёэри. Мында темир дъолдын' дъаан тююнтизи, городычак эки вокзалду. Бистин' кичейтенибис, станцияда бистин' бюдюмчилю нёкёрибис иштеер эдери. Эмди бис, бойыбыстын' уулстан' ишти баштаарына кемди артыратаныбысты дъёптёэр керек. Кандидатура темдектегер.

— Менин' санаамла болзо матрос — Жухрай артарга керек — деп, стол дъаар базып келип, Ермаченко айтты. — Баштапкызында, Жухрай бу дьердин' кижизи. Экинчизинде, ол слесарь ла монтёр — станцияга иштеерге кирип алар аргазы бар. Федорды бистин' отрядта кем де кёрбёгён, — ол дьюокле түонде

келер. Ол керсю уулчак, мында керекти дъарандырып койор. Менин' шююлтемле, ол сран'ай дъарамыкту кижи.

Булгаков бажын кекип иди.

— Чын, сениле, дьёп, Ермаченко. Слер нёкёрлёр, дъаратпай турганыгар бар ба? — деп, арткандарынан' сурады. — Дьюк: Айдарда керек бюткен. Бис Жухрайга акча ла ишке кирер мандат артырып дъадыбыс.

— Эмди ючинчи — калганчы сурак, нёкёрлёр — деп, Булгаков куучындады. — Онызы, городто бар мылтыктар керегинде. Мында каан дъуузынан' артып калган, бюткюл склад — дыирме мун' тоолу мултыктар бар. Олорды крестьяниннин' сарында салып койгон, онын' барын ончозы ундуп салгандар. Меге онын' керегинде, сарайдын' ээзи — крестьянин айтты. Олордон' айрыларга дъат... Немецтерге ол складты артырарга дъарабас. Мен бодозом оны, ёртёп салар керек. Эм тургузала баштап, эртөн турага оны белен эдер керек. Дъан'ыс, ёртёөргө дъеткерлю: сарай городтын' дъаказында, дъокту улустын' тулашынын' дъанында туруп дъат. Крестьяндардын' айыл дъурттары күйерден' магат дьюк.

Бойы чон' кеберлю, кырганы удай берген, кылдый сагалду Стружков, келтирей берди:

— Не... не... ненин' учун... ёртёйтён? Мен са... сананзам мылтыктарды дъу... дъурт улуска юл... юлеп берер.

Булгаков оноор тюрген бурулып келди:

— Юлеп берер дъийзин' бе?

— Чын, онызы чын! — теп, Ермаченко тын' кыйгылу айда салды. Оны ишмекчилерге ле онон' ёскё алайын деген дъурт улуска юлеп берер. Качан кызына дъетире кыстап келгенде, немецтердин' кабыргаларын тараар неме бар болор, олор кыстаарын канчала кирелери дъеткенче эдер ийне. Качан чыдап болбос кирелю болзо, уулдар мылтыктарын колго тудунып ийер. Стружков чын айтты; юлеп берер. Деревнеге апарган болзо, дъакшы оқ болор эди. Ёбёгёндёр олорды ырада сугуп салгылаар, качан немецтер сран'ай арутап — реквизировать эткилезе ол мылтыгаштар, ой кандый керектю болор.

Булгаков каткырды.

— Дье, немецтер мылтыктарды табыштырзын деп, приказ бергилеер ийне, ончолорыла апарып бергилеер.

Ермаченко дъаратпады:

— Дье ончозы бербес ийне. Кем апарып берер, кем артырып салар.

Булгаков отурган улусты суракту айландаира кёрди.

— Юлеп берерис, мылтыктарды юлеп берерис — деп, Ермаченко ло Стружковтын' сюме-дьёбине дъаш ишмекчи турушты.

— Дье, айдарда, юлеп берерис,—деп, Булгаков дьёспинди.

— Дье, сурактардын' ончозы, — деп столдон' туруп дъада, ол айтты. — Эмди бис эртөн турага дъетире амырап аларга кем дьюк. Качан Жухрай дъедип келзе, меге кирзин. Мен оныла

эрмектежерим. А сен, Ермаченко, барып каруулдарды көрүп кел.

Булгаков дъан'ыскаан артып калала, айылдын' ээзинин' гостиныйлу одожындагы спальняга барып, матрацтын' юстине шинелин дъайып ийеле, дъадып алды.

Павка эртөн тұра электростанциядан' дъанып дъатты. Ол болжы кочегар болуп бир бүткюл дыл иштеп келди.

Городто, сакыбас дъанынан' каймыг болуп турды. Ол каймыгу, онын' көзине тургузала көрүне берди. Дъолой бир, экиден', ючтен' мылтық тудунып дъанып дъаткан дъарт улус тамла көптөдө көрүнөр болды. Павка керектин' айына чыкпай, айлы дъаар мен'деди. Лещинскийдин' усадьбазынын' дъанында, онын' кечеги таныштары — аттарына мингилеп турдылар.

Айлына кийдире дъюгюреле, мен'дештю дъунунып алып, энзинен' Артем әмдиге дъетире дъогын билип алала, Павка чыга конып, городтын' бир учында дъаткан Сережка Брузжак дъаар дъюгюрди.

Сережка, машинисттын' помощнигинин' уулы болгон. Онын' адазы — бойында кичинек турачакту ла база кичинек хозяйстволу болгон.

Сережка, айылында дъок болуп калды. Онын' энези эдиканы толы, ак дьюстю юй кижи, Павка дъаар чаптыксынып қылайып көрүп салды.

— Көрмөс оны билер, кайдагызын, тан' дъарып турардала чыгып барған, оны дъен'илчек эмес кайда алып дъори болбогай. Кайдада мылтыктар юлеп дъат тешкен, ол дъартла ондо болбой кайтын. Слерге чимириктю дъуучылдарга, камчыла берерге керек. Ёйинен' ёткюре баш билине бергенігер. Токтодып болбос болгон. Бойлоры горшоктон' эки ле сёём бийик, база мылтық керек. Сен ол кулугурга айт, канайып-канайып айылына дъан'ыс та патрон экелзе, бажын юзүп саларым. Кандайла кереги дъок немени экелип салар, онын' учун карууна тур. Сен не, база оноор тергенип алдын' ба?

Дье Павка, арбанып дъаткан Сережканын' энзинин' куучынын укпай турды, ороомго чыга конды.

Шосселе эки дъардында бир мылтыктан' салынган, бир эр кижи келип дъатты:

— Ой ёбёгён, кайдан' алып алдын'? — деп, Павка онын' дъанына дъюгюрип келди.

— Ол анда, Верховинада юлеп дъадылар. Айдып берген адресла, Павка бар дъок кючиле дъюгюре берди. Эки ороомды кечире дъюгюреле, ол, дыдалу, уур пехотанын' мылтыгын экелип дъаткан уулчак келип дъатканына тушташты.

— Мылтыкты кайдан' алдын'? — деп, Павка оны токтодып алды.

— Школдын' одожында, отрядниктер юлеп дъат, дье база дъок. Ончозын юлежип бардылар. Тюнинеле юлегендер, дъан'.

ысса куру кайырчактары арткан. Мен дезе, экинчизин апарып дъадым — деп, уулчак кёёрөп куучында.

Ол уккан солым куучын, Павканы чугулданырды.

«Эх, чорт, оноор бая дьююрер керек болгон, айылга дъансас керек болгон! — деп, ол чугулду сананды. — Мен канайып билбей калган болотом?».

Кенетийин, сагыжына шюолте кире коноло, бура согуп барып дъаткан уулчакты, юч казалаган дъерде, дъедижип алыш, бар-дъок кючиле, онын' колындағы мылтыгын ушта сокты.

— Сенде бирю бар, дъедер. Мынызы меге — деп, ойто карузын айттырбас кирелю юнле, Павка айтты.

Уулчак кёкё тюште токтодып алганына чугулданала, Павканын' юсти орто келди, дье онызы алтам кирелю кайра барада, дыыданы удура тудуп кыйгырды:

— Кайра бол, онон' ёскё кадала берерин!'

Уулчак ачузына чыдап албай ыйлап, ойто кайра дьююрип, чыдабаганына чугулдап, айтқылап турды. Павка сананган сагыжына дъедингенине оморкоп, айылы дъаар басты. Чеденди ажыра калыйла, кажаганга кире конып, таап алган мылтыгын таскактын' юстюне, эптеп сугуп салала, сююнчилю сыгырып, айылына кире берди.

Украинада, ондый кичинек городтордо — Шепетовкадый, кайда городтын' ортозында, куюлай крестьянский дъурт дъаткан дъерлерде, дъайгыда эн'ирлер дъарааш дъакшы болотон.

Ондый дъайдын' тымык эн'ирлеринде, дъаш ёскюрим ончозы ороомдо, кыстар, айылдын' билези, ончозы бойлорынын' кринестелеринде, садтарында, полисадниктарда, ороомнын' бойында, айыл тура эдерге тартып салган тоормоштордын' дъанында, группаларла — эжерле дъуулып турар. Каткы кожон'.

Кей, чечектердин' кою дыыдына эзинделип дъат. Ураак тен'ериде дылтыстар дъок — арайдан' темдектеле суркурап, кижиинин' юни уракта угұлып турар...

Павка бойынан' чураназын сююп дъат. Эки рядту венский юнгюр чураназын тизезине сююмчилю тургузып турат. Эптю сабарлары клавиштарга араайла тийип ийзе, дъюзюндөй юнделип, юстинен' тёмён тюжюп ийер. Бастыра кою тынып ийзе, чурана юн алыхып омок юнди ойной берер...

Чурана тортло толголып тургандый болордо, канайып бийелебей энчигип туратан? Энчигип болбозын', буттарын' бойлоры барат. Чурана изю тынып дъат, ак дъарыкта дьюереге дъакшы!

Анчадала бюгюн эн'ирде, дъакшы болгон. Павканын' дъаткан туразынын' дъанында тоормоштордо, каткычы дъаш ёскюрим дъуулып калган. Ончозынан' дъаан табыштузы — Павканын' айылдажы — Галочка. Ол, таш дъандаачынын' балазы, бийелеерге ле балдарла кожон'доорго, сююп дъат. Онын' юни тын' чичке эмес, ёткюн, кёгистеги килин' юн.

Павка онон' дъалтанып турат. Онын' тиличеги курч. Ол то-

ормоштын' юстинде Павкага коштой отурып, оны тын' кучактынп, каткырып турар:

— Эх, дъакшы чураначыны, сени! Арай дъажы кичинек, корондузын, онон' ёсқе меге дъакшы ёбёгёнек болор эди. Чураначыларды тын' сюоп дъадым, олордын' дъанында менин' дьюрегист кайылып турат.

Павка сран'ай чачынын' тазылына дьетире кызарып турат, — карын эн'ирде кызарганы көрүнбези дъакшы. Баштактан' ырада дылып турза, онызы тын' тудуп — божотпой, дъат.

— Дье сен эркем, менен' не качып турин? Дье кортыкла база — деп, кокурлап турат.

Павка дъардыла онын' тын'ыску тёжине тийип, онон' улам кандыйда эби дъок, уятту болуп, айландыра дезе каткы — тым турган ороомды ойгозып турат.

Павка Галочкиканын' ийнине колыла таянып айдып дъат:

— Сен меге ойноорго чаптык эдип дъадын', ары дыылзан! — Базала катап каткы кюркюреп, ёчёширип турган кокур.

Маруся ортозына кирижет:

— Павка, дьюрекке ёткёдий ачынчылзуынан' нени-нени ойнозор?

Чурананын' кёрюги араай чёйё тартылып, сабарлар араай ойнойт. Ончозына таныш, тёрёл юн. Галина ончозынан' озо ала койып кожон'дойт. Онын' кийининде Маруся ла арткандары чёйё тарткылады:

Тёрёл айыл дьурттына,
Бурлактар бастыра дьюулып алды;
Биригип кожо кожон'доорына
Мында биске сюреен дъакшы,
Мында биске сюгюнчилю.

Кожон'доп барып дъаткан, дъен'ил ёткюн юндер, агаштар дъаар урап барып, дъан'ыланып дъадат.

— Павка! — Ол Артемнын' юни.

Павка чураназынын' кёрюгин дьууй тудуп, кайыштарын топчылап дъат.

— Кычыргылап дъат, мен барып дъадым.

Маруся сурап куучындайт:

— Дье, база отурып эмеш ойнозон! Айлын'а онын' кийининде баарарын'ла.

Павка дезе мен'деп дъат:

— Дъок. Эртен база ойноорбыс, эмди дезе — баарга керек.

Артем кычырып дъат. Ороомды кечире айлы дъаар дьююрип дъат.

Туразынын' эжигин ачала, столдо отурган Артемнын' нёкёри — Романды ла база ючинчили — таныш эмес кижи отурганин кёрюп алды.

— Сен мени кычырдын' ба? — деп Павка сурады.

Артем бажын кекип ийеле, таныш эмес кижи дъаар кёрюп айтты:

— Менин' карындаждымнын' бойы — бу болор.

Онзы Павка дъаар кату колын сунды.

— Бу мындый керек Павка, — Артем Павкага айтты. — Сен, слердин' электростанцияда монтер ооруй берген бедин'. Олор онын' ордына билер кижи алар эмешпе, эртен оны уксан'. Керек болгодый болзо, келип айдып ийерин'.

Таныш эмес кижи кириши:

— Дъок, мен оныла кожо барадым. Бойым ээзиле эрмектежип кёрйин.

— Кереги керекле. Станкович оорый берген учун, билюн станция иштебеген. Ээзи эки катап келип дьюрген, кемди-кемди ордына тургузарга санайла, кижи тапаган. Дъан'ыс кочегарлу станцияны иштедерге дъалтанган. Монтер дезе, тифтен' ооруй берген.

— Дье карын керек бютти — деп,, таныш эмес кижи айтты. — Эртен мен сеге келерим, кожо баарыбыс, — деп, ол Павкага айтты.

— Даакшы.

Павка таныш эмес кижинин' оны адьыкту шин'жилеп турган, энчю кадай кёрёр, онызын дьумбас боро кёстёриле дъолышты. Кату, дьумбай туруп кёргёни, Павканы алан'зыты. Юстинен' тёмён топчылаган, таларкак, бек кёксиндеги боро пиджагы — сран'ай тын' тартылып калган, байла ого тар болгон болор. Даарды ла бажын чардын' мойынындай — бек мойын биритирип турды, бастыра бойы дезе, дъоон дуп агаш ошкош, кючи толы болды.

Эзендежип тура, Артем айтты:

— Дье даакшы болзын, Жухрай. Эртен карындаждымла барала керектин' ончозын аайлап саларын'.

Отряд баргалы юч конгон кийининде, городко немецтер киргиледи. Олордын' келгенин, калганчы күнде ёскюзирей берген станциянын' паровозынын' бустаганы билдиртти. Городтын' бастыразына дъар ёдё берди:

— Немецтер келип дъат.

Город бастыразы немецтер келетенин билип те турган болзо, уязын чачтырган чымалыздай каймырады. Дье ого ненин' де учун ас бюдюп тургандар. Дье ол коркушту немецтер кайда да келип дъаткан эмес, городко кирип келген болды.

Дъурт улус ончозы чеден-араанга сыгына бердилер. Ороомго чыгарынан' коркуп турдылар.

Немецтер дезе кара-кёк мундирлу, мылтыктарын озо эдип, суй тудып алган, шоссени бош артыргызып, дъолдын' эки дъаныла кындыздай келип дъаттылар, Мылтыктарында бычак ошкош дъалбак дыдаларлу. Баштарында — уур болот шлемду. Дъаан ранецтар дьюктенгендөр. Олорго кемде удурлажарга тергенбей турганда болзо, олор станциядан' город дъаар, кажыла минутада тартыжууга белен болуп, юзиги дъок лентала келип дъаттылар.

Алдынан', колдорында маузер тудунган эки офицер базып дъаттылар. Шоссенин' ортозынча украинский кёк жупан ла папаха бёрюктю, гетманский старшина, тилмеш.

Немецтер городтын' ортозында кара площадьта дъуулдылар. Барабан соккылады. Бир канча дъалтанбас, опту — соныркак. дъурт улус дъуулуп келдилер. Жупанду гетманец аптеканын' кирнестезине чыгала, комендант майор Корфанын' приказын тын' угуга кычырып берди.

Приказтын' айдып турганы:

§ 1.

Дъакарып дъадым:

Городтын' бастыра граждандары 25 частын' туркунна олордо мылтыктар ла дъууга керектю бастыра соок дъепселдерин — табыштырзын. Бу дъакылтаны бюдюрбegen учун — адып салар.

§ 2.

Городто военный ээжи тургузылып дъат, эн'ирде 8 частын' кийининде базып дьюрери токтодылып дъат.

Городтын' комендантытты майор КОРФ.

Алдында городской управа болгон, онын' кийининде, революциянын' кийининде ишмекчилердин' депутаттарынын' соведи турган турада, немецкий комендатура туруп алды. Туранын' кирнестезинин' дъанында болот шлемду эмес, императорский дъаан канкерелю парадный каска кийиген часовой турды. Ондоок табыштырып турган мылтык дъепселдин' складын эттилер.

Адарыла коркудып салган дъурт улус, кере тюжинеле мылтыктарын экелип табыштырып турдылар. Дъаан улус кёренгилебей турдылар. Мылтыктарды дъаш ёскюром ле уулчактар экелип турдылар. Немецтер кемизинде туттай турдылар.

Апарбайын деген улустар мылтыктарын тюнде шоссеге чыгара таштап турдылар, эртен тура немецкий патруль оны дъууп, военный повозкага салып, комендатура дъаар тартып турды.

Тюште бир час ёйинде, качан мылтык табыштырап ёй ёткён кийининде, немецкий солдаттар бойлорынын' трофеяларын тоолоды. Бастыра табыштырган мылтыктар он тेңт мун' болды. Онойдо, немецтер алты мун' мылтыкты ойто алыш болбодылар. Ончозын текши тинтигенинен' олорго дъаан тұза бербеди.

Эртенги күнинде, тан'ары дъуук, городтын' тыштында, еврейский эски сёёктёрдин' дъанында, темир дъол керегинде иштеп турган эки ишмекчини адып салдылар, тинтююл болордо, олордон' дъажырып салган мылтыктар табылган.

Артем дъакылтаны угуп алала айылы дъаар мен'деди. Ол тышкary Павкага туштайла, оны дъардынан' тудуп алала, арайын, дье дъаан некелтелю сурады:

— Сен айылын'а складтан' нени-нени экелдин' бе? Павка мылтык керегин айтпаска санана, дье карындажына меке айтпаска, ончозын куучындап берди.

Кажаган дъаар кожо бардылар. Артем балкалардын' кийини-не салып койгон мылтыкты алыш алала, онын' затворын уштуп ийеле, дындазын айрып алала, мылтыктын' темиринен' туткан дъерде, талайып келип, бар-дъок кючиле забордын' столмозына туда берди. Кындағы дъарылып чачыла берди. Мылтыктын' артканын садтын' ары дъанында ураак ээн дъерге чачып салган болгон. Дындазын ла затворын Артем уборныйга чачып ийген.

Бу мынын' ончозын эделе, Артем карындажы дъаар бурулып келип айтты:

— Сен кичинек эмезин', Павка, мылтыкла ойноорго керек дъогын билип турун' ба. Мен сеге чын айдып дъадым — айылын' бирде неме экелбе. Онын' учун эмди дьюрюмин'ле төлөёрин'нен' маат дъогын билип турун' ба? Кёр, мени мекелбе, онон' ёсқе экелерин', таап алгылаза эн' озолдо, мени ок адыш салгылаар. Сеге чимириктүгө тийгилебесте. Эмдиги ёйлөр коркушту, билип турун' ба?

Павка бирде неме экелбес болды.

Качан олор ограданы кечире айылы дъаар барып дъадарда, Лещинскийлердин' воротазынын' дъанына абыра токтой берди. Онон' адвокат юиile. база олордын' Нелли ле Виктор деп балдары тюштилер.

— Кужычактар учуп келдилер, — деп, Артем чугулду куучынданды. — Эх шугаан башталатан, энен'нин' эдин дьи, — деп айдала, турата кире берди.

Павка кере тюжинеле мылтыгына ачынып турды. Ол ёйдё, онын' надызы. Сережка, эски таштап салган кажаганда, бар-дъок кючиле, стененин' дъанындагы дъерди кюрекле кюреп иштенип турды. Учында, оро белен болды. Сережка мылтыктар юлеп турган тужунда алыш алган юч дъап-дъан' мылтыктарды бёскө ороойло салып койды. Ол, олорды немецтерге берерге тергенбей турган, ол бойынын' алыш алган немезин берерге, кыйналып, күдюренген эмес.

Орого тобырактан' толтура уруп салала, дъик дъок этире трамбовать эдип, тюзеп салган дъеринин' юстине чёттён' ле эски-кошыдан' салып; бойынын' ижин кандый болгонын лаптап шин'жилеп кёрюп, кем дъок деп, кёрёлө, бажынан' фуражказын суурып, ман'дайынын' терин арчып ииди.

— Дье эмди бедирегилезин. Қанайып-канайып тапкылаза, таскак кемдийиде эмес».

Павка электростанцияда иштегели бир ай болуп калган, кату монтерло билдирибезинен' дъууктажып алды.

Жухрай болушчы кочегарга динамонын' бюдюзин кёргюзип, оны ишке юредип турды. Жухрай Артемго бош күндерде дъаантайын келип турды. Кёгистю ле немени терен' шюор матрос,

дъадын-дьюром керегинде куучындардын' ончозын, мен'дебей табылу угуп алыш турды, анчадала, энэзи Павканын' кылктырына комудап турганын, ол, чугулданып турган Мария Яковлевнаны сюреен токтодо куучындағанда, онызы, бойынын', чугулун ундудып, сагыжы тын'ып турар болды.

Бир катап, Жұхрай Павканы электростанциянын' аградазында чого салып койгон одындардын' ортозында токтодып, кюлюмзиренин сурады:

— Энен', сени согужарга сюоп дыат деп, айдат. «Ол менин' уулым сран'ай петух ошкош, согушчаан'» деп, айдып дыат. Согужары дъаман неме эмес, дъан'ыс кемди соготонын, ненин' учун соготонын билерге керек.

Павка, Жұхрай оны электеп турган ба, эмезе чынын айдып турган ба, аайлап болбой карузын берди:

— Мен тегин согушпайтам, качан да чын неменин' учун.

Жұхрай сакыбас дъанынан' айтты:

— Керек болзо, чынынча согужарга мен сени юредип саларым.

— Канайда, анайда, чынынча?

— Дье көрөрин'.

Онон', Павка баштапкы английский бокс керегинде кыска лекция укты.

Ол наука Павкага дъен'илге дъедишпеди, дье ол оны сюреен дъакшы билип алды. Ол Жұхрайдын' дъудуругына дыга соктурып, дъан'ыс катап эмес, уч баш дъок тоголонып турды, дье юренчик кичеемкей ле чыдамал болды.

Изю күндердин' бирюзинде, Павка Климкадан' келеле бойына иш тапай салала комнатала базып дьюреле, сюоп турган дъерине садтын' толугындагы тураннын' ары дъанында турган сторожканын' таскагына чыгарга сананды. Ол ограда ажыра барала, садка кирип, доскодон' эткен кажаганга дъеделе, тиеп чыгар дъерлери эптю дъеринен' тутпактанып юстине чыгып алды. Кажаганнын' юстине ээлип калган вишнялардын' кою бюрлеринен' ёдюп, онон' ол кажаганнын' юстинин' тал ортозына дъетире чыгып алала, күнзеп дъадып алды.

Сторожка бир дъаныла Лещинскийдин' сады дъаар чыгып турган, онын' учунан дъедип алгажын, садтын' бастыразы ла тураннын' бир келтегейи көрюнип дыат. Павка ажып дъерден' бажын чыгарып ийеле, дъанында абыра турган тураннын' бир дъанын көрүп алды. Ол, Лещинскийдин' квартиразында дыаткан немецкий лейтенанттын' деньщиги, бойынын' начальникинин' кийимин щетколо арчып турганы көрюнип турды. Павка лейтенантты усадьбанын' воротазынын' дъанында дъан'ыс катап көргөн эмес.

Лейтенант бийик сынду, кызыл дъаакту, кайчылап салган кичинек азу сагалакту, пенснелю ле лакированный козырёкту фурражкалу. Лейтенант, тууразындағы кыпта дыатканын, Павка билген, онын' көзинёги сад дъаар болуп, кажаганнын' юстинен' көрюнип турган.

Эмди лейтенант столдо отурып алып, нениде бичип отурган, онон' бичигенин алып алала, чыкты. Письмозын дъенъщикке береле, ол садтан' ороом дъаар чыгатан калитка — эжик дъаар дъолло басты. Ёроп эткен тактанын' дъанына лейтенант токтой тюшти — дъартла кемле-кемле куучындашкан. Тактадан' Нелли Лещинская чыкты. Оны колтыктап алала, лейтенант оныла коко барып, экилези ороомго чыктылар.

Павка мынын' ончозын кёрюп отурды. Ол юргюлеп брааткан болгон, качан лейтенанттын' комнатазына дъенъщик кирип келеле, илбекке мундирин илип, сад дъаар турган кёзинёкти ачып, комнатазын дъуунадып, кийининен' эжигин дъаап чыга бергенин кёрюп алды. Павка оны тургузала аттары турган конюшнянын' дъанында кёрюп алды.

Ачык кёзинёктөн' Павкага комнатанын' ичи бастыразы дъакшы кёрюнип турды. Столдо кандый да кайыштар, база кандый да неме дылтырап дъатты.

Сран'ай чыдажып болbos сонуркаганына энчигип болбой, Павка арайын, кажаганнан' черешня агашка чыгып, Лещинский-лердин' садына тюжюп алды. Эн'чейип алала, бир канча калыган дъерде, ол ачык кёзинекке дъедип келип, комнатанын' ичин кёрюп турды. Столдо кайыш курлар ла сюреен дъакшынак он эки 'адар «манлихерлю» кабура дъаттылар. Павканын' тыныжы буула берди. Бир канча секундка, ол, бойыла дъен'ишти, дье ол оны алып алар дылбюзине дъен'диртеле, эн'чейип келип, кэбураны туткан дъерде онын' ичинен' дъап-дъан'ы кара кол мылтыкты ушта согуп алала сад дъаар калып ийди. Ары-бери кёрёллө, кол мылтыкты карманына эптю салып алала, сад ёткюре чеरешне дъаар дьюгюрди.

Кижи кийик айлу, кажаганга тюрген чыгып алала, Павка кая кёрди. Дъенъщик конюхла эптю эрмектежип турды. Садта бир де табыш дъок.... Ол, кажаганнан' тюжюп алала, айлы дъаар дьюгюрди. Энези курсак — обед белетеп туруп, Павканы бирде керекке албады.

Кайырчактын' кийин дъанында бёсти ала койоло, Павка оны карманына салып алып, билдирбезинен' чыга конып, садты ёткюрэ дьюгюреле, чеденди ажып алала, агаштар дъаар барып дъаткан дъолго чыгып алды. Будына уур согулып турган кол мылтыкты колыла дъемей тудуп, бар дъок кючиле, таштап салган эски кирпичный завод дъаар дьюгюрди.

Буттары дъерге дьюокле тийип турды, кулактарында салкын сыгырып турды.

Эски кирпичный заводтон' бирде табыш дъок болды. Каадъаа дъерде, ойылып калган таскактар, кырдый чогулып калган кирпичтин' оодыктары, дъемирилип калган кирпич ёртёөр печке-лер, кунукчылу неме эдип турды. Мундагы неме ончозы баргага бастырып салган. Дъан'ысла юч надылыар каа-дъаа, бойлорынын' ойынын ойноорго келип туратандар. Павка, уурдап алаган баалу дъёжёзин дъажыргадый, кёп эптю дъерлерди билетен.

Оодылган пеккеге кирип алала, ол, адьыктанып, кая кёрди, дье дъолдо бирде неме дъок болгон. Карагайлар арайын шуулажып, дъен'илчек салкын дъолдын' тоозынын буркурадып турды. Смолала сюреен тын' дыттанып турды.

Печкенин' сран'ай тюбинде, толукта, бёскё орооп салган кол мылтыгын Павка салып койоло, эски кирпичтерден' маяктап юстин дъаап салды. Онон' чыгып алып, эски пеккага кирер оозын кирпичтерле, кёмё кюрейле, кирпичтердин' дъаткан дъерин темдектеп салала, дъолго чыгып алып, арайын ойто базып ийди.

Буттары тизе тужунан' билдирир-бильдирибес тыркырап турды.

«Бу мынын', ончозы не болуп божкой не?» — деп, ол сананып, дьюореги кандый да систап — коркунып турды.

Айылында отурбаска, электростанцияга баар ёйинен' — эрте барды. Сторожтон' дъюлкююрди алып алала, двигательдер турган кып дъаар баратан элбек эжикти ачып алды. Качан кёөрүктү дъайкап, казанга суу быжып алып, пеккеге от салып турганча, сананып турды:

«Эмди Лещинскийдин' дачазында не болуп дъат не?» Орой, он бир чаң кирезинде, Павкага Жухрай келип, оны тышкагы чыгарып кычырып алала, араай сурады:

— Ненин' учун слердин' айылда тинтююл болды?

Павка коркуй берди.

— Каңайда тинтююл?

— Ээ, керек — коомой керек. Олор нени бедирегенин сен билбей дъадын' ба?

Нени бедирегендериин Павка дъакшы билип турган, дье кол мылтык уурдаганын Жухрайга айдарга тидинбеди. Коркуганына бастыра бойы тыркыражып, ол сурады:

— Артемды арестовать эдип ийдилер бе?

— Бирде кижиини арестовать этпеген, дье айыл ичин юзе ко скорып салган.

Ол сёстёрдён' эмеш дъен'ил болды, дье коркунып турганы ётпёй турды. Бир канча минутага кажызыла бойындыйынча сананып турдылар.

Олордын' бирюзи тинтююлдин' причиназын билип, онон' ары не болотонынан' коркуп турды, экинчиши дезе билбей, онон' улам адьыктанып, шуюнип турды.

«Кёрмөс олорды билер, айса-болзо, мен керегимде нени-нени сезип алғылаган. Артемго мен керегимде бир де дъарты дъок, ненин' учун ондо тинтююл? Адыктанар керек?» — деп Жухрай сананып турды.

Унчугышпай, бойлорынын' иштерине баскылай бердилер.

Усадьбада дезе, дъаан шакпырт болгон.

Лейтенант кол мылтыктын' дъогын кёрюп алала, деньщикти кычырган; кол мылтыктын' базылганын билип алала, тегинде дъобош, сюлю бойы бар-дъок кючиле талайып келип, — деньщиктин' кулагы орто дъудуруктап ийген; онызы, сокконына дъайылып дьюореле, кылдый чёйюлип калган турды, кёстёриле

бурулу дьумунып, онон' ары не болотонын карык дъок сакып турды.

Керектин' айына чыгарга алдыртып алган, адвокат, онин' айылында ондый дъарабас керек болуп барганын эби дъоксынып, лейтенанттын' алдына извиняться эдип турды.

Ондо кожо турган Виктор Лещинский, адазына, кол мылтыкты айылдаш дъаткан улус, анчадала хулиган Павел Корчагин алган болор деп, шююлтезин айтты. Адазы тургузала лейтенантка уулынын' шююлтезин айтты, онызы тургузала тинтюол эдер наряд чыгарзын деп, дъакару берди.

Тинтюол бирде туза бербеди. Кол мылтыктын' дъоголгон кереги, ондый дъеткерлю керектер, кем дъок, база, кезикте ёдё берер деп, Павканы бүдүндюрип салды.

ЮЧИНЧИ БАЖАЛЫК.

Тоня ачык кёзинёктин' дъанында турды. Ол бойына таныш, ого тёрёл садын, онын' дъен'ил салкынга дьюклө дъелбиреп, айландыра турып дъаткан бийик дъарашиб талалу теректерди кунукчылду кёрюп турды. Бойынын' тёрёл садын, бүткүл дылыгга кёргөёнине бүдүнбей турды. Ого билдирип турганы, бу баладан' ала таныш дъерлерди, ол кечеле артыргызып барада, бүгүн эртентурадагы поездле ойто дъедип келгендий билдирип турды.

Бир де неме мында ёскёргёни дъок: малинанын' дъергелей турган агаштары онойып ок чебер кезип салган, ондый ок геометрический дъазап салган дъолдор, айландыра энэзинин' сююп турган «анютанын' кёстёри» — деп, чечектерле отургызып салган. Садтын' ичи ару, дъуунак. Юренген агаш ёскюречинин' педантичный колдорынын' ижи кайдала кёрюнип дъат. Ол арчып, чийип эдип салган дъолдордон', Тоняга кунукчылду.

Тоня дьетире кычыргалак романын алыш алала, веранда эжигин тюртип ачып ийеле, тепкишле сад дъаар тюжюп алала, будуктаган кичинек калитканы ийде салып, суубышкыштын' дъанындағы станционный буук дъаар — араай басты.

Кюриди ёдёлә, ол дъолго чыгып келди. Дъол сран'ай аллея ошкош болгон. Он' дъанында койонокло база кою ивнякла күреелей отургысан буук. Сол дъанында — агаш башталып турды.

Ол эски таш оодочы бууктар дъаар барып дъадала, алды дъанында, бууктын' дъанында кёдюрилген кармакты кёрёлә, токтой тюшти.

Бёкён койоноктын' — алдына эн'чайип, ивняктын' бюрлерин дъая тудуп, ёдюк дъок, штанынын' тизезин ёрё тюрүп алган, күнгө карара күйюп калган уулчакты кёрюп алды. Дъанында чойлошконду, татап калган час банка турды. Уулчак бойынын' занятиезине дылбиркегенине Тонянын' лаптап кёрюп турганын адъарыбай турды.

— Мынан' балык тудулып ок дъат па?

3. Н. Островский.

Павка чугулду кайра кёрди.

Койонок агаштан' тудунып алыш, суу дъаар тын' эн'чейип алган, таныш эмес кызычак турды. Онын' кийгени — дъаказы дьолду ак матроска ла дъарык-боро ён'дю юбка болды. Каадылуу чулугаш бажын кийген, кюрен' туфлялду, күнгө кюйюп калган дъарааш буттарына дыик дьюк тартылып калган болды. Онын' сары чачы кою дьатты.

Кармак сабын тудуп турган кол, билдирбезинен' селен'деп ийерде, кастын' чейгени — бажыла тёмэндёй берди, онон' тюптиюс турган сууда, чайбалган кичинек тегериктер дьюгюриже дъайыла берди.

Кийинндеги юн токына дьюк болды:

— Тиштеп дьат, кёрюп турыгар ба тиштеп дьат...

Павел тортло айланып албай барды, кармагын чыгара тартты. Суунын' чачылганыла кожо, суждан', айланыжып турган кармактагы чойлошкон чыгып келди.

«Дье, эмди кёрмёсти тудуп аларын! Бу мыны бого кандый эрлик экелди!», Павка чугулду сананып — бойынын' эби дьюгын билдиртпеске кармакты саларга дъарабас, кармак дъадыкка илинип калгадый дьерге, кармагын урада салып ииди.

Сананып алала, бурулбай да, юсти дъанында кызычак дъаар шуулада айтты:

— Слер не чуркурап туругар? Онайдо балыктар ончозы юркюп кacha берерлер.

— Олор слердин' бюджигерден' кacha бергенинен' бери, удал калган. Тюште балыктайтан беди? Ээ, — калак слер кёёркий-балыкчы! — деп, юстюнен' электю, шоотту юн укты. Онызы чюмдю тудунарын буспаска кичееп турган Павкага, ёткюре болды. Ол туруп чыгала кепказын ман'дайына кептей тартып алала, онын' качанда чугулдаганы онон' билдиретен, онон' анчадала дымыжак табылу сёстёр дьюуп айтты:

— Слёр, барышня, мынан' кайдаар-кайдаар дьюуналган болзогор, Тонянын' кёстёри дьюк — кичинектеп, кюлюмзиренгенине дьюмула бергендей болды.

— Мен слерге чаптык эдип турум ба?

— Онын' юнинде электегени дьюк болды, ондо неде нёкёрлик, ойто эптешкени билдирип, Павка, ол дьюк дьерден' келгөн барышняга чугулданарга тергенип турала, аргазы чыга берди.

— Балыктар кёрёр кюнигер бар болзо, канайдар, кёригёр. Меге дьер ачу эмес, — деп, дьёпсинип, отура тюжип, базала кармагы дъаар кёрди. Онызы сууга чён'юп калган, кармак тазылга илинип калганы дъарт болды. Павка оны тартарга болынбады.

«Канайып-канайып илине берзе, ол тушта айрып болбос. Бу неме дезе, каткыrar. Ары барган болзо» — деп, шююнип турды.

Тоня дезе, эн'чейип калган, эмеш дъайканып турган койонок агашка эптеп отуруп алала, тизезине бичигин салып алыш, оны кыртыштанып турган, эмди ол дъаар кёрюпте салбай турган, күнгө кюйюп калган кара кёстю чугулчыны кетей берди.

Павкага кюскюленип турган сууда, отырып дъаткан кызычак дъакшы кёрюнип турды. Ол кычырып дъат. Павка дезе илининп калган кармагын арайынан' тартып дъат. Кыл чен'юп дъат: учук дезе келбей, чейюлип дъат.

Кёrmёс илининп калган деп, санаа болуп дъат, кёстин' кырыла дезе сууда каткырып турган кёстёрди кёрюп дъат.

Субышкыштын' дъанында, эки дъиит улус кюрючекти кечире ёттилер — дъети класста юренип турган гимназисттер. Бирюзи депонын' начальникинин', инженер Сухарьконын' уулы дъеерен чачту, дъюзи чодыр, он дъети дъашту аамай ла дъакшынак кармакту дъескинчилю тиштенип алган папиросту, адын школдо берип салган аайынча — чоокыр дъюстю аамай дъалдыр — Шурка. Коштой дезе дъажыдып салган уул, сыны дъарааш — Виктор Лещинский.

Сухарько Виктор дъаар эн'чейип алган, кёзин дъумуп туруп айдып турды:

— Бу кызычак юзюмдю, ого тюн'ей мында кыс дъок. Чын айдып дъадым, ро-ман-ти-ческий кыс. Киевте алтынчы класста юренип дъат, адазына дъай ёткюрерге келген. Ол мында дъаан лесничий. Ол менин' Лиза деп, сыйныма таныш. Мен бир катап билерин' бе сюреен дъаан керектю письмо бичип бергем. Сююп дъадым деп, слерден' каруузын токуналы дъок сакып дъадым. Керек дезе — Надсоннон' келишкедий стихотворение — кожондор таап алгам.

— Дье, кандый болды? — деп, Виктор дъилбиркеп сурады. Сухарько эмеш эби дъоксынып куучындады:

— Дье болбой дъат, макорондорго кёмиширип дъат. Чаазын юребе деп, айдып дъат. Дье эн' баштап качанда ондый болотон. Мен бу керектерде адып салган күш эмейим. Билерин' бе, берижип, узаак кийнинен' дъюрүп базарына кююним дъок. Онон' артык, эн'ирде узанып-дъамал дъадатан баракка барада, юч салковой учун, анан' дъарааш юй кижи таап аларын', тилин'ле де дъаланып ийерин'. Бирде мойножоры дъок. Бис Тихонов Валькала барып дъюргенибис — сен дъолдын' мастерин билерин' бе?

Виктор дъаратпай дъюзин дъуурды:

— Сен ондый дъаман неме эдип турган' ба, Шура?

Шура папирозын чайнайла, дъерге тюкюрюп ийеле, шоктоп айтты:

— Кёрзён', кандый ару тюкюрюктю. Нени эдип турганыгарды билерибис.

Виктор онын' ортозына кирижип, сурады:

— Айдарда, сен мени мыныла таныштырынын' ба?

— Кайтсын ол, дъюре бергелекте, капшай барадар. Кече эртен тура, ол бойы балыктаган.

Уулдар Тоняга дъууктап келип дъаттылар. Сухарько оозынан' папирозын уштуп, чомдю кеберлю бюктелип, бёкёйип мюргюди.

— Эзендер, мадемуazelъ, Туманова. Не, балык тудуп турургар ба?

— Дьок, канайда тудуп дъатканын, кёрюп дъадым — деп, Тоня, каруузын берди.

— Слер таныш эмес пе? — деп, Сухарько Виктордын' колынан' тудуп мен'деди. — Менин' надым Виктор Лещинский.

Виктор кемзинип Тоняга колын берди.

— Слер, бүгүн ненин' учун балыктабай дъадыгар? — деп, Сухарько куучын баштап аларга, албаданып турды.

— Мен кармагым албагам — деп, Тоня каруузын берди.

— Мен эмдиле база бирюди экелерим, — деп, Сухарько мен'дэй берди. — Слер менин' кармагымла балыктагар, мен эмдиле экелерим.

Ол Викторго, оны Тоняла таныштырар болуп айткан сёзин бюдюрип, олорды экюди артырып саларга кюдюренип турды.

— Дьок, бис чаптык эдерибис. Мында балыктап дъадылар, — деп, Тоня каруузын берди.

— Кемге чаптык эдетең? — деп, Сухарько сурады. Э, бу бо-бо? Ол агаштын' тёзиндеги отурган Павканы дъан'ы кёрди. — Дье бу мыны мен тургузала мынан' кедери эдерим.

Тоня оны токтодорго дъетпеди. Ол кармактап отурган Павка дъаар тюшти.

— Тургузала кармагын' тюр, — деп Сухарько Павкага айтты.

— Дье тюрген, тюрген — деп, Павка энчю кармактап отурганын кёрюп турса айтты.

Павка бажын кёдюрюп, бир де дъакшы болбос кирелю кёрюшле Сухарьконы кёрюп салды.

— Сен араайын! Не эрдин' салан'тадып ийген?

— Н-е-е-е? — деп, Сухарько кайнап чыкты.

— Сен, ырызы дьок самтар тербезен, куучындажарга ба! Бар мынан' кедери! — деп, ботинказынын' тумчугыла, чойлошконду банканды тын' тееп ииди. Онызы кейде ан'дана соголодо, сууга меч келип тюшти. Чачылган суудын' тамчылары, чачылып, Тонянын' дьюзине тийди.

— Сухарько, слер кандый уялбас кижи! — деп, Тоня кый-гырды.

Павка турса дьюгюрди. Сухарько Артемнын' иштеп турган депонын' начальнигинин' уулы, ол эмди бу — сары — кёшпек дьюс орто согуп ийежин, гимназист адазына коптонор, керек кыялтазы дьогынан', Артемго дъарт болорын Павка билип турган. Тургуда токпогын алыш ийеринен' токтоодып турган, сок дъан'ыс причина — ол болды.

Сухарько, Павканы эмдиле согуп ийерин сезип, ичкери тап эдип, суунын' дъанында турган Павканын' тёжинен' эки колыла ииде салды. Онызы колдорын дъан'ып, дайылып дьюреле, дье тудунып, сууга дыгылбады.

Сухарько Павкадан' эки дъаш дъаан болгон, коркушту со-гушчаан' ла шугаан чыгараачы деп, атту-чулу болгон.

Павка, тёжине соктуртып алала торт билинбей калды.

— Э-э, ондый ба! Ме, ал! — деп, кыскарта колыла талайган кийининде, Сухарьконын' дюзине эрчимдю согуш дъапшына бер-36

ди. Онын' кийининде, оны эс алындырбай, кеберлю гимнастический куртказынан' бек ызырынала, бойы дъаар силке согуп, суу дъаар сюортеди.

Тизезине дьетире тура, бойынын' дъалтыркай ботинказын ла брюказын суулап алган Сухарько бар-дъок кючиле Павканын', ычкындырылбас колдорынан' айрылып аларга, бары-дъок кючиле, албаданып турды.

Гимназистты сууга ииде салып ийеле, Павка суунын' дъаказына чыга конды.

Калдьуурган Сухарько Павканын' кийининен' тап эдип, оны сран'ай юзе тартылап ийгедий, болды.

Суунын' дъаказына чыгып келип, юсти орто калып келген Сухарько дъаар тюрген бурулуп келип, сагышка кире конды:

«Сол бутка бек тебер, он' бут белен, эмеш бүктелип калган. Согуш дъан'ыста колло эмес, бастыра эдиле, алдынан' ёрё ээги орто».

Рррраз!..

Тиштер тарсылдажа берди. Эгинин' алдында ла тиштенип ийген тилинин' коркушту сызына чын'ырып ийеле, Сухарько бирде аайы дъок колдорын тарбайтып, уур, бастыра эдиле сууга меч этти.

Суунын' дъаказында, сран'ай токтоду дъогунан', Тоня кат-кырып турды.

— Браво, браво! — деп, ол алаканын чабынып, кыйгырып турды. Онызы сюреен!

Кармагын туткан дъерде, Павка оны силке тартып, илинип калган кармагын юзе согуп, дъолго чыга конды.

Барып дъадала, Виктор Тоняга мынайда айдып турганын укты:

— Бу сран'ай билдирттюлю хулиган шокчыл, Павка Корчагин.

Станцияда амыр эмес боло берди. Линиядан' темир дъолдо иштеп тургандар тоймеерин баштап дъат деп, табыштар келип турды. Колбоо дъаткан дъаан станцияда деповский ишмекчилер кашаны кайнадып ийдилер. Немецтер эки машинистты, возвзвание-лер ёткюрип турган деп, серенип арестовать эткендер. Деревне-ле колбооду ишмекчилердин' ортозында, реквизициялар ла поме-щиктердин' бойлорынын' дъурттына бурулганынан' улам, сюреен дъаан келиширибей турганы боло берди.

Гетмандардын' стражниктеринин' камчылары, колючиле дъаткан эр улустардын' сырттарын сыйрып турды. Губернияда партизанский отрядтар ондорло тоололып турды.

Ол күндерде Жухрай амыр билбей турды. Ол бойынын' келген ёйинен' бери городокто дъаан иш ёткюрип салган. Темир дъол ижинин' көп ишмекчилирile таныжып алган, дъаш ёсқю-рюм дъуулып турган вечеринкаларда болгон, деповский слесарь-лардан' ла агаш дъараачыларынан' бек группа төзөп салган. Ар-

темнын' сагыжын билип аларга ченешкен. Онон' большевистский керекти ле партияны Артем канайда кёрюп турган деп сурагына, сёёги дъаан слесарь ого каруузын мынайда берди:

— Билип турун' ба, Федор, мен ол партиялар керегин ас билип дъадым. Дье керек болгон тужунда, качан да белен. Меге иженерин' кем дъок.

Федор огода сагыжы дъарык, энчю болды, — «Артем бистин' уул, нени айткан болзо, оны бюдюрип салар — деп, билип турды. — Партияга арай дъеткелек кижи эмтири. Кем дъок, эмди ёй ондый, бичикти удабай билип алгылаар», — деп, матрос санып турды.

Федор электростанциядан' иштеерге депого кёчюп алды. Иштеерге этпю болгон, онон' ёскё, электростанцияда, ол темир дъолдон' ырак, колбо дъок болгон.

Дъолдо дьюрюжип турганы тын' болды. Немецтер Украинадан' тоноп алган немелерин, мун'дар тоолу вагондорло — Германия дъаар тартырып турдылар: арыш, буудай, мал...

Сакыбас дъанынан' гетманский караул станциядан' телеграфист Пономаренконы арестовать эттилер. Оны комендантскийде аайы дъок соккылаган, ол дъартла Артемын' деповский нёкёри — Роман Сидоренконын' агитация ёткюргениң айдып берген болор.

Романды апарарга иш ёйинде эки немецле станциянын' коменданттынын' помощниги гетманец келди. Роман иштеп турган верстактын' дъанына базып келеле, гетманец бир де сёс айтпай, оны камчыла дъози орто согуп иди.

— Бисле барагы сволочь! Ондо не керегинде эрмектежери-бис, — деп, ол айтты. Коркушту тижин тиштенип туруп, слесарьдын' ден'инен' силке тартты. — Ондо бисте агитировать эдип аларын'.

Коштой турган дисктарда иштеп турган Артем эгюзин таштап ийеле, дъаан сёёктю кебериле, гетманецтин' юсти орто эн-илип келеле, чугулын тудунып, айтты:

— Согор дъан'ын' баар ба, дылан?

Гетманец кол мылтыгынын' кабурынын' топчызын алайын де-ди. Дъабызак, кыскачак бутту немец дъардындагы дъалбак дыдалу уур мылтыгын ала койып, затворыла калырадып иди.

— Хальт! — деп, кыймыктадала адып ийерге белен болуп, күрөп иди.

Дъеле-деген — слесарь, ол тюкюрүп ийзе дыбыла бергедий солдадычактын' алдында, кандай неме эдерине арга дъок, кыймыктанып албай турды.

Экилезин алышп бардылар. Артемды бир частын' бажында чыгарып ийдилер. Романды дезе, багажный подвалга бектеп салдылар.

Он минуттын' бажында, деподо бир де кижи иштебей барды. Деповскийлер, станционный садта дъуулыш алдылар. Олорғо

ёсқе ишмекчилер бириктилер, стрелочниктер ле материальный складта иштеп турғандар. Ончозы тын' чугулду болдылар. Кемде, Роман ла Пономаренконы божотсын деп, некелтөлө воззвание бичиди.

Качан сад дъаар, кезек стражнику гетманец, кол мылтыгыла булгап мынайда кыйгырып турғанда, ачынгандары там тын'ыды:

— Барбас болзогор, тургузала бу орто ончогорды арестовать эдерибис! Кемди-кемди стенеге тургузарбыс.

Дье каныккан ишмекчилердин' кыйгылары оны станцияга барагадый этти. Городтон' шосселе станциянын' коменданттын алдырган толо немецкий солдаттарлу — грузовиктер шургудып дьатты.

Ишмекчилер айыл сайын таркадылар. Иштен' ончозы дьюре берген, керек дезе станциянын' дежурный база. Жухрайдын' ижи көрүнип турды. Ол станциядагы баштапкыла массовый тюймеең болгон.

Немецтер перрондо уур пулемет тургусып салган. Ол сран'ай қындыда тургускан дъен'илчек ийт ошкош болды. Рукоядына колын салып алала, онын' дъанында сяя базып немецкий капрал отурды.

Вокзал кижици дъок боло берди.

Түнде аресттер башталды. Артемды да арестовать эттилер. Жухрай айылында конбогон, оны тапагандар.

Ончозын дъаан товарный пакгаузка дъууп алала, кату некедилер, эмди ишке ойто чыксын, эмезе военный полевой суд.

Линия ла темир дъолдо иштеп турғандар — ишмекчилер кёдирезиде тюймеең эдип — бастовать эдип турдылар. Бир сутканнын' ичинде, бирде поезд ётпёди, дьюс дыриме километр дьерде, дъолды кезе согып алыш, мостолорды оодып салган — дъаан партизанский отрядла дъуу ёдюп турды.

Түнде станцияга бир эшелон немецкий черю келди, дье машинистле онын' помощники ле кочегары паровозтон' кача бергендер. Воинский эшелоннан' ёсқе, станцияда аткаратаң очередьте база эки состав сакып турдылар.

Пакгаустын' уур эжигин ачып, станциянын' комендантты немецкий лейтенант, онын' помощники ле группа немецтер кирил келдилер.

Коменданттын' помощники айтты:

— Корчагин, Политовский, Буржак. Слер эмди поездтин' бригадазыла атанаып дъадыгар. Мойнош этсе — була дьеригерге адыш салар. Баразыгар ба?

Юч ишмекчилер кююн-кюч дъок, баштарын кекидилер. Олорды паровоз дъаар конвойту апарып дьатты, коменданттын' помощники дезе, ёсқе составка машинисттын', помощниковинин' ле кочегардын' фамилияларын кычырып турды.

Паровоз дъаркынду чедиргенди чачылта, чугулду бышкырынып, терен' тынып, каран'үйди кезе согуп, рельстерле тюн-

нин' тюби дъаар шургуп дъатты. Артем от салар дъерине кё-мюрден' таштайла, темир оозын будыла бёктёп дъаап, кайырчактын' юстинде кыска тумчукту чёйгённөн' бир уурт ичип алыш, карыган Политовский деп машинистка айтты:

— Апарып дъадык дийзин' бе, адьабыс?

Онызы дъемириле ёзюп келген кирбигинин' алдында чугулду кёзин дъумуп ииди:

— Дъыдала кийининде берип турганда, апарабай база.

— Ончозын таштап ийеле, паровозтон' кыяр керек, — деп, тендереде отурган немецкий солдат дъаар кызынан' кёрюп, Бруджак айтты:

— Мен база онойып бодоп дъадым, — деп, Артем айтты, — дъан'ыс бү кулугур сыртыбыста калбан'дап дъат.

— Э-э, — деп кёзинёктөн' бажын чыгарып туруп, Бурзжак дъарты дъок айдып салды.

Артем дъаар дъууктاي дыылып келип, Политовский араай шымыранды.

— Биске апарарга дъарабас, билип турун' ба? Ондо дъуу болуп дъат, тюймегендөр дъолдорды юреп салгандар. Бис дезе, бу ийттерди оноор апарарыбыс, булар олорды тургузала юреп чачып салгылаар. Сен билип турун' ба, уулым, мен каан тужунда забастовкалар болгондо тартпайтам. Эмдиде апарбазым. Бойыбыстын' улустарыбыска кыйынду ёлюм экелзебис, ёлгёнчө уят болор. Паравозтын' бригадазы кacha бергендер ийне. Дьюрюмин кысканбагандар, ондый да болзо, кacha бергендер. Биске поездти дъетирерге — канайып та, келишпес. Сен канайда сананып турын'?

— Меге дъёп, адабыс, дье сен бу мыны канайтып ийерин'? — деп, солдат дъаар кёрюп, кёргюзип берди.

Машинист дъюзин дъуурып, терлеп калган ман'дайын туткушла арчылы кызарып калган кёстёриле, онон', бу кыйынду суракка каруу таап аларга иженип тургандый, манометрди кёрди. Онын' кийининде чугулду, кородогоны кайнап келип ёрбанды.

Артем чёйгённөн' суу ичип алды. Олор экилези дъан'ысла керек сананып, дье кемизиде бойынын' шуюлтезин озо айдарын тидинип болуп албай турды. Артемго Жухрайдын' мындый сёстёри сагышка кире конды:

— Сен карындаш, большевистский партияла коммунистический идея керегин канайда кёрюп турун'?

Онон', Артемнын' каруузы:

— Болужарга качанда белен, меге иженерин' кем дъок...

— «Карательдерди апарып дъатканыбыс дъакшы болуш».

Политовский дъепседлю кайырчак дъаар, Артемле кабырга-кабыргазыла тийиже эн'чайип алала, арайдан' — айтты:

— Мыны аайлап салар керек. Билип турун' ба?

Артем чочуй берди. Политовский тиштерин тиштенип, кошты:

— Онон' ёскё арга дъок. Тёбёлёт ийеле, регуляторды пекче дёгён, рычагтарды пекче дёгён, паравозты тымып дъадар — барына эдер, онон' паровозтон' дъоголо берер.

Дъардынан' уур таар тюжюрип дъатканый, Артем айтты:

— Кайтсын ол, — деп.

Артем, Брузжак дъаар эн'илип келип, бюткен дъёпти машинын' болушчызына айдып берди.

Брузжак каруун тургуда бербеди. Олордын' кажызыла сюреен дъаан мёр-шорго барып дъаткан. Ончозынын' айлында билелери артып турган. Анчадала, дъаан билелюзи — Политовский болгон: онын' айлында тогус душ кижи артып турган. Дье кажызыла апарарга дъарабазын билип тургандар.

— Дье, мен дёпсинип дъадым, — деп Брузжак айтты, — дье оны кем... — Ол, Артемго дъарт эрмекти дьетире айтпады.

Артем регулятордын' дъанында иштеп турган ёбёгён дъаар бурулып, Брузжак олордын' шюолтезиле база дъёпсинип дъат деп айдып, бажын кекип ийди, дье олло ёйдё, дъёби бюткелек сурек барына кыйналып, Политовский дъаар дъууктайды дылып алды.

— Дье бис мынын канайда эдерибис?

Онызы Артем дъаар кёрди:

— Сен башта. Сен эн' чыдамал. Оны бирле катап ломло катып ийзебис — божогоны ол. — Ёбёгён тын' дьюрексип турды.

Артем дьюозин чырчыйтып ийди.

— Менен' неме болбос. Колым ненин' де учун кёдюрильбей дъат. Солдат ийне, айлап кёрзэ бурулу эмес. Оны база дъыдала коркыдып айдап чыгаргандар не.

Политовский кёстёриле дъалт эттириди.

— Бурулу эмес дийзин' бе? Бисти бого кийдире... айдап салғанында бис база бурулу эмес не. Ёлтуречилер апарып дъадык ийне: Бу буру дъоктор, партизандарды аткылагылаар, олор, не, бурулу ба... Эх сенин' дъалтанчаак дъанын', сран'ай аю ошкош кючтю, дье сенен' туга дезе ас...

— Кем дъок, — деп, ломды алышп дъада Артем кимириенди, дье Политовский шымыранды:

— Мен алайын, менини ижемчилю. Сен кюрек алышп алала, тендерден' кёмюр тюжюре чачарга чык. Керек болгодай болзо, немецти кюрекле согуп ий. Мен дезе, кёмюр оодочы болуп барайын.

Брузжак, Политовскийди угуп, бажын кекиди:

— Чын, ёбёгён, — деп регулятордын' дъанына туруп алды.

Кызыл околышкалу, чекпен, козырек дъок бёрюктю — немец, тендеранын' кырына отуруп алышп, буттарынын' ортозына мылтыгын тургузып алган, сигара тан'кы тартып, каадаада паровозто иштеп турган ишмекчилер дъаар кёрюп салып отурды.

Качан Артем кюреерге ёрё чыгарда, часовой оны керекке албады. Онын' кийининде, качан Политовский, тендеранын' кырынан' дъаан болчок кёмюрлерди кюреп ийер кижи болуп, емеш туура дылзып деп, темдек берип сураарда, немец укур, паровозтын' будказы дъаар баратан эжик дъаар тёмён дылып алды.

Немецтин' бажын дъара согуп ийген, ломнын' кыскачак туюк

согултазы Артем ла Брузжакты сран'ай отло ёртёгёндий эдип ииди.. Солдат таар чылап, бозого дыгыла берди.

Боро чекпен, козырек дьок бёрюги канга тюрген будула берди. Темир бортко тийген мылтык табыштанды.

— Божгон — деп, ломын чачып дъада Политовский курулып дъатканый дьюзюн дьюурып, онон' кожуп шымыранып айтты: — Эмди биске кийин дъаар баары дьок.

Юни токтой юзюктелеле, ол-ло тужунда ончозын базып турган унчукпасты дъен'ип, кыйгыга кёчти.

— Капшагай регуляторды чыгара эрегер, — деп, ол кыйтырды.

Он минуттын' бажында ончозын эдип салган болгон. Баштайтанын айрып салган паровоз, дьюрюжин эмештен' арайладып турды.

Паровозтын' отту тегелигине дьолдын' дъанында турган агаштардын' кара кеберлери уур эрчимдю келип, ол-ло тушта, кёс кёрүп болбос карап'уйга дьюре берип турдылар. Паровозтын' кёстёри, карап'уйды ёдёргө албаданып, онын' кою барын'кыяны табарып, дьюк ле он километрын алыш турды. Паровоз калганчы кючин чыгарып ийгендий тамла там арайлай тынып турды.

— Калы, уулым! — деген Политовскийдин' юнин Артем кийин дъанында угала, порученьнен' тудунып турган колун салып ииди. Дъаан сыны энерцияла машинанын' барып дъаткан аайынча ичкери — озо барып, буттары олордын' алдындагы айылган дьеरге, тын' тебинип ийдилер. Эки алтам дьююрип барада, Артем уур, баш ажыра ан'дана дыгыла берди.

Подножкалардын' экилезинен' бир — ле ўйдё, база эки кёлётки калып ийдилер.

Брузжаковтордын' туразында сюончилю эмес болгон. Сеरежканын' энези — Антонина Васильевна, бу калганчы тёргюнге торт юрелди. Ёбёгёнишин' сурузы дьок болгон. Оны, Корчагин ла Политовскийди немецтер поездтин' бригадазына алыш барганын ол билген. Кече гетманский каруулдан' ючю келип, оны сюреен кату, айттылап ёбёгёни керегинде шылап баргандар.

Ол сёстёрдён', кандыйда коомой керек болгон туры деп, ол сезинип, качан ол каруул дьюре берерде, дъарты дьок керекке санараканына кыйналып турган юй кижи, Мария Яковлевна барып, онон' ёбёгёни керегинде нени-нени билип аларга иженип, пладын тартынып алды.

Кухняда айылдын' ичин дьюунадып турган Вали деп, дъаан кызы, барып дъаткан энезин кёрүп ийеле сурады:

— Слер, эне, ыраак па?

Антонина Васильевна кёстёрине дъаш толуп калган, кызы дъаар кёрёлө айтты:

— Корчагиндерге баратам. Айса-болзо, адан' керегинде олор-

дон' нени-нени билип аларым Сережка дъедип келгежин, ого айт: — станцияга Политовскийлерге барып келзин.

Кызы энезинин' дъардынан' дылу кучактанып, эжикке дьетире узадып, токтоодып турды:

— Сен, эне, кунукпа.

Мария Яковлевна Брузжакты дъаантайындағызын чылацок, сююнчилю уткуп алды. Юй улус экилези бойы-бойынан' каный-каный солун неме угуп аларына сакынып турдылар, дье баштапкыла сёстёрдён' лё ол ижемчилери дьоголо берди.

Корчагиндарда түонде база тинтююл болгон. Артемды беди-регилеген. Баргылаарда Мария Яковлевнага, уулы дъаныпла келзе, тургузала комендатурага билдизрин деп, дъакыгылады.

Корчагина патрульдын' түонде келгенине тын' коркupsалган болгон. Ол дъан'ыскаан болгон, Павка дъаантайындың түонде электростанцияда иштеген.

Павка эртен тұра — эрте айылына дъанып келди. Энезинен', түонде болгон тинтююл эткен керегин ле Артемды бедиреп турғанын угуп алала, ол, онын' бастыра эди-каны, карындажы учун турар сагышка толуп турғанын билинди. Кылқтарынын' башказына ла Артемнын' катузына көрбей, эки карындаш, бойы-бойлорын тын' сююп турдылар.

Ол айдыжары дьок сюреен кату сююш болгон, карындажына керек болгонын, онын' учун ол бойын қысканбай, каныйда дьеткерлю тужунда болыжып берерин, Павка дъарт билип турған.

Ол амыранбай да деподон' Жұхрайды бедиреерге станция дъаар дьюгюрди, дье оны таппады, таныш ишмекчилерден' дезе бирюзинен' де, атана берген кижилердин' бирюзи де керегинде, бир де неме билип болбоды. Машинист Политовскийдин' билезиде, бирде неме билбей турды. Павка тышкary чеденде Политовскийдин', эн' кичинек уулы Бориска түштады. Онон' ол, Түонде Политовскийлерде де тинтююл болгонын билип алды. Ада-зын бедирегендер.

Павка онойып бир де мёр дьюгынан', энезине дъанып келип орынга чылаганду дъада тюжюп, тургузала, амыры дьок уйку кабайына көчө берди.

Валя эжик токулдатканына кая көрди.

— Кем ондо? — деп, ол сурайла, крючекти алып ийди.

Ачылып калган эжиктен' Марченконын' юртейип калган са-ры бажы көрүнип келди. Климка дъарт ла тюрген дьюгюриң 'келген бolor. Ол дьюгюргенине тынарыстап кызара берген.

— Энен' юйде бе? — деп, ол Валядан' сурады.

— Дьок, дьюре берген.

— Қайдаар барган?

— Корчагиндарга барган ошкош — деп, Валя дьюгюрерге белетенип турған Климканын' колынан' тудуп алды.

Онызы кызычак дъаар кемзинген айлу көрип калды.

— Не керектю? — деп, Валя уулды шылай берди. — Дье капшагай айтсан' сен дьеерен аю, айтсан', онон' ёскё тынымды кыс- карта тартып дьат, — деп, кызычак дъакылтalu юнле команда- вать эдип турды.

Климка адзыктанарын, бичики дъан'ыsla Антонина Васильевнага берзин деген Жухрайдын' дъакылтазын ончозын ундып салды; карманынан' юлтирий берген чаазынды чыгарып, онызын кызычакка туда берди. Бу Сережканын' ак чырайлу сыйынынан' мойножып болаалбады, ненин' учун дезе, Климка бу дъакшынак кызычакка кару сагыжынын' учтарын бириктирип болаалбай турган. Чындап керсю дъобош сагышту поваренок. Сережканын' сыйынына сююп турганын бойы-бойынада качанда айтпас эди. Ол ого берген чаазынды, онызы, тюрген кычырып ийди.

— «Кюндюлю Тоня! Санааркаба. Ончозы кем дъок. Энчю — тирю кенебедибис. Удабас онон' кёпти билип аларын'. Арткан улуска, ончозы кем дъок эзен амыр деп, кунукпазындар деп, айт. Бичики тургузала дъок эт. Захар.»

Бичики кычырала, Валя Климканын' юсти орто барды.

— Дьеерен аючак, менин' слюгеним, сен мыны кайдын' алдын'? Айтсан' бу мыны сен майчик бутту аючак, кайдан' алдын'? — деп, Кызычак бар-дъок кючиле аайын тапай келген Климканы эбирип берерде, онызы санаазын алынбай туруп, экинчи катап дъастырганын ычкынды.

— Мыны меге станцияда Жухрай берген — деп, айдала, оны айтпас керек болгоны сагышка кире тюжеле кожып айтты: — Дъан'ыс онын' дъакыгани: бирде кижиге бербезин деген.

— Дье, дъакшы, дъакшы — деп, Валя каткыра берди. Мен бирде кижиге айтпазым. Дье, дьееренек, Павка дъаар дьююр, ондо энем отурганча дъедерин' — деп, кызычак повареноктын' сыртынан' араай ииде салып турды.

Секундтын' бажында, Климканын' сары бажы калитканын' ары дъанында элес эдип калды.

Ючюдин' бирюзиде айылга дъанбай турды. Эн'ирде Жухрай Корчагиндерге келеле, Мария Яковлевнага, поездте не болгонын ончозын кучындал берди. Коркудып салган юй кижини кандыйла бар эбile токунадып салды, ючилези ураак дьердеги деревнеде Брузжак деп кижиде дъадып дъадылар, олорго ондо дъалтанар неме дъок, олорго эмди дъанарга дъарабас, немецтерге кючке келижип дъатканын, удабайла керектин' ёскёрөрин сакырын айдып берди.

Бу болгон керектер дьюре берген улустын' билелерин там тын'ыда дъуукташтырды. Билелерине каа-дъаа ийип турган бичиктер, дъаан сююнчилю кычырылып турды, дье тураларында там ээн, бир де табыш дъоқ болуп турды.

Бир катап адъаарыбас дъанынан' кире конгон болуп, Политовская деп карыган эмегенге Жухрай ого акча берди.

— Бу, энебис, слерге ёбёгёнигерден' болуш. Дъан'ыс ла, энебис, бир де кижиге, бир де сёс айтпагар.

Эмегенек онын' колын күндюлю тудуп салды.

— Дье, спасибо, онон' ёскё сран'ай тюбек, балдарга дыирип неме дьок.

Ол акчалар, Булгаковтын' артырган акчаларынан' болгон.

«Дье, дье мунан' ары не болорын кёрёбиис. Ишмекчилерди адарыла коркудып, забастовка болбой до калган болзо, олор иштеп те турган болзо, дье от кюйе берген, оны эмди ёчюрип болбозын', ол ючю дезе кюлютер, олор пролетарийлер» деп, матрос Политовскийлерден' депо дьяар базып барып дъада, кай-кап сананып турды.

Воробьевтын' Балка деп, деревненин' тыш дъанында бойынын' ышталып калган стенезиле дъол дьяар бурула турган, эски, юлтурей берген кузницада, печкенин' отту тамагынын' дъанында, дъаркынду дъарыктан' кёстёрин эмештен' дъум'унып салып, Политовский кызара кызып калган болчок темирди, кыскашла ан'дандыра тудуп турды.

Артем перекладинага илип салган, тере кёрюкти юрдюрер рыхагты базып турды.

Машинист, дъакшы сагышту кюлюмзиренип, бойынын' сагалына ороолто айдып турды:

— Ус кижи эмди деревнеде ёлбес, иш табылар, керек болзо кёмюлип те ал. Бир неделе кирези иштезебис, билебиске юс, кулур иие берерибис. Крестьян кижиде, уулым, ус качанда күндюлю. Мында сран'ай буржуйлар чылап семирип аларыбыс, хехе. Захар дезе, башка статья, ол кёп дъанын крестьянство дъанына тудунып дъат, бойынын' таайыла дъерге каданып калган. Онызы андый болзо дъарт. Бис экюде, Артем, казык та, чеден де дьок, дъардыбыс ла колыбыс, айтканынча болзо, юргюлдьи пролетария, хехе, Захар дезе, эки дъара юлеле берген бир буды — паровоэто, бирюзи — деревнеде, — деп, ол кызып калган темирди кыскашла тудуп кёрёлө, санааркап кожуп айтты: — Бистин' керегибис тан'кы уулым. Немецтерди капшагай чыгара сюргилебезе, биске Екатеринославка эмезе Ростов дъаар баарарга керек болов, онон' ёскё дъаактарыбыстан' туткан бойынча, суу ичиргендий тен'ери ле дъердин' ортозына илип салгылаар.

— Чын — деп, Артем кимиреди.

— Бистин' улус ондо канайып тудунып турулар, шилемирлер олорго энчю бербей турган болбозын?

— Чын, адабыс, кашаны баштап алганыбыс, эмди дезе, айылын'нан' да кач.

Машинист кёгюлтирип ён'дю изю темирди оттон' алала, оны тёжи орто тюрген салып ииди.

— Кажы, уулым, согып ийзен!

Артем тёжинин' дъанында турган уур масканы алган дъерде, оны баштан' бийик талайып кёдюрип келеле, согуп ииди. Сноптый дъайыла берген дъаркынду чедиргендер, дъен'ил шыркыра-

ган табышту, кузницанын' ичине чачылып, каран'уй толыктарды тургузала, дъарыдып ийди.

Политовский тын' согуштын' алдында кызып калган болчок темирин ан'дандыра тудуп турарда, темир дымжай берген восктый уккур былча согулып турды.

Кузницанын' ачык эжигинен' каран'уй тюн, дылу салкынла тынып турды.

Алты дъанындағы кёл — кара, дъаан, оны айландыра курчай турган карагайлар, дъаан баштарын дъайқап туруп дъат.

«Сран'ай тирю немелер ошкош» деп, Тоня сананып дъат. Ол ёлён'лө ёдюп калган суудын' дъаказында дъадып дъат. Ерё, ачык дъердин' юсти дъанында, кою агаш, алты дъанында дезе, кадалгак дъердин' тёзюнен' ары кёл. Айландыра турган каялардын' кёлёткизи — кёлдин' дъаккаларын там каран'уйладып дъат.

Бу Тонянын' сююп турган дъери. Бу мында станциядан' чакырым кирелю дъерде, алдында таштар ооткон дъерлер ле таштап салган терен' котловиналардан' кара суулар чыгып, тудуш юч кёл болуп калган. Алты дъанында кёл дъаар тюжер дъерде, суудын' чачылып турганы угұлып дъат. Тоня бажын кёдюрип бюрлерди колдорыла дъая тудып тёмэн кёрүп дъат: кёлдин' дъаказынан', ортозы дъаар тын', ичкерилеп туруп, кунге кийюп калган, мыйрын'даган кижи дъюзюп барып дъат. Тоня сууга эжинип турганынын', дьюк кёрүнип турган сыртын ла кара бажын кёрүп дъат. Ол сууды кыска кулашла эжип морж чылап бышкырып дъат, ан'данып, баш ажып, суудын' тюби дъаар чён'юп ийип, учында арайла, сыртына дъадып дъаркынду күннен' кёстёрин дъум'уп, колдорын тарбайта тудуп, дьюк бүктеле дъадып, тым дъадып дъадат.

Тоня бюрди салып ийеле — «Кёрёргё дъарабас ийне» — деп, уятту эдип санана, бичигин кычырып дъада берди.

Лещинскийдин' берген книгазыла дыилбиркей кычырганына, площадьты агаштан' бёлюп турган гранитный ташты кемде ажып келгенин Тоня сеспей калды, качан ташты ажып келип дъатканын' буды тоголодып ийген тажычак книгазынын' юстине тоголонып келерде, ол ло тушта бажын ёрё кёдюрип, площадьта турган Павка Корчагинди кёрүп алды. Ол сакыбас дъанынан' туштажа бергенине кайкай берген турып, эби дьюксынганына, дьюре берерге сананды.

«Дъан'ы бу сууга кирген эмтирип» — деп, Тоня Павканын суу чачтарын кёрүп эске алынды.

— Не, слерди коркудып ийдим бе? Слердин' мындағы гарды билбедим болгообой келип калдым.

Ол сёстёрин айдала, Павка таштан' тудунып алды. Ол Тоняны база танып ийди.

— Слер меге чаптык этпей дъадыгар. Керек болгожын, слерле нени-нени куучындажарга да кем дьюк.

Павка Тоняны кайкап кёрүп турды.

— Бис экю не керегинде куучындажарыбыс?

Тоня кюлюмзиренип ийди.

— Дье, слер, не турыгар? Бу мында отурага да кем дьок — деп, ол таш дъаар кёргюзип турды. — Слердин' адыгар кем? Айдыгар.

— Мен Павка Корчагин.

— Менин' адым дезе — Тоня. Дье бис таныш болобердис.

Павка эби дьюксынып кепказын ужап турды.

— Айдарда, слерди Павка деп адап дъат па? — деп, Тоня унчугыш дьюк болуп турганын юзюп ийди. — Ненин' учун Павка? Онойдо, кандый да дъакшы эмес угулып дъат, Павел дезе торт болор. Мен слерди онайдо адап турагы. Слер бого дъаантайын дьюроп дъадыгар ба... — онын' сураарга турганы: сууга эжинерге деп болгон, дье ол оны сууга эжинин дъатканын кёргөнин айтпаска: — гулять эдерге? — деп, кожуп сурады.

— Дьюк, дъаантайын эмес, чёлёё болгондо — деп, Павел каруун берди.

— Слер кайда-кайда иштеп дъадыгар ба? — деп, Тоня билип аларга турды.

— Электростанцияда кочегар болуп дъадым.

— Айтсагар, слер онайдо эптю — лапту согужарга кайдан юренип алганыгар? — деп, Тоня кенетийин, сакыбаган сурек берди.

— Менин' согужымда слердин' не керегигер бар? — деп, Павел дъараптай кимиренди.

— Слер чугулданбагар, Корчагин, — деп, Тоня Павканын', онын' суралын дъараптай турганын билип куучындады. — Мени ол сюреен дъилбиркедип дъат. Ол согуш дезе согуш болгон! Онойдо кююн кайрал дьюк согорго дъарабас — деп, Тоня каткырды.

— Слерге не, ачу болуп туры ба? — деп, Павка сурады.

— Дьюк, дьюк бирде ачу эмес, ойто кайра, Сухарько тийгени учун алган. Меге ол сценка кёп дъилбю берген. Слер дъаантайын согужып дъат деп айдыжат.

— Кем айдат — деп, Павка беленденип келди.

— Дье бу Виктор Лещинский, слер коркушту согушчы деп, айдып дъат.

Павел карачкылай тюшти.

— Виктор — сволочь ак колду неме. Ол тужунда ого дье-дишпегенине спасибо айтын. Ол менин' керегимде, нени айдып турганын уккам, дъан'ыс колымды уймабаска санангам.

— Слер ненин' учун онайдо чугулданып дъадыгар, Павел? Ол дъарабас — деп, Тоня онын' эрмегин юзюп ийди.

Павка бурчую берди.

«Мен бу немеле ол аразына не эрмектеже берддим не? Кёрзён' командовать эдип турганын: эмезе ого «Павка» дегени дъарабас, эмезе «чугулданба», деп Павка сананып турды.

— Лещинскийге не чугулданганыгар? — дёп, Тоня сурады.

— Штанду кыс, паннын' уулычагы, тыны уштула берзин. Менин' ондыйларга колым кычып дъат: бай учун кижинин' са-

барына базып ийерге турар, ол нени — ле эдейин дезе табы, мен онын' бажына тюкюрип берерим, канайып-канайып тийгежин, дъеткилинче алып алар. Ондыларды дъудуруклала юредерге керек — деп, ол чугулданып куучындады.

Тоня, куучында Лещинскийди айдып ийгенин бойы дъара-дымбай ачынып турды. Бу уул дъажыдып салган гимназистла эски ёчтёри бар болгон эмтири, ол куучынды анчадала чугулданбас темага кёчюрди: Павкадан' онын' билези ле ижи керегинде сураарын баштады.

Павел бойынын' дьюре берерге сананганын ундууп салала, кызычактын' сурактарына бойыда сеспей, каруузын берип турды.

— Айтсагар, слер, онон' ары не юренбекенигер? — деп, Тоня сурады.

— Мени школдон' сюрюп салгандар.

— Ненин' учун?

Павка кызара берди.

— Мен абыстын' тестезине маҳра — тан'кы ургам, дье онын' учун сюрюп салғылаган. Абыс чугулчы болгон, онон' сран'ай дьюрюм дьюк болгон.

Павка ончозын ого куучындап берди.

Тоня дылбиркеп угуп турды. Ол бойынын' эби дьюксынганын ундууп салып, сран'ай эскиден' бери таныш улус чылап, карындажы дъанбаган керегинде ого куучындап берип турды; олордын' бирюзиде, ол ондый дьюптю куучында площадкада бир канча частар отурып калғылаганын сеспеди. Учында Павка сагыш алынып тура — дьююрди.

— Меге ишке баарар ёй дъеткен. Калырап отурып калтырым, меге дезе казандар изидерге керек. Эмди Данило айткыланып турган болор — деп, Павка энчю дьюк куучындай берди:

— Дье, эзен болзын, барышня, меге эмди бар дьюк кючле город дьяар тутурага, тызырадарга керек.

— Менин' де баарар ёйим дъетти, кожо бааралдар.

— У, дьюк мен дьююрүкле, слер меге чыдан болбозыгар.

— Ненин' учун? Бис кожо дьююреребис, дарьыжарыбыс, көрөрибис, кемибис тюрген.

Павка немеге бодобой Тоня дьяар кёрди.

— Дарьыжарга ба? Слер кайдан' меге дъедетенигер!

— Дье, көрөрибис, акыр озо мынан' чыгып алалдар.

Павел ташты ажыра калып, Тоняга колын туда берди, олор станция дьяар баарар дьюлбак просекалу агашка чыгып келдилер.

Тоня дьолдын' ортозына токтой берди.

— Дье эмди дьююреребис: бир, эки, юч... Дьедип тудугар! — дайле, ичкери куюндалып дьююрди. Онын' ботинкаларынын' тамандары тюрген-тюрген элестелип, кёк жакеди салкынга дъелбиреп турды.

Павел онын' кийнинен' дьююрди...

«Тургузала дьедижерим» — деп, элестелип барып дъаткан жакеттин' кийнинен' учуп барып дъада, Павка сананды, дье

оны станциядан' урак эмес просеканын' учында дъедип тутты. Кенетийин табара келеле, ийиндеринен' бек тудуп алды.

— Кужычак колго кирдин' бе! — деп, тынастап, сюончилю кыйгырды.

— Салыгар, ён'зирек, — деп, Тоня коруланып турды. Экилеzi тюрген дьююргендериине тынастап, дьюректери согулып, карузы чыгып калган турдылар, Тоня билбей калган дъанынан' эмеш Павка дъаар дъёлёнэ турды, онон' улам дъуук боло берди. Дье ол чюрчеле керек болгон, дье кийнинде, сагышка кирип турар болгон.

— Меге кем де дъедижип болбогон — деп, ол Павканын' колдорынан' айрылала, айдып турды.

Тургузала айрылыжып калдылар. Эзендешкенине кепказыла дъан'ып ийеле, Павка город дъаар дьюигире берди.

Качан Павка кочегарканын' эжигин ачып ийерде, пеккенин' дъанында иштеп турган Данил — кочегар чугулду бурулуп келди.

— Сен база эмеш онон' орой келген болzon'. Не, мен сенин' учун от салатам ба?

Дье Павка кочегарды сюончилю дъардына алаканыла таптайла дъёптёп турға айтты:

— Дъан'ысلا ёйдё пекче иштей берер ёбёгён — кулаштап салган одындардын' дъанында иштей берди.

Тюн ортозында, качан Данила орыннын' юстине дъадып ала-ла, ат чылап коскурыктаарда, Павка бастыра двигательдерди сюркюш сардьулу эделе күделиле арчып алыш, кайырчактан' «Джу-зеппее Гарибальдинин» алатан экинчи чыгарганын чыгарып алала неаполитанский «кызылчамчылардын» чёрчектө айтканый, омок башчызы Гарибальдинин' юзюги дъок качашкан — шыралу, дьюрюми бичилген романды кычыра берди.

«Ол бойынын' герцогына, бойынын' сюреен дъараш кёк кёстёри кёрди...»

«Баягы неменин' кёстёри база кёк — деп, Павка эске алынды. — Ол кандый да башка, ол бир байларга тюн'ейлеш эмес — деп, ол сананып отурды, дьююриюги де кёрмөс ошкош.»

Тюште тушташканын терен' сананып турганына двигательдин' табыжы дъаанап турганын Павел укпай турды, онызы тын'ыганына силкинип, дъаан маховик аайы дъок айланып, Павка отурган бетонный платформа ёкпёлю силкинип турды.

Павка манометр дъаар кылчас этти, канча-канча бёлюктю стрелка ёрё, сигнальный темдек табыш беретең кызыл чийиоден' ёдё берген.

— Ах сени, кёрмөс! — Павка кайырчактан' турға дьююрип, бууды туура эдер рычаг дъаар тап этти, оны эки катап толгоп ийди, кочегарканын' стенезинин' ары дъанында отводной трубадан', буу — суу дъаар чыккан табыжы шуулай берди. Рычагты тёмён божодып ийеле, Павка пышкы кыймыктадып турган тегерик кайыжын кийдирип ийди.

Павел, Данила дъаар бурулып кёрди, онызы оозын ачып алган, бек уюктап, тумчугыла коркушту табыштар чыгарып турды.

Дъарым минуттын' бажында, манометрдын' стрелказы — азыгы дъерине ойто тура берди.

Тоня Павелле айрылыжала айлы дъаар ууланды. Ол була ёткён дъан'ы дъууктагы кара кёстю уулчакла канайда тушташканын сананып, бойыда дъакшы сезинбей тушташканына сююнип дъакшызынып турды.

«Онын' оды, ийдези канча кирелю! Ол сран'ай, менин' чугучы деп бодоп турганыма келишпеди. Кандыйда болзо, бу чилекейлери агып дьюрген гимназисттерге сран'ай тюн'ей эмес...»

Ол, Тоня эмдиге дьетире дъуук болбогон улустын' ортозынан', ол ёскё уктан' болгон.

«Оны юредип алар — деп, ол сананды, — ол сюрекей дыилбилию надылаш болор».

Тоня айлына дъууктап келеле, садта отурып дъаткан Лиза Сухарько, Лещинскийлер — Нелли ле Викторды кёрюп алды. Виктор кычырып отурды. Олор дъартла оны сакыгылаган.

Ончозыла эзендежеле, тактага отурып алды. Куру кей куучиннын' ортозында — Виктор Лещинский Тонянын' дъанына отурып алала, арайын сурады:

— Слер романды кычырып ийдигер бе?

— Ах, чын, роман! — деп, Тонянын' сагыжына дъан'ы кирди. — Мен оны...

Ол арайла книга кёлдин' дъанында артып калган деп айтпады.

— Дье кандый, слерге ол дъарады ба? — деп, Виктор Тоняны лаптам кёрди.

Тоня сананып отурала, ботинказынын' тумчугыла тобракка кандыйда шююлтелю кеберди араай дъурап бажын кёдюрөле, ого удра кёрди.

— Дъок, мен слердин' меге экелип берген романнан' — дыилбилизи тын' роман кычырып дъадым.

— Андый ба — деп, Виктор ёёндю, чейё айтты. — Авторы кем? — деп, ол сурады.

Тоня оноор кылчан'даган, электеген аясту кёстёриле кёрюп салды.

— Кем де эмес...

— Тоня, айылчыларды комнатага кычырзан', слерди чай сакып дъат! — деп, балкондо турган Тонянын' энэзи кычырды.

— Кызычактардын' экилезин колтуктап алала, Тоня айлы дъаар барды. Виктор дезе, кийнинен' келип дъада, Тонянын' айткан сёстёрин шююп олордын' шююлтезин билип болбой бажын оодып турды.

Дыиит кочегардын' дьюрюминде билдирбезинен' кирип келген баштапкы, дъартина чыкалак — керек, сюреен дъан'ы, аайлап болбос — токуна дъок неме болды. Ол кюйбизиндю дъалтамчызы дъок уулды коскорып ииди.

Тоня дъаан башчы лесничийдин' кызы болгон, дъаан башчы лесничий дезе, ого тюн'ейле адвокат Лещинскийдий ок болгон.

Тюрен'и ле аchanада ёзуп калган Павел, онын' билеринче, бай деп бодолып тургандарла тын' ёштию болуп турган. Павел бойынын' кылыгын адьарынып, коркунып ёткюретен, ол Тоняны ташдъандаачынын' чюми дъок кызындый, бойына дъуук дъарт Галина деп, бодобой до турган, Тоняга бюдюмчиши дъок болуп, ол дъарашиб да юредюлю кызычактан' шыпшык — кочегарга кандыйла элек, эмезе книжи кююни дъок неме болзо, кайралы дъок удурлажарына белен турды.

Бюткюл неделенин' туркунына, Павел лесничийдин' кызыла тушташпады, бу кюн кёлгө баарга сананып алды. Ёнётийин онын' айлынын' дъаныла барып, туштаарына иженип турды. Усадьбанын' чеденин сынданай арайын ёдюп, садтын' сран'ай учында таныш матросканы кёрүп ииди. Чеденнин' дъанында дъаткан карагайдын' чочогойын алала, ак блузканы кёстёп, мергедеп ииди.

Тоня тюрген бурула сокты. Павелди кёрүп ийеле, чеденнин' дъанына дьююрип келди. Ого колын берип тура, сююнчилю кюлюмзиренди.

— Учында слер келдигер — деп, ол сююнип айтты. — Мындаагы бойынча кайда балуун' бадып калдыгар? Мен кёлдин' дъанында болгом, ондо книгамды ундууп салгам. Слерди келер болор деп бодогом. Бери бистин' садка келигер.

Павка дъёпсинбей бажын дъан'ды.

— Барбазым.

— Ненин' учун? — деп, онын' кабагы кайкаганына кёдюриле берди.

— Слердин' адагар — чы адыларынан' маат дъок. Слерге ок, менин' учун дъедижер. — Мындый самтарды ненин' учун экелдин' deer.

— Слер дъарабс эрмек айдып дъадыгар, Павел — деп, Тоня чугулдана берди. Эмдиле бери келигер. 'Менин' адам качанда, бир де неме айтпас, бойыгар кёрёригер. Баралыктар.

Ол дьююрип барада, калитканын' эжигин ачып ииди, Павел бюдюмчиши дъок, онын' кийнинен' басты.

— Слер книга кычырарга сююп дъадыгар ба? — деп, дъерге кадай тургузып салган тегерик столдын' кийнине отургылаарда Тоня сурады.

— Сюреен сююп дъадым — деп, Павел омоктоно берди.

— Слердин' кычырган книгаларыгардан' слерге кандыйы тын' дъарап дъат?

Павел сананала каруун берди.

— Джузеппа Гарибальди.

Джузеппе Гарибальди — деп, Тоня тюзеп салды.

— Слерге ол книга сюреен дъарап дъат па?

— Эе, мен оны алтан сегизинчи чыгарганын кычырып салдым, кажыла дъал алган тужунда, беш штуктан' садып алып дъадым. Вот кандый кижи болгон — Гарибальди! деп, Павел кайкап куучынданды. — Вот герой. Мен онын' герой болгонын билип алдым! Ого ёштулериле канча кирелю тартыжарга келишкен, качанда оныйы юстинде ёрё болгон. Бастыра ороондордо болгон! Эе, ол эмди бар болгон болзо, мен кожулар эдим. Ол бойынын' компаниязына мастеровойлор (ус улус) дъуп турган, дъоктулардын' учун согужып турган.

— Керек болзо, мен сilerge бистин' библиотеканы көргүзейин бе — деп, Тоня айдала онын' колунан' ала койды.

— У, дъок турага барбазым — деп, Павел торт мойноды.

— Слер не кедерлеп туругар? Эмезе коркуп туругар ба? Павел бойынын' дыланаш ару эмес көрюнип турган буттарын көрөлө, дынкезин тырманды.

— Мени энен' эмезе адан', онон' чыгара сюрбес пе?

— Учы-учында, бу эрмегеерди токтодыгар, онон' ёскё мен сран'ай чугулдана берерим — деп, Тоня кызара тюшти.

— Не, Лещинский бистий немелерди бойынын' айлына кийдирбей кухняда эрмектежип дъат. Мен олорго бойымнын' керегиме дьюргем, айдарда, Нелли керек дезе комнатага божотпон, байла, көрмөс оны алган, мен олордын' кебистерин юреп саларым деген болор — деп, Павка кюлюмзиренди.

— Баралык, баралык — деп, Тоня оны дъардынан' кокур аясту балконго чыгарга ийдип ийди.

Оны столовой ажыра дъаан дуп агаштан' эткен шкафту комнатага апарып, Тоня шкафтын' эжигин ачып ийди. Павел тюп-тюн'ей рядла турган, бир канча дьюс книгаларды көрөлө, качанда көрбөгөн ондый дъёжёгө кайкай берди.

— Бис эмди, слерге дылбилиу книга таап аларыбыс, мынан' ары слер олорды, дъаантайын бистен' келип алып турар сёзигер беригер. Дыуба?

Павка сююнчилю бажын кекиди.

— Мен книжаларды сююп дъадым.

Олор бир канча частарды сюреен дъакшы дыыргалду ёткюрдилер. Ол оны бойынын' энезиле таныштырды. Ол, ондый да коркушту эмес болды, Тонянын' энези де, Павелге дъарады.

Тоня Павелди бойынын' комнатазына экелип, ого бойынын' книгаларын ла учебниктерин көргюзип турды.

Туалетный көзнёткин' дъанында, дъаан эмес кюскю турды. Ого Павелди дъууктада дъединип экелеле, Тоня каткырып айтты:

— Слердин' чачыгар ненин' учун ондый самтак? Слер олорды качанда кайчылабай, тарабай дъадыгар ба?

— Мен олорды, ёзюп келгенде, юзе кыркыдып дъадым, олорго онон' артык нени эдер? — деп, Павка эби дъок актанып турды.

Тоня, каткырынып, туалеттен' тарак алала тюрген-тюрген, онын' таакырап калган быдышыраш чачын тарап берди.

— Вот эмди сран'ай башка — деп, Павелди адыйктап кёрюп турға, Тоня айтты. — Чачты дъараشتыра кайчылап аларға керек, онон' ёскё, слер сран'ай бирюк ошкош дьюрүп дъадыгар.

Тоня, онын' дьеерен, он'ып калған чамчазына, юлтирий берген штанына критикалу лаптап кёрёлө, бирде неме айтпады.

Тоня онойып кёргөнин, Павел сезип, ого бойынын' коомой кийингенине ачынчылу болды.

Тоня оныла айрылыжып турала, оны айлына келип турзын— деп, кычырып турды.

Онын' кийининде, онон' эки кюннин' бажында, кожо балыктачы болгон сёзин алып алды.

Павел садқа, кёзңөк ёткюре дъан'ысла чурашла, чыга берди: базала комнаталар ажыра барып, энезиле туштажарга, онын' кююни дьок болгон.

Артем дьок болгон керегинде, Корчагиндердин' билезинде дъадын уур болгон, Павелдин' дъалы дьетпей турган.

Мария Яковлевна уұлыла әрмектежерге сананды: ого базала иштеп кёрзә кандый болор, ол-ло тужунда Лещинскийлерге кухарка керек болуп турган. Дье Павел дъаратпады:

— Дьок, эне, мен бойыма, юзери иш таап аларым. Агаш дъарап дъерде досколор дъая салар улус керек. Дъарым тюшти ондо иштеерим, ол-до, бис экюге дъедер, сен дезе, ишке барба, онон' ёскё Артем меге чугулданар, ол айдар: «Энен'ди ишке ийбей дъадар арга тападын' ба» deer.

Энези ол кыялта дьок иштеер керегин айдып турды, дье Павел майношты, энези дьёпсинип ииди.

Экинчи кюннинде, Павел агаш дъарап дъерде иштеп, дъан'ы дъарған досколорды кургадарга эптеп салып турды. Ондо таныш уулдарга туштады: школдо кожо юренген Мишка Левчуковко ло Кулешев Ваняга. Олор Мишала экю кюнле иштеерге алдылар. Дъалы тал орто дъакшы болуп турды. Павка тюште агаш дъарап дъерде иштеп, эн'ирде дезе — электростанция дъаар дьюгюрип дъатты.

Онынчы кюннин' учы дъаар Павел энезине иштеп алган акчазын экелди. Олорды берип турала, ол эби дьок баскындап, учында сурады:

— Билип турун' ба эне, меге кёк сатин чамча садып алып бер, менде былтыр кандый чамча болгон эди, ундумбадын' ба? Ого, акчанын' кабортозы баар, коркыба онон' ёскё, менин' бу чамчам эскире берди, — сурап турганы керегинде, извиниться эдип турган болуп актансып турды.

— Алып берерим, алып берерим, Павлушка, билюнле, эртен дезе кёктеп берерим. Сенде чынла, дъан'ы чамча дьок — деп, энези уулын эркеледе кёрюп турды.

Павел парикмахерскийдин' дъанына токтой тюжюп, карманынан салковой акча таап алала, эжиктен' кирип келди.

Парикмахер таскап калган уул, кирген кижини кёрүп ийеле, креслого отурзын деп, юренгениле кычырып ийди.

— Отурыгар.

Терен' эптю креслого отурып алала, Павел кюскюден' эби дьоксынган, эдер немезин тапай турган чырай кёрүп алды.

— Машинкала ба? — деп, парикмахер сурады.

— Эе, акыр дьок, дье кайчылап беригер. Дье бу мындыы, слерде канайып адалып турган эди? — деп, сабарыла дъалтамчы дьок дъан'ып ийди.

Четверт час ёткёндө Павел, терлеп калган, кыйналып калган, дье эптю кайчылап, тараап салган чыгып келди.

Парикмахер сран'ай колго алдырбас чачтарла узаак, дъана тюшпей тартышты, дье суу ла тарак дъен'ип, чачтары дъакшынак дъатты.

Ороомдо Павел уур тынала, кепказын терен'жиде кептей кийип алды.

«Кёрзэ, энем не дегей не?».

Балык тудар болуп сёзин берген Павел барбаган, Тоня ого ёөркёй берген.

«Бу кара дьюстю кочегар, ондый да тын' адьяарын'кай эмес» — деп, Павел келбей саларда, чугулду сананып, онын' кийиндерди кунукчыл боло берди.

Качан энези, онын' комнатазынын' эжигин эмеш ачып, мынайда айдарда, ол гулять эдерге тергенин алган болгон:

— Тонечка, сеге айылчылар. Кирерге кем дьок по?

Эжикте Павел турды, Тоня оны алган бойынча таныбады.

Онын' кийгени дъап — дъан'ы кёк сатин чамча ла кара штан болгон. Арчып салган сапогторы дъалтырап турдылар, онын' чачын кайчылап салганын, Тоня тургузала адьарып ийген, чачтары алдындагызы чылап таакылана атрайбай турган, кара дьюстю кочегар, сран'ай ёсқё ён'дю кёрүнди.

Тоня бойынын' кайкаганын айдайын дейле, оны, тегинде бойын эби дьок бодонып турган уулды, эби дьюксындырбаска, ол онын' сюреен дъарт ёскёлэнгёенин адьарыбай турган кеберлю болуп ийди.

Тоня ого дъарбынарга баштай берген болгон:

— Слерге канайып уят эмес? Слер ненин' учун балык тударга келбедигер? Слер бойыгардын' сёзигерге онойып туруп дъадыгар ба?

Мен бу кундерде, лесопилкада иштегем, онын' учун келип болбодым.

Ол «бойыма чамча ла штан садып аларга бу кундерде сран'ай ла кючим чыкканча иштегем» — деп, айдып болбогон.

Дье бу керегин Тоня бойы шююп сезип ийди, Павелге чугулданган бастыра чугулы ис дьок ёдё берди.

— Буук дъаар гулять эдип баралыктар — деп, Тоня айтты, олор сад дъаар баргылады, онон' дъолго чыгып алдылар.

Эмди надызына чылап, дъаан дъажытту керек чилеп, Тоняга, лейтенанттан уурдап алган кол — мылтыгы керегинде куучындап берди, онон дъуугындағы бир күнде, агаштын' терең' ёзёгина кирип алала, адып көрёчилер болды.

— Кёр, сен мени айдып бербе, — ол сакыбас дъанынан «сен» деп айдып ииди.

— Мен сени качан да, кемге де адын' чыгартырбазым, — деп, Тоня дъана тюшпес сёзин берип турды.

ТЁРТИНЧИ БАЖАЛЫҚ

Класстардын' кайралы дъок курч тартыжуузы Украинаны алып турды. Мылтык алып турган улустын тоозы, там ла там кёптөй турды, кажыла тартыжу дъан'ы, участниктер бюдюрип турды. Дъантайын кереестенген кижинин' амыр дъаткан күндері ёткёнинен' бери узаак боло берди.

Куюн айланыжып турды, эскирип калган турачактарды, дъаан мылтыктардын' адылганы кыймыктадып турды, неме керек-себес дъурт кижи бойы эткен траншеяга, каскан подвалычактардын' стенелерине сығынып турды.

Губернияны дъозон-дъюор ён'дю ле кебеделдю петлюровский бандалардын' кёчкөзи алып ииди: дъаан ла кичинек батькалар, дъозон-башка Голубалар, Архангелдер, Ангелдер, Гордийлар ла тоозына чыкпас онон' до ёскё бандиттар.

Калдьу бандиттар, алдындағы офицерлер, украинский солла он' эсерлер — кандыла дъалтанбас авантюрист, бир канча баш кезечилерден дъууп алып, бойын атаман эдип дъарлап, сары — кёк мааныны дъайып, бойын петлюровец деп бодонып, бойынын' чыдаар аргазынын' кеминче дъан'ды колына алып турды.

Атаман Коновалъцын' шибеелейтен корпузынын' кулактарла галицийский полкторынан' болуш алып турган, дъозон-дъюор ён'дю бандалардан, бойлорынын' полкторын ла дивизияларын тәзеп турдылар «башчы» атаман Петлюра. Ол эсеровско-кулацкий барын'кый дәмён кызыл партизанский частытар юзе—соголо урылып келип тартыжып, дъюстер ле мун'дар тоолу туйгактардын', тачанкалардын' ла артиллерийский повозкалардын' алдында дъер селен'дежип турды.

Ол, онтогузынчы дылдын' тюймеенду апрелинде, ёленине дъуук коркуп калган, сагыжы чыгып калган, дъантайын бойынла кичеочи дъурт кижи, эртен тұра узаак уюктап калган көзин ужанып, бойлорынын' турачактарынын' көзнектөрин ачып тұра, озо уйынгап айылдажынан' коркуп калган сурап турды.

— Автаном Петрович, городто кандый дъан?

Автаном Петрович дезе, штанын ёрё тартынып тұра, коркуп калган айдат.

— Билбей турум, Афанас Кириллович. Тюнде кандый да немелер келгендер. Көрёрибис: еврейлерди тоной бергилезе, пет-

люровецтер болор, канайып-канайып «нёкёрлёр» деген болзо, куучындарынан тургузала угулар. Вот мен историяга кире бербеске кандый сюор — портрет илип саларына кёрюп турум, онон ёскё, слер билеригер бе, менин айылдажым Герасим Леонтьевич, дъакшы лаптап кёрип албайла, Лениннин сюрин— портредин илип ийген, ол орто ого, ючю кире конгон: петлюровский отрядтан болуп калган. Сюорди кёрюп ле ийеле, айылдын ээзинин юсти орто баргандар! Ого дырме кирези камчы уруп бергендер. «Бис сенен коммунистический дьюостен», дьети тере сыйрып аларыбыс» — деп, айдышат. Дье ол канайып та актанып, кыйгырып та турза, бир де арга болбоды.

Шосселе келип дъаткан кезек мылтыкту улусты сезип сала-ла, бойынала кичеенер дьорт улус кёзнектёрин дьяап, дъажынып турды. Коомой час...

Ишмекчилик дезе, петлюровецтердин тоноочыларынын сары — кёк маанызын сюреен дьаратпай кёрюп турдылар. Чагышты бюдюргилеп турган шовинизмнын чапкыныла удурлажарга кючи дьюоктор, качан, кажыла дъанынан базаалап турган жово-блакитниктарла кюон кайралы дьюок тартыжып турган, кызылдардын часттары городко шаанчактый кирип келгенде, ишмекчилик ол ла тушта тынданып турдылар. Бир-эки кюн управынын юстинде тёрёл мааны кызырып турды, дье часть дьюре берерде, бюрюнкүй базала бюркелип келип дъатты.

Эмди городтын ээзи — полковник Голуб «дъарааш ла чюмдюзи» Заднепровский дивизиянын.

Кече, онын баш кезечи эки мун тоолу отряды, городко кёкигенду келип кирди. Пан полковник отрядтын алдынан сюреен дъарааш кара айгыр минип алган келип дъатты, апрельдин дылу кюнине кёрбей кавказский бурка (киие дъабынчы) ла кызыл кюрен тёбёлю, запорожский кураган бёрюктю болды, черкескалу, мылтык дьеселин юзе салынган: кинжал дъеле-деген ак мен'юнле мён'юндеген юлдюлю.

Пан полковник — Голуб дъарааш кижи: кабагы кара, дьюзи куп-куу, дъаантайыла аракы ичип турганынан эмеш саргылтырым. Тижинде люлька. Пан полковник революциядан озо сахар эдер заводтын, плантациязында агроном болгон, дье ол дъадын эрикчен болгон, атаман дьюрюмиле тюн'дештирип болбос агроном, ороонды бууй алган барынкый юстине полковник Голуб болуп кайкалап чыхты.

Городтын сок дъаныс театрында, келгендерге уткуул эдип кёбюю вечер эдилген. Петлюровский интеллигентциянын кандайла «ёндюзи» ондо болгондор: украинский юредючилер, абыстын эки кызы — дъааны сюреен дъарааш Аня, кичюзи — Дина, кичинек подпанкалар, граф — Потоцкийге алдында служить эткендер ле бойлорын «дъайым казактар» деп, аданнып турган бир кезек мещандар, украинский эсерлердин арткан калганы.

Театр сранай толо болгон. Дъаркынду, чечектен кёктөп салган, дьюзион-дьююр ён'дю дындылиу национальный украин-

ский костюм кийген юредочи юй улустар, абыстардын' кыстары ла мещанкалар, шын'кырап турган шпораларлу бийелерге курчадып алган тургулады. Озогы запорожецтерди дъураган дъуруктардый неме болды.

Полковой оркестр кююлеп турды. Сценада «Назар Стодоля» деп, постановканы тургузарга, сран'ай отко-суга тюжюп белетенип турдылар.

Электричество дъок болгон. Пан полковникке онын' керегинде штабта билдиртилер. Ол бойы ол вечер де болор кююнин бюдюрерге база вечерге бойынын' келгениле улусты кёөрдёргө бойынын' адъютант хорунжий Паляныцаны, чынынча алдында подпоручик болгон Полянцевти лаптап угуп алала, бир де тудунары дъогынан', дье ийделю кату айдып салды:

— От болзын. Ёл, монтерды дезе табала, электростанцияны иштет.

— Угуп дъадым, пане полковники.

Хорунжий Паляныця ёлбёди, монтерлорды таап алды.

Бир частын' бажында, эки петлюровец Павелди электростанцияга апарып дъатты. Онойып ок монтер ло машинистти экелдилер.

Паляныця кыскарта айтты:

— Дьети часка дьетире от болбозо, ючилегерди бууп саларым! — деп, ол колдорыла темир чакы дъаар кёргюзип салды.

Ол кыскарта айдып салган шуюш сёстэр бойынын' керегин бюдюрип салды, тургускан ёй ажыра, от берилген.

Качан пан полковник бойынын' ойножыла туразында дъаткан буфетчиктин' кёёшпек тёшти, сары чачту кызыла келерде, вечер сран'ай кёндюгип калган тужы болды.

Бай буфетчик, онызын губернский городтын' гимназиязында юредип турган.

Сран'ай сценанын' дъанында, кюндюлю дьерге отурып алала, пан полковник, баштаарга кем дъок — деп, темдек берерде, кёжёё тургузала кёдюриле берди. Кёрюп отурган улустын' кёзинин' алдында, ары болуп дьююрип дъаткан режиссердин сырты элес эдип калды.

Спектакль тужунда, бийлер бойлорынын' юй улустарыла буфетке барып, кайдала дьююроп турар Паляныцанын' ого тажыган, аскан аракылар ла реквизиция ээжизиле блаап алган дьюзюн-дьююр кабактарды сюреен ичиp турдылар. Спектакльдин' учы дъаар, ончозы тын' ээзире бердилер.

Паляныця сценага чыга коноло, колын театральный чюмдю дъан'ып ийеле, дъарлады:

— Дье дъакшылар, дъаандар, эмди танцалар — бийелер баштаарыбыс.

Залда ончозы кол чабуу эттилер. Ончозы вечерди корулаарга чыгарган петлюровский солдаттарга отургыштарды чыгарып, залды когузадарга арга берип, тышкары чыкыладылар.

Дъарым частын' бажында, театрда ыш карамыстый бүктелип турды.

Сран'ай кёндюге берген бийлер, изюге кызара берген городтын' дъарашиб эмегендериле кожо гопакты, айы дъок, бийелеп турдылар, олордын' уур буттарынын' тибиртинен', эскире берген театрдын' стенелери тиркиреп турды.

Ол ёйдё, теермен дъанынан', городко мылтык дъепседю, атту отряд кирип дъатты.

Кырында турган пулеметту застава, келип дъаткан атту чөрюди кёрюп ийеле, каймыгыжып, пулеметторы дъаар болдылар. Затворлор шылырай бердилер. Түнде тын' кыйги чыкты:

— Тур! Кем келип дъат?

Қаран'уйдан', эки барын'кий кебер кёрюнип келди, олордын' бирюзи заставага дъууктап келип, — тын', калдьу дъоон юнле ыркыранды:

— Мен атаман Павлюк, бойымнын' отрядымла, слер голубовскийлер бе?

— Э-е — деп, озолодо чыгып алган бий, каруун берди.

— Мен отрядымды кайда тургузайын? — деп, Павлюк сүрады.

— Мен эмдиле телефонло штабтан', угайын — деп, бий қаруун береле, дъолдын' дъанындағы кичинек турада кёрюнбей калды.

Минутанын' бажында, онон' чыгара дьююрип, дъакылта берди: дъолдон' пулеметты алыгар уулдар, пан атаманга дъол беригер. Павлюк, айландыра гуляния болуп турган, айландыра от дъаркындалып турган театрдын' дъанына адын токтоодып, тискинин тын' тартып ийди.

— Ого, мында дыыргалду — деп, коштой тура тюшкен есаул дъаар бурулып айтты. — Тюжелик Гукмач, бисте кожо гулять эдип ийерибис. Бойыбыска, келишкедий кадыттар таап аларыбыс, мында олордын' кёби — кёрмёскёдё дъедер. Эй, Сталежко — деп, ол кыйгырды, — уулдарды квартиralар сайын тургус! Бис мында артып каларыбыс. Конвой мениле — деп, ол дъайкана берген аттан' уур калып, дьеरге келип тюшти.

Театрга кирер эжикте Павлюкты мылтыкту эки петлюровец токтотты.

— Билет?

Ол, олор дъаар базынчыктаган аясту кёрлөө, бирюзин дъардыла ииде салып ийди. Онын' кийнинен', ондый ок эжиле, онын' отрядынын' он эки кирелю кижи ёттилер. Олордын' аттары ондо ок чеденнин' дъанында буулап салған турдылар.

Дъан'ы кирип келген улусты тургузала сезип салдылар. Анчадала, бойынын' дъаан сыныла, офицерский дъакшы чекпеннен' кёктөгөн френчиле, кёк гвардейский штаныла, дъелбир папахазыла Павлюк ан'ыланып турды. Дъардын ажыра маузер, карманынан' колдын' гранады кёрюнип турды.

— Ну, кем? — деп, Голубанын' помощниги кёкююлю метелицаны бийелеп турган, танцевать эдип турган тегеликтин' тыштында тургандар шымыраныштылар.

Оныла экюabyстын' дъаан кызы айланып турды. Ёйинен' ёт-

кюре айланжып турганabyстын' кызынын' юбказы тегерийе ёрё тюрюлип, маказырап кайкап турган дъуучыларга, торко штаннын кёрөндирип турды.

Дъардыла турган улусты ёрюмдеп, Павлюк эбреде тургандардын' ортозына кирип келди.

Павлюк кёстёриле кылчас эдип abyстын' кызынын' буттарына кёрюп, кургап калган эрдин дъаланып ийеле, круг ажыра оркестр дъаар басты, рампанын' дъанына туруп алала, ёргё камчызыла дъан'ып ийди.

— Голакты ойно!

Оркестрды дирижировать эдип баштап турган кижи оны керекке албады.

Ол тушта Павлюк колыла кадай талайып келеле, онын' сыртын кечире камчыла тартып ийди. Онызы чактырган немедий секирип ийди.

Музыка тургузала юзюлип, зал тымый берди.

— Бу ийт кылыгы деп, — буфетчиктин' кызы кайкап чыкты. — Сен ого тап бербес учурлу — деп, бойына коштой отурган Голубтын' карызын чугулду ныкып турды.

Голуб уур кёдюрилип келеле, будыла алдында турган отургышты туура ийдип ийеле, Павлюк дъаар юч алтам эделе, ого дъууктап келеле, токтой тюшти. Ол Павлюкты тургузала танып ийди. Бу уездте дъан'ын' бажын башкааррага мёр блашканын, бодошколок счетторы артып калган.

Бир неделе онон' озо, Павлюк пан полковникке сран'ай чочко кылыгыла, дъолго будын тургузып берген.

Голубовецтерди дъан'ыс катап силкип турган эмес, кызыл полкло дъуулажып турган кызу ёй тужунда, Павлюк большевиктерди тылынан' (кийнинен') согорынын' ордина, дьеричекке кирип алала, кызылдардын' дъен'ил заставаларын алыш салала, коруланар каруул тургузып алала, ол дьеричекте качанда болбогон тонош ёткюрген. Дье электенген петлюровецке бир де неме болбогон, ненин' учун дезе, тоногон дьорт улузы, эврейлер болгон.

Кызылдар, ол ёйдё, голубовецтердин' он' дъанындагы флангын торт дъок эдип чачала, дъюре бергендер.

Эмди дезе, бу коомой кылыкту ротмистр бого кирип алала, пан полковниктин' кёзинче, онын' ок капельмейстерин согуп дъят. Дъок, ол ондый немени ёткюрип болбос болгон. Голуб билип турган, ол бу баш билинип турган атаманычакты буруга тартпаза, онын' полктогы авторитети дъок болуп калар.

Олор бойы-бойлорына кёстёриле кадай кёрюп, бир канча секунд унчукпай турдылар.

Колында юлдюзинин' рукоядын бек тудып, бирюзиле карманындагы колмылтыгын сыймап турала, Голуб какырды.

— Сен, ийт, менин' улузымды согор учурды кайдан' алган'?

Павлюктын' колдоры араай маузери дъаар дыылды.

— Араай, пане Голуб, араай, онон' ёекө чон'чойдон' тайкылгадый. Сююп турган сёёлиме баспагар, чугулдана берерим.

Онызы сыран'ай чыдап болорын ёдё берди.

— Туткылазын быларды, театрдан' чыгара таштазын, кажызынала дырме беш изю камчыдан' уруп берзин! — деп, Голубый гырыды.

Бийлер Павлюковецтердин' юсти орто сыран'ай кюрсюктеп турган ийттердий кажыла дъанынан' юсти орто бардылар..

Полго электролампочка таштап ийген неме чилеп, кем де мылтык адып ийерде, табыжы дъан'ылана берди, залдын' ичинде сыран'ай согужып дъаткан ийттер ошкош, эки бёлюк айланыжып согужып турды. Кёс дьюк согушта, бойы-бойлорын юлдюле чаап, чюрмежинен' чачтажып, тамактажып, келип ала койгондорынан' сран'ай ёлюмтикке дъуук коркуп калган юй улус, чочкинын' балдары чылап чын'ырып ийеле, ары болуп турдылар.

Бир канча минуттын' бажында, мылтыктарын айрып алган павлюковецтерди согуп туруп, тышкары чыгара сюортеп, ороомго чыгара таштап ийдилер.

Согушта Павлюк папахазын таппай калган, дъозин оодо соктырып, мылтык дъеселин блаадып алгандар, — ол сран'ай тын' калдьуурган. Бойынын' отрядыла аттарына минеле, ороомло мантатты.

Вечерди юзүп салган. Ол болгон керектердин' кийнинде, кемнин' де сагыжына дыыргаары кирбей турган. Юй улус танцововать эдерге торт мойнош этти, олорды айылдарына дъетирип салзын деп, некеп турдылар, дье Голуб карайлап чыкты.

— Залдан' бир де кижини чыгарбас, часовийор тургузып салзын — деп, ол дъакылта берди.

Поляныця дъакаруды тургузала бюдюрип турды.

Тёгюлип турган мойношторго Голуб ёчёш каруун берип турды:

— Бийе танец тан' алдына дъетире болор, дъакшылар ла дъакшы юй улустар. Мен бойым вальстын' баштапкы турин танцововать эдип дъадым.

Музика базала катап ойной берди, дье ондый да болзо, дыыргаарга келишпеди.

Полковникabyстын' кызыла бир круг баарга дъеткелекте, эжиктен' кире конгон часовийор кыйгырыштылар:

— Театрды павлюковецтер курчап дъат!

Сценанын' дъанындагы ороом дъарыгы, кёзнёк табышту оодылып чачыла берди. Оодылып калган рамынын' ортозынан' пулеметтын' кайкамчылу моко оозы кёрюнип келди. Ол, арыбери дьююрип турган улусты бедиреп тенексю айланыжып турды, онон', сран'ай кёрмөстён' качкан чылап, залдын' ортозы дъаар элестендилер.

Поляныця потолоктогы мун' свечилю лампаны кёстёп, адып ииди, онызы дъарылала бомба чылап, ончозын шилинин' оок оодыктарыла сееп ииди.

Каран,уй боло берди. Тышкартынан' кыйгырып турдылар:

— Ончогор тышкары чыгыгар! — Коркушту чугул болуп турды.

Юй улустардын' талгакту, дьюолгексю кыйгылары, аайын тапай калган бийлерин дьюуп аларга кичеенип турган залла дьюогюрип турган Голубтын' аайы бажы дьюок командазы, тыш-карыгы адыш ла кыйгылар — бу мынын' ончозы аайы-бажы дьюок табыш болуп турды. Дылан чылап мыйрын'дап, кийин дъанындагы эжикле коштой ёткэн ороомго чыгып, голубовский штаб дъаар барып дъаткан Поляныцяны бирюзи де сеспеди.

Дъарым частын' бажында городто чынла дьюунын' бойы болуп турды. Тюннин' тым турганын, юзюги дьюок мылтыктын' табыжыла бузуп, пулеметтор оок дробторло уруп турды. Сран'ай тууксынган керестенеочи дъурт улус, бойлорынын' дылуу орындарынан' тюжюп, кэзинектерге дъапшынып калдылар.

Мылтыктын' табыжы тымый берди, дъан'ысла городтын' кырында, пулемет юзюктелдире, ийт чилеп, юроп турды.

Дьюу тымый берди. Тан' кезерип дъатты...

Погром¹ керегинин' табыжы городло дьюорюп турды. Ол табыштар, канайып та, суу дъаар тюжип дъаткан дыра дыилген, балкашту дъардын' юстинде дъапшынып калган, кичинек, дъабыс, кёзнёткөрүп тыртык еврейлердин' де турачактарына дъеттилер. Ол туралар деп адалып турган, коробкаларда, аайы дьюок кысталышып, еврейлердин' дьюоктулары дъаткан.

Сережа Бруджак иштеп турган типографияда наборщиктери ле ишмекчилери еврейлер болгон. Сережа олорло сыран'ай тёргён улустары чылап дъатты. Сыран'ай ишмекчилердин' кючин дьип, бойы-бойыла тын'зынып, тееркеп турган господин — Блюмштейин деп ээзиле, олор тартыжып, ончолоры бир болуп турдылар. Ээзи ле типографияда иштеп тургандардын' ортозында юзюги дьюок тартыжу болуп турды. Блюмштейин кёптёдё сыйрып алып, дъалды астада берерге албаданатан, онын' керегинде, типография эки-юч неделеден' дъан'ыс катап дъабылып турган эмес: типографщиктер бастовать эдип тургандар. Олор бастыразы он тёрт кижи болгон. Сережа сыран'ай кичинеги, он эки частан' печатный машинанын' колесозын эбирип туратан.

Бу кюн Сережа ишмекчилердин' энчигип болалбай тургандарын сезип ииди. Қалганчы тюймееңдю айларда, типография заказтан' заказка дъетире иштеп турган. «Эн' дъаан» атаманнын' возвзваниезин (кычыртузын) печатать эдип тургандар.

Чемет ооруулу Мендель деп наборщик Сережканы толык дъаар кычырды.

Оны бойынын' кунугып калган кёстёриле кёрүп тура айтты:

— Городто — погром (коскорыш) болотонын сен билерин' бе?
Сережа кайкап кёрүп калды.

— Дьюок, билбезим.

Мендель кургап калган сары колын Сережканын' дъардына салала, адазындый бюдимчилю куучындады:

¹ Погром—тоноп, улусты ёлтурери.

— Погром болор, онызы дъарт. Еврейлерди соккылаар. Мен сенен¹ сурап дъадым: сен бойын'нын² нёкёрлөрин³ бу тубекте болужарын⁴ ба?

— Болушпай — аа, чыдаар болзом. Айт, Мендель.

Наборщиктер куучынды тын⁵дап турдылар.

— Сен дъакшы уул. Сережа, бис сеге бюдюп дъадыбыс. Сенин⁶ адан⁷ база ишмекчи ийне. Эмдиле айылын⁸ дьюгюрип барала, адан⁹ла эрмектеш: ол бойына бир канча карган улус ла юй улус дъатырып саларга дъёпсинер бе, бис дезе, слерде кем дъажынатанын эртеден¹⁰ эрмектежип саларыбыс. Онын¹¹ кийинде билен¹²ле эрмектеш, база кемди дъажырып саларга дъаар. Орус улусты бу бандиттар эм тура тийбей дъат. Дьюгюр, Сережа, ёй сакыбай дъат.

— Дъакшы, Мендель, мен эмди Павка ла Климкага дьюгюрип барып келейин, — олор до кыялтазы дъок алар.

— Бир минут сакып ал — деп, Мендель, бааррага тергенин турган, Сережканы токтодып, токынабай барды.

— Павка ла Климка дегенин¹³ кемдер? Сен олорды дъакшы билип дъадын¹⁴ ба?

Сережа бюдюмчилю бажын кекиди.

— Дье, кандый дийзеер олор менин¹⁵ тазылдарым: Павка Корчагин онын¹⁶ карындажы — слесарь.

— А, Корчагин ба, — деп Мендель сагыжы токунап, — оны мен билерим, оныла мен дъан¹⁷ыс турада дъатканыбыс. Ого бүдерге кем дъок. Бар, Сережа, каруузын алганча капшагай кел.

Сережа тышкary чыга конды.

Павлюковскийдин¹⁸ отряды Голубовецтерле дъуулашкан кийинде, ючинчи кюнинде погром башталды.

Чачтырып, городтон¹⁹ чыгара сюрдюртип салган Павлюк, түндеги дъуда дъирме кирелю кижизин дъоголтоло, бойынын²⁰ дъолыла барып, колбоо дъаткан дъерге дъадып алды. Голубовецтер, ол ок кирелю улусты тоозынан²¹ дъоголтылар.

Ёлгён улусты тургузала сёёктёргэ апарып, ол ло кюнде, бир де дъазалы дъогынан²², сёёктёрин дъууп салдылар, ненин²³ учун дезе, мактанар немелери дъок болгон. Эки атаман, дъошкын ийттер чилеп, согужып алала, похоронло табыш чыгарарга эби дъок болгон. Паляныця Павлюкты кызыл бандит эдип дъарлайла, сёёктёри табышту дъуурга сананган болгон, дье эссеровский комитеттин²⁴ бажында турганabyс — Василий — дъаратпай салган.

Түндеги тартыжу голубовский полктын²⁵ сагыжын булгады, анчадала ёлгён улузы ончозынан²⁶ кёп тоололып турган Голубанын²⁷ конвойный сотнязында, ол булгалышты дъок эдип, сагышты тын²⁸ыдар керегинде, Поляныця Голубага «дъадынды дъарандыштар» керек деп айтты, ол еврейлерди коскоротон керегинде, онайдо базынчыкту айдатан. Ол отрядтын²⁹ булгалыш турганына шылтактай, оны кыялта дъок ёткюрерин Голубага доказывать эдип турды. Ол тушта, буфетчиктин³⁰ кызыла той эдер алдын-

да, городто тюймеең чыгарбаска сананган полковник, Паляныңын' коркудузыла, дъёпсинип ииди.

Чын, пан полковники бу операция — иш онын' эсеровский партияга киргенинен' эмеш кемзидип турган. Ёштулер базала онын' адын айландыра дъамандап куучындар эткилеер, вот ол полковник Голуб — тоноочы, кыялтазы дъогынан' оны «баштаачы» атаманга дъамандап айдышар. Дье эм турал Голуб «баштаачы» болгонына ас багып турган, бойынын' отрядыла керектүү немезин, бойынын' коркудуузыла алатаан. Дье «баштаачы», онын' бойынын' улузы кандый немелер болгонын, дъарт билген, ол бойыда реквизиция деп адалып, турганынан' директория керегине деп, дъан'ыс катап акча керексиген эмес, дье тоноочы деп, ады-чуузы Голубтын' дъаан болгон. Ол ого кожоры сыран'ай ас болгон.

Тонош эртен турал башталган.

Городычак тан' алдындагы боро ышта дъюзүп турды. Бирде неме дъок, ороомдор сууга көёп қалган чёйбек кеден ошкош, бирде аайы дъок булгалып қалган, бирде немеге келишпес эдип, еврейский кварталдар (ёрёк — дүүрттар) тыны дъок болды. Кичинек көзңөктөри бөктөй неме илилип, ставендерин дъик дъок эдип, дъаап салгылаган.

Тыштынан' көрзө, кварталдар тан' алдындагы бек уйкула уюктап дъаткандый билдирип турды, дье туралардын' ортозында уюктабай турдылар. Билелер кийинип алган, удабас башталар тюбекти сакып, белетенип отурдылар, кандый бир комнатушкага чогулып, дъан'ысла, бир де неме аайлабас, кичинек балдар, энереринин' колында тюймееңи дъок, амыр уйкула уюктап дъаттылар.

Ол кион эртен турал, голубовскийлердин' адъютанттын — Паляныңыны, кара бюдюштю, цыганский дьюстю, юлдюнин' тийгенине дъаагында кызыл сорбулу, голубовский конвойдын' начальниги — Саломыга узак ойгоскон.

Адъютант ойгонып болалбай турды. Тенексю уйкудан' канайып та айрылып болбой турды. Оны тионинеле онон' айрылып болбос дъюзюн-дьююрледип койрын'дап турар, бёкчөк көрмөс, эмде тамагын тырмактарыла тырмап турды. Качан, оорып турганынан' дъаралып барып дъаткан бажын кёдюреле, дъан'ы аайлады: Саломыга ойгозып турган туры ийне.

— Дье турзан' шилемир деп, Саломыга, онын' дъардынан' силкип турды.

— Орой болуп браат, баштаар керек. Сен онон' көп ичип алган болзон'.

Паляныңа торт ойгонып келеле, отурып, бакпырынан' чырчыйып, ачу тюкюрик тюкюрип ииди.

— Нени баштайтан? — деп, ол бирде аайы дъок көзин Саломыга дъаар тазырайтты.

— Канайып, нени? Жидтарды тилимдеерге. Билбей турун' ба?

Поляныңа эске алынып ииди: ээ, чын, ол торт ундууп салган, кече пан полковник бойынын' колтузыла (невестазыла) база бир

кезек аракычыларыла кожо, барып алган хутордо тын' ичиш ийгендер.

Погром — тонош ёйинде, Голубага городтон' чыгып аларга сюреен эптю болгон. Онын' кийнинде, мен дьокто дъарабас кепек болуп калтыр деп, айткадый болзын, Поляныця дезе, ончозын акту сагыжыла чек блюорип салар. Оо, ол Поляныця «дье-н'илтер» керегинде дъаан ус — специалист!

Ол бажына бир кёнёк сууны уруп ийерде, ого немени шуюгедий сагыш ойто кирип келди. Ол дьюзюн-дьююр дъакылталар берип, штабта ары-бери дьююрип турды.

Конвойный сотня, ат юстинде болды. Немени озолодо шуюп алар Поляныця, кандый бир дъаман буудак болбозын деп, ишмекчилердин' дъуртынан' ла станциядан' городты бёлюп турар застава — караул тургуссын деп, приказ берди.

Лещинскийдин' усадьбазынын' садында дъол дъаар кёрюп турган пулемет тургузып салган.

Кер-мар ишмекчилер тартыжарга сананган болзо, олорды корголдьынла уткуп алар эди.

Качан беленденер керектер ончозы бюткенде, адъютант ла Саломыга аттарына минип ийдилер.

Дъан'ыла дъортторго турала, Поляныцянын' сагыжына кире конды:

— Акыр, арай ундубадым. Эки абралу ат берзин: бис Голубого энчи таап экелерибис. Го... го... го... Баштапкы тапкан не-ме, дъаантайынгы аайынча, командирга, баштан'ы кадыт, ха-ха-ха, меге — адъютантка. Билдин' бе строеросовый аамай? — Эн' учы Саломыгага келижип турган.

Онызы Поляныця дъаар сары кёстёриле кылчас этти.

— Ончозына дъедижер.

Шосселе дъорттылар. Алдынан' адъютант ла Саломыга, кийнинен' — бирде аайы дъок дъортышту кюрюсле конвойниктар.

Тан' сырсан'ай дъарып келди. Татап калган «Фукстын' галантерейный садузы» — деп, вывескалу эки этаж туралын' дъанына келеле, Поляныця тискинди тартып алды:

Боро чичке бутту беези, туйгагыла энчигип болбой, таш орто тееп ииди.

— Дье, кудайдын' болужыла, мынан'ла баштайылдар — деп, аттан' дъерге тюжюп дъада, Поляныця айтты.

— Эй, уулдар, аттан' тюжигер — деп, оны айландыра турган конвойго айтты. — Иш башталып дъят. Уулдар, бажычагына кемдиде сокпос, ого ёскё час болор, юй улусты база, тын' ачсыркабай турган болзогор, эн'ирге дъетире чыдажып тудуныгар.

Конвойниктердин' бирюзи бек тиштерин ырсайтып дъаратпады:

— Канайдарда ондый, пане хорунжий, дъёплө болгодый болзо чы?

Ончозы киштеже каткыра берди.

Поляныця куучындап турганга сюреен дъарадып кёрюп салды.

— Дье, ондыйла дёптю болзо — бойыгарда, оны токтодорго кемде де право дьок.

Магазиннин' дъабылу эжигине базып келеле, Паляныця бардьок кючиле оны тепти, дье дубовый бек эжик, керек дезе быжым да этпеди.

Онон' баштабаска керек болгон. Адъютант юлдюзин колыла тудунып алыш, толукты бурый согуп, Фукстын' квартиразы дъаар киретен эжик дъаар ууланды. Онын' кийниен' Саломыга ичкериледи.

Туранын' ичиндеги улус аттардын' тибиртин тургузала угуп, качан тибирт лавканын' дъанында токтой берерде, стенени ёткюре юндер угулыш келди, дьюректери торт ло юзиле бергендей, эттери торт ёлө бёргендий болды. Турада ючю болгон.

Бай Фукс бойынын' кыстары ла эмегенин' алыш алала, городтон' кече кача берген, айылында дезе, дъёйжээн каруулдаарга, дьобош, базындырып салган, он тогус дъашту присугазын — Рива деп кысты артырып салган. Куру квартирада ого коркушту болбозын деп, ол — бойын'нын' карыгандарын'ды кычырып ал — деген, адазын ла энезин, — ючилизи ол дъанганча дъадатан болгон.

Сюмелю коммерсант, болбой — уян мойножып турган Ривавы, погром — тонош айса болзо болбос деп, олор дъокту улустан' слерден' нени алар деп, токтодып салган. Ол дъанып келзе, Ривага платья сыйлап берер болуп турган.

Ючилизи бастыра кыйынду ижемчиде тын' тын'дап турдылар: айса-болзо, ёткюре дьюре бергилеер, айса-болзо, олор дъастырган, айса-болзо, олор олордын' туразынын' дъанында токтобогон, айса-болзо, бу тегинеле онайдо билдирген. Дье ол ижемчилерди бузуп тургандый магазиннин' эжигине туюк табышту согуп ийдилер.

Магазинга баратан эжиктин' дъанында турган, карыган, мён-юн башту ёбёгён, — бала тужундала коркуп калган кёк кёстю — Пейсах молитва шымырана берди. Ол бастыра бойы бюдюп турган, кандый — ла немеге чыдаар — Иеговеге мюргюп турган. Ол онон' бу турадан' бу мындый дьеткерди уратсын деп, сурап турган, оныла, коштой турган карыган эмеген, онын' молитва айдып шымыранып турганына, алтамдар дъууктап келип дъатканын укпай калды.

Рива сран'ай ыраак тюбиндеги комнатага барып, дъаан дубовый буфеттин' кийнине кирип алды.

Эжикти эрчимдю тын' согуп турганы карыгандардын' эдине курулып турган калтыруула ёдё берди.

— Ач! — Согуш алдынгазынан' тын', чугулданган улустын' куучыны.

Дье колды кёдюрип крючокты алыш ийери кюч дьок.

Тыш дъанынан' мылтыктын' бёксёзиле согоры тюргендей берди. Эжик кыймыктажып, чыдап бололбой, дызызыража берди.

'Туранын' ичине толуктар сайын бедиренип дьюрген мылтыкту улус толуп келди. Магазиннин' эжиги бёксёнин' сокконыла

оодылып калган. Оноор кирип, тышкary чыгар эжиктин' бёгүн ачып ийдилер. Тонош баштала берди.

Качан абыралар бажынан' ажыра бёслө, ёдюктерле онон'до ёсқе немеле толгон сон'ында, саломыга Голубанын' квартиразы дъаар барды, ойто тура тёмён келип дъадала, аайы дьок кыйгы укты.

Паляныця, бойынын' улузына магазинды тонотырып салала, бойы комнатага кирип келди. Ючилизин бойынын' кёгүлтириим, шюлзозинин' кёзиндий, кёзиле кёрёлө карыгандар дъаар бурулып айтты:

— Чыгыгар!

Адазы да, энези де дьеринен' кыймыктабадылар. Паляныця ичкери базып барага, юлдюзин кынынан' араай чыгара тартты.

— Эне! — деп, кызы коркушту тын' кыйгырып ийди. Ол кыйгыны Саломыга да угуп ийди.

Паляныця дъедип келген шёкёрлөрине бурулып келеле, кыскарта айтты:

— Быларды чыгара чачып ийигер! — деп, ол карыгандар дъаар кёргости, качан олорды албанла эжиктен' чыгара ийдип ийерлерде, Паляныця базып келген Саломыгага айтты: — Сен мында эжиктин' ары дъанында тур, мен дезе, кызычакла не керегинде эрмектежип кёрэйин.

Качан Пейсах ёбёгён кыйгыны угала эжик дъаар тап эдерде, онын' тёжине тийген уур тын' согуш стенае дъаар туура таштап салды. Ёбёгён соктурганынын' оорузына тыныжы буула берди, дье ол тушта дъажына тым дьюрген карыган Тойба, эне бёрю чилеп, Саломыгага кадала берди.

— Ой, божодыгар, слер нени эдип турыгар?

Ол эжик дъаар дьюктюп турды, Саломыга онын' жупан тонына тырлажа кадалып калган карыган сабарларын айрып болбоды.

Пейсах сагыжы кирип келеле, ого болужарга тап этти.

— Божодыгар, божодыгар!... О, менин' кызыым.

Олор экюлеп Саломыганы эжиктен' туура ииде салып ийдилер. Ол чугулданган бойынча, курына кыстаган колмылтыгын ушта соголо, карыган ёбёгённин' буурул бажы орто сулап эткен рукояткала согуп ийди. Пейсах юн дьок дыгыла берди.

Комнатадан' Риванын' юни блааш эдип чыгып турды.

Качан сагыжы чыгып калган Тойбаны тышкary чыгарып kleederde, ороом кижинин' юниндий юнле эмес, база болуш сураган кыйгыла толо берди.

Туранын' ичинде табыш токтой берди.

Паляныця комнатадан' чыгып келеле, эжиктин' тутказынан' качан ок тудунып алган Саломыга дъаар кёрбёй, оны токтотты:

— Барба, — тумчалана берди, мен оны эмеш дъастыкла дъап алгам — деп, Пейсагтын' сёёгин ажыра алтап, кара кою дыылдырык немеге басты.

— Кандый да эби дьок баштала берди — деп, ол тышкary чыгып келеле, сыскырылта айтты.

Онын' кийинин' унчугышпай арткандары барып дъаттылар, олордын' буттарынан' комнатанын' полында ла теклиште канду истер артып турды.

Городто тонош — коскорыш болуп турды. Таап алган дъёжэзин юлешпеген тонокчылар ортозында, кыска бёрю согужы болуп турды, кайда-кайда ушта согуп — блаап алган юлдюлер кёдюрилип турды. Кайдала дъюс оодылар согуш болуп турды.

Сыра ичер дъерден' таш дъолго он кёнёктин' агащ бочколоны чыгара тоголоткылап турдылар.

Онын' кийининде, айылдар керип турдылар.

Бир де неме удурлашпай турды. Комнатушкалар сайын дьюгюрюжип, толуктарды тюрген тимзенип кийининде, чачып салган бёстин' ёёнин, сёккөн дъастыктардын' ла перина — тёжёткёрдин' дъун'ын артызып, алган немезин коштоп алыш, дьюре берип турдылар.

Баштапкы күнде — эки кижи ёлгён; Рива ла онын' адазы, дье келип дъаткан тюн, бойыла кожо коркушту ёлюм экелип дъатты.

Эн'ирге дъетирие дъюзюн-дъююр тюктю бастыра бёёрююри — кёгёргёнчө ичиp алдылар. Бакпырга карара берген петлюровецтер, тюнди сакып турдылар.

Каран'уй колдорын чечип ииди. Каран'уй тюнде кижини оодо базып ийерге дъен'ил: бёёри ол до тюнди сююп дъат, ол до аргазы дъоктордын' юсти орто бырып дъат.

Кёп улуска, ол коркушту эки тюн ле юч тюш — ундуулбас. Ол канду частарда кенеген, эжинен' айрылган, дъиит баштардын' буурайганы канча дийзин', кёстин' дъажы канча кирелю тёгүлген, куру тын, базынчыктатканынан' качанда чыгара дъунулбас уятту сёслө айдып дъарттап болбос — кунукканду, ойто бурулыжы дъок, ёлгён дъуук кижизине санаркап арткан улус, ёскёзинен' ырысты деп, кем билер. Бирде немеге киришпес болуп калгандар, колдоры куругандый ташталып калган, тапчы ороомдордый дъаттылар, дъиит кыс балдардын' эттерин юзе тартып, кыйнап, бүктеп салган.

Дъан'ысла, сран'ай суудын' дъаказында Наум деп кузнецтин' туразында, бёрюлер онын' дъаш эмегени — Сарранын' юсти орто барада, кююн-кайралы дъок кайра согулта алдылар. Атлет-кузнец, кючи толо, маска согоочынын' болот билектю, дыирме тёرت дъашту уул, бойынын' эжин бербеди.

Кичинек турада, кыска ёйгё коркушту тартышта — петлюровецтердин' эки бажы чирик арбузтар чылап чачылгылай бердилер. Базынчыктатканына коркушту чугулданган кузнец, эки дьюрөмди корулап турды, голубовецтер дъеткерлю болгопын сезип ийеле, тюжюре дъюгорип, дъуулыш турган суунын' дъанында кургак адыш узаак ёйгё болды. Патрондорын юзе адыш ийеле, Наум калганчы патронын Саррага берди, бойы дезе, ёлюм-ге удура дысадалу тап этти. Ол корголдын мэндюрге тургузала кестирип ийеле, баштапкыла тепкишке дыгылып, бойынын' уур эдиле дъерди тёжёнё дъада берди.

Городко дъуугындағы деревнелерден' семис аттарлу аргалу-аргалу крестьяндар келип, дъаратканла немелерле абрааларын толтурып турдылар, онон' голубовский отрядта бойлорынын' уулдарыла эмезе тेरёгендёриле кожно апарып, деревнеге ле ойто городко эки-юч катап дъюроп ийерге, албаданып турдылар.

Адазыла экю, бойынын' подвалында ла чердагында типографиянын' ишмекчилеринин' тал ортозын дъажырып алган Сережа Брузжак огород ажыра бойынын' айылы дъаар келип дъатты, ол шосселе дьюгюрип дъаткан кижи кёрюп алды.

Колдорыла талбынып, дъамачылу узун сюртюк тонду, бёрки дъок, коркыганынан' кугарып калган, тыныжы буулып, карыган еврей ёбёгён дьюгюрип дъатты. Кийнинен' тюрген дъедижип ссогрого эн'чейип алган, боро атту петлюровец учуртып дъатты. Карган ёбёгён кийин дъанында аттын' тибиртин угуп, коруланган аайлу, колын кёдюрди.

Сережка дъолго чыгара дьюгюрди, ат дъаар болды, бойыла ёбёгёнди бёктэй туруп ииди.

— Тийбе, бандит, ийт!

Талайган юлдюзин ойто тартынарга болбой, атту кижи дъиит сары баш орто, юлдюнин' дъалбагыла согуп ииди.

БЕЖИНЧИ БАЖАЛЫҚ

«Баштаачы» атаман Петлюранын' частытарын, кызылдар кююн — кайралы дъок кыстап турган. Голубанын' полкын фронтко алдырган. Городто дъаан эмес тыловой охрана ла комендатура артып калган.

Улус кыймыктана берди. Еврей улустар тымык боло бергенниле тузаланып, ёлгён улузын дъууп, еврейский кварталдардагы кичинек турачактарда дъадын кёрине берди.

Тымык эн'ирлерде ыраак дъарты дъок мылтык табыжы угулып турды. Кайда да, ураак эмес дъерлерде, дъуулар болуп турды.

Темир дъолдын' ишмекчилиери иш бедиреп станциядан' деревне дъаар тарап турдылар.

Гимназия дъабылып калган болгон.

Городто военный ээжи дъарлалган.

Бюрюн'кий, каран'уй тион.

Ондый тюндерде, керек дезе, дъаанада ачып алган кёстёр каран'үйдө дъен'ип болбос, улус сыймаштыра базып, бир де неме кёrbёй, кажыла орого тюжип, мойны мыйрыларынан' маат дъок болуп, барып дъаттылар.

Обыватель¹ улус билер: ондый ёйдё айылда отур, отты тегинеле кюйдюрбе. От — кандый-бир кычыргабаган кижи тартар. Каран'үйда ончозынан' артык, амыр. Ары дъорзиндер, олордо

¹ Обыватель — бойынла кичеенер кижи.

обывательдин' кереги де дьок. Дье ол бойы барбас. Бюдюгер, канайтсан' да, — барбас.

Дье ол ондый тюнде, кижи барып дъаткан.

Корчагиндердин' туразына дъедип алала, ол арайын кёзнётин' рамына токулдада сокты, каруун алыш болбой салала, база катап тын'ыда, некелтелю токылдатты.

Павка тюжинде кёрүп дъат: ого кандыйда кижиге тюн'ей эмес неме пулемет улап дъат; ол качарга турарда, качып баар дьери дьок, пулемет кандыйда коркушту токулдап дъат.

Тын'ыда токулдатканынан' шил тырлап дъат.

Орынынан' тура дьююреле, кем токулдадып турган болотон деп, кёрёргё, Павел кёзнёккё базып келди. Дье дьарты дьок кара кеберден' ёскё бир де неме кёрбёди.

Ол айылда дын'ыскан болгон. Энези дезе, ёбёгёни иштечи сахарный заводто машинист болуп иштеп турган, дыаан кызына барган. Артем дезе дыуукта дъаткан деревнеде курсак иштеп аларга маска согуп кузницада иштеп турган.

Дын'ыс Артем токулдадар.

Павел кёзнёкти ачып ийди.

— Кем ондо? — деп, каран'уй дыаар айтты.

Кёзнёктин' ары дыанында бир кебер кыймыктайла, кату, базына айткан дьоон юн каруун берди:

— Бу мен, — Жухрай.

Бозогоғо эки кол келип дыада берерде, Павелдин' дыозине дьетире Феодордын' бажы кёдюрилип келди.

— Мен сеге конорго келдим. Дыударын' ба, карындаш? — деп, ол шымыранды.

— А, база — деп, Павел дыёптенип айтты. — Ондо база куучын бар ба? Кёзнектэн' лё бери кир.

Феодордын' уур' кебери кёзнектэн' кирип дъатты.

Федор бойынын' кийнинен' дыаап, кёзнектэн' ол-ло тарыйын база бербеди.

Ол тын'дап турды, качан ай булуттан' чыгып келип, дыол кёрюне берерде, ол оны табылап кёрёлө, Павка дыаар бурулды.

— Бис энен'ди ойгозып ийбизибис пе? Ол дьартла уюктап дъаткан болов?

Павел Федорго — айылда менен' башка бир де кижи дьок деерде, — матрос бойын эмеш дыайым бодонып, тын'ыда эрмектене берди:

— Бу тере союочылар мени чындастынан' истеп дыадылар. Станциядагы калғанчы тюймеең учун, счетторын бодогылап дыадылар. Карындаштар ончозы дын'ыс болуп турган болзо, коскоду тужунда «борожупанниктерге» дыакшы уткуул эдер эдис. Дье албаты отко кирерге дыалтанып турганын, билип турун' ба? Юзюлип калды. Эмди мени истеп дыадылар. Эки катап тудуу эттилер. Бюгюн арайла болзо, колдорына кире калбадым. Турага базып дыууктап келзем, дье чедендердин' кийнинче, жаганын' дыанына туруп алдым. Кёрзэм: садта кемде туруп дъат, агашка дыаба туруп алган, дье дыыдазы кёрюнип дъат.

Мен дезе, онон' кыйганым дъарт. Сеге дъедип келгеним бу. Мен, карындаш, мында бир канча күнгө якоръго туруп аларым. Дъараттай турганын' дъок болбой? Дье, айдарда, — дъакшы.

Жухрай балкаш дъапшынып уймалып калган сапогторын дъаан тынып туруп чечип турды.

Павел Жухрайдын' келгенине сююнип турды. Учындагы ёйдё электростанция иштебей турган, Павелге дъан'ыскаанга кижи дъок квартирада эрикчен'дю болгон.

Уюктаарга дъаттылар. Павел тургузала уюктай берди, Федор узаак тан'кылады. Онын' кийнинде орынынан' араай туруп ала-ла, — дылан'аш будыла араай кёзнеккө базып барды. Ол ором дъаар кёрюп отурган, онын' кийнинде, орынына ойто келеле, чылаганына дъен'диртип, уюктай берди. Онын' дъастыктын' алдына салып алган колы кольядада дъадып, оны бойынын' дылузыла дылыдып турды.

Жухрайдын' түонде сакыбас дъанынан' келгени ле сегис күннин' туркунына оныла кожо дъатканы Павелге сюреен учурлу болды. Эн' баштап ол матростон' дьюрек тургадый, учурлу ла дъан'ы кёп неме угуп алды, ол күндер дъиит кочегарга, решающий болды.

Эки тозорго, чычкан тудар тузактагы чылап кыстадып салган матрос, крайды базынып дъаткан «жовто-блакитниктерди» кыя кёрюп турган — бойынын' ичинде кызып турган чугулын, дылбиркеп угуп турган Павелге куучындап берип турды.

Жухрай чюми дъок тилле, кёсеке кёргюзип тургандый, топторт, дъарт айдып турды. Ондо аайына чыккалак, бир де неме дъок болгон.

Матрос бойынын' дъолын дъарт кату билип турган, Павел де, бу дъарашиб атту бастыра тоголок партиялар: социалист-революционерлер, социал-демократтар, социалисттардын' польский партиязы чын ла ишмекчилердин' дьеткерлю ёштюлери болуп турганын, бастыра байларла тартыжып турган — сок дъан'ыс дъен'дирбес революционный партия — ол большевик партия болуп турганын биле берди.

Онын' алдында бу керегинде, Павел бюдюмчизи дъок булгалип турган.

Дъаан, кючи тын' бюткен большевик, талайдын' шквалаларына эзинделген, бир мун' тогус дъюс он беш дылдан' бери РСДРП(б)-нын' члени, балтийский матрос Федор Жухрай, оны кайкап кёрюп отурган дъиит кочегарга, дьюрюмнин' сран'ай чын бойын куучындап турды.

— Мен, карындаш, бала тужумда база була сен ошкош болгом — деп, ол айтты. — Кючюмди кайдаар эдер дъеримди таппай туратам, бактырбас, ёчеш кылыгым, тышты дъаар бултуйта чыгып туратан. Дъокту дъаткам. Кёрзён' тою ла дъарашибтыра дъазанып алган байлардын' уулдарын кёрөр кююним дъок болуп турар. Мен олорды дъаантайын кююн-кайрал дъок согуп турат-

там, дье онон', адан'нан' коркушту силкиш аларын' ёскё бир де неме болбайтон. Дын'ыскан согужып, дьюрюмди ёскёлёндирип болбозын'. Сенде, Павлуша, ишмекчилердин' кереги учун турожарга дуучыл болорго — ончозы бар, дын'ыс арай кичинек, классовый тартыжу керегин коомой билип дъадын'. Мен сеге, карындаш, чынла дъолдын' бойын куучындап берейин, ненин' учун дезе, сенен' бир неме болор. Тымынан' араай дьюрер ле дъапшынчаактарды мен сюобей дъадым. Эмди ёрт бастыра дьердин' юстинде баштала берди. Кулдар туруп чыкты, эски дъадынды тюбине тюжюрип ийерлер. Дье онын' керегинде дъалтанбас карындаштар керек, энчекетин' уулчагаштары эмес, кючи тын' албаты керек, согужар тужунда, дъарыктан' качкан тара-кан чылап, дыикке кирбей, кююн-кайралы дъок согуп турзын.

Ол столды дьудурыгыла тын' согуп ииди.

Жухрай туруп чыкты; карманына колын сугуп алала, чырайын соодып комнатага телчиidi.

Федорды, неме этпей турганы, базып турды. Ол, бу городко артып калганына сюреен ачынып, мынан' ары мында артары тута дъок деп бодоп, фронт ажыра кызыл частытарга ёдюп аларга, кату сананып алды.

Городто ишти ёткюретен учурлу болуп, партиянын' члендери тогус кижиден' болуп турган группа артып турды.

«Менизи дъоккодо чыдаарыгар, мен колдорымды салып ала-ла отурып болбозым. Тегинде тогус айды ёткюргеним болор» — деп, Жухрай чугулду сананып турды.

— Сен кем, Федор? — деп, бир катап Павел онон' сурап дъат.

Жухрай туруп чыгала, колын карманына сугуп ииди. Ол алган бойынча суракты аайлабады.

— Мен кем болуп турганымды сен билбей турун' ба?

— Мен бодозом сен большевик эмезе коммунист — деп, Павел арайын каруун берди.

Жухрай дъолду, ичинен' кийер чамчазы дъапшына тартылып калган, дъалбак тёжин кокурлай согуп тура, каткырды:

— Онызы дъарт, карындаш. Онызы тюн'ейле неме, большевик те, коммунист те — дын'ыс ла неме. — Ол тургузала кату кижи боло берди. — Сен оны билип турган болzon', менин' ичегемди чыгарып салбазындар деп, турган болzon', бирде кижиге айтпас керек. Билдин' бе?

— Билдим — деп, Павел бюдюмчилю каруун берди.

Тышкары юндер угулды, эжикти токулдатпай ачып ийдилер. Жухрайдын' колы, тюрген карманы дъаар болды, дье тургузала ойто чыгып келди. Комнатага бажын тан'ып салган, чырайы чыгып кугарып калган Сережа Брузжак кирип дъатты. Онын' кийининен' Валя ла Климка кирип дъаттылар.

— Эзен, кёрмөзек — деп, Сережа кюлюмзиренип, Павкага колын берди. — Бис ючю сеге айылдан келдибис. Валя мени дын'ыскаандыра божотпой дъат, коркуп туры. Климка дезе, Валяны дын'ыскандыра божотпой дъат, база коркуп дъат. Ол

дьеерен де болзо, кемди кайдаар дъан'ыскаандыра божодорго коркүштүзин билип дъат.

Валя кокурлап, алаканыла онын' оозын дъаба тутты.

— Дье калыраакла — деп, Валя каткырды. — Ол бүгүн Климкага дъадын бербей дъат.

Климка ак тиштерин кёргюзип, дъакшы сагышту каткырып турды.

— Оору кижиден' нени алар? Алгыягы юрелген, онын' учун тескери куучындай берип дъат.

Ончозы каткыра бердилер.

Сережа соктурганына тын'ыгалак учун, Павканын' орынына эптежип алды, удаган дъокто настьлардын' ортозында тюрю куучын болды. Качанда, эмди тымып, бызындырган, оны петлюровец канайда согуп ийгенин куучындап турды.

Жухрай Павелге келгендерди ончозын билер. Ол Брузжаковтордо дъан'ыс катап болгон эмес. Ого, бу тартыжуунын' суу куюлганында, бойынын' дъолын тапай турган, дье бойынын' классынын' албаданып турган дылбююн дъарт кёргюзип турган дъаш ёскюри姆 дъарап турган. Ол дъаш улустын', олордын' жаңызыла еврейский билелерге, олорды коскорудан' аргадап, канайда бойынын' айылдарында дъажырып болушканын айдып тургандарын кичеемелдю угуп отурды. Ол эн'ирде, ол балдардын' жаңызынала дъарт билип аларына болужып, большевиктер керегинде, Ленин керегинде көп куучындады. Павел айылчыларды орой эн'ирде узадып салды.

Жухрай эн'ирлерде барып, ойто тюнде келип турды. Ол бойынын' атанар алдында, артып дъаткан нёкёрлөрине, олордын' ижи керегинде эрмектешти. Ол тюнде Жухрай ойто келбеди. Павел ойгонып келеле орыннын' курузын кёрюп алды.

Кандый да дъарты дъок сагышка алдырала, Корчагин тюрген кийинип, турадан' чыкты. Квартираны бёктэйлө, дъюлкююрлөрин молдьулу дъерге салып койоло, Федор керегинде нени-нени билип аларга иженип, Климка дъаар барды. Климканын' энези, сёёги дъаан, ослого дъюзи чодырайып калган, дъарынзак юй кижи, чамчалар дъунуп, Корчагиннын', ол Федордын' кайдагызын билер эмешпе деп, сурагына юзиктеле карузын берди:

— Мен, сенин' Федорын'ды кёрюп туратан не керегим бар? Ол чодыр дьюстю кёрмёстин' учун зозулиханын' айлынын' ичин бастыра коскоргондор. Сеге ол не керектю болуп турган? Кандый компания бу? Надылар табылган: Климка, сен... — деп, дъунуп турган кийимин тын'-тын' тудуп турды.

Климканын' энези тилгерек болгон.

Павел Климкадан' Сережка дъаар барды. Бойынын' дъалтанаып турганын куучындап берди. Валя куучынга киришти.

— Сен не санаркап турун'? Ол айса болзо таныш улустарында. — Дье онын' юнинде бюдюмчи дъок болды.

Бурзжаковтордо Павел отурып болбоды. Ол, курсактанаарга токтодып та турганына кёrbей, дьюре берди.

Айлына, Жухрайга туштаарым деп, иженип барып дъатты.

Эжикти замоктол салган болгон. Уур сагышка алдырып туралы берди: кижи дъок квартирага кирер кюони дъок болды.

Тышкарлы бир канча минут турала, сананып, кандыйда дъарты дъок немеге шююлтези дъедип, кажаган дъаар барды. Кажаганнын' алдына киреле дъёргемётшёрдин' уяларынан' колдорыла коруланып, кереестю толуктан' бёскё ороп салган уур «маклихерди» алып алды.

Кажаганинан' чыгып алала, карманында эби дъок турган кол мылтыктын' уурын сезип, станцияга барды.

Жүхрай керегинде бир де неме билип болбоды, ойто келип дъадала, лесничийдин' таныш усадьбазынын' дъанына базыдын арайладып ийди. Бойына дъарты дъок ижемчиле, туралын' кёз-нёги дъаар кёрюп турды, дье сад ла турада кижи дъок болды. Качан усадьба кийин дъанында артып каларда, садтын', татай берген, былтыргы дъылдын' дъалбырактарыла дъабылып калган дъолды кая кёрди. Ол, сран'ай ээзи таштап салган немедий, кёрюндиди. Дъартла ээзинин' кичеемелдю колы тийбеген туры, ол бу мындый дъаан туралын' дъозы, бир де табыш дъогынан' тамтын'ыда кунукчыл болды.

Тоняла калганчы катап кату куучындашканы, алдында ёткён-дёрдин' ончозынан', эн' тын' аялгалу болгон. Ол мынын' алдында ай кирелю озо сакыбаган дъанынан' боло берген.

Кармандарына колдорын терен' сугуп алала, город дъаар табылу алтап, Павел, ол кату куучындашканы канайды дъалбырап чыкканын, эске алынып турды.

Дъолдо туштажып турарынын' бирюзинде, Тоня оны бойына айылдан келзин деп, кычырды:

— Адам ла энем Большанскийлерге именинага баргандар. Айылда мен дъан'ыскан болорым, кел. Павлушка, бис Леонид Андреевтын' «Сашка Жигулев» деп сюреен дъилбюлю книгазын кычырарыбыс. Мен оны кычырып салгам, дье сениле кожо базада катап кычырарым. Бис эн'ирди сюреен дъакшы ёткюрерибис. Келерин' бе?

Ак бёркинин' алдынан' онын' кою кара-сары чачтары чыгып калган, онын' дъаан кёстёри сакыган аайлу, Корчагинды кёрюп турдылар.

— Келерим.

Олор айрылышты.

Павел машиналар дъаар мен'деп турды, алдында Тоняла коожо отурага биоткюл эн'ир болотонынан', печкелер алдындағызынан' дъарык күйиоп, одын алдындағызынан' тын' кён'жип турғандый болды.

Ол эн'ирде онын' токулдатканына, дъалбак парадный эжикти Тоня ачып ийди.

Ол, эмеш эби дъоксынып турала, айтты:

— Менде айылчылар. Мен олорды сакыбагам, Павлуша, сен ойто барбай, отураг учурлу.

Корчагин бааррага, эжик дъаар бурулды.

— Баралык деп, ол онын' колунан' ала койды. — Олорго

сениле таныжып аларга тузалу болор. Оны Тоня колыла кабыра тудуп, столовый ажыра, бойы дъаар апарды.

Бойынын' комнатазына киреле, отурган дъаш улустар дъаар кёрюп, кюлюмзиренип айтты:

— Слер таныш па, дъок по? Менин' надым — Павел Корчагин.

Комнатанын' ортозында, кичинек столдын' кийнинде отургандары: дъарааш кара чырайлу, чёрчёктө кеберлю оосту, чюмдю эдип бажын тарап алган гимназистка Лиза Сухарько, кандый да, Павелге таныш эмес узун сынду, эптю кара пиджакту, вежеталь сюрткенинен' дъалай тарап салган чачту, боро кёстю кунукандый кеберлю кёрюштю уул, база олордын' ортозында дъазанчык гимназистский курткалу Виктор Лещинский. Павел оны, Тоня эжикити ачып ла ийерде кёрип салган.

Лещинский Корчагинди тургузала танып ийди, онын' чичке саадак кабагы кайкаганыла кёдюриле берди.

Павел Викторды дъакшы эмес кёрюшле кёрётэн, эжиктин' дъанында унчукпай бир канча минут турды. Ол эби дъок. куучыны дъогынан' тым отургандарын, Тоня юзюп ийерге мен'деп, Павелди — кирип отурзын — деп, кычырып, Лиза дъаар кёрюп айтты:

— Таныжыгар.

Сухарько, кирип келген кижини дыилбилию кёрюп, туруп чыкты.

Павел кезе бурулала, каран'уй столовойды ажыра чыга берер дъер дъаар тюрген басты.

Тоня ого кирнестеге дъедижеле, дъардынан' ала койып, чугулду айтты:

— Сен ненин' учун дьюре бердин? Мен, ёнётийин, олор сенле танышсын дегем.

Дье Павел, дъардынан' онын' колын алыш, кезе карузын берди:

— Бу бор-ботколорго мени кёргюзерге, чыгарарын' дъок. Меге бу компанияга кожо отурарга келишпес. Сеге олор дъакшы болуп турган болор, мен олорды кёрёр кююним дъок. Сенин' олорго надылажып турганын'ды билбедин, онон' ёскё, сеге качанда келбес эдим.

Тоня чугулын токтодып, онын' эрмегин юзип ийди:

— Сеге, мениле онойдо эрмектежерге, кем право берген? Мен сенен', сен кемле надылажып турганын'ды, сеге кем келип турганын, сурабай дъадым.

Павел, тепкиштен' сад дъаар тюжюп дъадала, кезе айтты:

— Дье, керекпе, дьюргюлөгөйле, дье мен база келбезим — деп, ёткюш дъаар дьюгюрди.

Ол ёйдён' ала Тоняла тушташпады. Коскоду тужунда, качан Павел монтерло кожо тынын алыш, качып турган еврейский билелерди электростанцияда дъажырып турар ёйдё, Тоняла чугулдашканы ундулып калды. Бу күн оныла база катап тушташтар кююни тутты.

Жұхрайдын' табылбай калганы, оны квартирада дъан'ыскаас болоры сакып турғаны, оны кыйнап турды.

Дастан' балқажынан' кургагалак, оролонып калган, күрөн' ён'дю ётёк толуп калган, боро ён'дю шоосе, он' дъаны дъаар бурулып тұрды.

Сран'ай дъол дъаар чыгара, эби дъок туранын' кийнинде, оро-лонып калган чёбреелю стене аайлу, эки ороом биригип турды.

Оодылып калган, эжиги ойо базылып калган «Минеральный суулар садузы» деп вывесказы бажы сан' тёмэн болуп калган киосканын' дъанындагы дъолдын' белтиринде, Виктор Лещинский Лизала эзендейкіп турды.

Онын' колдорын бойынын' колдорына былча тудуп, ол онын' көстөрі дъаар көрүп, эрчимдю куучындап турды:

— Слер келеригер бе? Мекелебезигер бе?

Лиза кемзинген кеберлю каруун берип турды:

— Келерим, келерим, сакыгар.

Барып дъадала, кара көстөріле келерине ижендирип кюлюм-зиренип турды.

Лиза он алтам кирелю барада, бурулчыктан' шоссеге чыгып келген эки кижи көрүп алды. Алдынан' дъаан сынду, дъалбак дъарынду, топчызы алынып калган пиджакту, онын' алдында дъолду, ичинен' кийер чамча көрюнип турды, ман'дайына кептей кийип алган кепкалу, көзи айландыра көгөреп калган ишмекчи базып дъатты.

Ол, кыска сары ён'дю сапог кийген, эмеш блоктелип калган буттарыла кату алтап дъатты.

Онын' кийнинде юч алтам кирелю, онын' сыртына дыыдазыла арай тюртпей боро жупанду, курында эки патронташту петлюровец базып дъатты.

Дъельмер бёрюктин' алдынан' арестованныйдын' дыткезине эки кичинек көз кезе көрүп турды. Тан'кыга саргара берген азу сагалдары, туура тарбайып калган.

Лиза базыдын эмеш арайладып ийеле шоссенин' бир дъанына кечип алды. Онын' кийнинен' шоссеге Павел чыгып дъатты.

Дъольло он' дъаны дъаар бура соголо, Павел келип дъаткан улусты база көрүп салды.

Буттары дъерге дъапшына берди. Ол озо келип дъатканын Жұхрай деп, ол-ло тарыйын танып ийди.

«Ол бу мынын' учун ойто келбекен туру!»

Жұхрай дъууктап дъатты. Корчагиннын' дьюореги сюреен тын' согула берди. Шююлте ээчий-дьеечий ёдюп турды, олорды токтодып оформить эдип болбос болды. Керекти шююп ийерге, срок сюреен кыска болгон. Дъан'ысла дъарт болуп турғаны: Жұхрай божогон.

Дъууктап келип дъаткан улусты көрүп тура, Павел кургаткан, рой адарудый согышка, булгала тюшти.

«Нени эдер?»

Қалганчы минутада эске алынды: карманында кол мылтык. Қачан келип ёткілеze ле бу мылтыкту неменин' бели орто адып ийер, ол тушта — Феодор божонор, кенетийин сагышка кирген шююлтеле шююлтлердин' бийелери токтой берди. Тиштерин ооруганча тын' тиштенип ииди. Федор ого кечеле мынайда айткан:

«Онын' керегинде, омок карындаштар керек...»

Павел түрген кая кёрди. Город дъаар барып дъаткан ороомдо неме дъок болды. Ондо бирде тынду неме дъок болды. Ичкери дъанында қыска дъаскы пальтолу юй кижинин' кебери ёдёргө мен'деп барып дъатты. Ол чаптык этпес. Тууразында экинчи ороомды ол кёрип болбогон. Станция дъаар баар дъолдо ураак, улустын' кебери кёринип турды.

Павел шоссенин' қырына базып келди. Қачан ол бир канча алтамын' бажында турарда, Жухрай Корчагинди кёрип ииди.

Павел дъаар дъан'ыс кёзиле кёрди. Кою кабактары кыймыктай берди. Танып ийеле, сакыбас дъанынан', алтамын тудуп ииди. Онын' сырты дысадага тюртюле берди.

— Дье сен капшагай бас, онон' ёскё кёксин' қындакла изидип ийерим! — деп, конвоир кезе чын'ырган аясту айтты.

Жухрай дъаан алтай, берди. Ол Павелге нениде айдарга санаала дье тудунып ииди, күндюлештин' темдегиндий колыла дъан'ып ииди.

Сары сагалду сезип ийёринен' дъалтанып, Павел Жухрайды бойынын' дъанынан' ёткюрип, бу болуп турган керек, ого тюн'еийле кереги дъок неме болуп тургандый, туура бурулып алды. Дье бажын токуна дъок сагыш, ёрюмдеп турды: «Мен мыны адип, канайып дъастырзам, ок Жухрайга тийер...»

Қачан петлюровец коштой болгондо шююнгедий болгон бо?

Мындый боло берди: Сары сагалду конвоир Павелле тен'демип келди. Корчагин онын' юстине чурап барада, мылтыгын ала койып, тиображен дъер дъаар дъаба басты.

Дыда ташка табышту барып тийди.

Петлюровец онын' юсти орто калып келерин сакыбаган, ол ёйдё алан' эндөле берген, дье ол-ло тарыйын мылтыкты Павелдин' колынан' кенетийин, тын' бар-дъок кючиле ушта тартты. Павел бастыра бойы дъада тюжюп ычкынбай салды. Мылтык адылды. Ок ташка барып тийеле, кайтыгып, оро дъаар барды.

Мылтыктын' адылганына Жухрай туура калып барада, кая кёрди, Конвойный Павелдин' колынан' мылтыкты албаданып ушта согуп турды. Ол дъаш кижинин' колын толгоп, мылтыкты айланыштырып турды. Дье Павел мылтыкты салбай турды. Ол тушта, петлюровец түрген кыймыкла Павканы дъерге дыгып ииди. Дье онойып та ченегени, мылтыкты айрып аларына арга бербели. Павка мостовойго дыгылып дъада, конвоирды да којо тартып алды, ондый минутада ого мылтыкты салдырып ийер кюч дъок болгон.

Жухрай эки калыганда коштой келип турды. Онын' темир дъудуругы кейде дуга бичигендий кёдюрилип, конвоирдын' ба-

жына келип тииди, бир секундтын' бажында, дъерде дъаткан, Корчагинен' айра тартырып алала, дъозине эки корголдын дъудурык алыш алала, петлюровец уур таардый оро дъаар ан'дана берди.

Ол-ло бёкё колдор Павелди дъерден' кёдюрип, бут бажына тургузып салды.

Виктор дъолдын' белтиринен' дьюс алтам кирелю урайла, «дъарааш кыстын' дьюреги ёскё кижи сюори дъаар дъайылчак»— деп, кожон'ды сыгырып барып дъатты. Ол Лизала туштажары ла база онын' эртен таштап салган заводко келип туштажар болгонына сагыжын алдырып салган болгон.

Гимназиядагы омок ойнош — уулдардын' ортозында, Лиза Сухарько керегинде, — «сююш керегинде дъалтанбас кыс» — деп, куучындар угулып туратан болгон.

Уялбас ла бойына бюдюнер Семен Заливанов, бир катап Лизаны сёскё кийдирип алды деп, Викторго куучындаган. Лещинский Семенго тын' бюдюп турганы дъок, дье Лиза кайтсада сюреен дъарааш, кижини тартып турар бала болгон, эртен ол Заливановтын' айтканы чынын тёгюнин билип саларга сананып алды.

«Қанайып-канайып келзе, мен дъалтанчы дъок болорым. Ол бойын окшодып турат ийне. Сёмка тёгюндебеген болзо... «Онын' шююлтези юзюле берди. Ол эки петлюровецти ёткюрип туура чыгып берди. Олордын' бирюзи чолтык куйрукту ат минген брезент кёнёгин булгап барып дъатты, — дъарт ла ат сугаарга. Экинчили кыска поддевке кийген, элбек штанду, колыла бирюзинин' тизезинен' тудунып, нени де омок куучындап турды.

Олордын' ёткюрип ийеле, качан шосседе мылтыктын' табыжы оны токтодып ийер тужунда, Виктор онон' ары баарга турды. Кая кёрёлөттүп атту кижи, адын камчылап ийеле, мылтык адылган дъер дъаар чапканын кёрюп алды.

Онын' кийнинен' экинчили юлдюзин колына тудунып алган, ман'тадып дъатты.

Лещинский олордын' кийнинен' ээчий дъюгюрди, качан дъук шоссенин' дъанында болордо, экинчи катап адылган мылтык табыжын укты. Бурулчыктан' атту кижи дъююлгексю аайлу Виктордын' юсти орто келди. Ол буттарыла аайы дъок тепсенип, березент кёнёгиле камчылап, баштапкы воротага кирген бойынча ондогы улуска кыйгырды:

— Уулдар, мылтыктарыгас алышгар, ондо бистин' кижини ёлтюрип салдылар!

Бир минуттын' бажында оградадан' затворлорын шылышраткан бир канча кижи чыгара дъюгюрди.

Викторды арестовать эдип ийдилер.

Шоссеге бир канча кижи дъуулып келдилер. Олордын' ортозында Виктор ло кере эдип токтодып алган Лиза турдылар.

Качан Жухрай ла Корчагин Лизанын' дъанынча ёткюре дъюгюрижерде коркыган бойынча, ол-ло дъеринде артып калды. Ол

петлюровецтин' юсти орто калып барган уулчакты, оны оныла Тоня таныштырарга сананган уул деп, танып алды.

Олор кемнин' де садына ээчий-деечий забор ажыра калып ийерде, ол орто шоссеге атту кижи чыга конып келди. Ол калып дъаткан мылтыкту Жухрай ла дьерден туруп аларга албаданып турган конвоирды кёрюп алала, забор дъаар ман'татты.

Жухрай кайра бурулала мылтыгын ушта соголо, оны адып ийди. Атту кижи ойто кайра болды.

Конвоир дъарылып калган эрдин дьюк арайдан' кыймыктадып, не боло бергенин куучындап турды.

— Сен канайткан', балда, арестантты тумчугын'нын' алдынан' не ычкынып ийген?

Конвоир чугулду кимиренди:

— Мен кёрзём сен ёткюре керсю. Тумчугын'нын' алдынан' ычкынып ийген? Ол бир кулугур сран'ай менин' юстим орто калып келерин билгем бе; Билдирткен эмес ол.

Лизаны база шылагандар. Дье ол база конвоир нени айтканын айдып, дье табарган кижини билерин дъажырып ийди. Олорды ондый да болзо, комендатурага апардылар.

Олорды эн'ирде дъан'ысла коменданттын' дъакыдузыла бождып ийдилер.

Ол бойы Лизаны юйдеп саларга дъёп чыгарды. Дье Лиза болбоды.

Коменданттан' аракы дъитанып турды, онын' дъёби Лизага дъакшы бирде неме болбозын билдиртип турды.

Лизаны Виктор юйдеген.

Станцияга дьетире ыраак болгон. Виктор Лизаны колтуктап алып, болгон чугаанга сююнип турды.

— Арестованныйды кем айрып алганын слер билеригер бе? — деп, качан айылына дъууктап келип дъадала Лиза сурады.

— Дьюк, мен кайдан' билетем.

— Качан Тоня бисти бир уулла таныштырарга турган эн'ир слердин' сагыжыгарга кирет пе?

Виктор тура тюшти.

— Корчагин Павел бе? — деп, ол кайкап сурады.

— Эе онын' ёбёкёзи Корчагин ошкош эди. Ол сыран'ай тарынган дьюре бергені сагыжыгарга кирет пе? Дье ол уул болгон.

Виктор аайын таппай турды.

— Слер эндеппей туругар ба? — деп, ол Лизадан' сурады.

— Дьюк мен онын' дъюзин сюреен лаптап билип алгам.

— Слер оны комендантка ненин' учун айтпаганыгар?

Лиза эби дъоксына берди:

— Слер, мени ондый дъаман неме эдер деп, бодогон бедигер?

— Не, слер, дъаман неме деп, бодоп туругар ба? Конвоирдин' юсти орто барган кижини айдып берери слердийинче болзо, дъаман керек туру?

— Слердийин-че чек пе? Олор нени эдип турганын слер ун-

дуп салганыгар. Гимназияда ёскюс еврейлер канча кирелозин слер билеригер, слер мени олорго Корчагин керегинде айдып берзин деп турган кюондю бе? Баш болзын, слерге, сананбарам, да.

Лещинский ондый кару сакыбаган. Онын' санаазында Лизала ёёркёшпес кюондю болуп, ол ёскё керектин' керегинде куучындаарга кичеенип турды.

— Слер чугулданбагар, Лиза, мен кокурлагам. Мен слерди ондый сёзигерге ёчёш кижи деп, билбедим.

— Слердин' кокурыгар дъакшы эмес болды — деп, Лиза кюон-кюч дъок карузын берди.

Сухарьконын' туразынын' дъанына дьетире юйдежеле, Виктор сурады:

— Слер келеригер бе, Лиза?

Онон' онын' алан'зыганын укты:

— Билбей турум.

Виктор город дъаар барып дъада, шююнип турды:

«Дье, слер мадемуазель чек керек эмес деп, турган болзогор, мен дезе, бу керекте торт башка шююлтелю. Дье, айла меге кем — кемди айрып алганы тюн'ейле».

Ого, угунаң' бери бай польский шляхтич — Лещинскийгө олоры да, былары да дъескинчилю болгон. Тюн'ейле, удабас польский Легиондор келгилеер, шак ол тушта, чын башкарку, сран'ай шляхетсиккүй, речи Посполитанын' дъан'ы болор. Дье бу тужунда, кулугур — Корчагинди дъок эдип салар арга бар болуп дъат. Олор, онын' бажын тургузала толгоп салгылар.

Виктор городто дъан'ыскан артып калды. Сахарный заводын' вице директорынын' эмегени, дъен'езинде дъаткан. Адазы, энэзи ле Нелли Варшавада дъаткалыша удай берген, ондо Сигизмунд Лещинский дъаан дъамыда турган.

Комендатурага базып келеле, Виктор ачык эжиктен' кире берди.

Бир канча ёйдин' бажында, ол төрт петлюровецти баштап, Корчагиндардын' айлы дъаар барып дъатты.

Оды кёрүонип турган кёзнек дъаар кёргюзип, ол арайын айтты:

— Бу мында. — Коштой турган хорунжий дъаар бурулып сурады:

— Меге дъанарага кем дъок по?

— Кайтсын. Бис бойбыста чыдаарыбыс. Дъакшы эткен учун кюондюлю сёзибис.

Виктор тратуарла тюрген алтай берди.

Павел калганчызын белине соктырала, оны экелген дъерде, каран'үй комнатанын' стенезине колдорын тарбайтканча тюртилди. Колдорыла нарага тюн'ей неме, сыймаштырып таап алала, соктырып, кыйналып, кючи чыгып калган отурып алды.

Ол качан бирде неме сакыбай турган тушта, арестовать эт-

кендер. «Петлюровецтер оны канайда билип алгандар? Оны бирде кижи көрбөгөн ийне. Эмди не болор? Жухрай кайда?»

Ол матросло Климканын туразында айрылышкан. Павел Сережка дъаар барган, Жухрай дезе городтон' чыгып аларага эн'ирди сакып турган.

— Мен колмылтыгымды карганнын' уязына сугуп салганым, кандый дъакшы деп, Павел сананды. — Оны былар таап алған болзо, меге ёлюм болор эди. Дье былар мени канайда билип алгандар? — Бу сурак дъарты дьогыла оны кыйнап турды.

Петлюровецтерге Корчагиннын' дьёёжёзинен' ас неме дьедиши. Аказы бойынын' костюмы ла чураназын деревнеге кожно апарган. Энези бойынын' кайырчагын база апарган, дье толыктарды юзе тимзеген, петлюровецтерге сюреен ас неме дьедиши.

Дье онын' ордина, Павел айылынан' комендантскийге дьетири келгенин качанда ундумас. Тюн каран'уй, кёзин'ди де ой. Тен'ерини булуттар бюркеп салган кыскамчызы дьок тебишле, тууразынан' ла кийнинен' түртюрип, ол кандый да тууксынган, сагыжы бойында дьок, барып дьатты.

Эжиктин' ары дъанында юндер угулыш турды. Коштой турган комнатада комендантский каруулчык болгон. Эжиктин' алдында дъарынду дьол дъарык кирип турды. Корчагин туруп алала, стенени куустыра базып, сыймаштырып комнатаны бастыра айланып келди. Наралардын' одожында тиштю бек, решотко-лу кёэнек сыймап алды. Колыла тудуп кёрөрдө, бек эдип салган.

Мында озо дъартла кладовой болгон болор.

Эжик дъаар базып барада, тын'дап бир минут кирелю турды. Онын' кийнинде тутказын эмеш ныкып ийди. Эжик дъамаан кыдышрай берди.

— Сюркюштебеген кёрмөс — деп, Павел арбанды.

Ачыла берген кичинек дъарыктан', наранын' кырында, карбая кадып калган сабарлу, кемнин' де будын кёрюп алды. Туткага база эмеш базып ийерде эжик бир де эби дьоксынарынан', онон' дъаан ачыла берди. Нарадан' уюктап турган, юрпейип калган кебер туруп келип, бийтю бажын бастыра беш сабарыла тырманып, кёп сёстёрлө куучындады. Качан дъалкулу дъан'ыс аай юнле чыккан сегис этажту арбаныш токтоордо, кебер баш, дъанында турган мылтыкты алыш, чугулду айтты:

— Эжикти дъап, база бир катап кёрзён', менен' бешти ала-рын'...

Павел эжикти дъаап ийди. Коштой турган комнатада каткырыжып турдылар.

Павел ол тюонде кёп неме сананып отурды. Тартыжуга киришкен баштапкы ченемел, ого — Корчагинге дъакшы амыр ётпей калды: баштапкыла алтамында тудуп алыш, кайырчакка, чычкан чылап бёктёп салдылар.

Качан эмеш юргюлей берерде, энезинин' каткан таныш тёрэл, чырчыйган дьюзинин' кебери кёрюнип келди. Шююнип отурды: «Онын' дьогы дъакшы, корон ачурканыш ас».

Кёзнектён', польдо боро квадрат дъуралып турды.

Каран'уй эмештен' дьоголып, тан' адары дъууктап келип дъатты.

АЛТЫНЧЫ БАЖАЛЫК

Дъаан эски туранын', кёжёгёлө тартып салган дъан'ысла кёзнёги дъаркындалып турды.

Оградада кулак тунар дьоон юндю, кындыга буулап салган Трезор юре берди.

Тоня уйку аразында энезинин' тын' эмес юнин угуп дъат.

— Дьок ол уюктагалак. Киригер, Лиза.

Подругазынын' дъен'ил базыдыла дъалакай, юзюктеле кучактай алганы уйкузын чыгарып ииди.

Тоня чылаганду кюлюмзиреде кюлюмзиреди п дъат.

— Келгенин' дъакшы, Лиза, бисте сююнчи — кече адамды кризис кыйган бююн ол энчю, кере тюжине уюктап дъат. Бис энебисле экю уйку дьок, ёткён тюндерден' база амыранып дъадыбыс. Солундарды бастыра куучында, Лиза, — деп, Тоня подругазын диваннын' юстине бойы дъаар тартып дъат.

— О, солундар сюреен кёп! Онын' кезигин мен дъан'ысла сеге куучындап берерим, — деп, Лиза, Екатерина Михайловна дъаар Лукавый кёрюп каткырып дъат.

Тонянын' энези, чюмдю дама, бойынын' одыс алты дъаштуна кёрбёй, дъаш кыстын' тирю кыймыгына, керсю боро кёстёриле, дъарашиб эмес, дье кёрёргё дъакшы, иде-кючтю дъозилие кюлюмзиреди ииди.

— Мен бир канча минуттын' бажында, кем дьок, экюодиле артырып саларым. Эмди дезе, ончозына угарга дараагадый солум табыштарды куучындагар — деп, отургышты диван дъаар дылдырып тура, кокурлап турды.

— Баштапкы солын табыш — бис база юренбезибис. Школьный совет дьетинчи класска юредиони божоткон деп аттестат берерге дьёттёди. Мен сюреен сююнип турум, — деп, Лиза ийделю куучындап турды. Меге ол алгебра ла геометрия кюниме тийгени кандай дейзин! Ол онын' ончозын неге юренетен? Уулчактар, кайда юренетенин билбейде турган болгылаза, база да юренгилеер. Кайдала фронттор, тартыжулар. Коркуш... Бисти эрге берип ийгилеер, эмегенине кандай да алгебра кереги дьок. — Деп, айдып тура, Лиза каткырды.

Эмеш кыстарла отурада Екатерина Михайловна бойынын' кыбына дьюре берди.

Лиза Тоня дъаар дъууктайды дылып алала, подругазын кучактай алып, ого дьолдын' белтиринде болгон солын дъолыгыш болгон керегинде шымыранып, куучындап турды.

— Менин' кайкаганымды бойын'да санансан', Тонечка, мен качан качып дъаткандарды танып ийеримде... сен кем деп, саннаар эдин?

Куучынды дыилбиржеп угуп отурган Тоня, билип болбой дыарындарын тартынды.

— Корчагинди — деп, Лиза бир — уула ычкынып ийди.

Тоня чочый берип ачуурканган бёкчёйё берди.

— Корчагинди бе?

Лиза, болгон бойынын' куучунын кайкамчылу эдип айтканын дъарадып, Викторло керишкенин айдып отурды.

Куучыныла кёндюгип калган Лиза, Туманованын' дьюзи каный куу немеле дъабыла бергенин, онын' чичке сабарлары кёк блузказынын' тканин канайда уужай тудуп турганын сеспей турды.

Лиза, Тонянын' дьюрги канайда кюйбозиндю дъуурылып турганын билбеген, дъарашиб кёстёринин' кою кирбиктери ненин' учун токуна дьок тартылыжып турганын билбеген.

Тоня, эзирик хорунжий керегинде куучынды укпай турды, ондо дъан'ысلا шююлте: «кем табарганын Виктор Лещинский билер. Лиза ого ненин' учун айтты? Ол оны туттурып ийерийне...

Лиза дъаратпады.

— Ой, дьок! Мен онайдо сананбай дъадым, учы-учында ол оны ненин' учун эдетен?

Тоня колдорыла тизелерин ачыда былча тудуп, юзюктелгэ отуруп алды.

— Сен, Лиза, бир де неме билбей дъадын'!

Олор Корчагинле ёштилер, ого юзери база бир неме кожулып дъат... Сен Викторго Павлуша керегинде куучындал, сюреен дъастыра эттин'.

Лиза Тонянын' токунап болбой турганын дъан'ыла сести, адьарыбас дъанынан'. «Павлуша керегинде» — деп, айтканы, онын' дъан'ысла боромтык бодоштырып турган керектерге кёзин ачып берди. Ол бойын арга дьок бурузынала, эби дьогынан', тымый берди. «Айдарда, онызы чын туру» — деп, Лиза сананып турды. Кайкамчылзуын Тоняда кенетийн, каный сагыш дъеткени баарына? тегинле ишмекчиге... онын' — ол керек аайынча куучындажар, тын' кююни бар болгон, дье керсю — кем зингениннен' тудунып турды. Бойынын' бурузын тюзедип ийерге кичеенип, ол Тонянын' колынан' ала койды.

— Сен сюреен чугулданып турун'ба, Тонечка?

Тоня айдар сёзин тапай, каруузын берди:

— Дьок, Виктор айса-болзо, менин' ого сананып турганымнан' чек.

Удаган дьок Демьянин келди, олордын' дъан'ыс класста юренип турган, дъобошиб бооду уулчак.

Сран'ай ол келгенче кыстардын' эрмектери башталбай турды.

Нёкёрлөрин узадып ийеле, Тоня дъан'ыскаан, узак турды, Калиткага дъёлёнин алала, город дъаар барып дъаткан каара чийиле берген дъолды кёрюп турды. Онын' юстине юргюлдьи — тенип дьюрген салкын, соок чык ёдюп калган ла дъаскы дыргилдин ле тынып турды. Дъакшы эмес, боромтык кызыл отто-

рыла ураакта городской усадьбалардын' көзинектери кызыл чо-
гыла суркурап турды. Ол ондо, бу Тоняга дъуук эмес город.
Ондо, дъабынтылардын' бирюзинин' алдында бир де дъеткөр
боловын билбей, онын' нёкёри дъадып дъат. Айса-болзо ол То-
няны ундууп салган. Олордын' калганчы катап тушташканынан'
бери канча ок кюндер ээчий-дечий, кындыыйдый, ёдё коно бер-
ди?? Ол, ол тушта, акту болбогон дье ончозы ундуулганынан' бе-
ри удал калды. Эрген ол ого тушташса, кижи токунап болбос,
дъакшы надылаш ойто бурулуп келер. Надылаш ойто буру-
лар, Тоня оны билип дъат. Дъан'ысла тюн предавать этпейтен
болзо. Тюн кандый да дъакшы эмес, сран'ай дъажынып алып
сакып дъаткандый... Соок.

Тоня калганчы катап дъол дъаар кылчас эдип көрёлө, турага
кире берди. Ол орынында дъуурканын оронып, мындый шююл-
телью уюктады тюн ле предавать этпейтен болзо!..

Эрген тұра әрте туразында ончозы уюктап дъадарда, Тсия
үйгүнүп келеле, тюрген кийинип алды. Кемди де үйгузып
иібиске, арайын тышкary чығып, Трезорды — дъаан дъельбир,
итти чечип алала, оныла кожо город дъаар барды.

Корчагиннын' туразынын' одожына, бир минутка тидинип бол-
бой тұра тюшти. Онын' кийининде, калитканы тюрте ачып ийеле,
оградага кирип келди. Трезор күйругын булғап, озо барып дъатты.

Ол-ло кюн, әртен тұра — әрте, Артем деревнеден' дъанып
келген. Иштеген кузнецле кожо абралу келген. Иштеп алган
таардагы кулурсын дъардына салып алала, оградала басты.
Онын' кийининен' арткан немелерин тудунып алган кузнец ке-
лип дъатты. Артем ачык әжиктин' дъанына дъардынан' кулур-
лу таарын тюжюрип ийеле, кычырды:

— Павка!

— Дье карузын албады.

— Туруға апар, ондо нени эдип турун! — деп, базып келген
кузнец айтты.

Әкелген немелерин кухняга салып койоло, Артем комната-
га кирип келип, када бергендей турды.

Ончозын коскорып, чачып салган, эски бёстин' ёёндёрин
дъер сайын чачып салган болды.

— Бу не болгон, бу! — билип болбой Артем кузнец дъаар
бурулып айтты.

— Э-э, дъуунак дъок, — деп, онызы айтты.

— Уулчак кайда барган болотон? — деп, Артем чугулдана
берди.

Дье квартира ээн, сураар кижи дъок болгон.

Кузнец эзендежеле дъюре берди.

Артем тышкary чыгала, айланда көрүп турды.

— «Бу не болгонын аайлабай турум! Квартира ачык, Павка
дезе дъок».

Онын' кийининде базыт угулды. Артем бурулып келди.
Онын' алдында кулактарын Серек тудунып алган ийт турды.
Калиткадан' — тұра дъаар таныш эмес кызычак келип дъатты.

— Меге, Павел Корчагинды кёрёргё керек — деп, ол Артемды адыкташ кёрюп туралайты.

— Меге база оны кёрёргё керек. Кайда барганын, кёrmёс билер оны! Мен дьедип келзем, квартира ачык, ол дезе, дьок. Слер ого келдигер бе? — деп, ол кызычактан суралады.

Карузынын' ордина мындый суралукты:

— Слер Корчагиннин' карындашы — Артем ба?

— Эе, не боло берди?

Дье кызычак ого каруун бербей, ачык эжик дъаар кунукчыл кёрюп турды.

«Ненин' учун мен кече келбедим? Онойып барды эмешпе, онойып барды эмешпе». Дье дьюреки там тын'ыда кунуга берди.

— Слер келеригерде эжик ачык болды ба, Павел дьок болды ба? — ол оны кёрюп турган Артеминон' суралады.

— Слер Павелге кандый керектүй болотоныгар?

Тоня ого дьюуктап базып келеле, айландашы кёрюнин, юзюктелте куучындай берди:

— Мен дьарт билбей турум, дье Павел юйде дьок болзо, оны арестовать эткендөр болор.

— Ненин' учун? — деп, Артем чугулду чочый берди.

— Турага киреликтөр, — деп, Тоня айтты.

Артем унчукпай отурып, угуп турды. Качан ол нениле билеттенин юзе куучындап берерде, Артем кайкай берди.

— Э, калак, юч катап каргаткан бол. — Ачурканыш дьетпей турарда, кёrmёстёр дьайкап берди, — деп, Артем бойын базынган, кимиренди. — Эмди, квартиранын' ичинде мындый болгоны дьарт. Уулчакты бу историяга кёrmёс кийдирип ийген.. Эмди оны кайдан' бедирейтен? Слер, барышниа кемдий эдигер?

Мен лесничий — Тумановтын' кызы. Павелди мен билерим.

— Андый ба, — деп, Артем алан'зылу чёйёй айдып ийди. — Уулчакты азыраарга бу кулурды экелгем, мында дезе бу...

Тоня ла Артем унчугышпай бойы-бойылорына удура кёрюжип отургылады.

— Мен барып дьадым. Слер, айса-болзо, оны таап аларыгар, мен эн'ирде слерге кирерим, слер меге куучындап береригер, — деп, Тоня Артёмло прощаться эдип турала, арайын эрмектенди.

Артем унчукпай бажын кекиди.

Кёзинёктин' толугында кышкы уйкудан' ойгонып келген аччымыл кын'ылап турды. Эски, элеп калган диваннын' кырында колдорыла тизелерине таянып алган, бир де учуры дьок кёрюшле, кирлю полды кезе кёстёп алган дьаш крестьянка отурды.

Комендант, оозынын' дъаманайына папиросты тиштенип ала-ла, лист чаазынды, дъаан букваларла тюгезе бичип браатты. «Шепетовка городтын' комендантты хорунжий» дегенинин' алдында тырык-мырык подписьле, колын макказыранып, учында кандый да шююлтелю немедий, койройто тартып салып ийди.

Эжикте шпорлордын' шын'кыраган табыштары угулды. Комендант бажын кёдюорди.

Онын' алдында колын тан'ып салган Саломыга турды.

— Кандый салкын кийдире согуп ийди? — деп, комендант оны уткуп турды.

— Дъакшы салкын, дьюгюрюк колумды сёёkkё дьетире дьарды.

Саломыга юй кижинин' отурганын керекке албай, тын' дьаманду арбанды.

— Сен не, бого семирерге келген' бе?

— Ол дьеरде семирерибис. Фронтто кыстагылап дъат, керек дезе суу тамчылап дъат.

Комендант бажыла юй кижи дъаар кёргюзип токтодып ийди:

— Онон', куучындажарыбыс.

Саломыга отургышка кунукчыл отурала, кокардалу кепказын чечти, онызында государственный знак УНР деп, эмалевый трезубец кезип салган.

— Мени Голуб ийген — деп, ол арайын баштады. — Удабас бого сичевый стрелецтердин' дивизиязы келер. Тегинде мында каша кайнай берер, айдарда, мен мында ай-башту ээжи тургузып салар учурлу. Айса-болзо башчы келер, оныла кожо кандый бир гран ары дъанынын' казы келер, онын' учун мында «дъен'илте» керегинде, бир де кижи эрмектешпезин. Сен не ни бичип турун?

Комендант папирозын база бир дъамакайына дылдырып алды.

Бу мында бир кулугур уулчак менде отурып дъат. Станцияда темир дъол ишмекчилерин бистин' юстюбиске тукурган Жухрай колго кирген, билип турун' ба?

— Дье, дье, — деп, Саломыга дылбиркеп дъууктап дылып алды.

— Дье, билип турун' ба, станционный комендан트 болгон, оны дъан'ыс казакла бис дъаар иие берген, бу мынызы, менде отурганы, кёкө тюште айрып алган. Қазактын' мылтыгын айрып алала, тишин оодо согуп салган, эмди оны канайда адайтанаңла — эске алынып отур. Жухрайдын' изи сооп калган, мынызы дезе тудулган. Бу материалды қычырып кёрзэн' — деп, ол, Саломыгага юзе бичип салган пачка чазындарды дылдырып берди.

Онызы дъаан сол колдорыла листерди ачып, мен'дештио кёрюп ийди. Қычырып ийеле, комендант дъаар кёстёп берди:

— Сен, онон' бир де неме айтырып албадын' ба?

— Комендант фуражканын' козырегын чугулду тартып салды.

— Оныла бежинчи кюн туружып дъадым. Үнчуклас: «билбезим, мен айрыбагам деп, айдып дъат». Қандый да бандиттын' дьеткери. Билип турун' ба, конвойный оны танып ийеле, ийтти арайла буубаган. Мен арайдан' айрып алгам. Станцияда Омельченко деп, казакка, арестанттын' учун, дьирме беш шомпол бичип бергем, дье ол мында уулчактын' ижин берген. База тудары дъок, мен расходко чыгарып саларга разрешение берзин деп, штаб дъаар ийип дъадым.

Саломыга уялта тюкюрип ийди.

— Ол менин' колымда болгон болзо, эрмектене берер эди. Сеге, абыстын' уулы, шылу эдерге дъарабас. Семинаристтен кандый комендант болор? Сен ого шомполдор бердин' бе?

Комендант чугулдана берди.

— Сен бойын'ды ёткюре дъаанырканып дъадын'. Бойын' элегин'ди бойын'да артырызып саларына дъараар. Мен мында комендант, киришпезин деп сурап турум.

Саломыга атыйланып турған комендант дъаар кёрюп, каткырды:

— Ха-ха... Тын' бултайба, онон' ёскё дъарыла берерин'. Кёрмөс сениле болзын, сенин' керектерин' ле, сен торт мындый немени айдып бер, эки шил кирелю аскан аракыны кайдан' таап алатан?

Комендант кюлюмзиренди.

— Онызы табылар.

— Бу муны дезе — деп, Саломыга сабарыла, — чазындарды тырмакка кыстап салгылазын деп, турган болzon', ого, он алты дъаштын' ордина, он сегис эдип бичип сал. Бу мында кюрюк тартып ийзен', онон' ёскё дёптёбёй саларынан' маат дьок.

Кладовойдо олор ючю болгон. Эскирип калган кафтан тонду, сагалы дъаан карган ёбёгён, элбек бёс штанду каткак, буттарын бүктөй тартынып алала наранын юстинде кыйынан' дъатты. Оны отургызып салганы, онын' айлында дъаткан петлюровецтин' ады, онын' чеденинде ёлюп калган учун. Полдо, тюлкюнек, уурчы кёстёрлю, курч ээктю, аракы азаачы, час ла онон' до ёскё баалу неме уурдаган учун отургыскан, карый берген юй кижи отурды.

Толыкта кёзинёктин' алдында, бажын ужалып калган фуржказына салып алала, чала ундунып ийген Корчагин дъатты.

Кладовой дъаар, чечектю блатла крестьянский эжиле тартынып алган, коркуганына кёстёри дъаанап калган, дъаш юй кижи ни кийдирип ийдилер.

Юй кижи минут кирелю турала, аракы азаачы юй кижиге коштой отурып алды.

Онызы дъан'ы кирген юй кижини ченеп шин'жилеп кёрёлө, тюргэн сёстёрлө айтты:

— Отурып дъадын' ба, кызычак?

Кару алып болбой салала, айрылбай турды:

— Сени бого ненин' учун, а? Аракы аскан учун эмеш пе?

Крестьянка туруп алала, айрылбай турган кадытты кёрёлө, арайын каруун берди:

— Дьок, мени карындажым учун алгандар.

— Ол канайткан? — деп, кадыт айрылбай турды.

Ёбёгён ортозына кириши:

— Кижиге не кадылып турын'?

— Ол кижинин', байла ак дъарыккада, кёрёр кююни дьок, сен дезе, балырап дъадын'.

Кадыт тюрген наарапар дъаар бурулды.

— Сен мени юредер болуп дабылып келген' бе? Мен сениле куучындажып турум ба?

Ёбёгён тюкюринди.

— Кижиге кадылба тийдим.

Кладовойдо тымый берди. Юй кижи дъаан бладын дъаяла, бажын колына дъастана салала, дъадып алды.

Аракы азачы юй кижи, ажана берди.

Ёбёгён буттарын полго тюжюрип ийеле, эчкинин' буды чылап, тан'кы орооп, тан'кылай берди. Кладовойдын' ичинде — дыдуыш дъайыла берди.

Толтыра тыгып алган оозыла шапылдадып турат, кадыт арбана берди:

— Дыят дъогынан' амыр курсактанып аларга берген болзо, сран'ай юзюги дьок тан'кылап турар.

Ёбёгён ёчёгён аайлу тытылдады:

— Чырайын' чыгарынан' коркуп турун' ба? Удабас ол эжиктен' ёдюп чыгып болбозын'. Сен ол уулчакка дыиирге берген болzon', онон' ёскё бойын'ла тыгып дъадын'.

Кадыт ёёркёгён колын дъан'ды:

— Мен ого ажанып ал деп айдып дъадым: ол дыибей дъат. Мен керегимде эрдин'ди калбайтпа: сенийин дыибей дъадым.

Дыш юй кижи аракы азачы эмеген дъаар бурулып, бажыла Корчагин дъаар кёргюзип сурады:

— Ол ненин' учун отурып дъат. Слер билбезигер бе? — Кадыт, оныла эрмектежип турганына сююнип, кююнзеп айдып берди:

— Ол мындағы уул, кухарка — Корчагинанын', кичинек уулы. Кулагы дъаар эн'чейип келип шымыранды: — Большевикке качарга арга берген. Мында бир матрос бар болгон, менин' Засулихина деп айылдажымда, квартирада дъаткан.

Юй кижи эске алынып ииди: «Мен штабка расходко чыгарып (базып салзын) салазын деп, иип дъадым»...

Станцияны, ээчий-деечий келген эшелондор толтурып турды. Олордын' ичинен' бир де аайы бажы дьок каймыгышкан си-чевый стрелецтердин' — (адаачылардын') батальондоры чыкылап турдылар. Дъолдорло арайын, болоттон' эктен «Запорожец» деп, төрт вагон алып дьюрер бронепоезд келип дъатты. Платформадан' орудиelerди тюжюрип турдылар.

Товарный вагондордын' аттарын чыгара дъединип турдылар. Ондо ок ээртеп, минип алала, кебери дьок пехотинецтерди табаргылап кавалерийский отряд стройго туруп турган станционный чеден дъаар баргылап дъатты.

Старшиналар бойлорынын' подразделениелеринин' номерлериин кыйгырып шакпырашкылап турдылар.

Вокзал сран'ай сары адарунын' ройындый — кююлөп турды. Кебери дъок шакпырап турган улустардын' ортозында, взводтордын' квадраттары бюдюп турды, удаган дъокто, мылтыкту улустар город дъаар чубады. Сран'ай эн'ирге дьетире, шосселе абыралар калырап, сичевый стрелецтердин' дивизиязынын' городко дьедип келген тыловой куйругы чубап турды.

Учында барган немелердин' кийининен' дьюс дьирме тамакла алгырып штабный рота ётти:

Бу не табыш, бу не кыйги.
Боло берди?
Украинага Петлюра,
Табылып келди...

Корчагин кёзинёк дъаар кёдюрилип келди. Эрте эн'ирдин' бюрюн'күйин ёткюре, ол оромдо тегеликтердин' калыртын, кёл буттардын' дибиртин, кёп тоолу кожон'дор угуп алды:

Кийининен' арайын айдыштылар:

— Дъартла, городко черюлер кирген туры.

Корчагин кая кёрди.

Кечеги экелген кыс бала куучындал турды.

Ол онын' куучынын угып турды. Аракы азачы кадыт билерге санаганына дьединип алды. Ол деревнеден', городтон' дьети верста дьеरде. Онын' аказы Грицко, кызыл партизан, советтер тужунда дъоктулар комитетинин' бажында турган.

Качан кызылдар дьюре берерде, Грицко до, бойына пулеметный лента курчанып алала, дьюре берген. Эмди билезине дъадын дъок. Дъан'ыс ат болгон, онызын да алып баргандар. Адазын городко айдал дьюргендөр: Замоктодып отура, кыйналып калган. Староста дезе — Грицконын' кыстап турган кижилердин' бирюзи — ёчин алып, олордын' айлына кондырарга, каныйла улусты экелип турат. Билеме тортло тюреп калган. Кече деревнеге облава (улус тударга) эдерге комендант барган. Оны олорго староста экелген. Комендант кызычакты кёрюп алала, эртен тира «шылаарга» городко экелди.

Корчагин уюктабай турды, амыры торт, изи дъок чыга берди, дъан'ысла айрылып болбой турган шююлте: «Мынан' ары не болгой не?» — бажынан' чыкпай турды.

Соктырып салган эди систап, кадалыжып турды. Оны мал чугулыла конвоир согуп салган.

Ол ондый дъарабай турган шююлтelerden' айрыларга, коштой отургандардын' шымырангандарын угуп турды.

Кыс бала сюреен арайын, комендант ого канайда дъашынганаын, коркутканын, дъёптёгёнин, онын' кийининде, дъёпсинбей саларда, казырланганын куучындал турды. «Подвалга отургызып саларым, сен онон' чыкпазын» — деп, айдыптыр. Толуктарды каран'үй алып барып дъатты. Алдында дылуу, энчози дъок тюн. Базала, дъартты дъок эртенигү кюн керегинде шююлте. Дьетинчи тюн, сран'ай айлар ёткёндий билдирип дъат. Дъадарга кату, оору токтоголок. Кладовойдо эмди ючюле. Ёбёгён сран'ай бойынын»

печкезинин' юстинdegизиндий дъадып алган, коскурыктап дъат. Ёбёён энчю тюндерде — бек уюктап дъат. Аракы азачы юй ки-жини аракы таап экелерге хорунжий чыгарып ийген. Христиния ла Павел полдо коштой дъуук. Кече кёзинёктэн' Сережканы кёргён. Ол ороомдо узаак туруп, туралын' кёзинёктёрине кунукчыл кёрюп турган.

«Менин' мындағымды билетен дъат». Юч күнге кара кычкыл кичинек болчок калаштар берип туратандар. Кем оны экелин турганың, айтпадылар. Комендант эки күнге чыгара шылула шакпышатты.

Бу не болгоны болов?»

Шылуда бирде неме айтпады, ончозынан' майношты. Ненин' учун унчукпаган, бойы да билбей турды. Бойынын' кычырган книгаларында айдылганы чылап, дъалтанбас болорго, бек болорго сананган, качан оны арестовать эдип алала, дъаан паровой теерменнин' дъанында тюнде экелип дъадала, экелип дъаткан улустын' бирюзи айтты: «Муны ненин' учун аппаратан, пане хорунжий? Сыртына ок берзе ле божогон». Коркушту боло берди. Он алты дъаштуда ёлёргө коркушту ийне! Ёлюм ол — качанда дьюрбези.

Христина база сананып дъат. Ол бу уулчактын' билеринен' кёп билип дъат. Уулчак дъартла билбей дъат... Христина дезе — уккан.

Павел уюктабай дъат, тюнинеле ан'данып дъат. Христинага Павелди ачу, ой кандый ачу, дье онын' бойынын' ачурканып турганы бар: ол коменданттын' коркушту мындый сёстёрин ундып болбой дъат: «Мен эртен сенин' аайын'а чыгарым. Мениле дъёпсинбезен', караулкага баарын'. Қазактар майношпостор. Талда».

«Ой, кандый кюч, болуш алар дьер дъок! Грицко кызылдарга барган болзо — ол не бурулу? Ой, ак дъарыкта дъадын кандый уур!».

Моко ачу — онын' кедирин кыстап дъат, болуш алар дьери дьогы, коркуганы, оны алышп ийерде, Христина туюк ыйлай берди...

Сагыш дъок кунукчылдан' ла коркуганынан' — дъаш эт серпилип дъат.

Толыкта стененин' дъанында кёлёткө кыймыктай берди.

— Сен канайып турун?

Христинанын' изю шымыранганы — ол бойынын' кунукканын, бойынын' унчукпас айылдақына айдып ииди. Ол угуп, унчукпай дъат, дъан'ысса онын' колы Христинанын' колынын' юстине дъада берди.

— Мени кыйнап салатан туры, шилемирлер — деп Христина кёзинин' дъажын дъумунып тын' коркуп калган шымыранды. — Мен божогом, кюч олордо.

Павел кыска нени айдар эди? Сёстёр дъок. Айдар неме дъок. Дьюрюм курчуула кызып турды.

Эртен оны ийбей, олорло тартышса, ёлтире соккылап салгыла-

ар, эмезе баш орто юлдюле чаап ийзе — божогон. Бу ачуга көрнөдөүп салган кысты эмеш токунадарга, колынан' эрке сый-
мап салды. Кыстын' ыйлаары токтой берди. Каа-дъаа часовой
эжиктін' дъанына туруп алган ээжи аайынча «кем келип
дьат?» — деп, кыйгырып турды, онон' базала табыш дьок. Ёбё-
гён бек уюктап дьат. Билдирбес, минуталар узаак ёдюп турғыла-
ды. Қачан колдор бек кучктай алып, бойы дъаар тартарда —
аайлабады...

— Ук кейркүйим — деп, изю эрдиле шымыранып дьат, —
меге тюн'еyle ёлюм, офицер эмес болзо, олоры кыйнап салғы-
лаар. Ол ийттер кыс тужунда албазын деп, мени — ал кёркүйим.

— Сен нени айдып турун', Христина?

Дье тын' колдор божотпой турдылар. Эриндерি изю, толо
эриндер, олордон' баарга кюч: Кыстын' сёстёри чюми дьок
дъалакай, ол сёстёр не керектюзин, Павел билер ийне.

Бюгүнгизи кайдаарда туура дьюре берди. Эжиктеги замок,
сары казак, комендант аайы дьок казыр соктырганы, дыдуу үй-
кызы дьок, дьети тюн ундулып калган, кёс дьюмар ёйгё — дъан-
ысла изю эриндер ле кёстин' дъажынан' эмеш чыктаалган дьюс
артып калган.

Кенетейин Тоня сагышка кире тюшти.

«Канайып ундуп салатан?.. Кайкамчылу дъарааш тёрёл кё-
стёрди».

Айрылып аларга кюч дьетти. Эзирик кижи чилеп туруп ке-
леле, колыла решеткадан' тудунып алды. Христинанын' колдо-
ры, оны таап алды.

— Сен канайттын'?

Ол суракта кююнзеш канча! Павел ого бёкёйип келип, кол-
дорын тын' былча тудуп, айдып дьат:

— Мен болунып, албай дъадым, Христина. Сен — дъарааш, —
база нени де айткан, оны бойы да аайлабаган.

Туруп келеле, чыдап болбос энчюни юзюп ийерге, наralар
дъаар басты. Қырына отурып алып, ёбёгёнди ойгости:

— Тада, тан'кы тартарга берзен', пожалуйста?!

Толыкта платка оронып алала, кызычак ыйлап дьатты.

Тюште комендантла казактар келеле Христинаны апарғыла-
ды. Ол кёстёриле Павелле эзенде жип алды. Кёстёринде шокто-
гоны бар болды. Қачан онын' кийининен' эжик дъабыла берерде,
онын' сагыжында там уур, сюреен эби дьок боло берди.

Ёбёгён эн'ирге дьетире уулчактан' бирде сёң сурап угуп бол-
боды. Каруулды ла комендантский команданы солуп ийдилер.
Эн'ирде дъан'ы кижи экелгиледи. Павел оны сахарный завод-
тын' столяры — Долинник деп, танып ииди. Бек бюдюмдю, сёё-
ги дъаан, он'о берген сары чамчалу, эскире берген пиджакту.
Кладовойды кичемелдю текши кёрюп ииди. Ол Долинник бол-
гон. Ол дъолдын' дъанында чеденге чыгып алала, солдаттарга
куучын айткан. Онын' калганчы сёзи сагышка кире тюшти:

— Большевиктерден' тудыныгар, солдаттар, олор слерди сат-
кылабас!

Ол ёйдён' ала столярга туштабаган.

Ёбёгён дъян'ы кижи келгенине сююне берди. Ого дьартла кере тюжине отурага кюч болгон.

Долинник онын' дъанына отурала, оныла папирос азып ончозын угуп алды.

Онын' кийининде, Корчагинге коштой отурып алды.

— Сенде дъакшы не бар? Бого канайып кирдин'? — деп, ол уулдан' сурады.

Бирле бюдююлю карулар алып тура, Долинник мынайда билип турды, онын' кожо отурган кижизи, ого бютпей туры, онын' учун, сёстёр айдарга карам. Дье столяр, качан ол дъиит уулга кандый буру эдип турганын билип алала, ол бойынын' керсю кёстёриле Корчагин дъаар, кайкап кёрюп турды. Коштой отуруп алды.

— Онойдордо, сен Жухрайды айрып алган' дийзин' бе? Аңдый неме эмтири. Сени отурғызып салганын мен билбегем де.

Павел сакыбаганынан' чаганагына кёдюринип келди.

— Кандый Жухрайды, мен бир де неме билбезим. Меге кандый ла буру дъапшыргылап ийерге узакпа.

Дье Долинник, кюлюмзиренип, ого дъууктада дылып алды.

— Токто, надым, менен' дъажырба, мен сенийинен' кёпти билип дъадым.

Карган ёбёгён укпазын деп, арайын:

— Жухрайды мен бойым узаткам, ол эмди дъерине дъедип калган болбой. Федор меге бу керекти юзе куучындап берген.

Эмеш унчукпай отурала, ненин'де керегинде сананып отурала, кошты:

— Сен бүдер аайынча — бюткен уул эмтирин'? Дье бу сенин' отурганын' олор ончозын билери, — бу керек чорттко до дъара-бас сран'ай дъаман неме деп, айдарга дъараар.

Ол пиджагын чечип ийеле, оны полго дъайып алып, сыртыла стенеге дъёленип алала, базала катап папирозын тарта берди.

Долинниктин' калганчы сёстёри, Павелге ончозын айдып бергиледи. Мындый неме дъарт болды: Долинник бойынын' кижизи. Жухрайды узаткан, айдарда..

Эн'иргеери, ол Долинники петлюровский казактардын' ортозында агитация эткен учун арестовать эткенин билип алды.

Ол качан губернский ревкомнын', сдаваться этсин, кызылдарга келип кожулзын деп кычырып турган воззваниезин юлеп турала дъерине туттурган.,

Адъарынчак Долинник Павелге кёп эмес куучындап берди.

«Кем билер — деп ол сананып турды, — уулчакты шомполло сого бергилезе. Арай дъаш».

Орой эн'ирде, уюктаарга дъадып дъадала, кыска, текши фразала бойынын' дъалттанып турганын айтты:

— Бис экюдин' аялгабыс, Корчагин, губернаторский дийинен' коомой деп, айдарга дъараар. Бу мынан' не болотонын кёрёлик.

Экинчи күнинде, кладовойдо дъян'ы арестант табылды, бастыра городко дъарт, дъаан кулакту, чичке мойынду парикмахер

Шлема Зельцер. Ол чугулду колын дъайып Долинникка куучын-
дап турды:

— Дье бу мындый, бу Фукс, Блуфштейн Трахтенберг ого
калаш, тус тажып турғылаар. Мен айдып дъадым: апарарга тур-
ган болзо, апарыгар, дье, олорго бастыра еврей дъорт улустан'
кем кол салып берер? Кем де салбас. Олорго астамду. Фукста —
магазин, Трахтенбергта — теермен, менде не бар? Арткан дылы-
лан'аштарда не бар? Бу тербезендерде не де дъок. Дье менде
узун тил. Бюгюн мен, бу дъуукта иие берген, дъан'ы бир стар-
шинанын' сагалын қыргам. — «Айдыгар, атаман Петлюра по-
гром-коскош керегинде билер бе, дъок па? Бу делегацияны ол
дъуудып алар ба?». — Эх мен бойыннын' тилимнин' керегинде,
канча катап дъаманды көрбөдим болбогой! Ол старшина, качан
мен онын' сагалын қырып, пудралап ончозын баштапкы сортко
эдип береримде, нени эткен деп слер сананып турыгар? Ол ту-
руп алды, меге акча төлөёринин' ордына, мени дъан'нан' туура
агитация эткен учун — арестовать эдип дъат. Зельцер бойыннын'
тёжине дъудуркла согуп ииди: — Кандый агитация? Мен ондый
нени айдып ийгем? Мен кижиден' дъан'ысла сурадым.. Онын'
учун мени отургызатан...

Зельцер, чугулданып, Долинниктин', чамчазынын' топчызын
толгоп, оны бир колынан' эмезе экинчи колынан' тарткыштап
турды.

Долинник Шлемнын' куучынын угуп кюни-кючи дъок кюлюм-
зиренип ииди. Качан парикмахер унчукпай баарда. Долинник
кату айтты:

— Эх, Шлема, сен керсю уул, тенексю эттин'. Тилин'ле теер-
мендеер ёйди кажы тушта таап алган'. Бого кирерге мен сеге
дъёбим бербес эдим.

Зельцер билип тура оноор кёрди, чугулданганына колын
дъан'ды. Эжик ачыла берди, кладовойго, Павелге таныш, аракы
азаачы юй кижини кийдире, иде салып ийдилер. Ол чугулданып,
экелип дъаткан казакты айткылап турды:

— Слерди комендантыгарла кожо, от ёртёзин! Ол, менин'
аракымнан' кюйип кадып калзын!

Часовой онын' кийининен' эжикти, дъаап ийеле, онын' кийи-
нинде, онын' замокты канайда сугуп турганы угулыш турды.

Кадыт нарага отурып алды, оны карган ёбёгён кокырлу ут-
кууллады:

— Не, базала биске бе, калырууш? Дье отур, айылчы боло-
рын': — Аракы азаачы, карган ёбёгён дъаар кылайып кёрёлө,
тиюнчегин алып, полго Долинниктын' дъанына отурып алды.

Онон' бир канча бутылка аракыны алып алала, оны базала
отургызып салгандар.

Караулканын' эжигинин' ары дъанында кыйгы, улустын' ба-
зыды угулды.

Кемнин' де ёткюн юни приказ берип турды. Кладовойдын'
ичинде арестованныйлар ончозы баштарын эжик дъаар бур-
дыхарлар.

Эски шан'ду, кебери кирелю церквенин' дъанындагы площадьта, город качанда, сакыбаган неме болуп турды. Площадьты юч дъанынан' алыш, чын тюс толуктар болуп, мылтык дъепселин юзе салынып алган, сичевый стрелецтердин' (адаачылардын') дивизиязынын' частьтары турғылап турды.

Ичкери дъанында, церквенин' эжигинен' ала, рядтарла, школдын' заборына дъетире чёйюлип, юч пехотный полк шахматный квадратла чёйюле берди.

Боро, кирлю массала, мылтыктарын буттарынын' дъанына тургузып алыш, каборто дъарылып калган тыквага тюн'ей, кёйрёргё дъаман, темир, орус шлем кийип алган, патронды кою ти-зип алган, анчадала ийде-кючтю «Директориянын'» дивизиянын' петлюровский солдаттары турдылар.

Дъакшы кийиндирип, ёдюктендирип салган кааннын' черюзи болгон запастарынан', советтерле бар сааназыла тын' тартыжып турган, тал ортозынын' кёп дъаны кулактардан' болуп турган дивизия, эн' учурлу стратегический — темир дъол узелин (тюбинтизин') корулаарга городок дъаар ийилген болгон.

Шепетовкадан' беш башка дъер дъаар дъолдын' дъакшынак чийолери барып дъатты. Ол дъолды тапай калганы — Петлюрага ончозын тапай калганы болор. «Директорияда» аргазы дъок дъер артып турган. Петлюровщинанын' столицазы — дъаан эмес город Винница боло берди. «Дъаан» атаман бойы часттарды шин'жилеп кёйрёргё сананып алды. Оны уткуп аларына, ончозы белен болгон.

Кийининдеги рядтарда, кёстён' эмеш кыяладып, площадьтын' толугында дъан'ы мобилизовать эткендердин' полкын эпеп салдылар. Ондо дыылан'аштар башка-башка кийимле кийиндирип салган, дъаш ёскюрим болды. Ол, тюндеги облавала (тудула), пеккелерден' тюжюре тартып алган, эмезе ороомдордон' тудуп алган, дъурт-дъадынын' дъаан уулдарынын' бирюзи де, дъуулажарга баарга сананбаган.

— Тенектер дъок, — деп, олор айдып тургандар. Петлюровский офицерге эдетен дъаанла деген ижи, онызы — городко мобилизованныйларды конвойлу экелип, олорды роталар ла кюренье юлеп, мылтык юлеп берери болгон.

Дье экинчи ле кюнинде, экелгендердин' бир ючинчи юлюзи — дъок болуп калды, олор кюнюн'ле там астап турды.

Олорго сапог берери дъарабас болгон, онын' юстине сапогтор до кёп эмес болгон. Приказ берилген: призывка ёдюктю келзин! Онызы сюреен кайкамчылу резульят берди. Эмик ле буучактын' шылтуунда арайдан' тудулып турган кёп тоолу дырытык ёдюктер, кайдан' табылып турган болбогой?

Олорды парадка ёдюк дъок экелдилер.

Пехотанын' кийининен', Голубанын' кавалерийский полкы чёйиле туруп алды.

Кавалеристтер дылбиркеп турган кёп улусты токтодып турдылар. Ончозына парадты кёйрёр кюондю болгон.

«Эн' дъаан» атаманнын' бойы келер! Городто ондый неме

каа-дъаа болуп турган неме, дъалы дъок кёришти ёткюрип ийер-
ге кемнин' де кююни дъок болгон.

Церквенин' баскыштарында дъуулып алганы полковниктер, эсаулдар, абыстын' эки кызы, бир канча украинский юредочи-
лер, бир канча «вильный» казактар, управанын' эмеш бёкчёйип
калган председатели, дъан'ыс сёсле айтса — «общественность»
бюдюрип турган улус дъуулып калган, олордын' ортозында
черкеска кийген, пехотанын' главный инспекторы. Ол парадла
командовать эдип турган.

Церкведе Василий абыс пасхальный кийимин кийип турды.

Петлюраны уткууры торжественный ёдюп турган. Сары ла
чан'кыр мааны экелип кёдюрдилер. Ого мобилизованныйлар
присягать (чертенер) эдер учурлу болгон.

.Дивизиянын' командиры дьюдек ён'и чыгар калган фордко
отурып алала, Петлюраны экелерге вокзал дъаар атанды.

Пехотанын' инспекторы бойы дъаар, коо сынду, азу сагалын
чюмдю толгоп салган — полковник Чернякты кычырып алды.

— Бойыгарла кожо кемди-кемди алыш алала, комендатура
ла тылды барып кёригер, ару дъуунадып салган болзын. Аре-
стованныйлер бар болзо, дъазап кёрёлө, бор-ботконы чыгарып
ийигер.

Черняк каблуктарыла тюрсилдеде согып ийеле, дъолдо учу-
рай берген эсаулды ээчилип алала, ман'тада берди.

Инспектор кюндюлю абыстын' дъаан кызынан' сурады:

— Кандый, слердин' обедигер белен бе?

— О, ээ, ондо комендант кичеенип дъат, — деп, дъарашиб
бюдюштю инспекторды кёстёриле кезе кёрюп, абыстын' кызы
карзуын берди.

Кенетийин ончозы кыймыктана берди: шосселе, аттын' мой-
нына дъадып алган, боро тан' атту ман'тадып дъатты. Ол колдо-
рыла булан'дадып, кыйгырып турды:

— Келип дъадылар!

— Дьерле-ри-не! — деп, инспектор каркырап ийди.

Старшиналар строй дъаар дьююриштилер. Качан форд
церквенин' эжигинде чичкирип берерде. Оркестр «Ще не вмер-
ле Украина» деп, ойынды ойной берди.

Автомобилден' дивизия командирын ээчилип — «баштамы ата-
ман — Петлюра бойы» чыкты, орто сынду, кюрен' мойынында
бек отурып дъаткан сюрю башту кижи, гвардейский дъакшы
чекпеннен' эткен кёк жупанду, сары кайыш кур курчангани, ого
замшевый кабуралу кичинек браунинг каптыргага илип салган. Ба-
жында ногоон ён'дю «керенка» онызында эмалевый трезубту
кокарда.

Симон Петлюранын' кеберинде, черю бюдюминен' не де дъок
болгон. Ол сран'ай военный кижи кеберлю эмес кёрюнип
турды.

Ол нени де дъаратпай, инспектордын' кыска рапортын укты.
Онын' кийининде, ого управанын' председатели уткуулдап
айты.

Петлюра алан'зылу, онын' бажын ажыра стройго тургузып салган полктор дъаар кёрюп, угуп турды.

— Кёрёрин баштайылдар — деп, ол инспекторго бажын кекиди. Маанынын' дъанындагы дъаан эмес бийик дьеरге чыгып алала, Петлюра он минуттын' куучыныла солдаттарга айтты.

Куучыны дъарты бюдюмчизи дъок болгон. Петлюра оны бир де кёдюрөн'изи дъогынан' айткан, дъартла дъолдо чылаганаынан'. Солдаттардын' казенний: «Мак, Мак!» деп, кыйгылардын' алдында божотты. Турган дьееринен' тюжюп келеле, платла терлеп калган ман'дайын арчып ийди. Онын' кийининде инспектор ло база дивизия командирыла частытарды базып кёрди.

Мобилизованныйлардын' рядын сын куустра ёткюре базып дъадала, чугулданганынан' кёзин чылчыйтып алды.

Кёрюп божогоннын' учы дъаар качан мобилизованный взвод, ээчин тюс эмес рядтарла, Василий — абыс дъанында евангелию турган мааныга базып келип, эн' озо евангелиени окчоп, онын' кийининде, маанынын' толыгын окчоп турган тушта, кандауда сакыбаган неме боло берди.

Кандыйда дъарты дъок эпле, площадька Петлюранын' дъанына делегация дъедип келди. Колында калаш ла тусту, бай агаш-промышленник Блувштейн куучындады, онын' кийининде галантейщик Фука ла база бай юч коммерсант.

Блувштейн кылдый бүктелип, Петлюранын' будына дыыгыла тюжюп турды. Оны коштой турган старшина алып алды.

— Еврейский албаты государствонын' бажында турган слерге бойынын' чынла багып, күндюлөп турганын билдиритип дъат. Бу пожалуйста, күндюлю лист.

— Дъакшы — деп Петлюра чаазынды тюрген кёрюп тута кимиренди.

Дье ондо Фукс куучындады.

— Бис слерден' сюреен дъабыс, биске, предприятиялар ачарына ла погром-тоноштон корулазын деп, сурап турыбыс — деп кюч сёстёрди дъок арайдан' сыга базып чыгарды.

Петлюра чугулду кебин соотты.

— Менин' черююм тонобой дъат, слер оны эске алынып аларга керек.

Фукс болуш дъок, колын дъайды.

Петлюра чугулду дъардын тартынды. Ол керек дъок тужунда дъедип келген дъелегацияга чугулду болгон. Ол айлана сокты. Онын' кийин дъанында кара азу сагалын тиштенип Голуб турган.

— Мында слердин' казактарыгарга комудап дъадылар, пане полковник. Не болгонынын' аайына чыгала, кандый бир иш ёткюригер, — деп айдала, Петлюра, инспектор дъаар бурулуп приказын берди: — Парадты баштаар керек.

Комудалын угузып келген делегация Голубка туштаарын сакыбаган, онын' учун, качарга мен'деди.

Кёрюп турган улустын' кёзи бастыра башталып дъаткан

чюмдю маршта болгон. Қомендантын' ёдю сёстёри дъан'ылан-дылар.

Голуб, Блувштейиннин' юсти орто токыналу дьюстю барада, дъарт эдип шымыранды:

— Буттарыгар апарыгар, крези дъок тындар, онон' ёскё мен слерден' котлет эдип ийерим.

Оркестр табыштанып турды, баштапкы частытар площадьла ёдюп турды. Петлюранын' турган дъериине дъууктай базып келеле, солдаттар механический (ак саназыла эмес, юренип алғаныла) «Мак» деп каркылдай, шосселе тууразындагы оромдор дъа-ар бурулып турдылар. Роталарынын' алдында, дъан'ы ён'дю костюмдар кийип алган старшиналар кюлейтеп дьюрген чилеп, таяктарыла булгап, базып дьюрдилер. Бу таякту маршировать эдетеин ле солдаттар мылтыктын' сюмезиле маршировать эде-тенин сичевтер баштапкыла катап ёткюрди.

Күйругында дъётю эмес аайы-бажы дъок булгалта базып, бойы бойлорына түртюлип тура, мобилизованныйлар барып дъатты.

Ёдюк дъок буттардын' тибирти арайын болды. Старшиндар бар-дъок кючиле ээжи тургузарга, кичеенип турдылар, дье оны тургузар арга дъок болды.

Қачан экинчи рота ёдюп дъадарда, он' флангтагы бир бёс чамчалу дъаш уул, кайкаганына оозын ачып алала, баштамы ки-жизин кёрөп тура, будыла орого кийдире базала, шоссеге уч-баш дъок барып тюшти.

Мылтыгы тыркырап, таштардын' юстинче дыла берди. Уул турарга албаданып турды, дье кийининен' келип дъаткандар — оны дыяга табарып турды.

Кёрөп тургандардын' ортозында каткы угулды. Взвод стройын булгап ийген. Площадьты булгай базып, ёдюп турдылар. Шорлонып калган уул, мылтыгын алыш алала, бойынын' улустарына дъедиже дьюгюрди.

Петлюра ол кёрёргё эби дъок, немеден' туура бурула берди; колоннанын' учы ёткюре базарын сакыбай — автомобиль дъаар басты.

Инспектор онын' кийининен' базып дъада, адьарынып суралды:

— Пан атаман, ажанарага артпас па?

— Дъок, — деп Петлюра юзюктелдире айда салды.

Церквенин' бийик оградазынын' ары дъанында, кёрөп турган чук улустын' ортозында, парадты — Сережа Брузжак, Валя ла Климка кёрөп турдылар.

Решетканын' эмиктеринен' колдорыла бек тудунып алала, толо дъаратпай турган кёришле Сережа алдында тургандарды кезе кёрөп турды.

— Баралык, Валя, лавка дъабылып дъат — деп ончозы укадый эдип, тын'ыда куучынданды. Решеткадан' колын айрып турала айтты.

Оны кайкаган аайлу, бурула соктылар.

Ол бир де немени керектебей калитка дъаар басты. Онын' кийининен' сыйыны ла Климка.

Комендантскийге ман'тадып келеле, полковник Черняк ла есаул аттарынан' тюжюре калыдылар. Аттарын вестовойго та-быштырып береле, тюрген караулкага кирдилер.

— Комендант кайда? — деп, Черняк вестовойдон' кезе су-рады.

— Билбезим, кайдаар да дыюре берген — деп, онызы айтты.

Черняк, дъуубаган тёжёттөрине дьайрадыла дъадып алыш, старшиналар киргендे турарга да сананбай турган комендант-ский казактар дъаткан, кирлю караулканы кёрюп турды.

— Мында кандый потпуш эдип алганыгар? — деп, Черняк кыйгырды. — Слер ненин' учун, тёрёөргө турган чочколор чы-лап дьайрадылып алганыгар? — деп, ол дъаткан улустын' юсти орто барды.

Казактардын' бирюзи, отурып алала, тоюзынып кегиреле, дъёпсинбей кимиреди:

— Сен не кыйыгырып турун? Бисте бойыбыстын' кыйыра-чыбыс бар.

— Бу не? — деп, Черняк калып келди. — Сен кемле эрмек-тэжип турун' уйдын' дыози? Мен полковник — Черняк! Уккан бедин', ийттин' уулы? Тургузала тургулазын, онон' ёскё ончо-горго сюмелек уруп берерим! — деп, чугулдандырып ийген пол-ковник, караулканын' ичинде дьююрип турды. — Бир ле минутада, бу балкашты дъалман салзын орындарыгарды дъууп сал-зын, мурумдарыгарды кижи кеберлю эдип салзын. Слер неге тюн'е? Казактар эмес, дъаан дъолдон' келген banda.

Онын' калдьурганында граница дъок болгон. Ол чугулданга-нына дъолдо турган дьайынтылу бакты будыла тееп ииди. Еса-ул онон' арттай турды, материшина сёстёри аайы дъок тёгүп, юч айры камчызыла блюдомчиши тын' булгап кыйынынан' дъаг-кандарды орындарынан' сюрюп турды.

— Башчы атаман парадты колына алыш дъат. Бого кирер-ден' маат дъок. Қапшагай кыймыктанғылагар!

Керектин' аялгазы чынынча барып дъатканын, мылтыктын' сюмезин чын иштеп алгадыйын кёрюп — Черняктын' ады он-чозына дъарт болгон — казактар, изю суула быжырып ийген-дий, дьююриже бердилер.

Иш кайнай берди.

— Арестованныйларды кёрёргө керек, — деп, есаул айтты. Олор мында кемди тудуп тургандарын, кем билер? Башчыбыс келип кёрюп ийзе, эш кереги дъок неме болуп калбазын.

— Дьюлкююр кемде? — деп Черняк, часовойдон' сурады. — Тургузала ачыгар.

Старшина мен'дештио калып келеле, замокты ачып ииди.

— Комендант кайда? Не мен оны узак сакырым ба? Оны тургузала таап, бери ийзин — деп Черняк командовать эдип

турды. — Охрананы оградага чыгарала, ээжи аайынча стройго тургуссын... Мылтыктар ненин' учун дыда дьок?

— Бис кечеле солынганыбыс — деп старший актанып турды.

Ол комендантты бедиреп, эжик дъаар тап этти.

Эсаул кладовойдын' эжигин будыла ийде салып ийди. Дьерден' бир канча кижи туруп келди, арткандары дъатканчала артып калдылар.

— Эжикти ачып ийигер, мында каран'уй — деп, Черняк командовать эдип турды.

Ол арестованныйлардын' дьюстерине лаптап кёрюп турды.

— Ненин' учун отурып дъадын'? — деп, ол нарада отурып дъаткан карыган ёбёгённөн' кезе сурады.

Онызы туруп келип, штанын тартынып тура, чоколдонып, тын' кыйгыга коркудып салган, арайын айтты:

— Мен бойым да билбей дъадым. Отұргызып саларда — отурып дъадым. Чеденимнен' ат дъоголып калган, мен ондо бурум дьок эди.

— Кемнин' ады? — деп есаул юзюп ийди.

— Казенный. Менде турган улус аракыга ичиp салгандар, менин' мойынның салып дъадылар.

Черняк ёбёгёнди бажынан' ала будына дьетире, тюрген кёрюп ийеле, чыданығы дьок, ийиндерин кёдюрип, кызыштырды.

— Бойын'нын' немелерин' алыш, — марш мынан'? — деп Черняк аракы азаачы юй кижи дъаар бурулып кыйгырып ийди.

Ёбёгён кенейтен'ле оны божодып турганына бүтпеди, есаул дъаар бурулып дьетпей турган кёстёриле дыбылладып:

— Айдарда, мени барзын деп, турыгар ба?

Онызы бажын капшагай — дырыл, дырыл дегендю кекин турды.

Ёбёгён нарадагы бойынан' торбықказын чечип алала, туурап ал эжиктен' чыга берди.

— Сени ненин' учун отурғызып салган — деп, Черняк аракы азаачы юй кижини шылап турды.

Онызы перогты юзе дыип дъада, карыла берди:

— Мени пане бийлер, керек ле дьок неме учун отурғызып салган. Менин' ёбёгёним ёлгён, юй кижи мен, менин' аскан аракымды ичеле, мени дезе, онын' кийининде отурғызып салгандар.

— Сен не, аракыла садыжып дъадын' ба? — деп Черняк сурады.

— Дье ондо кандый саду, — деп кадыт тарына берди. — Ол комендант төрт шил алган, бир де акча төлөбёгён. Ончозы ондый: аракыны ичиp, акчазын дезе — төлөбёй дъат. Кандый саду ол?

— Дье болор, кедери бар мынан'.

Кадыт, экинчизин катап айттырарына дьетирбей, корзиназын капкан дьеरде кюндюлю мюргюп, эжик дъаар тескериледи:

— Кудай слерге, господа бийлер, суу-кадык берзин.

Долинник ол комедияны, кёzin дъаан ачып алган кёрюп тур-

ды. Арестованныйлардын' бирюзи де, не болуп турганын билбей, аайлабай турдылар. Дъан'ысла мындый бир неме дъарт болды: келген улус — арестованныйларды бийлеп турган, кандый да бийлер.

— Сен ненин' учун? — деп Черняк Долинник дъаар болды.

— Пане полковниктин' алдына турзын! — деп есаул дъаактап ийди,

Долинник арайын уур полдон', туруп келди.

— Ненин' учун отурып дъадын', деп сурал турум? — такыды, Черняк сурагын.

Долинник бир канча секунд полковниктин' толгоп салган азу сагалына, онын' кырып салган дъылтыркай дъозине, онын' кийининде эмалевый кокардалу дъан'ы «керенказынын» козырекына кёрюп турды, кенейтийн калап калаган шююлте кире тюшти: «А не, айса дъарай берер?»

— Мени арестовать эткени, мен городло сегис частын' кийининде базып бараткан учун, — деп ол баштапкыла сагышка киргенин айдып ийди.

Сран'ай кыйынду, дъаан энчигип сакып турды.

— Тюнде не базып дьюрип дъадын?

— Тюнде эмесле, он бир час кирезинде.

Айдып та турза, дье дъакшы болорына бютпей турды.

Качан кыска эрмекти уккан дъерде, тизелери божой тюшти:

— Бар.

Долинник пиджагын ундуп салала, эжик дъаар базып ийди, есаул дезе, онон' арыгызынан' сурал турды.

Корчагин калганчызы болгон. Ол дъерде отырып, нени кёргөнин, керек дезе, Долинникти божодып ийгенин билип болбой, тортло аайын тапай калды. Не болуп турганын ол билип болбоды. Ончозын божодып дъадылар. Дье Долинник, Долинник... Ол, тюнде дьюрген учун арестовать эткен деп, айткан... Учында билип ийди.

Полковник каткак Зельцерди, алдындағы ок баштап турганы аайынча, шылаарын баштады:

— Ненин' учун отурып дъадын?

Куу чырайлу, дьюрексип турган парикмахер, юзюктелдире каруун берди:

— Мени сен агитировать эдип дъадын' деп, айдышат, дье мен, менин' агитациям незинде болуп турганын, билбей дъадым.

Черняк лаптап угарга турып алды.

— Не дийзин'? Агитация?! Не керегинде агитировать эдип дъадын'?

Зельцер аайлап болбой колдорын дъайыштырды.

— Мен билбей дъадым, дье мен дъан'ысла еврей улустан' главный атаманга сураду берерге, кол салдырып дъадылар деп, айткам.

— Кандый сурадуга? — деп есаул ла Черняк дъууктап алдылар.

— Погром-тоношты токтодорына. Слер билеригер, бисте коркушту погром болгон. Дъурт улус коркуп дъат.

— Дъарт, — деп оны Черняк юзюп ийди, — бис сеге сурадуды бичип берерибис, жидовский дьюс, — деп есаул дъаар бурулып, айда салды: — Бу фруктаны ырада дъажырып саларга керек. Оны штабка апарар. Мен ондо бойым эрмектежип кёрейин, кем сураду берерге турганын билип аларыбыс.

Зельцер сёс блажарга ченешти, дье есаул колын тын' дъан'ып, оны бели орто камчыла согуп ийди.

— Тым шилемир!

Ачузынан' кызынып, Зельцер толук дъаар болды. Онын' эриндери тырлап, ол келип дъаткан ыйын дьюк ле арайдан' тудунып турды.

Калганчы сценада — Корчагин туруп алды. Кладовойдо арестовать эткендерден', дъан'ысла, ол ло Зельцер артып турды.

Черняк уулчактын' алдына туруп, оны кара кёстёриле шинжилеп турды.

— Дье, а сен не мында?

Бойынып' сурагына полковник тюрген берген карузын укты:

— Мен ултан' эдерге, ээрдин' арчымак-канадын кезип ийгем.

— Кандый ээрден? — деп полковник аайлабай калды.

— Бисте эки казак туруп дъат, мен эски ээрден', ултан' эдерге канадын кезип ийгем, казактар дезе, онын' учун бери экелгендер. — Дъайымга чыгып аларына, айы дьюк иженип кожып айтты: — Мен, кеспезин билген болзом...

Полковник Корчагин дъаар немеге бодобой кёрюп турды.

— Бу комендант, кёрмөс билер оны, нени иштеген, база арестанттар дууп алган! Эжик дъаар бурулып, кыйыгырды: — Айылын' дъан, адан'a, сени сагыжына дъеткенче, сойып салзын деп, айдып бар. Дье дьюр!

Бойына бюдюнбей, тёжинен' чыга берерге турган дьюрегиле, дьерде дъаткан, Долинниктин' пиджагын капкан дьерде, Корчагин эжик дъаар болды. Чыгып дъаткан Черняктын' кийининле, караулканы ёткюре дьюгюреле, оградага чыгара дьюгюрди, онон' калитка дъаар бололо, ороомго чыгып келди.

Кладовой до ырызы дьюк Зельцер дъан'ыскаан артып калды. Ол кыйынду кунукчылла кая кёрёлө, эжик дъаар инстинктивно юренгениле бир канча телчиp базып келди, дье караулкага часовой келип, эжитки дъаап ийеле, замокты илип салала, эжиткин' дъанында турган отургышка отурып алды.

Черняк кирнестеде, сагыжы дъарык, есаулга айтты:

— Бис мыны келип кёргёнибис сюреен дъакшы болды. Кёрзэн' мында канча кирелю бор-ботко толгон. Комендантты дезе — эки неделе кирелю отургышып саларыбыс. Дье атаналык па?

Старший бойынып' отрядын чеденде стройго тургузып турды. Полковники кёрюп ийеле, дьюгюрип келип, рапортовать этти:

— Ончозы тутак дьюк, пане полковник.

Черняк будын юзен'иге тееп алала, ээрge дъен'ил калып чык-

ты. Есаул чалбаа адыла туружып дъатты. Тискин, чылбырын дүүй тудуп турала, Черняк старшийга айтты:

— Комендантка айт, онын' мында тыгып салган бор-ботконы, мен чыгарып ийгем. Ого айт, мен оны мында баштап алган кереги учун, эки неделеге отургызып саларым. Ол анда отурып калган немени, тургузала штабка дьетирзин. Каруул белен болзын.

— Угуп турум, пане полковник — деп, старший колын бёргишин' козырине тутты.

Аттарды шпорло тюртюп ийеле, полковник есаулла кожо, парад тюгенип барааткан площадь дъаар ман'тадып барып дъатылар.

Дьетинчи заборды ажыра калыйла, Корчагин тура тюшти. Онон' ары дьююрөр кючи дьюк болгон.

Дыиду, салкын соктурбай турган кладовойдогы, ач дъаткан кюндер онын' кючин чыгарып салгандар. Айлына барага дъарабас. Брузжактарга барза, кем-кем билип ийзе, билени бастыра тюредип салгылаар. Кайдаар баратан. Ол нени эдетенин билбей, бойынын' кийининде огородтор ло усадьбалардын' заборлорын артырып дьююрип дъатты. Кемнин' де аградазына тёжиле тюртюлеле сагыжы кирип келди.

Кёрюп ийеле кайкай берди: доскодон' эткен бийик забордын' ары дъанында, главный лесничийдин' сады башталып турды. Онын' торт арып калган буттары — ол орто экелди. Ол бого дьетире дьююрип келерим деп, сананган ба? Дьюк.

Дье ненин' учун бу ла лесничийдин' садынын' дъанында болуп калган.

Ого карузын берип болбоды.

Кайда-кайда амырап аларга керек, онын' кийининде кайдаар баратанын сананып аларга керек; садта агаш такта бар, ондо оны бир де кижи кёрбес.

Корчагин калып чыгала, колыла досконын' кырынан' тудунып алала, заборго чыгып, сад дъаар ажа берди. Агаштарды ёткюре дьюокле кёрюнип турган тура дъаар бурулып кёрёлө, такта дъаар басты. Ол кажыла дъанынан' ачык болуп калды. Дъайгыда оны дъердин' винограды бёктөп туратан болгон, — эмди ончозы тас болды.

Забор дъаар бурулды, дье орой болгон: кийин дъанынан', ол, аайы дьюк ийт юргенин укты. Турадан' бери дъалбырактарла себилип калган дъолло, садты коркушту ыркыраныжыла дъан'ыландырып, онын' юсти орто дъаан ийт келип дъатты.

Павел коруланарага белетенип алды.

Баштапкы келип табарганынан' бутла тееп айрылды, дье ийт экинчи катап табараарына белетенип турды. Дье Павелге таныш, ёткюн юн мынайда кыйыгырбаган болзо, ол тартыжу не болуп божоорын кем билер:

— Трезор, ойто!

Дъолло Тоня дьюгюрип дьатты. Трезорды мойнында буузынан' туура тартала, забордын' дъанында турган Павел дъаар кёрүп айтты:

— Слер бого канайда келип калганыгар? Слерди ийт тудуп салар ийне. Мен бар болгоным дъакшы...

Ол туктурыла берди. Онын' кёстёри дъаанай берди. Бу бого канайда кирип келгени дъарты дьюк, уулчак Корчагинге кандый сюреен тюн'ей!

Забордын' дъанындагы кебер кыймыктанып, арайын айтты:

— Сен... Слер мени танып турыгар ба?

Тоня кыйгырып ийеле Корчагин дъаар юзоктелте алтап ииди.

— Павлуша, сен бе?

Трезор, кыйгыны туткылазын дегеннин' сигналы болор деп, ичкери дъаан чурап ииди.

— Дьюр ары!

Трезор Тонядан' бир канча тебиш дыип алала, ёёркёй берген куйругын кыпчынып, усадьба дъаар база берди.

Тоня Корчагиннын' колын былча тудуп, айтты:

— Сен дъайым ба?

— Сен айза билерин' бе?

Тоня бойынын' дьюрексигенине чыдабай юзоктелте карузын берди:

— Мен ончозын билерим. Меге Лиза куучындап берген. Дье сен канайда бого келип калган'? Сени божодып ийдилер бе?

Корчагин чылазынду карузын берди:

— Дъастыра божодып ийгендөр. Мен кача бергем. Эмди мени дъартла бедирегилеп турган болор. Бого болгобой келип калгам. Тактага амыранып аларга санангам. — Онон' бурузынган аайлу, кошты:

— Мен сюреен чыладым.

Тоня бир кезек оны кёрүп турала, бастыра бойы ачынганыла, изю дъалакайыла, корукканыла, сюгюнгенине курчадып, онын' колын былча тудуп турды.

— Павлуша, кёёркүйим, кёёркүй, Павка, менин' тёрёлим, дъакшым... Мен сени сююп дъадым... Угуп турун' ба? Сен менин' ёчёш уулчагажым, ол тушта сен не дьюре бердин'? Эмди сен биске баарын', меге. Мен сени канайтсан' да божотпозым. Бисте амыр, сен, канчала кирелю дъадарын'.

Корчагин дъёпсинбей бажын дайкады.

— Мени слерден' таап алар болзо, ол тушта не болор? Мен слерге барып болбозым.

Колдор сабарларды онон' тын'ыда былча тутты, кирбиктери кыймыктап кёстёри суркурай берди.

— Сен барбас болzon', сен мени качан да кёрбэзин'. Артем дьюк ийне, оны конвойло паровозко апаргандар. Темир дъолдо иштегендөрди ончозын мобилизовать эдип дъадылар. Сен кайдаар баратан'?

Корчагин, онын' ачынып килеп турганын билип турган, дье

ого баалу кызчакка кандый бир согулта эдеринен' коркунып турганы, оны токтодып турды.

Бастыра ёткюрген күндери оны чыладып, амырап аларга керек болуп, ач болгонына чыдабай турды. Ол дьёпсинди.

Качан ол Тонянын' комнатазында диваннын' юстинде отурып дъадарда, кухняда кызы ла энезинин' ортозында куучын болды.

— Уксан', эне. Менин' комнатамда эмди Корчагин отурып дъат, ундубадын' ба? Менин' юренчигим. Мен сенен' нени де дъажырбазым. Ол бир матрос — большевикит айрып алган учун, арестовать эттирген. Ол качып чыккан, онын' кирер дьери дъок. — Онын' юни тыркыража берди. Мен слерден', эне, ол эмди бисте дъатсын деп, дьёпсингер деп, сурап турум.

Кызынын' кёстёри энези дъаар дъайнуулу кёрди.

Онызы Тонянын' кёстёри дъаар ченеген айлу кёрюп турды.

— Дъакшы, мен дьёпсиип дъадым. Сен оны кайда дъатыратан?

Тоня ары-бери, эби дъок, дьюрексип каруун берди:

— Мен оны бойымнын' комнатамда диваннын' юстине дъатырып саларым. Адама эм тургуда айтпаза да кем дъок болор.

Энези Тонянын' кёзи дъаар чике кёрди.

— Сенин' кёзин'нин' дъажынын' шылтагы бу болгон, болотон бо?

— Эе. Ол тортло кичинек уулчак.

Тоня блузказынын' дъен'ин дьюрексип тарткыштап турды.

— Дье ол кача бербеген болзо, оны дъаан кижи чилеп адып салгылаар эди.

Екатерина Михайловна туразында Корчагин болорынан' коркунып турды. Оны токунатпай турганы, онын' арестти, ол уулчакка Тонянын' айдары дъок кююндюзи ле бол уулды торт билбези болгон. Тоняны дезе хозяйственный кичеери курчап ийген.

— Ол, дъунунып алар учурлу эне. Мен эмдиле оны келиштирип ийерим. Ол сран'ай чын ла кочегардын' бойындый кирлю. Ол узак ўйгэ дъунунбаган.

Ол дьюгюрип, шакпырап, ваннаны дылылып, кийим белетеп турды. Дьюгюрип келеле, мойножып дъарттарынан' кыйып, Павелди колынан' туткан бойынча дъунунарга сюортеди.

— Сен бойын'а кийиген немелерин' юзе чечип салар учурлу. Бу мында костюм. Сенин' кийимин'ди дъунунарга керек. Бу мыны кийип аларын' — деп эптю эдип салып койгон, дъолду ак дъакалу, кёк матроска чамча ла клеш брюки дъаткан отургыш дъаар кёргюзип айтты.

Павел кайкап, кая кёрюп турды. Тоня кюлюмзиренди.

— Бу менин' маскарадный костюмым. Ол сеге дъакшы болор. Дье бойын' ээлен, мен барып дъадым. Сен дъунунып турганча, мен курсак белетеп саларым.

Тоня эжикти дъаап ииди. Эдер неме дъок болгон. Павел тюрген чечинеле, ваннага кирип алды.

Бир частын' бажында, ючюлези — энези, кызы ла Корчагин кухняда обедать эттилер.

Аштап калган, Павел бойы сезинбей, юч табакты кактай ичил ийди. Элден' озо, ол Екатерина Михайловнадан' эби дьоксынып — кемзинип турган, дье онын' кийининде, чын кем дьок, дъалакай болгонын көрүп, эби дьоксынбай барды.

Олор ажанып алала, качан Тонянын' комнатазына дүүлүп алгылаарда, Екатерина Михайловнанын' сураганыла, Павел бойынын' дьюрюмин куучындап берди.

— Слер мынан' ары нени эдерге туругар? — деп, Екатерина Михайловна сурады.

Павел санаракай берди.

— Мен Артемго туштайын деп, онын' кийининде, мынан' каца берерим.

— Кайдаар?

— Уманыга эмезе Киевке дьедип алайын деп турум. Мен бойым ол дьеңдерди билбезим, дье кандыйда болзо, мынан' кыялтазы дьок бааррга керек.

Ончозы ондый тюрген ёскёлёнё бергенине бүтпей турды. Бая эртен тұра каталажка, эмди дезе Тоня коштой, ару кийим, анчадала учурлұзы дайым.

Бирде — дьюрюм канайып ёскёлёнип дьат: эмезе, качанда дъарыбас каран'үй, эмезе, кюн катап кюлюмзиренип дьат. Катап арест болорынын' дъууктап келген коркудузы эмес болзо, ол эмди ырысту уул болор эди.

Дье бу ла ёйдё, ол мында, бу дъаан табыжы дьок турада тужунда, оны келип тудуп алардан' маат дьок.

Кайдаар, келишкен дьер дъаар, дъан'ысلا мында артпай бааррга керек болгон.

Дье, мынан' бааррга сран'ай кююн келбей турган ийне, чорт алған!

Гарибальди герой керегинде кычырарга кандый дылбилиу болгон.

Ол ого кандый тын' кюйюнип турган. Ол Гарибальдинын' дьюрюми уур болгон ийне, оны бастыра ак дъарыкка айдал турғандар. Дье бу, Павел, сюреен тын' кыйында бастыразы, дьюкле, дьети кюн болгон, дье сран'ай дыл ёткөндий билдирип турды.

Онон', Павқадан', дъартла, тын'ла эмес герой болуп дьат ошкош.

— Не керегинде сананып турун? — деп, Тоня онын' юстине эн'чейип келеле сурады.

Тонянын' кестёри, бойынын' барын'кый кёгине, тюби дьок немедий билдирип турды.

— Тоня угарын' ба, мен сеге Христинка керегинде куучында берейин...

— Куучында, — деп Тоня сергек айтты.

— Ол база келбеди, — деп калганчы сестрин, ол арайдан' айдып ийди.

Комнатанын' ичинде час канайда бирле кемле чаттылдан турганы, угулып турды. Тоня бажын салып ийген, ыйлап ийгедий болуп эриндерин ён'зирёгёнчө тиштенип отурды.

Павел Тоня дъаар кёрди.

— Мен бююнле мынан' дьюре берер учурлу — деп Павел торт айдып салды.

— Дъок, дъок, сен бююн кайдаар да барбазын'!

Онын' чичке дылу сабарлары Павелдин' колго бактырбас чачынын' ортозына арайын кирип, олорды дъалакай дьюлуп турды...

— Тоня, сен меге болужар учурлу. Деподо Артем керегинде билип аларга керек. Сережкага записка апарып берерге керек. Карганын' уязында менин' колмылтыгым дъадып дъат. Меге барага дъарабас, Сережка дезе экелип берер учурлу. Сен бу мыны эдип болорын' ба?

Тоня турып чыкты.

— Мен эмди Сухарько дъаар баарым. Оныла кожо депого. Сен записканы бичи, мен Сережкага апарып берерим. Ол кайда дъадып дъат? Ол бойы келерге турза, сенин' кайдагызын айдайын ба?

Сананып отурала, Павел карузын берди:

— Бойы эн'ирде садка экелзин.

Тоня айылына орой дъанып келди. Павел бек уйкула уюктап дъаткан. Тонянын' колдоры тийгенинен' ол уйгунуп келди. Тоня сююнчилю кюлюмзиренип турды.

— Артем эмдиле келер. Ол дъан'ыла дъедип келген. Оны Лизанын' адазынын' бойынын' колына алганыла, бир часка божодып ийерлер. Паровоз деподо туруп дъат. Мен ого сенин' мын дагын'ды айдып болбодым. Учурлы дъаан неме берерим деп, айттым. Дье бу дъедип келди?

Тоня эжик дъаар дьюгюрди. Артем бойынын' кёстёрине бютпей, сран'ай кадап салгандый эжикте токтоой берди. Тоня, кабинетте тифтан' ооруп турган адазы угуп ийбезин деп, онын' кийининен' эжикти дъаап ийди.

Качан Артемнын' колдоры Павелди кучактай алыш аларда, Павелдин' сёйкётёри тызыража берди.

— Карындаш! Павка!

Дъёп бююп калган: Павел эртен атанып дъат, Артем онын Казатин дъаар барып дъаткан Бруджактын' паровозына отурғызып салар.

Артем, тегинде кату санаалу, карындашы керегинде онын' кандый дьюргенин билбей турганына шыралап, дъайылбазын тапай калган. Ол эмди учы дъок ырысту болды.

— Айдарда, эртен тура, беш часта, сен материальный складка баарын'. Паровозко одынды салып алза, сен отурып аларын'. Сениле эрмектежер кююним бар болгон, дье ойто буруулар ёй дъедип келди. Эртен узадып ийерим. Бистен' темир дъолдын' ба-

тальонын тёзёп дыадылар. Сран'ай немецтер тужындагы чылап, коручылу дьюрип дыадыбыс.

Артем эзендежеле дьюре берди.

Эн'ир тюрген кирип келди. Сережа садтын' оградазынын' дыанына келер учурлу болгон. Корчагин сакып карап'уй комнатанын' ичинде толуктан' толукка базып турды. Тбя энезиле экю Тумановто болдылар. Сережала карап'уйда тушташып, бойы-бойлорынын' колдорын бек тудуштылар. Оныла кожо Валя келип, арайын куучындажып турды.

— Мен кол мылтыкты экелбедим. Сенин' оградан'да Петлюровецтер толтура. Аттар туруп дыат, от салып койгон. Агашка чыгарга сран'ай келишпеген. Бу кандый коомой неме, — деп Сережа актанаип турды.

— Чорт алзын, — деп Павел дьюрегин токунадып турды. Онызы дыакшы болордон' маат дьюк. Дьолой тинтип таап алардан' маат дьюк, башты юзюп салгылаар. Дье сен оны кыялта дьюк алыш ал.

Валя ого дьюуктап келди.

— Сен качан барып дыадын'?

— Эртен, Валя, тан'ыла.

— Дье сен канайда чыгып алдын', айтсан'?

Павел бойынын' кандый болгонын шымыранып, тюрген айдып берди.

Дыылу эзендештилер. Сережа кокурлабай дьюрексип турган.

— Дьолын' ырысту болзын. Павел, бисти ундубай дьюр, — деп Валя дьюк арайдан' айтты.

Тургузала карап'уйга кёрюнбей калып дьюре бердилер. Турада бир де табыш дьюк. Дыан'ысла час бойынын' алтамын дьарт чаттылдадып, барып дыатты, ол экюдин' бирюзинин' де сагыжана уюктаары кирбей дыат. Качан алты частын' бажында, айрылыжып, айса болзо бойы-бойлорыла качанда база кёрюшпес. Бу мындык кыска ёйгө олордын' кажызыла, бойынын' ичинде алыш дьюрген миллиондор тоолу шююлтелерин ле сёстэрин юзе айдып болор бо?

Дыаш тужы, граны дьюк дыарааш дыаш тужы, сюреен дыакшы болотоны, качан кююни дыарты дьюк, дьюректин' тюрген согулганында дьюклө билдирип турган тушта; качан колдоры болгобой калып, надызынын' тёжине тийеле чочыганына серпилип, туура барып, качан дыаш тужундагы надылаш, калганчы алтамнан' чеберлеп турган, тужунда болотон! Мойынды кучактай алыш турган, коркушту сююгенинин' колынан' ла токтын' соконындый, ёртёп турар окчоштон', не неме дьюук тёрёл болор?

Бастыра надылашкан ёйинде мунызы — экинчи окчош. Корчагинди энезинен' ёскё кем де эркелетпеген, дье онын' ордына кёп соготондор. Дыалакай эркени онон' улам тын' билетен.

Базынчыкту, кыйынду дьюрюминде андый сююнчи баар деп, билбеген. Бу кызычак дыолдо — дыаан ырыс.

Ол онын' чачынын' дыыдын сезип, онын' кёзин кёрюп тургандый билдириди.

— Мен сени сюреен сююп дъадым, Тоня. Мен сеге оны куучындап болбой дъадым, айдып билбей турум.

Онын' шуюлтелери юзюлип дъят. Сран'ай ээлчеен' сын-эди уккур... Дье дийт тужундагы надылаш — ончозынан' бийик.

— Тоня, качан тартыш божозо, мен кыялтазы дъоктон' монтер болорым. Сен менен' мойношпос болzon', сен ойын эмес, чындапла чынынча болзо ,ол тужунда, мен сеге дъакшы ёбёгён болорым. Мен качанда сени сокпозым, мен сени неле-неле ачындырзам, тыным чыга берзин.

Кучактажып конорынан' коркып, энези кёрюп ийеле, кандый бир дъаман неме сананбазын деп, эки башка дъаттылар.

Качан олор бойы-бойлорын ундумаска бек договор эдип уктай бергилеерде, тан' адип дъатты.

Эртен тура эртепел, Екатерина Михайловна Корчагинды ойгозып ииди.

Ол тюрген бут бажына тура тюшти.

Качан ванныйда бойынын' кийимин кийип, ёдюгин кийип, Долинниктин' пиджагын кийип турарда, энези Тоняны уйгузып ииди.

Эртен турагы чыкту туманда, станция дъаар тюрген барып дъаттылар. Айланып, одыннын' складына дъууктап келдилер. Олорды одун чогуп салган паровоздын' дъанында — Артем энчю дъок сакып турды.

Шуулап турган бууга алдырып салган «чортон» деп дъаан паровоз арайын келип дъатты.

Паровоздын' кабинказынын' кёзинёгинен' Брузжак кёрюп турды.

Тюрген эзендежип алдылар. Паровоздын' тепкижинин' темир тутказынан' бек камынып алды. Ёрё чыкты. Кайра бурулды. Дъолдын' бурулчыгында таныш эки кебер турды, бийик — Артем, оныла коштой коо сынду, кичинек — Тоня.

Салкын онын' блузказынын' дъаказын чугулду тарткыштап, боро-сары ён'дю чачын дъелбиредип турды.

Артем, ыйын арайдан' тудунып турган Тоня дъаар кылчас эдип кёрёлө, дъаан тынды:

— Эмезе мен торт тенек, эмезе булардын' гайказы ордында эмес. Дье, Павка! Бу сеге, кичинек дезен' мыны.

Качан поезд бурулчыктын' ары дъанына дьюре берерде, Артем Тоня дъаар бурулды.

— Дье не, надыы болорыбыс па? — дъаан колдо Тонянын' арга дъок кичинек колы кёрюнбей калды.

Ураактан' дьюругын тюргендедип дъаткан поездтин' табышы — угулып келди.

ДЬЕТИНЧИ БАЖАЛЫК

Окопторло курчап салган ла аткакту эмикле буудактай чедендеп салган город, биүткюл неделе туркунына (дъуу дъепсел-

деринин') орудиелердин' онтогонына ла мылтыктардан' аткан табышка ойгонып ойто уюктап турды. Дъан'ыsla терен' тион ёйи тужунда тымып турды. Ка-дъaa тым турганын коркудулу залптар, юзюп турды: секреттер бойы-бойлорын сыймап турдылар. Тан' адып келип дъаткан тужунда, вокзалда батареянын' дъанында улус бёкчён'дёөрин баштап турдылар. Орудиянын' кара оозы чугулду ла коркушту дъёткюрип турды. Улустар сны корголдьыннын' дъан'ы порциязыла азрап саларга мен-деп турдылар. Бомбардир шнурдан' тартып ийерде, дьер торгуланып турды. Городтон' юч вёрста дьерде, кызылдардын' аллып алган деревнезинин' юстинде снарядтар ончоло табышты базып, кююлеп сыгырып барала тюжип, юскен кыртышты ёречачып турды.

Озогы польский монастырьдын' оградазында кызылдардын' батареязын тургузып салган. Монастырь деревненин' ортозында бийик тён'дё турган.

Батареянын' военкомы нёкёр Замостин туруп чыкты. Ол орудиянын' хободына бажын салып алган уюктап дъаткан. Уур маузерлу кайыш курын тын'ыда тартып тура дъарыларын сакып снарядтын' учуп дъатканын тын'дап турды. Оградага онын' тын' юниле дъан'ылана берди:

— Эртенги күнде уюктаарыбыс, нёкёрлёр. Ту-ру-га-а-а-р!

Батареецтер ондо ок, орудиянын' дъанында уюктап дъаткан. Олор база, военком чылап ок, тюрген тура дьюгюрдилер. Дъан'ыsla Сидорчук табыланып турды, ол уйкузыраганду, бажын кююн-кюч дъок кёдюрип турды.

— Дье дыландар ла база, тан' кезерип адарыла ла кожо куркулдап дъадылар. Кандый дъаман албаты!

Замостин дъаан каткырынды:

— Кизи кююни дъок элементтер, Сидорчук. Сеге уюктаарга керегин немеге бодобой дъадылар.

Батареец дъаратпай, арбанып тура, кёдюрилип турды.

Бир канча минуттын' бажында монастырский ограда орудиялар кюрсюлдеп, городтын' юстинде снарядтар дъарылып турды. Сахар эдетең заводтын' коркушту бийик трубазында, дъайып салган доскалардын' юстинде петлюровский офицер ле телефонист элтенип алган.

Олор трубанын' ичинче келип дъаткан темир текпишиле чытып алгандар.

Город бастыразы сран'ай алаканда немедий болгон. Онон олор артиллериjsкий адышты баштап тургандар. Олорго городты курчап алган кызылдардын' кажыла кыймыгы (движениези) кёрюнип турган. Бюгюн большевиктерде тын' кыймыгыш. «Цейстен» олордын' частътарынын' келип дъатканы кёрюнип турган. Темир дъолло куустыра, Подольск вокзал дъаар, артиллериjsкий адыхын токтотпой, бронепоезд арайын дылылып дъатты. Онын' кийнинде пехотанын' кындылары кёрюнип турдылар. Кызылдар городты аллып аларга ченеп, атакага бир катап тап эткен эмес, дье сичевтор кирер дьерлерде манакайлап, ка-

зынып алгандар. Окотор коркушту адышла кайнап турдылар. Айландыра турган бастыра мылтыктардын' дьюолгексю юндерине толуп турды. Ол мылтыктын' юндери атака тужунда сюреен тынып, тудуш кыйгыдый боло берип турды. Корголдышын дъан'мырга урдурып, кижинин' эмес албанына чыдабай, большевиктер дъалан'да кыймыктанбай турган улус артырып, теске-рилеп турды.

Бюгюн городко эдип турган согулта там дъана тюшпес болуп, там көптөп турды. Кей орудиенин' атканынан' амыр дъок дъайканып турды. Заводтын' бийик трубазынан' большевиктердин' кындызы (цепи) канайда дъерге дъада тюжюп, бюдюрилип, тудуп болбос ичкерилеп дъатканы кёрюнип турды. Олор воқзалды алып ийгенине дъуук болды. Сичевтор тартыжуда бойлорынын' бастыра резервтерин тузаланды, дье вокзалда боло берген прорывты тюзеп болбылар. Большевистский кындыылар (цептер) дъалтанбас ичкерилеп, вокзальный ороомдорго киргилеп турдылар. Бойлорынын' калганчы позициязынан' — городтын' пригородный садтар ла огородтордон' кыска коркушту согылтала чыгара соктырган сичевый адучылардын' ючинчи полкынын' вокзалды коруп турган петлюровецтери — бирде аайы-бажы дъок бёлюктерле город дъаар болбылар. Красноармейский кындыылар (цептер) сагыш алындырыбай, токтотпой туюктаган посторды дыданын' кючиле бузып, ороомдорго толуп турдылар.

Сережа Брузжакты, онын' билези ле дъуук дъаткан айылдаштары дууулып алган подвалда — кандыйда кюч тудуп болбоды. Оны ёрё тартип турды. Энезинин' токтодып турганында болбой, ол серюон погребтен' чыгып алды. Туранын' дъанынча табыштанып, кажыла дъаны дъаар адып «Сагайдачный» деп бронеавтомобиль ётти. Онын' кийининен', сран'ай аайы чыгып калган, чачылып калган петлюровецтердин' кындызы (цепи) дъюгюрип дъаттылар. Сережканын' оградазына сичевиктердин' бирюзи кийдире дъюгюрди. Ол калтыраак тюргенле патронта жын чечип, шлёмын, мылтыгын таштайла, заборды ажыра калып, огородтордо дъажына бёрди. Сережа тышкary чыгып кёрюп ийерге сананды. Дъолло, юго-западный (тиштюк-кюн бадыш) вокзал дъаар петлюровецтер дъюгюрип дъатты. Олордын' качып (отступать эдип) турганын броневик дъаап турды.

Город дъаар барып дъаткан шосседе не де дъок. Дъолго красноармеец чыгара дъюгюрип келди. Ол дъерге дъада тюжеlle, дъол аай адып ииди. Онын' кийининен' экинчиизи, ючинчиизи... Сережа олорды кёрюп дъат: олор эн'чен'деп базып ла дъада адып турдылар. Дъажынбай, кюнге кийиоп калган, кёзи кызарып калган ичинен' кийер чамчалу, пулеметтын' ленталарын курчанган, эки колында гранатту китаец дъюгюрип дъатты. Олордон' озо пулемедын улап алган база бир сырал'ай дъиит красноармеец дъюгюрип дъадат, — бу кызылдардын' баштапкы ла кындызы (цепи).

Сережаны сююнген сагыжы курчай согуп ийди. Ол шоссеге (дъолго) чыгара дьюгюрип, бар дъок кючиле кыйгырды:

— Эзендик болзын, нёкёрлёр!

Сакыбас дъанынан', оны китаец арайла дыыга табарбады. Ол Сережага чугулду юсти орто калып келерге сананган болгон, дье дыиит уулдын' сююнген кебери, оны токтодып ийди.

— Петлюра кайдаар качты? — деп, китаец ого тынарсып қалган, кыйгырып турды.

Дье Сережа укпай турды. Ол тюрген оградага кийдире дьюгюреле, сичевиктин' таштап салган патронтажын ла мылтыгын алыш алала, цепке (кындыга) дьедижерге дьюгюрди. Оны дъан'ысла юго-западный вокзалга кирип алган тушта кёрюп алдылар. Снарядтар ла амуниция салган бир канча эшелондорды кезе согуп алыш, ёштиони агаш дъаар сюоруп салала, амыранып, переформироваться эдерге токтодылар. Дыиит пулеметчик Сережкага базып келеле кайкап сурады:

— Сен кайдан', нёкёр?

— Мен бу дъердин' кижиши, мен дъан'ысла, слердин' келеригерди сакыгам. Сережаны красноармеецтер курчап ийдилер.

— Мен оны билерим — деп, китаец сююнчилю кюлюмзиренип турды. — Ол «эзендик нёкёрлёр!» — деп, кыйгырган: Ол большевик бистин', дыш дъакшы — деп, ол Сережаны дъарданын' таптап тура, кожып айтты.

Сережанын' дьюреки дезе сююнчилю согулып турды. Оны тургузала бойынын' кижиши чилеп, дъуудып алдылар. Ол олорло кожо дысадалу атакада вокзалды алган.

Город тындана берди. Қыйналып қалган дъурт улус, подвалдар ла погребтеринен' чыгып, городко кирип дъаткан қызылдардын' частытарын кёрөрғө, вороталары дъаар албаданып турдылар. Антонина Васильевна ла Валя красноармеецтердин' рядинда (коштой турганинда) ончозыла кожо барып дъаткан Сережаны кёрюп алдылар. Ол фуражкалу, патронташ курчанган, ийнинде мылтыкту барып дъатты.

Антонина Васильевна, чугулду колын дъайып ийди.

Сережа, онын' уулы тартышка кириже берген! Ого онызы тегин ётпёс! Сананарга керек: — бастыра городтын' кёзинче мылтыкту дьюроп дъат. Онын' кийнинде не болор?

Ол ондый шоюлтеге алдырып, Антонина Васильевна токтодынып болалбай кыйгырды:

— Сережка, тургузала айылын'а марш! Мен сеге тан'мага кёргөзерим! Сен меге дъуулажарын? — деп, ол токтодып аларга уулы дъаар тап этти.

Дье ол, кулагын дъан'ыс катап эмес чейгён, онын' Сережказы, уят ла ёёркёгенинен' қызарып, айда салды:

— Кыйгырба! Мен мынан' кайдаарда барбазым. — Токтобой туруп ёткюре басты.

Антонина Васильевна чугулдана берди:

— А, сен энен'ле онйдо куучында жып дъадын', а?! Айдарда мунын' кийнинде, айлын'а ойто келбе.

— Дъанбазым! — деп, бурулбай туруп, Сережа карузын берди.

Антонина Васильевна, аайын тапай калган, дъолдо тұра артып калды. Онын' дъанынча күнгө күйюп калган, тоозындалып калган кызыл черючилердин' ряды ёдюп дъатты.

— Үйлаба энебис! Уулын'ды комиссар әдип тударыбыс — деп, кемнин'де электеген аайлу, бек юни угулды.

Взводто тын' каткы тёгюле берди. Ротанын' алдында барып дъаткандарынын' тын' юндери бир болуп кожон'дой берди.

Дъалтамчы дъок базыгар нәкёрлёр,
Тартыжуда бис тын'ып аларыбыс,
Дъайым дъаар баратан дъолды,
Бойыбыска тёжибисле салып аларыбыс...

Рядтар ончозы кожон'ды тын' кожон'доп турды, бастыра хордо (кожон'до) — Сережканын' ёткюн юни. Ол дъан'ы биле таап алган. Ондо бир дыыда, онын' — Сережканын' — дыядазы.

Лещинскийдин' усадьбазынын' воротазында — ак картон. Синдо кыскарта «Ревком» деп бичип салган.

Коштой — оттый плакат. Кычырып турған кишинин' сран'ай тёжине красноармеецтин' сабары улап, көстөри көрүп турды. Бичилгени:

«Сен Кызыл Черюге кирдин' бе?»

Ол дъан'ы агиткаларды подивтин' ишчилери түнде дъапшырып салган. Ондо ок Шепетовка городтын' бастыра колкючиле дъаткандарына эткен ревкомнын' баштапкы возваниези (кычыруузы):

„Нәкёрлёр! Город пролетарский черюле алынган. Советский башкару ойто тургузылган. Дъурт дъонды амыр-энчю боловына кычырып турыйбыс. Канду коскороочы — тоноочыларды чачып салган, олор ойто качан да бурулбас эдер керегинде, олорды торт дъок әдип салар керегинде, Кызыл Черюнин' рядына киригер, болужыгар. Городто военный дъан' — горнizonный начальникinin' колында. Гражданский дъан' — революционный комитеттин' колында.

РЕВКОМНЫН' ПРЕДСЕДАТЕЛИ ДОЛИННИК».

Лещинскийдин' усадьбазында дъан'ы улус көрүнип келди. Кечеги күнде угулта айдары учун дьюрюмин берип турған «нәкёр» деп сёс, эмди кажыла алтамда угулыш турды. Айдып болбос сююндирип турар сёс «нәкёр»!

Долинник уйкуны да, амырды да ундуp салды.

Столяр революционный дъан'ды баштап турды.

Кичинек комнатанын' эжигинде — кичинек чаазын. Ондо

карандашла: «Партийный комитет», — деп бичип салган. Ондо дьюрексибес, дьобош, керсю нёкёр Игнатьева. Ого ло Долинникка советский башкарунын' органын тёзёёргё подив поручить этти.

Бир кюн ёткёндё, столдордын' кийнинде сотрудниктер отуруп дьат, бичири машинка чатылдан дьат, продкомиссариат тёзёлгён. Комиссар Тыжицкий — чыйрак, чугулчы. Тыжицкий сахарный заводтын' механигинин' помощники болуп иштеген. Поляктын' керегине ёчёш туружарыла — ол баштапкыла кюндерде советский дъан'ды тын'ыдып, большевиктерди дъажытту кия кёрюп турган фабричный администрациянын' аристократический башчыларын чачып турды.

Фабричный дьуунда трибуналын' барьериине дьудурыгыла таышту токулдадып, оны айландыра турган ишмекчилерге кату, качанда кюн кайралы дьок сёстэрин, польский тилле айдып турды.

— Чын — деп, ол айдып турды, — не болгон, ол эмди болбос. Бистин' адаларыбыс, бис бойыбыс дъажына Потоцкий-ге батрак болгоныбыс — болор. Бис олорго дворецтер тутканыбыс, онын' учун дьарт чюмдю — вельможа граф биске, бис иште дьюкле аchanадан' ёлюп ле калбас эдип, берип туратан.

Граф Потоцкийлер ле Сангушка князьтар канча дылдын' туркунына бистин' дъардыбыста дын'ылап дъадылар? Потоцкий база орус ла украинец ишмекчилерди кыйында тутканы чылап, тудуп турган поляк ишмекчилер — бистин' ортобыста ас па?

Айдарда, ол ишмекчилердин' ортозында, графтын' прислужниктериле (колтыкчыларыла) божодып ийген, ол ишмекчилерди, советский дъан' темир дьудурукла былча тудуп алар деп каршу коп дьюроп дьат.

Онызы чынла дье斯基нчилю каршу — коп, нёкёрлёр. Дьюзюн-башка укту ишмекчилер эмдиги дайымдый дайымды качанда кёргөн.

Пролетариялар ончозы карындаш, дье пандарды бис кыстал аларыбыс, бюдюмчилю болугар. — Онын' колы кейде дуга эдип ийеле, базала катап трибуналын' барьериине келип тюшти. — Кем бисти дьюзюн-дьююр албатыларга бёлюген, кем карындаштарынын' канын тёктюрткен? Корольдор ло дворяндар, озогы чактан' бери польский крестьяндарды турктарга ийип турган, дъантайын бир албаты база бир албатыны коскоп чачып туртан, канча кирелю албаты кырылган кандый тюбек болбогон deer! Бу мынын' ончозы кемге керек болгон, биске керек болтон бо? Дье удавай бу мынан' ончозы учына чыгар. Ол дыландарга дьюрюминин' учы дьетти. Большевиктер, телекейдин' бастыра албатызына «Дьер юстинин' пролетариялары, бириклегер!» деп, буржуайларга, коркушту сёстэр айтты. Бистин' ырысту дъадынга баратан ижемчибис ле аргабыс онызында: ишмекчи ишмекчиге карындаш болзын. Коммунистический партияга киригер, нёкёрлёр.

Польский де республика болор, дъан'ысла Потоцкийлери дьоқ, советский болор, Советский Польшада ээзи — бойбыс болорбыс. Слердин' кемигер Броник Пташинскийди билбес? Оны ревком бистин' заводтын' комиссары эдип салган. «Кем кижиғе бодолбогон болзо, ол кандай да керекке турар». Бисте де байрам болор, нёкёрлөр, дъан'ысла бу дъажытту дыландардын' сёстёрин укпагар.

Бистин' ишмекчи бюдюмчибис болушса, бастыра телекей юстинде бастыра албатылардын' карындаш болорын тәзәйилдер!

Вацлав бу дъан'ы сёстёрин бойынын' чюми дьок ишмекчи терен' дьюрегинен' айтты.

Качан ол трибуннан' тюжюп келерде, дъаш ёскюри м оны күндюлю юндерле узадып турды.

Дъан'ысла дъажы дъаандары куучындаарга дъалтанып турғылады. Кем билер? Айса-болзо большевиктер эртен отступать эдип (ойто барғылап) ийгилеер, ол тушта бойынын' кажыла сёзин'нин' учун каруна тургадый болор.

Мойнын'нан бууга кирбезен', заводтон' чыгарға сюрюп салатаны, дъарт.

Юредю керегинин' комиссары — каткак, коо сынду юредючи. — Чернопысский. Ол дъерлю дъеринин' юредючилеринин' ортозынан' большевиктерге бастыра кююниле беринген эм тургуза сок дъан'ыс кижи болгон. Ревкомнын' одожында, ан'ылу назначениелю рота турды. Онын' красноармеецтери ревкомдо дежурить эдип турдылар. Эн'ирде садта, приемник дъаар барып дъаткан дылан — ленталу сран'ай эжигинин' дъанында — белетенип алган «Максим» турды. Коштой — мылтыкут эки кижи.

Нёкёр Игнатьева ревком дъаар барып дъат.

Ол дъаш красноармеец дъаар бурулып сурап дъат:

— Слерге канча дъаш, нёкёр?

— Он дъетинчизи барып дъат.

— Слер бу дъердин' бе?

Красноармеец кюлюмзиренип дъат.

— Эе, мен башкюнле, дъуулажып турар тужунда, армияга кирдим.

Игнатьева оны адыштап кёрди.

— Слердин' адагар кем?

— Машинистин' помощники (болышчызы).

Калиткага кандай да военный кижиле кожо, Долинник кирип дъат. Игнатьева оноор бурулуп айдып дъат:

— Вот, мен, райком комсомолго баштап иштеер кижи таап алдым, ол бу дъердин'.

Долинник Сергейди тюрген кёрюп ийди.

— Кемнин? А, Захардын' уулы! Кайтын ол, бар, дъаш ёскюри мди башта. — Сережа олор дъаар кайкап кёрди.

— Ротаны канайып ийер?

Тепкишке чыгара дьюгюрип дъада Долинник айтты:

— Онызын бис аайлап саларыбыс.

Экинчи кюн эн'иргери Украинанын' дыш ёскюрюмнин' коммунистический союзынын' комитети бютти.

Дын'ы дьюрөм сакыбаган дынанын' тюрген кире конуп келди. Ол Сережаны бастыразын толтурып ийди. Бойынын суу-куюлгагына айланыштыра берди. Сережа бойынын' билезин, ол кайда да, сыран'ай дьюуктада болгон болзо, ундуп салды.

Ол, Сережа Брузжак — большевик. Ол КП(б)У комитетидиннин' бланказында ол, Сережа, комсомол ло комитеттин' катчызы деп, бичип салган ак-чёйбёк чаазынды карманынан' чыгарып турганы, дын'ыс катап эмес болгон. Кем-кем бютпей турза, гимнастерканын' юстинде, кайыш курында, бойы эткен брэзентовый кабурда, ого баалу Павканын' сыйы — кёсёе иле кёрюнер «манлихер» бар болгон. Онызы бюдюмчилю мандат. Эх, Павлуша дьогы ачымчылу!

Сережа кере тюжюне ревкомнын' поручениезин бюдюринип дьююрип турды. Дье эмди оны Игнатьева сакып отуры. Олор станция дьяар барып дъадылар. ондо ревкомго литература ла газеттер бергилеер.

Ол тюрген ороомго чыгара дьююрип. Политотделдин' ишчили оны автомашиналу, ревкомнын' воратазынын' дынанында сакып дьат.

Вокзалга дьетире ураак. Вокзалда вагондордо штаб ла советский украинанын' Ы-кы дивизиязынын' политотдели турган.

Игнатьева дьорыкты Сережадан' сурал угуп аларына тузалып дьат.

— Сен бойын'нын' ижин'нен' нени эдип салдын? Организацияны тёзёп салдын' ба? Сен бойын'нын' надылыларын'ды ишмекчилердин' балдарын агитировать эдер учурлу. Бу дьюугын-дагы ёйдё коммунистический дыш ёскюрюмнин' группазын тёзёп аларга керек. Эртен бис комсомолдын' воззваниеин тургузып печатать эдип ийерибис. Онын' кийинде, дыш ёскюрюмди театрга дьюуп алала митинг эдерибис; мен сени подивте Устиновичле таныштырарым. Ол слердин' ортодо иш ёткюрип турган ошкош эди.

Устинович он сегис дышту кара, кезип салган чачту ногон ён'дю дын'ы гимнастеркалу, мыкынына чичке кур курчанып алган кыс болды. Сережа онон' сюреен кёп дын'ы неме билип, ижине болужып беречи болгонын угуп алды.

Дынанарда ол ого сюреен кёп литература дьюктеп берди, ба-за сран'ай кичинек книжка — комсомолдын' программазы ла уставын берди.

Орой эн'ирде ревкомго ойто дьедип келдилер. Анда Валя сакып турды. Ол адылып Сергейдин' юсти орто келди:

— Сеге уят эмес пе? Сен не, сран'ай айылын'ды таштал салган' ба? Энем сенин' учун кюнүн' сайын ыйлап дьат, адам чугулданып дьат. Чугаан боловор.

— Бир де неме болбос, Валя. Меге айылымга баарга бош

дъок. Акту сёзим, бош дъок. Бюгюнде барып болбозым. Сенилә дезе, эрмектежерге керек. Меге баралык.

Валя карындашын таныбай турды. Ол сран'ай башка болуп калган. Оны сран'ай кем де электричествою оқтот салған ошкош. Сыйнын столдын' дъанына отурғызып алала, Сережа бирде тұктұрылыжы дъогынан' айтты:

— Керек мындый. Комсомолго кир. Дъарт эмес пе? Дъаш ёскюри минин' коммунистический союзы. Мен бу керекте председатель. Бүттей турун' ба? Ме, кычырып көр!

Валя кычырып ийеле карындашы дъаар, алан'тып көрди.

— Мен комсомолдо нени әдетем?

Сережа колдорын дъайыштырды.

— Не? Эдер неме дъок по? Кёёркийим? Мен тюнин уюкташып дъадым. Агитацияны тын'ыдар керек. Игнатьев айдып дъат: ончозын театрға дъууп алала, совет дъан' керегинде куучында берерибис, мени дезе куучын айтсын деп, айдып дъат. Мен сананзам — тегинеле — ненин' учун дезе, мен аайлагалағым, оны куучында билбей дъадым. Мен дъалбагынан' булгалағым, улус анынып айдыжатан чылап. Дье ол, айт: комсомолго кирер дъанынан' кандый?

— Мен билбей дъадым. Ол тужунда энебис сыран'ай чугулдана берер.

— Сен эне дъаар көрбө, Валя, — деп Сережа айтты. — Ол бу керекти билбей дъат. Ол онын' балдары оныла кожоло боларын көрүп дъат. Ол советский дъан'нан' туура бирде немези дъок. Карын күндюлю болуп, ого саналу болуп дъат. Дье фронтто дезе, онын' эмес, ёскё улустын' уулдары дъуулашсын деп дъат. Онызы дъакшы ба? Биске Жухрай нени айтканын ундуп салдын' ба? Павканы ал, ол энэзи дъаар кайра көрбөгөн. Эмди дезе, биске ак дъарыкта канайда дъакшы дъадарынын' правозы чыгып келди. Дье, Валя, сен мойноорын' эмеш пе? Кандый сюреен дъакшы болор эди. Сен кыстар ортозында, мен дезе — уулдар ортозында иштеер эдим. Сары кёрмөзек Қлимканы бюгюнле эбирте аларым. Дье, кандый, Валя, биске кожулып турын' ба, айса дъок па? Бу мында менде бу керек керегинде книжкачак бар.

Ол оны карманынан' алала туда берди. Валя, карындашынан' кёзүн албай, арайын сурады:

— Петлюровецтер база катап дъедип келер болзо не болор.

Сережа ол сурак керегинде эн' баштап шюонгениле бу болды:

— Мен дезе, ончозыла кожо дьюре берерим. Дье, бу сени канайдар? Энебис чын ырызы дъок болотон. — Ол унчукпай барды.

— Сен мени мынайда бичип сал, Сережа, энем де билбезин, ёскё дё улустар билбезин, дъан'ысла, сен ле мен билерибис. Мен ончо иште болужарым онойдо дъакшы болор.

— Чын, Валя.

Комнатаға Игнатьев айтты.

— Бу менин' сыйным, Валя, нёкёр Игнатьева. Мен оныла идея керегинде эрмектештим. Ол сыран'ай келижер, дье, билип туругар, бистин' энебис чугулчы. Оны бир де кижи билбезин эдип дьюудып аларга келижер бе? Биске канайып-канайып отступать эткедий болзо, мен мылтыктан' тудунып алала дюре берерим, ого дезе — энези ачу.

Игнатьева столдын' кырына отурып алала оны кичеемелдю лаптап угуп отурды.

— Кем дьок. Онайдо дъакшы болор.

Митинг болотон деп город ичинде илген об'явлениеле дьюулган куучынчы дьаш ёскюри, — театрдга дык толо болды. Сахарный заводтын' ишмекчилеринин' духовой оркестры ойноп дьат. Залда кёп дъан'ы юренчиктер — гимназисткалар, гимнастстер, бийик (высший) баштамы училищенин' юренчиктери болды.

Олордын' ончозы митингка тартынып келген эмес, спектакль болотонына тартынып келген.

Учында кёжёгё кёдюриле берди, бийик дьериnde, дъан'ыла уездтен' келген, укомнын' качызы нёкёр Разин кёрюнип келди.

Сыны кичинек, бойы каткак, сююрю тумчукту, ол бойы дъаар ончозын адъаартып алды. Онын' куучынын дъаан дыил-билиу угуп турдылар. Ол, бастыра ороондо боло берген тартыжуунын' керегинде айдып, дьаш ёскюриди коммунистический партияны айландыра турарына кычырып турды. Ол сыран'айла чын оратордый куучындады, онын' куучынында мундый сёстэр тын' кёп болгон: «ортодоксальный марксистер», «социал-шовинизм» онон' до ёскёзи, олорды угуп турган улус аайлабадылар.

Качан ол куучынын божодып ийерде, оны дъаан табышту кол чабыжулу сыйлагыладылар. Ол сёсти Сережага береле, атана берди.

Сережанын' дъалтанып турган немези боло берди. Куучын чыкпай турды: «нени айдатан ненин' керегинде?» — ол сёстэрди бедиреп, олорды тапай, кыйналып турды.

Игнатьева оны, столдын' кийин дъанынан' ого шымранып, оны айрып алды.

— Ячейканы тёзёёр керегин айт.

Сережа тургузала практический мероприятияларга (иштерге) кечти:

— Слер ончогор уканыгар, нёкёрлөр, эмди биске ячейка тёзёёргө керек. Слердин' кемигер бу дьёпкө кирип дьат?

Залда табыш дьок боло берди.

Устинович большты. Ол угуп отургандарга Москвада дьаш ёскюриомди организовать эткенин куучындаарынан' баштады. Сережа эби дьоксынып, тууразында турды.

Сережаны ячейканы тёзёёр керегинде ондый отношение (кё-

риш) чугулдандырып, ол зал дъаар чугулду кёрюп салды. Устиновиччи кичемели дьок угул турдылар. Заливанов Устиновиччи базынчыктап кёрюп, Лиза Сухаркого нениде шымыранды. Алдындагы рядтта пудралап алган тумчукту, кажыла кёстёриле тюлкюленип, ада кёрюп турган дъаны дъаар, дъаан класстардын' гимналисткалары бойы бойынын' ортозында куучындажып турдылар. Сценага чыгатанынын' дъанындагы толукта бир группа дъаш красноармеецтер турдылар. Олордын' ортозында, Сережа дъинит пулеметчики кёрюп алды. Ол лампанын' кырына отурып алала чугулду, токунап болбой, чюмдю дъарана кийинип алган Лиза Сухарьконы ла Анна Адмовскаяны кия кёрюп отурды.

Олор бир де эмеш кемзинери дъогынан', бойлорынын' кавалерлериле куучындажып отурдылар.

Устинович, оны укпай турганын сезип, бойынын' куучынын тюрген божодып турган, дъерин Игнатьевага божодып берди. Игнатьеванын' энчю куучыны угуп отургандарды тымыдып ийди.

— Дъаш ёскюрюм — нёкёрлёр — деп, ол айтты.

— Слердин' кажыгарла бу мында уккан немени шююп аларга болор, бистин' ортобыста революцияда ийделю (активный) туружар дъан'ысلا кёс болбос нёкёрлёр бар деп, мен иженчилю айдып турум. Слерге эжик ачык, керек дъан'ысла слердин' токтогоныгарда. Бис, слер бойыгар куучындазын деп, турубыс. Кююни бар улус куучындазын деп, кычырып турубыс.

Залда базала табыш дьок боло берди. Кийиндеги рядтарда юн чыкты:

— Мен айдайын деп турум!

Сцена дъаар аюнын' балазына тюн'ей, эмеш кылдырып кёстю Миша Левчуков чыгып келди.

— Керек ондый болуп турган болзо, большевиктерге болужарга керек, мен мойнобой дъадым. Сережа мени билер. Мен комсомолго бичидип дъадым.

Сережа сююнчило кюлюмзиренди.

— Дье кёрюп туругар, нёкёрлёр! — деп, ол тургузала сценанын' ортозы дъаар тап этти. — Мен айткан дъогым ба, бу Миша бойыбыстын' бистин' уул, ненин' учун дезе, онын' адазы стрелочник, оны вагонло былчып салган, онын' учун Мишка образование (юредю) албаган. Дье гимназияны божотпогон до болзо, бистин' керегибиsti тургузала билип алган.

Залда табыш ла кыйгылар угула берди. Сёсти аптекарьдын' уулы, сюреен кичееп туруп, тараап алган чюрмеш чачту гимналист Окушев сурап алды.

Гимнастерказын тартынып алала, ол баштады:

— Мен извиняться эдип турум, нёкёрлёр. Бистен' нени көркөтеп турганын мен билип болбой дъадым. Бис политикала заниматься этсин деп турган болотон бо? Юренирин — бис качан юренерибис? Биске гимназияны божодып аларга керек. Кандый бир спортивный общество тәзәп, дъуулып, нени-нени

кычырып тургадый клуб тёзёгёндёр болзо, керек башка болор эди. Онон' ёскё политикала берижип, онын' кийнинде сени онын' учун бууп салзын. Дьок. Мен бодозом бу керекке кемде дъёспинбес.

Залда каткы дъан'ыланды. Окушев сценадан' тюжюре калыла, отура берди. Онын' ордына дъиит пулеметчик туруп алды. Фуражказын чугулду ман'дайына тюжюре тартып алала, чугулданып калган кёстёриле рядтарды кёрюп ийеле, ол тын' кыйгырып ийди:

— Каткырып туругар ба шилтилер?

Онын' кёстёри сыран'ай килюп турган эки кёмюрдий. Кейди бойы дъаар терен' кийдире тынып алала, дьюрексингенине бастыра бойы тыркыражып тура, онон' ары куучындай берди:

— Менин' ёбёкём — Жаркий Иван. Мен адамды да, энемди де билбезим, кёрөр кижи дьок, конор дьеirim дьок уул (беспризорный) болгом, мен; чедендердин' алдында тиленчик болуп, чедендердин' алдына дъаткам. Аштап туратам, бир де дьеerde приют (дъылынар толык) дьок болгон. Дъадын слердин' энечектердин' уулчактарындый эмес, ийт дъадыны болгон. Качан советский дъан' дъедип келерде, мени красноармеецтер алып алгандар. Бастыра взвод уулданып алган, кийиндирип, ёдюктендирип, бичикке юредип салдылар, эн' учурлузы 'кижинин' сагыжын кийдирдилер. Мен олор ажыра большевик болдым, ёлгёнчө большевик боловым. Мен, тартыжу ненин' учун болуп турганын' дъакшы билип дъадым; бистин' учун, дьюктулар учун, ишмекчи дъан' учун. Слер айғырлар чылап киштеп дъадырыгар, дье городтын' дъанында эки дьюс нёкёрлөр аттырып, юргюлдиге дьок болуп калганын билбей дъадыгар... Жаркийдин' юни сыран'ай тартып салган кылдый шын'ырай берди. — Дьюрюмин кысканбай, бистин' ырызыбыс учун, бистин' керектерибис учун берип салгандар... Орооннын' бастыразында, бастыра фронттордо улус ёлюп дъадылар, слер дезе, ол ёйдё карусель айландырып турганыгар. Слер бу быларла кычыртулу куучындажып дъадыгар, нёкёрлөр, — деп, ол президиумнан' сурады, — бу быларла, — деп, сабарыла зал дъаар улады, — олор неменин' учурлын билип алар ба? Дьок! Тою аштап дьюргенге — нёкёр эмес. Мында дъан'ысла кижи табылды, ненин' учун дезе ол дьюкту, ёскюс. Слерди дьокко дс керектин' учына чыгарыбыс — деп, ол дьюнин' юсти орто барды, слерди сурабазыбыс, ондыйлар биске чортко керектю! Мындыларды дъан'ысла пулеметто аткылап саларга керек — деп, учында тыныжы буулып айдала, сценадан' тюжюре дьюрюеле, бир де кижи дъаар кёrbей, эжик дъаар басты.

Президиумнан' вечерде кемде артпады. Качан ревком дъаар барып дъаткылаарда Сережа ачурканып калган айтты:

— Вот кандый шугаан боло берди! Жаркий-чы акту. Бу гимназисттерле бистин' не де болбой калды. Дъан'ысла кижиинин' чугулы келер.

— Кайкаары дьок — деп, оны Игнатьева юзюп ийди, —

пролетарский дыаш ёскюри мыйнда дыокко дыуук. Кёп дыаны эмезе оок буржуазия, эмезе городской интеллигенция, обывательдер. Ишмекчилердин' ортозында иштеерге керек. Лесопилка ла сахарный заводко тын' шидеен. Дье митингтен' кайтсада, туза болор. Юречиктердин' ортозында дыакши нёкёрлёр бар.

Устинович Игнатьеваны поддерживать эти:

— Бистин' задачабыс, Сережа, кажыла кижинин' санаазына бистин' идеябысты (сананып турганыбысты), бистин' лозунгыбысты юзюк дыок кийдире айдып туары. Кажыла дыан'ы керектерге — партия бастыра колючиле дыаткандарды адьарыдып турар. Бис кёп тоолу митингтер, совещаниялар, с'ездтер ёткюре-рибис. Подив станцияда дыайгы театр ачып дыят. Бу күндерде агитпоезд келер, ишти дыетиреле тын' кёндюктирип аларыбыс. Эске алыныгар, Ленин айткан: бис кёп миллионный калыхты тартыжуга тартып албазабыс, дыен'ип болбозыбыс — деп.

Орой эн'ирде Сергей Устиновичи станцияга узадып салды. Эзендежер тужунда онын' колын тын' тудуп, бир секунд кирелю бойынын' колында божотпой тудуп ииди. Устинович дыокле билдирер кюлюмзиренди.

Город дыаар барып дыада, Сергей бойынын' улузына кирди. Сережа энезинин' адылып арбанганына тудунып унчукпай ёткюрип турды. Дье качан адазы туруп чыгарда, Сережа бойы ийделю (активный) туружарына кирип. Захар Васильевичи тургузала туюктап салды:

— Уксан' адам, качан слер, немецтер тужунда бастовать эдип, парово зато часоводы ёлтюреригерде, слер билегерди сананганыгар ба? Сананганыгар. Дье ондыйда болзо, барганыгар, ненин' учун дезе, слерди слердин' ишмекчи кижинин' чек сагызы — оны эттирген. Мен билем керегинде база санангам. Бис канайып-канайып отступать эдип ийзебис, слерди истеерин мен база билип дыадым. Дье ондыйда болзо, бис дыен'ип ийзебис, ол тушта бис ёрё болор. Айылда мен отурып болбозым. Слер, ада, бойыгар онын' ончозын дыакши билип дыадыгар. Ненин' учун табыш чыгарар? Мен дыакши керектен' тудундым, слер меге болужып берер керек, слер дезе чугулданып дыадыгар. Дье, ада, дыёттёжип ийелик, ол тужунда, энем де меге кыйгырырын токтодып ийер.

Ол бойынын' чындык актузына бюдюмчилю болуп, адазы дыаар бойынын' ару кёк кёзиле, дыалакай кюлюмзиренип кёрюп отурды.

Захар Васильевич тактанын' юстинде энчю дыок кыймыкта-нып, кою азу сагалынын' кылы ла кырбаган сагалын ёткюре кюлюмзиренип, сары тиштерин кёргости.

— Кижинин' сагызы дыаар былчып турун' ба, учкан? Сен кол мылтык тан'ынып алган болzon', мен сени кайышла изидип болбос деп бодоп турун' ба?

Дье онын' юнинде кекенгени дыок болды. Ол эмеш кемзин-

гендю ужанала, бойынын' чоодыр колын уулы дъаар сунуп, кожып айтты:

— Иштеле, Сережка, бирле кёдюринип алганда, тормоз этпейдим, дъан'ыс сен бисти таштаба, келип дьюр.

Тюн. Эмеш ачылып калган эжиктен' чичке дъарык тепкиште чичке дъол болуп дъатты. Килин'ле кадап салган дымыжак дивандарлу дъаан комнатала адвокаттын' дъалбак столын айландыра — бежю. Ревкомнын' заседаниези. Долинник, Игнатьева, предчека Тимошенко, киргизке дъозиндеши, кубанкалу, база экю ревкомнон' — сёёги дъаан, сыны бийик, темир дъолдын' ишмекчиши Шудик ле дъалбак тумчукту деповский Остапчук.

Долинник стол ажыра бюктелип алала, Игнатьева дъаар кезе кёрип алган, тунуп калган юниле сёсти ээчий сёсти чыгара айдып турды:

— Фронтко снабжение (аш, курсак, кийим) керек. Ишмекчилерге курсак керек. Бис дъедип ле келерибисте, садучыларла базардын' спекулянттары (кодьойымдары) немелердин' бааларын кёдюрип ийдилер. Совзактарды албай дъадылар. Эмезе алдындағызы николайевский ле керенкалар учун садып дъадылар. Бюгюнле кату баа тургузып алалдар. Бис, спекулянттардын' бирюзиде тургускан кату баала сатпай баратанын билип дъадыбыс. Дъажырып ийгилеер. Ол тушта бис тинтю эделе, тере сыйрачылардын' бастыра товарларын реквизировать эдип ийерибис. Бу мында кисель булгаарга дъарабас. Ишмекчилерди мынан' ары курсак дъок торолдорго бис болбозыбыс. Нéкёр Игнатьева, бис агашты ёткюре бюктеп ийбезин деп предупреждать эдип дъат (озолодо дъакып дъат). Мен оны, онын' интеллигентский дымыжак болуп турганы деп, айдарым. Сен ёёркебё, Зоя, мен не барын айдып дъадым. Ого юзери керек, оок садучыларда эмес. Мен бюгюн сведение алдым, трактирщик Борис Зонанын' туразында дъажытту подвал бар. Ол подвалга петлюровецтер келгелекте, дъаан садучылар кёп товар чоккон. — Ол билдириюлю, корон шоотту каткырынып Тимошенко дъаар кёрди.

— Сен кайдан' билип алдын' — деп, онзы эби дъоксынып сурады. Ого, Долинник бастыра сведенияларды онон' озо таап алганы коронду болгон, тегинде, элден' озо, ол — Тимошенко — билип алар учурлу болгон.

— Ге-ге! — деп Долинник каткырып турды. — Мен, карындаш, ончозын кёрип дъадым. Мен дъан'ыс та подвал керегин билер эмезим — деп, ол онон' ары айдып турды, — мен сенин' кече начдивтин' шофериле кожно бир шил аскан аракы да ичип ийгенин'ди билерим.

Тимошенко отургыштын' юстине токыналу отурып албай барды. Онын' сарымзак дъози кызара берди.

— Дье хвороба ла база! — деп, ол кайкаган аяс айдып ийди. Дье чырайыны соодып алала отурган Игнатьеваны кёрип

иiele, унчукпай барды. «Вот кёрмёстин' столяры!» Тимошенко предревкомго кёрюп отура, — «онын' бойынын' чеказы бар», — деп сананды.

— Брузжак Сережкадан' билип алдым — деп, Долинник онон' ары айдып турды. — Онын' надызы ба, айтса кем, буфете иштеген. Ол мыны поварлардан', Зоя олорды озо, бастыра керектүү немелерин тоозы дьок берип туратан деп, билип алган. Кече дезе, Сережка чын сведение таап алган: погреб бар, дъан'ыс оны таап аларга керек. Сен, Тимошенко, уулдардан' база, Сережканы алыш ал. Бюгюнле ончозы табылып калган болзын! Канайып-канайып мёр болзо, бис ишмекчилерди ле продкомдивты снабжать эдип салар эдибис.

Дъарым частын' бажында, сегис, мылтыкту улус, трактирщиктын' туразына кирдилер, экюзи тышкaryы эжикте артын калды.

Сёёги дъаан, дъоон, сырал'ай он бедренин' бочказы ошкош, сары кыл туй ёзюп калган — ээзи, агаш будыла токулдадып, кирип келген улустын' алдында дыылбын'дан кыркыраак тамактын' дъоон юниле сурады:

— Не керек болды, нёкёрлёр? Ненин' учун мындый орой часта?

Зонанын' кийин дъанында, Тимошенконын' электрический Фонаринин' дъаркынынан' кёстёрин дъумунып турган кыстары турды. Одоштой комнатада дезе, онтоп, калактап бала табарга турган эмегени кийинип турды.

Тимошенко эки ле сёслө дъарттап берди:

— Тинтююл эдерибис.

Полдым' кажыла квадрады шин'жилелген. Элбек одыннан' толтура салган таскак, кладовой, кухня ла дъаан погреб, ончозы сюреен шин'жилеп кёрюнди. Дье дъажытту погребтин' кандый да изи табылбады.

Кухнянын' дъанында кичинек комнатачакта трактирщиктин' айылына дьюрген кижизи прислугазы бек уйкула уютап дъагты. Ол сюреен бек уйкызына кирип келгендерин билбеди. Сережа оны арайын' ойгозып ииди.

— Сен не, мында служить эдип турун' ба? — деп, ол уйкулу отурган кыстан' сурады.

Дцуурканын дъардына тартып, колыла дъарыктан' бектенип тута, бир де неме аайлабай, онызы кайкап, каруун берди:

— Служить эдип дъадым. Слер не улус?

Сережа дъарттап айдып береле, оны кийинип алзын деп, айдала, дьюре берди.

Кен' столовойдо, Тимошенко ээзин шылап турды. Трактирщик танастанап, мен'дюлю, тюкюриги чачылып, куучындап турды.

— Слерге не керек? Менде ёскё погреб дьок. Слер тегинеле ёй дьюголтып дъадыгар. Тегинеле деп слерди бюдюмчилеп тутум: Менде трактир болгон, дье мен эмди дьюкту. Петлюровецтер мени тоноп салган, арайла ёлтурбегендер. Мен совет дъан' болгонына сюреен сююнип дъадым, дье менде не барын кёрюп

туругар — деп, ол кыска дьоон колдорын тарбайтып турды. Канду тамырлу кёстёри дезе, предчекадан' Сережка дъаар кёрюп, Сережкадан' кайдаарда толук дъаар, онон' потолокко кёрюп турды.

Тимошенко чугулду эрдин тиштенип турды.

— Айдарда слер дъажырыгарды токтотпой туругар ба? Погреб кайдагызын кёргюзип берзин деп, калганчызын предлагать эдип дъадым.

— Ах, слер кайтыгар, нёкёр военный, — деп трактирщиктин' эмегени киришти, — бис бойыбыс сыран'ай торолоп турубыс! Бистен' ончозын алып баргандар. — Ол ыйлап ийейин deerde, дье бирде неме чыкпай калды.

— Торолоп дъадыгар, прислуганы дезе тудуп дъадыгар, — деп Сережа кошты.

— Ах, кандай прислуга ондо! Бисте дьюкту кызычак тегинеле дъадып дъат. Онын' баар дьери дьюк. Христинка бойы айдып берзин.

— Болор, — деп чыдап болалбай Тимошенко кыйғырды, — керектүй баштап дъадыбыс!

Тышкары тюш болгон, трактирщиктин' туразында тинтююл токтобой улалып турды. Он юч часка бедиреп аай болбогонына чугулданган Тимошенко тинтююлди токтодорго сананды, дье прислуганын' кичинек комнатазында, бааргана тергенип дъаткан кызычактан', арайын мынайда шымыранганын Сережка угун алды:

— Дъартла кухняда, пеккеде.

Он минуттын' бажында, оодып, ийген орус печка, люктын' темир какпагын ачып берди. Бир час ёткён кийнинде, эки тоннын' грузовиги бочколо, таарлар салган, оозын ачып кёрюп тургандарга курчадып, трактирщиктин' айлынан' барып турды.

Изю киенде, кичинек тююнчек тудунган Мария Яковлевна вокзалдан' келди. Ол Артемон' Павка керегинде куучынын угуп, ачу ыйлап турды. Ого бюрөн'кий киендер чайиле берди. Дыирик неме дьюк болгон, Мария Яковлевна красноармеецтердин' кийимин дъунарга кирип алды, олор дезе, онын' учун, ого военный паек туружып (хлопотать эдип) бердилер.

Бир катап эн'ирде, тегинде дьюргенинен' тюрген, кёзнёктин' алдынча Артем ётти. Эжикти ачып, бозогодон' ло айтты:

— Павкадан' солун табыш.

„Карудан' кару акым — Артем — деп, Павка бичиген. — Мен-сран'ай кадык эмес те болзом, мен тюрююмди билдиритип турум, кару акым, меге ок кабыргама табарган, дье мен он'донып барып дъадым. Доктор, сёёктэ кем-жигени дьюк деп, айдып дъат. Менин' керегимде кунукпа, ончозы ёдё берер. Отпуск алгадый болзом, лазареттин' кийнинде баарым. Энем дъаар мен барып болбогом, эмди мен слерге ончогорго бойынын' геройствозыла байла дъарт нёкёр Котовскийдин' адыла адалган кавалерийский бригаданын' кызылчючили болуп калдым. Ондый улусты мен эмдиге дьетире кёргөгөм, комбригыма дъаан киендулю болуп дъадым. Вистин' энебис келди не? Ол

юйде болгожын ого кичю уулынан' — изю эзен. База санандырган учун (прощание), дыманым таштазын деп, сурал турум. Сенин' карындажын
„Артем, лесничийге барып кел, письмо керегин куучундап бер".

Мария Яковлевна көп көстин' дъажын тёkkён болгон. Уулы дезе, кайда дъаткан адресин де бичибеген.

Сережа вокзалда — «Подивтын' агитпропы» — деп, бичиктю көп пассажирский вагонго дъаантайын барып туар болды. Ондо кичинек купеде Устиновичле Игнатьева иштеп дъадылар. Калганчызы оозынан' папиросты торт албай эрининин' дъамадьайла-рыла лукавый каткырынып турды.

Комсомольский райкомнын' катчызы Устиновичле билдириб-зинен' дъуук таныжып алды, тан'уулу литература ла газеттен башка, вокзалдан', кыска ёйгө тушташканынын' дъарты дъок, сююнчилю санаа апарып турды.

Подивтын' ачкан театры кюнүн' ишмекчилер ле кызылчечючилерле толуп турды. Дъолдордо дъаркынду плакаттар кадап салган, 12-чи армиянын' агитпоезд турды. Агитпоезд кере тюжине кайнаган дъадынду болуп турды. Типография иштеп, газеттер, листовкалар, прокламациялар чыгарып турды. Фронт дъуук.

Эн'ирде Сережа канайып та театрга кирди. Красноармеецтердин' ортозынан' Устиновичти таап алды.

Орой эн'ирде, подивтын' ишчилери дъадып дъаткан станция дъаар узадып барып дъада, Сережа бойы да болгобой сурады:

— Ненин' учун менин', дъаантайын слерди көрөп кюнүм бар, нёкёр Рита?

Кожып айтты: — Сениле кожо сюреен дъакшы! Туштап алган кийнинде, сагыжым дъарып, сыран'ай учы дъок иштеер кюнүм бар.

Устинович тира тюшти.

— Бу мындый, нёкёр Брузжак, мунан' ары сез лирикага кирбес болуп, эрмектежип алалык. Мен оны сююбей дъадым.

Сережа выговор алган юренчиктий кызара берди.

— Мен сеге, надым учун айттым, — деп, ол карузын берди, — сен мени... Не мен ондый контрреволюционный неме айдып ийдим бе? База, нёкёр Устинович, мен айтпазым!

Тюрген колун берип эзендешти, ол сыран'ай город дъаар дьююриkle барды.

Сережа бир канча кион улай вокзалга барбай турды.

Қачан Игнатьева оны кычырып турганда, ол иш бар, деп, артып калатан. Дье онын' ижи чындаста сюреен көп болгон.

Бир катап тюнде, көп дъан'ы сахарный заводтын' дъаан служащилери, поляктар дъаткан ороомдо, айлына дъанып дъаткан Шудикти аткандар. Онон' улам тинтююл болгон. «Стрелец» деп фашистский союзтын' мылтыктарын ла документтерин тапкан-дар.

Ревкомго совещаниеге Устинович келди. Сережаны туура апарала, ол токуналу сурады:

— Сен не, мещанский сагыш дъаар боло бердин' бе? Бойын'-нын' керегин'де эрмектерди ишке кёчюрип дъадын' ба? Онызы, нёкёр, негеде дъарабас.

Сережа базала, керектю болуп, кёк вагонго кийдире дьюгюрип турар болды.

Уездный конференцияда болды. Эки кюн тын' сёс blaашты. Ючинчи кюнинде — бастыра пленумла кожо, мылтык дьеиселденип, дьетирие базылбаган петлюровецтердин' старшиназы — Зарудныйдын' бандазын, — суу ол дъанындагы агаштарда, сутказына сюрюшти.

Ойто дьедип келеле, Устинович Игнатьевада болгонына табарышты, оны станцияга узадып, эзендежил, колын тын'-тын' тудуп турды.

Устинович колын чугулду ушта сокты. Базала узак ёйгё агитпроптын' вагонына кёрбей турган. Ёнётийин, Ритага туштабай турды, керек дезе, туштаарга керек те болуп турган тушта. Ританын' дъана тюшпей, бойынын' ондый поведениезин (дьюргенин) дьарттап айдып берзин деп некегенине, ол тургузала, кезе айтты:

— Мен сениле не кучындажарым? Базала кандый-кандый мещанство эмезе ишмекчи класска измена дъапшырапын'!

Станцияга Кавказский краснознаменный (кызыл мааны алган) дивизиянын' эшелондоры келдилер. Ревкомго кара чырайлу юч командир келди. Бийик, каткан, тарылгалап койгон курла курчанып алганы Долинниктин' юсти орто барды:

— Сен меге бир де неме айтпа. Дьюс чанак ёлён' бер. Аттар ёлюп барып дъат.

Сережаны эки красноармеецле кожо ёлён' бедиреерге ийдилер. Бир деревнеде кулактардын' бандазына туттурды. Красноармеецтердин' мылтыктарын айрып алала дьюкле тынду эдип сокулап салдылар. Сережага ёскёзинен' ас дьедишти, оны дъаш керегинде артыстылар. Олорды городко комбедовецтер экелди.

Деревнеге отряд ийилген. Ёлён'ди экинчи кюнде таптылар.

Сережа билезине чаптык этпеске, Игнатьеванын' комнатында дъатты.

Устинович, келип турды. Ол, ол эн'ирде торт качанда сананбаган, сюреен дъалакай ла тын' кол тутканын, баштапкыла катап билди.

Изю тал-тюш, Сережа вагонго кийдире дьюгюреле, Ритага Корчагиннин' письмозын кычырып, нёкёри керегинде куучындал турды. Барып дъадала айтты;

— Агаш ортозына барып, кёлдё сууга кирип алатам.

Устинович ижинен' айрылала токтодып алды:

— Сакып ал, кожо баралы.

Кюскюдий тым турган кёлдин' дъанына тура тюштилер. Ды-

лу, ён'и дъарык суу, бойынын' дъарааш дъакшызыла тартып турды.

— Сен мынан' чыгатан дъолдын' дъанына барып сакып ал. Мен эжинип алатам — деп Устинович командовать эдип турды.

Сережа кюрючектин' дъанына отура тюжюп, дъозин күнге төгөён алды.

Онын' сыртынын' кийнинде суу чайбалып турды.

Агааш ёткюре ол, дъолдо Туманова Тоня ла агитпоездтин' военкомы Чужанинды кёрюп алды. Бойы дъарааш (чюм — дъа-ранчак) френчю, портупеяла тартып салган кёп кайыштар, чыкырап турар хромовый сапогту, ол Тоняла колтыктажып алган, нениде куучындажып келип дъатты.

Сережа Тоняны танып ийди. Ол Павлушкадан' письмолу келип дьюрген. Онызы Сережаны база сюреен адыхтап кёрюп турды, дъартла танып ийген болор. Качан олор Сережанын' одожына дъедип келерде, ол карманынан' письмоны чыгарала, Тоняны токтодып алды.

— Бир ле минутка, нёкёр. Менде письмо бар, бир кезик слерге де камаалу.

Ол Тоняга юзе бичип салган листты берди. Чаазын онын' колында дьюокле билдирер болуп тыркырай берди. Оны Сережага берип дъада, Тоня сурады:

— Слер онын' керегинде база неме билбезигер бе?

— Дьюк, — деп Сережа карузын берди.

Кийин дъанында Устиновичтын' будынын' алдында сай таш табыштана берди. Чужанин Ританы сезип ийеле, Тоня дъаар бурулып шымыранды:

— Барадыктар.

Устиновиччин' шоодып электеген, эби дьюксундырган юни, оны токтодып ийди:

— Нёкёр Чужанин! Слерди ондо поездте кере тюжине беди-реп дъадылар.

Чужанин дъаратпаган аайлу, оноор кыя кёрип айтты:

— Кем дьюк. Менизи дьюкко до бюдюрип салгылаар.

Тоня ла военкомын' кийнинен' ары кёрюп, Устинович айтты:

— Бу мыйрын'дуушты качан сюрюп салгылаар!

Агааш ортозы, дубтардын' дъаан барбак баштары эн'илип шуулап турды. Кёл бойынын' ару дъаражыла тартып турды. Сережанын' сууга эжинип алар кююни баар болды.

Сууга эжинип алган кийнинде ол Устиновичти одыра дъолдон' ураак эмес, дыгып салган дубтын' юестюонен' таап алды.

Куучындажып агааштын' ортозы дъаар бастылар. Ёлён'и узун дъаан эмес актын' кёк ёлён'ине дъадып амыранып алар дештилер. Агааш ортозы тымык. Дубтар нени де шымыранышылап турулар. Устинович дымжак ёлён'ин' юстине колын койрыйта бажынын' алдына салып алала, дъадып алды. Онын' коо кеберлю буттарында эски, дъамачылу башмактары, узун ёлён'гө кёмилип турдылар. Сережа канайып та, онын' буду дъаар кёрип

иіеле, ботинкада эптю эдип дъамап салган дъамачылар көрүп алды, бойынын' кайкамчылу дырытыкту, онон' сабары чыгара көрүніп турған, сапогын көрелә, каткырынды.

— Сен не?

Сережа сапогын көргюсти:

— Бис бу мындый сапогту канайып дьуулажарыбыс?

Рита карузын бербеди. Ол ёлён'нин' комыргайын тиштеп, ёскё неме сананып турды.

— Чужанин — коомой коммунист, — деп ол учында айдып ийди. — Бистин' политищилер ончозы дырытык кийимдю дьюрүп дъат, ол дъан'ысла бойы керегинде кичееп дъат. Ол бистин' партияда учурашкан кижи. Дье фронтто чын керек дъаан. **Бистин'** ороонго калдьу дьууларда тын' туружарга база узак болор. — Унчукпай турала кошты: — Биске, Сергей, сёслө дё, мылтыкту да тартыжарга келижер. Комсомолдын' тоозынын' тётринги юлюзин фронтко ииер (мобилизововать эдер) деген ЦК-нын' постановлениеин (тургусканын) билерин' бе? Менин' сагыжымда, Сергей, бис мында узак тудунып болбозыбыс.

Сережа оны угуп, онын' юнинде кандыйда ноталарды (юндерди) кайтай берип, уғып турды.

Онын' кара, чыгыла дъаркындалып турған көстөри, оны кезе көрүп турды.

Сережа энделип, арайла онын' көстөри сран'ай, кюсюк ошкош, ондо ончозы кюскюленип көрүніп дъат деп, айдып ийбеди, дье ёйинде токтодынды.

Рита чаганактанып көдюрилип келди.

— Сенин' кол мылтыгын' кайда?

Сергей эби дьюк, куру курын сыймап салды.

— Деревнеде кулактардын' шайказы блаап алган.

Рита колын гимнастерказынын' карманына сугала, дъалтырап турған браунинг чыгарып келди.

— Туку ол дубты көрүп турун' ба, Сергей? — деп, ол мылтыгыла дыирме беш алтам кирелю дьердө турған, бастыра бойы картай аттырап салган тён'ешти көргюсти. Онон' колын көзине тен'деп көдюреле бирде шыкабай, адып ииди. Кодорылган чёбирге тёгюле берди.

— Көрүп турун' ба? — деп, ол дъарадып айдала, база ла катап адып ииди.

Базала чёбре ёлён'гө шылырай берди.

— Ме, — деп Сергейге кол мылтыгын берип дъада, Рита каткырып айтты, — сен канайда адып дъатканын'ды көрёрибис.

Сережа юч катап атканынан' бирюзин дъазып ииди. Рита кюлюмзиренип турды.

— Мен сени онон' коомой адар болорын' деп бодогом.

Кол мылтыгын дьерге салала, ёлён'гө дъада берди. Ткань гимнастерказын ёткюре онын' тын' тёжи билдирип турды.

— Сергей бери кел — деп, ол арайын айтты.

— Сергей ого дьууктап дыылып алды.

— Тен'ерини көрүп турун' ба? Ол кёк. Сенин' көзин' дезе

ондый ок. Онызы дъакшы эмес. Сенин' кёзин' боро, болот ошкош болорго керек. Кёги — кандый да, ёткюре дъажын'кай.

Сакыбас дъанынан', онын' сары чачту бажын ала койып, эрдинен' бактыра окчоп ийди.

Эки ай ётти.

Кюс дъедип келди.

Тюн агаштардын' кара вуалин (дъука иргилдьизин) курчап, билдирибезинен' дъедип келди. Дивизиянын' штабынын' телеграфистти «морзе» токылдаган табыш чачып турган апараттын' юсти дъаар эн'чейип алган, сабарлардын' алдынан', чичке дыланый чыгып турган, лентаны тудуп турды. Ол точкаларга база тирелерле темдектеп бичип алганынан' бланкага эрмек — фразалар бичип алып турды:

«1-кы начштадивка, копиязы Шепетовко городтын' предревкомына. Бу телеграмманы алган кийнинде, он частын' бажында городто бастыра учрежденияларды эвакуироватьт этсин (кёчюрзин) деп, приказ берип турум. Городто батальон артырып салзын, ол боевой (дъуу) участакны командовать эдип (баштап) турган №-ский полктын' командиригин' распоряжениеине коожулзын. Штадив, подив, бастыра военный учреждениелер станция Баранчев дъаар дылып алзын. Бюдюргенин начдивке дьетирзин.

Колсалганы».

Он минуттын' бажында городтын' табыжы дъок ороомдорыла ацетиленовый фонарьдын' кёстёриле дъалтырап, мотоцикlet шургудып ман'татты. Тыныжын мыжылдадып түрэвкомын' воротазынын' дъанына токтой тошти. Мотоциклист телеграммазын предревком Долинникка берди. Улус дьююриже бердилер. Ан'ылу рота стройго выстраивать эдилип (тургузылып) турды. Бир час ёткёндө городтын' ичинче, ревкомын' дъёёжэзин (имуществозын) тарткан повозкалар калырап турса берди. Поздольский вокзалда вагондорго грузиться эдилип турды.

Сережа, телеграммды угуп алала мотоциклисти ээчий чыгарып дьююрди.

— Нёкёр, слерле кожо станцияга баарга кем дъок по? — деп, ол шоферден' сурады.

— Кийнине отур, дъан'ыс бек тудун.

Составка колбоштырып салган вагондордон' он алтам кирелию дьеңде Сережа Ританын' дъарындарын ала койоло сюреен баалу, ондый баа дъок баалу нениде дъоголтып дъатканый биллип, шымыранды:

— Эзен болзын, Рита, менин' баалу нёкёрим! Бис база да туштажарыбыс, дъан'ыс сен мени ундуба.

Ол эмле ыйлай бергедий билинип турды. Баарга керек болгон. База эрмектенер кючи дъок бололо, ол онын' колдорын ачыда былча тудуп ийди.

Эртен тура город ла вокзал ээн, ёскюс тужунда келди. Учундагы поездтин' паровозы эзендешкендий кююлеп божодылар, станциянын' ары дъанында, дъолдын' эки дъандай городко артырып салган батальоннын' кору кындызы (цепи) дъадып алды.

Агаштарды тас артырып, сары дъалбырактар тёгюлип турды. Салкын дъуурылып калган дъалбырактарды алып дъолло арайын тоголодып турды.

Сережа красноармейский шинель кийип алган, бастыра бойы патронду кеден сумкаларла курчанып алган, он кирелю красноармеецтерле сахарный заводтын' дъанында дъолдын' белтирин кетеп турдылар. Поляктарды сакып тургандар.

Автоном Петрович бойынын' айылдажы — Герасим Леонтьевичке барып эжигин токулдатты. Онызы кийингелек эжиктен' чыгара кёрюп ииди.

— Не боло берди?

Кечире барып дъаткан красноармеецтер дъаар кёргюзин, Автоном Петрович надызына кёзин дъумуп ииди.

— Барып дъадылар.

Герасим Леонтьевич ого удура, кунукчылу кёрди:

— Поляктардын' знактары кандый болуп турганын, слер билеригер бе?

— Дъан'ыс башту кангерे ошкош эди.

— Кайдан' таап алатан?

Автоном Петрович ачынчылу дыткезин тырманды.

— Олорго кем дъок — деп, бир канча сананала, ол айтты, — туруп алып дьюре берер. Сен дезе, мында дъан'ы дъан'га кайнада эптежетенин сананып, бажын'ды оот.

Тым турган табышты бузуп пулемет таркырада табыштана берди. Вокзалдын' дъанында сакыбас дъанынан' паровоз кююлей берди, онон' орудиенин' уур табыжы кююлей берди. Онто-гон аясту шуулап, ёрё тен'ери дъаар, бийик, уур снаряд кейди ёрюмдеп, чыгып турды. Заводтын' ары дъанындагы дъолго тюжюп, дъолдын' дъанындагы агаштарды боро ышла алып ииди. Ороомлю, минут тоозынала кая кёрюп бирде неме айтпай, кебин соодып алган красноармеецтердин' цептери барып турды. Сережканын' дъаагынча кёстин' дъажызын' арай соок, алмас ошкош тамчызы тоголено берди. Ол онын' изин тюрген арчып ииеле, нёкёрлөри дъаар кая кёрди. Дъок, кем де кёрбёгэн.

Сережала коштой — бийик сынду бойы каткак, агаш дъаар заводтон — Антек Клопотовский барып дъатты. Онын' сабарлары мылтыгынын' мажызында. Антек кеби соок, санаракап калган. Онын' кёстёри — Сережканын' кёргёнине туштажып дъат, Антек бойынын' ичинде шююлтезин билдиртип дъат...

— Бистин' улусты истегилеер, анчадала, менийин. «Поляк, польский легиондордон' туура барып дъат» дежер. Ёбёгэнди лесопилкадан' чыгара сюрюп салып, ого камчынан' уруп бергилеер. Мен ёбёгёнгэ, биске кожо барзын деп айткам, дье адам, билезин таштап баарарга кюч алышып болбоды! Эх, кёrmёстэр, олор-

ло капшагай тартыжатан болзо! — деп, Антек көзине тюжюп отурган красноармейский шлемын — чугулду, тюзедип салды.

Эзен болзын, балкашту, дъарааш эмес тураларлу, чодыр шосселио — төрөл городым! Эзен болзын, дъуук улустарым, эзен болзын, Валя, эзен болзын, подпольеге дьюре берген нёкёрлёр! Ескё, ёчтю, кижи кююнин көрбөс акполяктардын' легиондоры келип дьат.

Красноармеецтерди, мазутла ёткюре ышталып калган чамчалу — деповский ишмекчилер — кунукчылду кёрип, узадып турдайлар.

— Бис база да келерибис, нёкёрлёр! — деп, Сережа дьюрек-сип кыйыгырды.

СЕГИЗИНЧИ БАЖАЛЫК.

Тан' дъарып алдындагы ышта — суу боромтык дъалтырап дьатты; дъаказындагы сай таштарга шылырап турды. Дъаказынан' ары ортозындагы суу — тымык, онын' агып турганы билдирбей, ён'и дезе боро, дъалтырап тураг. Ортозы каран'уй, энчю дъок, кыймыктап, кёскё, тёмён мен'деп тургандый кёрюнип тураг. Дъарааш, дъаан суу. Бу мыны бойынын' «Дъарааш Днепр» деп бичигинде Гоголь бичиген. Суунын' он' дъанында — кадалгак бийик дъарат тюжюп дьат. Ол Днепрдын' юстине кыр болуп кадалып калган, сран'айла ичкерилеп келип дъадала, сүудын, дъайылганына дъедип токтогондый. Алты дъанындагы сол дъаказы — тас кумак. Ол кумакты Днепр дъаскыда киреле, онын' кийининде, ойто дъарадына дъетире тартылганда артырып дьат.

Сүудын' дъанында, дъерге көмюнип алган окопада — бежю, курч эмес тумчукту «Максимкага» нак дъадып алгандар. Онызы 7-чи стрелковый дивизиянын' озочыл «секреди». Суу дъаар баштанып алган пулеметтын' дъанында Сережа Брузжак кабырга-зында дьатты.

Кече, токтобой турган тартыжууга кючи чыгып калган поляктардын' артиллериязынын' сюреен шурганду одына, Киевти сдавать эдип салгандар. Он' дъаказына кечип алдылар. Тынын алып, лаптанип алдылар. Поляктардын', онон' ары, Днепрдын' ары дъанына баар, аргазы дъок.

Дье, отступление (кайра тескерилегени), кёп улус ёлгени, учында Кийевти ёштигө блааттырганы — боецтерге тын' угур билдириди, дъетинчи дивизия курчудан' сюреен геройский чыгып алды, агаштар аразыла келип, учында Малин станциянын' дъанында темир дъолго чыгып алала, станцияда турган польский частыттарды — кююн кайрал дъок сибирип, Киев дъаар дъолды дъайладып, олорды агаш ортозы дъаар сюрюп салдылар.

Эмди качан, дъарааш — город берилип калганда, кызылчерь-чилдердин' сагыжы каран'уй болды.

Поляктар, кызылдардын' частытарын Дарницаадан' чыгарып, темир дъол мостозынын' сол дъаказындагы, — дъаан эмес плацтармды алып алдылар.

Дье онон' ары баарына, бойлорынын' бастыра кючтерин салгылап та тургулаза, кайралы дьок контратакага табарып, болунып албай турдылар.

Сережа суудын' канайда ағып турганын кёрюп, ёткён күндерди сананбаска болбос болды.

Кече тал тюште, сюреен дъалтаныш дъогынан', белополяктардын' контратаказына учуралан; кече ок, сагалы дьок легионло эн' ле баштап, тёш-тёшкө табарышкан. Ол Сережканын', юсти орто, сран'ай юлдю ошкош Французский узун дыдалу мылтыгын уулап алган. Койон калыгандый нениде кыйгырып, дьююрип дъатты. Сережа онын' калдук кёзин секунданын' бирле бёлюгинде кёрди. База кёс дьюмары болголокто Сережка, поляктин' дыыдазына, дыыдазынын' учыла согуп ийди. Дъалтыркай французский дыыда туура таштала берди.

Поляк дыыгыла берди.

Сергейдин' колы тыркырабады. Дъалакай, эркемдилью сююр, нады болотонын тын'ыдарын билер ол, Сережа ол база тартыжатанын, база да ёлтюрерин билип турды. Ол чугулчы калдук уул эмес, кату кижи де эмес, дье ол, тёрёл республиказынын' юсти орто, телекей юстинин' дымекчилерине мекеледип салган, сран'ай ёштёштирип салган солдаттар сран'ай ан'зу табарып келгенин билип дъат.

Ол, Сергей, качан кижи — кижини ёлтюрбес кюн дъууктап келеринин' учун ёлтюрип дъат.

Дъардынан' Парамонов тартып дъат:

— Баралы, Сергей, удабас бисти танып, билгилеп салгылаар.

Павел Корчагин бойынын' тёрёл ороонынча — тачанкалу, орудиенин' передогында, боро ён'дю, кулагын кестирип салган этту дьюргени бир дыыл боло берди. Дъаанап чыдады. Қыйында ла шырада ёсти.

Үүр патроннын' сумкаларыла кан чыкканча ёйкөп салган терези — дыазылып келди, мылтыктын' кату кайыжы ёйгөн кату сёёл сорбу дьюголбой турды.

Ол дыылда, Павел кёп коркушту неме кёргөн. База ол ошкош, сран'ай кийими дыыртык, дылан'аш, дье бойынын' классынын' дыан'ы учун качанда ёчпес дъалбышту тартыжууга кызып калган, мун'дар тоолу ёскё боецтерле кожо, бойынын' тёрёл ороонын—дьою ары-бери ёткён, шуурганнын' экиле катап айрылган.

Баштапкы катап кабыргазына шыркаладып, экинчизин — соок февральдын' дырмезинчи күнинде — дыапшынчаак изютифтан' ооруган.

Бийттю тиф 12-чи армиянын' полктарынын' ла дивизияларынын' рядын — польский пулеметтон' тын' кырган.

Армия сран'ай элбек дьеरге, сран'ай Украинанын' тюндюк дыанын кечире дыайылып, поляктардын' онон' ары ичкерилеерин туюктап турды.

Дьюкле дъазылып алала, Павел бойынын' часттына барды.

Полк эмди Фронтовка деп станциянын' дъанында Қазатинан' Умань дъаар барып дъаткан веткала (тудынып турды) позиция тудуп турды.

Агаш ортозында станция. Вокзалдын' дъаан эмес туразы, оны айландыра, дъурт улус таштап дьюре берген, оодылып калган турачактар тургылады. Бу дьерде дъадарга болбос боло берди. Ючинчи дылын — дъуулар бирде дъоголып, бирде ойто боло берип турар болды. Ол ёйгө Фронтовка кемди көрбөгөн деер!

База ла катап дъаан тюймееңдер башталып турды. Качан 12-чи армия, ол ёйдё тын' саяк боло берген, бир кезек дезорганизованый, польский армиянын' албанду ичкерилегенине, Киев дъаар барып дъадарда, пролетарский республика дезе калай берген белополяктарга, кайралы дъок согулта белетеп турды.

Ураак Тюндюк Қавказтан', сран'ай тын' походло, тартыжуда, военный историяда ого демдек тапас, омок, кызып, таскап калган 1-кы конный черюдин' дивизиязы — Украина дъаар (перебрасываться) эдилип ёткюрилип турды. Тёртинчи, алтынчы, он биринчи ле он тёртинчи кавалерийский дивизиялар бирюзи-бирюзин, ээчий-теечий Уман районына дъууктап, бистин' фронтыбыстын' кийнине (тылына) кептей дъуулып, калганчы дъуга барып дъадып, дъолой, дъолдон' маңновский банданы сибирип келгиледи.

Он алты дъарым мун' юлдю, он алты дъарым мун' чёлдин' корон соогына быжып калган боецтер (черючилер).

Қызылдардын' бийик командованиеи зе тюштюк-күнбадыш фронттын' командованиеи зи, бу белетелип турган решающий согулта — пилсудчиктерле тил дъедип калбазын, сюреен кичеген. Ол конный массанын' группировказын республика ла фронттордын' штабы чебер корулаган.

Уманский участкада ийделю активный тартыжуулар — токтодылган. Москвадан' — Харьковто фронттын' штабына, юзюги дъок эмиктерле токулдадып турды, онон' ары 14-чи ле 12-чи армиянын' штабтарына. Телеграфтын' чичкечек ленталарында «морзяктарды» мындый учурлу приказтарын чокумдадып турды.

«Поляктарга — конный армиянын' дъуулып турганын билдирилес керек». Активный тартыжуулар болупта турган болзо, дъан'ысла, поляктардын' ичкерилеп турганы, буденновский конницизы тартыжууга тартып алар коркуду эдип турган дьерде болуп турган.

От, сары дъалбыштарыла дъалбырап турды. Ыш кюрен' тегериктерле мыйрын' дап, ёрё кёдюрюлип, барып дъатты — Томонок ышты сююбей дъат; ол тюрген, ройло, тюрген, токыназы дъок учуп турдылар. Отты айландыра боецтер веердий — тегерийте дъаткылап алды. Олордын' дъюстерин, дъес ён'дю дъалбыштарыла дъаркындалтып, дъарыдып турды.

Оттын' дъанында, кёгүлтиrim ён'дю күлде алгыйлар изидип тургылады.

Олордын' ичинде суу кёбюктенип дъат. Қюйип дъаткан тоормоштын' алдынча, билдирбезинен' күйөп барган дъалбыш — кемнин' де быдышыраш чачын дъалай согуп ийди. Баш кёдюрилип келеле, дъаратпай кимиреди:

— Тыфу, чорт!

Айландыра каткырыжа бердилер. Дъажы дъаанай берген, сүконный гимнастеркалу, кайчылап салган азу сагалду красноармеец, от дъаар мылтыгынын' ичин дъан'ыла кёрюп ийеле, дъоон юниле айтты:

— Бу уул наукага кире берген, отты да сеспей дъат.

— Сен, Корчагин, ондо нени кычырып алдын' биске айдын берзен'.

Дъиит красноармеец, күйөп куйкалана берген чачын сыймай тудуп, кюлюмзиренип турды.

— Чыила, сюреен дъакшы книжка, нёкёр Андрощук. Оны алып кычырала, сран'ай айрылып болбой дъадым.

Корчагинга коштой отурган дъиит уул, подсумканын' кайыжын кичеемельдю кёктөп отура, кендир учукты кезе тиштеп турала, дылбиркеп сурады:

— Ондо кем керегинде бичип дъат? — Онын' кийининде, шлемына ийнени кадап, учугын тюрюп, кожуп айтты: сююш керегинде болзо, сюреен дылбиркеп турум.

Ончозы дъаан каткырышты. Матвейчук бойынын' ёжикила кайчылаган бажын кёдюрип келеле, дылбын' душ кёзин, кирелеп, сыкыта кёрюп, дъиит уул дъаар айтты:

— Не, сююжетени — дъакшы неме, Середа. Сен дъараши уул, сран'ай дыруук! Кайдала барзабыс, сени кёргөн кыстар, қаблуктарыла дъастыра баскылап дъат. Дье сенде, эмешле келишпези бар тумчугын' беш акчадый. Дье оны, кем дъок тюзедип алар. Тумчуктын' бажына он фунттын' Новицкийдийин¹ илип салза, бир тюнге — тёмён тюжюре тартып салар.

Каткыдан' — пулеметный тачанкаларга буулап салган аттар, юшкиргилеп ийди.

Середа дъалку бурулып ийди.

— Керек дъаражында эмес, алгыйда — деп, бойынын' мандайына омок согынды. — Сенин' тилин' чалканчактый, бойын' дезе, балданын' юстине балда, кулактарын' дезе, соок.

Кабыжа берерге белен нёкёрлёрди отделенный Татаринов айрыды.

— Дье, дье, уулдар, не керек тиштежетен? Укгадый неме болзо, Корчагин кычырып берзин.

— Кычыр Павлуша, кычыр! — деп, кажыла дъанынан' юнденилер.

— Корчагин от дъаар ээрди дылдыра тартып алып, онын' юстине отурала, тизезине дъаан эмес калын' книгины дайып алды.

— Бу книга, нёкёрлёр, «Овод» деп адалып дъат. Мен оны

¹ Новицкийдий кол гранат, 4 кг. бескелю, эмик чедендерди оодотон.

батальенный военкомынан алдым. Бу книжка меге сюреен действовать эдип дъят. Слер тым отураг болзогор, — кычырарым.

— Сойло! Не бар, ондо! Бирде кижи чаптык этпес.

Качан оттыц' дъанына комиссар ла полктын' командиры нёкёр Пузыревский билдирибезинен' дьортып келерде, ол, кычырып турганы дъаар он бир эжер кезе кёстөп алган кёстёрди, кёрюп алды.

Пузыревский бажын комиссар дъаар бурала, группа дъаар колыла улап кёргости.

Полктын' разветказынын' дъарымы бу. Менин' ондо сыран'ай төрт комсомолец бар, дье кажызыла — дъакшы боеке турып дъят.

Ол кычырып турганын, туку ол дезе, экинчизи, кёрюп турун' ба? — кёзи сыран'ай бёрючектин' кёзи ошкош, — ол Корчагин ла Жаркий. Олор настьылар. Олордын' ортозында кюнюркеш ёчпей дъят. Алдында Корчагин менде эн' баштамы разведчик болгаси. Эмди ондо сюреен дъалтанчылу конкурент. Дье, эмди кёрзэн', билдирибезинен' полит иш ёткюрип дъадылар, тоомчызы сюреен дъаан. Олорго дъакшы сёс таап айдып салган «дъиит гвардия».

— Ол разведканын' (кайучынын') политругы кычырып дъят па? — деп комиссар сурады.

— Дьюк. Политрук Крамер.

Пузыревский адын ичкери бастырып ииди.

— Эзен нёкёрлөр! — деп, ол тын' айтты.

Ончозы бурулып келдилер. Командир адынан' дъен'ил тюжюре калып келеле отыргандарга базып келди.

— Дылынып туругар ба, настьылар? — деп, ол дъаан кюлюмзиренип каткырды, онын' эмеш чылчык калка кёстю, омок дьюзи, катузын дъоголтып ииди.

Командирды кюндюлю, сыран'ай дъакшы нёкёри чилеп уткуп алдылар. Военком онон' ары дъортторго ат юстинде артты.

Пузыревский, маузерлу кабурын кийин дъаар эдип ийеле, Корчагинга коштой ээрдин' дъанына отурып алала, айтты:

— Тан'кылайлы ба? Менде дъакшы тан'кы табыла берди. Папирозын камызып алала, ол комиссар дъаар айтты:

— Сен, Доронин, дьорт, мен мында артарым. Штабта керек болгожын, тил дьетиригер.

Качан Доронин дьюре берерде, Пузыревский Корчагин дъаар бурулып айтты:

— Онон' ары кычыр, мен база угайын.

Калганчы странициаларын кычырып божойло, Павел книгазын тизезинин' юстюне салала, санааркап калган, дъалбыш дъаар кёрюп отурды.

Бир канча минутка бирюзиде сёс айтпады. Ончозы Оводтын' шыралу ёлгёнине ачурканып турды.

Пузыревский папирозыла ыжын буркурадып, шююлтелерин айдарын сакып отурды.

— Уур история, — деп тымыкты Середа юзюп ииди. — Дьердин' юстюонде ондый улус бар туры. Тегинде кижи чыдан

болбос эди, дье идея учун барганда, оныла ончозы болуп барып дьат.

Ол билдире дьюрексиреп, куучындап турды. Книга ого дъаан, терен' шююлте эткен.

Андрюша Фомичев — Белый Церкве деп дъердин' сапожный подмастерьези — чугулду кыйгырып ииди:

— Менин' колымга ксендз кирген болзо, мен ол шилеемирди, кресле тижин, оозын оодып тургуга божодор эдим!

Андрощук, алгыйды агашла отко дъууктада ийделе, бюдюмчилю кыйгырды:

— Не керегинде ёлюп турганын'ды билип турган болzon', керек башка. Ол тужунда кижиде кюч те бар боло берер. Сен чындык учун туруп турган болzon', кыялтазы дъогынаң' чыдамалду ёлёргэ керек. Онон' геройство до боло берер. Мен бир уулчакты билгем. Порайка деп адап туратан. Оны Одессада актар курчап аларда, каныкканыла, сран'ай бир взводтын' юсти орто барган. Оны дыдала саярга дъеткелекте, ол бойынын' бүдүнин' алдына гранатты таштап ийген. Бойы да ооктоло юзюлип чачыла берген, айландыра актарды да чого дыыккылап салған. Оны тыштынан' кёрзён' неге де дъарабагадый. Ол керегинде бир де кижи книга бичибей дъат, бичиирге керектю эди. Бистердин' ортобыста кёп знаменитый улустар бар.

Калбакла алгыйын булгайла, эрдин чёйюп калбакта чайын амзап кёрёлө, онон' ары куучындады:

— Ийт те ёлюми болов. Кирелю ёлюмде, кюнджу дъок. Качан бис Изыславльдын' дъанында дъуулажып турарбыста, город князьтар тужунда тудулган озогы город. Горынь деп суунын' дъаказында. Ондо сран'ай кирип болбос шибее ошкош — польский костел бар. Дье бис ого кире конгоныбыс. Цепле ажып, дъерлерле барып дъадыбыс. Бистин' он' дъанындагы флангты латыштар тудуп тургылаган. Бис шоссеге чыгара дъюгюрюп келле — кёрзёбис, бир садтын' дъанында ээрлю, чеденге буулап салған юч ат туруп дъат.

Дье, бис, полячишканарды ёлтюрип салар болбойыс деп сана-нып турубыс. Бис он кирелю улус, аградага кире кондыбыс. Ал-дында, маузерлю латыш кижи ротанын' командиры барып дъат.

Турага дъедип келдибис, эжик ачык, бис кире кондыбыс. Поляктар болов дегенибис, ойто кайра болуп калды. Ондо бойыбыстын' раз'езд кылынгылап турган эмтири. Олор бистен' озо кире конгондор. Кёрзёбис, мында торт негеде дъарабас неме болуп дъат. Факт кёс алдында: юй кишини электегилеп дъат. Ондо польский офицеричек дъаткан болыптыр. Олор дезе, онын' юйин дъерге дыыккылап алыптыр. Латыш онын' ончозын кёрюп алала, бойынын' тилиле нениде кыйыгырып ииди. Ол ючюди туткан дъерде, тышкary чыгара сюортей бердилер. Бис орус улус экюле болгоныбыс, артканы дезе, юзе латыштар. Командирдын' ёбекэзи Бредис. Мен олордын' тилин билбесте болзом, дье керек дъарт, дъок эдип салгылаар. Ол латыштар тын' улус, отук ташукту. Олор баягыларды таш конюшнянын' дъанына экелгиледи.

Амба, дъартла согуп ийгилеер болор деп бодоп турум. Ол тудуп алгандардан' бирюзи дъаан сёёктю кижи, дьюзи кирпич сурап дъат, колго кирбей, тудужуп дъат. Дъетинчи юйеге дъетире эн'ип дъат. Кадыт учун стенеге тургузарга ба дийт! Ёскёллери база божотсын деп дъайнап сурагылап дъат.

Онын' ончозынан', менин' эдиме соок дъайыла берди. Мен Бредиске дьююрип келеле, айдып дъадым: «Нёкёр комроты, олорды трибунал суттазын. Сен олордын' канына колын'ды не уймитан? Городто дьуу токтоголок, бис дезе мында буларла чот эдип дъадыбыс». Ол мен дъаар бурулып келерде, мен бойымнын' айткан сёстёrimdi кыскана бердим. Онын' кёстёри сран'ай бардын' кёстёриндий. Маузерин менин' тижиме уулады. Дъети дыл дъуулажып дьюргем, дье коомой болды, аайым тапай калыптырым. Кёрзём, аайына чыкпай ёлтюрип ийер. Ол мен дъаар орустап кыйгырып ииди. Оны дьюокле аайлаарын': «Мааны канла будулган, булар дезе — бастыра армияга уят. Бандит ёлюмиле тэллётэн».

Мен чыдап туруп болбодым, чеденнен' ороомго чыгара дьююрдим, кийин дъанымда мылтык адылды. Дъарт деп санандым. Качан цепке баарыбыста, город бистин' болды. Керек ондый боло берди. Улус ийт ёлюмиле ёлгёндөр. Раз'ездтин' улустары, биске Мелитопольдын' дъанында кожулган улустан' болгон. Махнодо, алдында кандыла дьюзюн-базын улус бар болгон.

Алгыйын будынын' дъанына тургузала, Андрощук калашту кантыргазын чечти.

— Ондый дъамандар бистин' ортобыста булгалар. Ончозын кёрюп болбозын'. База революция учун кичеенип турган ошкош. Олордон' улам ончозынын' дъаман ады чыгып дъат. Кёрөргө уур болгон.

Эмдиге дъетире ундуp болбозым, — деп чайын ичип дъада куучынынын' учына чыкты.

Конный разведка дъан'ысла орой тюнде уюктады. Уюктап дъаткан Середа тумчугыла дьюзюн-базын юн чыгарып турды. Бажын ээрдин' юстине салып алган Пузыревский уюктап дъатты. Политрук Крамер, записной книжказына нени де бичип турды.

Эртенги кюнде, разведкадан' дъанып келеле, Павел, адын агаштан' буулап салып, дъан'ыла чайын ичип божогон Крамерди бойы дъаар кычырып алды:

— Уксан', политрук, сен мындык керекти кандый деп кёрөрин': мен баштапкы конный дъаар кёчёргө турум. Олордын' алдындагы керектери кызу. Олор ол кирелю гулять эдерге дъуулган эмес болбой? Биске дезе, бу мында дъан'ысла дъерде тургадый болор.

Крамер ого кайкап кёрди.

— Канайып-анайып кёчётен? Сеге Кызыл черю кино бо? Ол неге дъараар? Бис ончобыс бир частытан' база бир частька кёчүп турзабыс, керегибис дъаранбай кайтсын!

— Кайда да дъуулашса, тюн'ей эмес пе? — деп, Павел Кра-

мердин' эрмегин юзюп ийди. — Мында да, ондо до. Мен кийи-ни (тыл) дъаар дезертировать этпей дъадым.

Крамер сыран'ай дъёспинбеди:

— Сенийче, дисциплина не? Сенде, Павел, ончозы ордында, дье анархия кереги сенде бар болуп дъат. Сагышка киргенче ле эдип тураг. Партия ла комсомол темир дисциплинада туруп дъат. Партия ончозынан' бийик. Кажыла кижи, онын' болойын деп санаңган дъеринде болбос, ол керектю болуп турган дъерде бolor учурлу. Сеге кёчюш керегинде Пузыревский отказ эткен, точка.

Бийик, чичке сынду, сары дьюстю Крамер, чугулданганынан' дъёдилдей берди. Типографский корголдын тозыны, ёкпёзине бек отуруп калган, онын' дъаагында кадык эмес кан кызырып тураг болды.

Качан Крамердын' ёкпёзи ёчё берерде, Павел дъаан юнденбей, дье тын' айдып салды:

— Онызы ончозы чын, дье буденовецтерге мен дьюре бере-рим — онзы дъарт.

Эртенги күн эн'ирде, Павел оттын' дъанында дъок болды.

Коштой дъаткан деревнечекте, тён'нин' юстиндө, школдын' дъанында конниктер дъаан кругка дъуулып алгандар фуражка-зын сран'ай дъиткезине тюжире кийип алала, бойы тачанканын' кийин дъанына отурып алган, дъаан сынду буденовец чурана тартып турды. Онын' чураназы — такттан' дъастыгып, дъаан та-быштанып турды. Кругтын' ичинде дезе, элбек кызыл галифелю чыйрак кавалерист — сран'ай сагыш дъок гопактан' айланыжып, бийелеп турды.

Тачанканын' ла коштой турган чеденнин' юстине, дъилбирке-ген кыстар ла анда дъурттын' уулдары; олордын' деревнезине дъан'ыла кирип келген, кавалерийский бригаданын' чыйрак бийе-чилирин кёрюп турғылады.

— Бийелеле, Топтало! Дъерди ныкыла! Эх, салла, карындаш! Чураначы, от бер!

Дье чураначынын' такаалардыда ээп ийгедий сабарлары, кла-виштарла боду дъорип турдылар.

— Махно, Кулябка Афанасийды дъок эдип салган, — деп күнгө кюйип калган кавалерист, оны кысканып айтты, — бащапкы статьянын' чураначызы болгон. Эскадрондо он' флангта барып дъадатан. Уулды ачу. Сюреен дъакшы боец болгон, эн' дъакшы чураначы.

Кругта Павел турды. Учындағы сёстёрди угала, ол тачанка дъаар ёдип алыш, колдорын меҳтиң юстине салып ийди. Чурана токтой берди.

— Сеге не керек? — деп чураначы кёзин кыя кёрди.

Топтало токтой берди. Айландыра дъаратпаган аайлу юндер угулды:

— Ондо не боло берди? Не чаптык эдип турун?

Павел чурананын' кайыжы дъаар колын сунды:

— Кайда, эмеш ойнойын.

Буденовец, кююни дъок кайышты дъардынан' чечип, таныш эмес кызыл черючи дъаар бүдүмчизи дъок кёрюп турды.

Павел юренип калган кылыгыла чурананы тизезине салып алды. Тыйрын'даган чурананын' кёригин веердий чёиип, переборло, юзюктелдире, чурананын' бастыра кейиле ойноп берди:

Эх яблочко,
Кайдар толонодын'
Губчекке сен кирзен',
Ойто бурулбазын',

Топтало таныш юнди ала койды. Сран'ай күш чылап, колдорын дъан'ып ийеле, сран'ай күш чылап колдорын талбайтып ийеле, аайы дъок крендельдер эдип, бойын, кончына, дыткезине, ман'дайына омок согуп, кругла айланып, таманына алаканыла чабынып, учында, ачык оозын алаканла согуп бийиелеп турды.

Чурана дезе бойынын' омок, калан'ылу ритмыла там тын'ыдып, Топтало сран'ай болчок немедий, буттарын ташталтып; тынарыстап, кругла айлана берди.

— Их, ах, их, ах!

1920 дылда июньынын' 5-чи кюнинде, бир канча кыска тын' тартыжулардын' кийининде, Буденныйдын' 1-кы Атту черюзи, 3-чи ле 4-чи польский черюдин' бириккенинен—польский фронтты юзеле, онын' дъолын буудактап турган генерал Савицкийдин' кавалерийский бригадазын чачала, Ружин дъаар ичкериледи.

Польский Командование, ол тутактарын төзедерге, тыркыраакту тюргениле — ударный группа тёздөди. Тартыжу болуп турган дьерге,, Погребище станциянын' платформазынан', дъан'ыла тюжюрип алган беш бронированный гусениц-танкта мендедип келип дьатты.

Дье Атту черю согулта береге белетенип турган Зарудницаны айландыра ёдёлө польский черюнин' тылында болды.

1-кы Атту черюни истеп, генерал Корницкийдин' кавалерийский дивизиязы истешти. Ого 1-кы Атту черюнин' тылына согулта берзин деп, дъакылта берилиген, польский командованиеин' сагыжында, ол поляктардын' тылынын' эн' учуры дъаан стратегический пункты — Казатин дъаар албадана деп болгон. Дье ондый болгоны, поляктардын' аялгазын дъарандырбады. Дье олор экинчи кюнинде, фронтында юзюкти дъамачылап та алгандар болзо, Конный армиянын' кийининде фронтты тудужада берген болзо, дье олордын' тылында дъаан кючтю, ўштюнин' тыловой базазын чачып, Кийевский группа, поляктардын' юсти орто баар, конный коллектив бар болгон. Бойынын' ичкерилеп барып дьаткан дъолында, конный дивизиялар поляктардын' тескерилеер дъолдорын туюктап, дъаан эмес темир дъолдын' кюрлериин оодуп, темир дъолдорды бузуп турдылар.

Олдього киргендерден, Житомирде армиянын' штабы турга-

нын билип алала, ондо чынла керек тезе, фронттын' штабы болгон, Конныйдын' командарамы эн' учурлу темир дъолдордын' узелдерин ле административный центр болуп турган Житомир ле Бердичевти алып аларга сананып алды. Июньнын' дьетинчи күнинде тан' дъарып туарда, Житомир дъаар 4-чи кавалерийский дивизия шургудып дъатты.

Эскадрондордын' бирюзинде ёлгён Кулябконын' ордына, он' дъанындагы флангта — Корчагин ман'тадып дъатты. Ол эскадронго, ол ондай сюреен тын' чураначыны божотпос кюондериле — боецтердин' коллективный сурагыла алынган.

Житомирдин' дъанында — веерле дъайыла бердилер, юлдулери кюннин' дъаркынына мён'юндий дъалтыража берди.

Дьер онтой берди, аттардын' тыныжы тын'ып, боецтер юзен'илерин чёйё дееп ийдилер.

Аттын' алдындагы дьер — тюрген-тюрген ёдюп турды. Садтарлу дъаан город, дивизияга удура тюрген келип дъатты. Баштапкы садты ёдё кондылар, центрге кирип келдилер, коркушту, сран'ай ёлюм ошкош, «даешь!» деп кыйги, кейди дъан'ыландырып турды.

Сагыжы чыга берген поляктар, удурлашпай да тургандый болды. Дьеринде турган гарнизон — базылып калган.

Аттын' мойнына дъада тюжюп алган Корчагин, ман'тадып дъатты. Коштой чичке бутту, кара атту — Топтало барып дъатты.

Павелдин' көзинче, кайралы дъок талайғаныла, омок будено-век дъардынан' мылтыгын аларга дьеткелек легионердин' бажын кезе чаап ийди!

Мостовойдын' тажына — такалаган туйгактар, токылдаган табышту келип тийдилер. Кенетийн, дъолдын' белтиринде — пулемет, сран'ай дъолдын' ортозында, ого кёк мундир кийген, төрт толыкту конфедераткалу юч кижи эн'чайип алган. Төртинчилийнде алтын дыыландый-учук салынган, ман'тадып келип дъаткандарды кёрюп алала, маузерлю колын ичкери улай тудуп ийди.

Топтало, ла Павел аттарынын' оозын тартып болбой, сран'ай ёлюмнин' юсти орто, чике пулемет дъаар шургуттылар. Офицер Корчагиндең јадып ийди... Дъастыра... Ок онын' дъаагынын' дъанынча, кучыяк кеберлю ёткюре шуулай берди, аттын' тёжине тюртюрген поручик бажыла таштарга согула дыыгылала, бутта тартпай, дъада берди. Ол ла секундада, ан'зу, калтырак мен'деп, пулемет адып тура берди. Топтало кара адыла каттай, он кирелю сары адаруга чактырып, дыыгыла берди.

Павелдин' ады карайлап чыгала, юркюгенине бышкырып, юстиндең седогын дыыкпай, дыыгыла берген улусты ажыра калыла, сран'ай пулеметтүн' дъанындагы улустын' юсти орто апарды, юлду дъалкындый, кейде кёдюрилип келеле, кёк квадрат фуражкага кадала берди.

Юлду кейде базала катап кёдюрюлди, экинчи башка тюжерге белен болуп турганча, дье эди изий берген ат, туура калып ийди.

Сран'ай тайгадан' ағып тюжюп дъаткан, токтодып болбос суудый, эскадрон — дъолдын' белтирине чыгара ман'тадып келди, ондор тоолу юлдюлер кейде дъалтыражада берди.

Тюрменин' узун, чичке коридорлоры табышла толо берди.

Камерада, кыйналып калган, чырайлары чыгып калган дьюстерлю улус, аайына чыкпай дьюреңсип турдылар. Городто тартыжу, — бу свобода болгонын, бу кайдан'-кайдан' келген, бойбыстын' улузыбыс деп канайдағ бүдер?

Мылтыктын' табыжы тышкарды угулуп дъат. Коридорло улус дьююрюжип дъат. Кенетийн, төрөл, айдып болбос төрөл «Нёкёрлёр, чыгыгар!»

Павел, ого ондор кирело кёстёр чыгара кёрюп турган, кичинек кёзинёктю, дъабулу ээжикке дьююрип келди. Замогына кында克拉 тын' согуп ийди. База ла база.

— Акыр мен оны бомбала, — деп Павелди Миронов токтодып, карманнан' гранат ушта сокты.

Взводный Цыгарченко гранадын ушта сокты:

— Акыр, дьюлгек, сен не, дьююле бердин'бе? эмдиле дьюлкююрлөр экелгилеер. Оодуп болбос дьеңлерди, дьюлкююрлө ачып аларыбыс.

Коридорло, колмылтыкла кийининен' ийде салгылап сторожторды экелип дъаттылар. Коридор — кийими дырытылган, дүнүнбаган, сран'ай сююнип турган улусла толуп турды.

Дъаан эжикти ача тартып ийеле, Павел камерага кийдире дьююрди:

— Нёкёрлёр, слер дъайым. Бис — буденовецтер, городты бистин' дивизия алган.

Кандайда бир юй кижи, ыйлаганынан' кёзинин' дъажы ағып тұра, Павелге удура дьююрип келип, сран'ай төрёгён нәме чилемп, кучактай алала ёксөп, ыйлап берди.

Боецтерге бастыра трофеялардан' баалузы, бастыра дыен'юлерден' учурлузы, белополяктар таш коробкого сугуп салган, адып саларына эмезе бууп салатанын сакып отурган, беш мун' дьетен бир большевикти ле Қызыл черюнин' эки мун' полит ишчилерин айрып алганы болуп дъат. Дьети мун' революционерлерге, качанда дъарыбас кион, изю июнин' дъаркынду киони боло берди. Заключенныйлардын' бирюзи, сран'ай лимоннын' кагындый сары дьююстю кижи, сююнчилю, Павел дъаар болды. Ол Шепетовкада типографиянын' наборщиги — Самуил Лехер болгон.

Павел Самуилдын' куучынын угуп турды. Онын' дьюози сары ён'дю боло берди. Самуил төрөл городындағы болгон канду трагедия керегин айдып турды, онын' сёстёри — сран'ай кайылткан металлдын' тамчызы чылап, дьюрекке конып отурды.

— Бистин' ончобысты тюнде алгандар, шилемир провокатор

бисти туттурган. Бис ончобыс военный жандармериянын' колында болуп калдыбыс. Бисти коркушту соккон, Павел. Мен ончозынан' ас кыйналгам: баштапкыла катап соккондорынан' мен полго, ёлгёнгө дъуук, дыыгыла бердим, арткандары чыдамалду болгон. Биске керекти дъажырап аргабыс дъок болгон. Жандармерия ончозы, бистен' артык билетен болгон. Бистин' кажыла алтамысты билгендер.

Бистин' ортобыста предатель отурганда, кайдан' билбезин! Мен ол күндерди куучындап болалбазым. Сен, Павел ол улустын' кёбизин билерин': Валя Брузжакты, Роза Грицманды — ол уездный городтон', торт дъаш кызычак, дъажы он дети дъашта болор, дъакшынак кызычак, оннын' кёстёри бюдюмчилюзи каный, Саша Буншафты билерин' бе, бистин' ок наборщик, сюреен ойногон-каткырган уулчак, ол дъаантайын ээзибисти каррикатурага дъурап туратан. Дье ол ла база эки гимназист — Новосельский ле Тужиц. Дье сен олорды билерин'. Арткандары ончозы уездный городтон' ло местечкадан'. Бастьра дъирме беш кижи арестовать эткендер, олордын' ортозында алты юй кижи. Олорды сюреен казырланып, кыйнагылаган. Валя ла Розаны баштапкыла кюн албадап ийгендер. Ийттер, кайжызыла, нениле сананып алза, онойдо электеп тургандар. Олорды камерага чала тынду экелегендар. Онын' кийининде, Роза эмеш куучыны кёптөп, бир канча күннин' бажында сагыжы энделе берди.

Онын' сагыжы чыга бергенине биотпей, кажыла шылуда со-гуп тургулаган. Качан оны адарда, кёрөргө коркушту болгон. Дьюзи соконына кёгөрип калган, кёстёри ан'зу, сагыш дъок — карыгандый.

Валя Брузжак калганчы минутка дьетире кем дъок тудунган. Олор сран'ай чын боецтердий ёлдилер. Олорго ондый кюч кайдан' келгенин мен билбей дъадым, дье олордын' ёлюмин айдып болор бо? Куучындап болбос. Олордын' ёлюми сёстэрдён' коркушту... Брузжак сран'ай дъалтамчылу керек учун бурулаткан: ол польский штабтын' телеграфисттериле тил алышкан, оны уездке тил алыжарга ийип тургандар, тинтююл болордо онон' эки гранат ла браунинг тапкылап алган. Гранаттарды ого, ол ок провокатор табыштырып берген. Бастразын штабты взорвать эдерге белетенген деп, бурулаарга келишире дъазап салгандар.

Эх, Павел олордын' калганчы күндергизин — мен куучында болбозым, дье, сен некеп турган'да, мен айдайын. Полевой суд Валяны ла база экюди буур, арткан нёкёрлөрди адар эдип дъаргылады.

Бис олордын' ортозында иш ёткюрип турган польский солдаттарды, бистен' эки кюн озо судтагылаган.

Дъаш капралды, радиотелеграфист Снегурканы, ол дъуу алдында Лодзиде электромонтер болуп иштеген, оны төрөл дьери-не измена едип, солдаттардын' ортозында коммунистический пропаганда эткен деп, бурулап адар эдип дъаргылагандар. Ол помилование керегинде прошение бербеген, оны приговордын' кийининде, дъирме төрт частын' бажында адип салгылаган.

Валяны онын' керегинде керечи эдип алып баргандар. Валя биске, Снегурко коммунистический пропаганда ёткюргенин айдып берди деп, дье тёрёл дьериине измена эткен деп, бурулан тургандарынан', кату мойнап ийди деп, айтты.

«Менин' тёрёлим — польский советский социалистический республика. Эе, мен Польшанын' коммунистический партиянын' члени, мени албанла солдат эткен. Мен, база мен ошкош, слердин' фронтко айдал турган солдаттардын' кёстёрин ачкам. Мени онын' учун бууп та салзагар кем дьок, дье мен бойымнын' тёрёлимнен' дъана баспагам да, баспазым да. Дъан'ыс бистин' тёрёл ороондорыбыс башка. Слердийи — панский, менийи де-зе — ишмекчи-крестьяндардын'. Менин' тёрел орооным мынан да ары болор, — мен ого терен' бюдюп дъадым, — мени кем де изменник деп адабас».

Приговордын' кийининде тюремде ончозын кожо туткандар. Казнить эдер алдында тюремге айдал экелгилеген. Бирле тюнге, тюременин' одожында, больницанын' дъанында, улус буур дьерди дъазап салылаган; сран'ай агаштын' дъанында, дъолдын' куюзунда, дъаратту дьерден' улусты адатан дьер белетеп, биске де изменник деп адабас».

Приговорды городто илип салган, ончозына дьарт болгон, ончозы кёрөп коркугылазын деп, албатынын' кёзинче, тюште кыйнап ёлтурерге поляктар санангылган, эртен турадан' ала улусты, бисти буур дьерге айдал, дьюуп турғылады. Кезиги кёрёргө дылбиркеп келип, коркушту да болзо, келгилеп турғылады. Бисти буур дьерде — албаты аайы дьок, кёп. Кёслө дье-дер дье-дерде юзе улустын' баштары. Тюремени дьоон тоормошло бийиктеде чеденде салган. Ондоло, тюременин' дъанында илбектерди тургузып салган, улустын' юндери биске угулыш турган. Кийин дъанында ороомдо, пулеметтор тургузып салган, бастыра округтан' атту ла дьою жандармерияны ончозын дьюуп алгылган. Огородторды ла оромдорды бюткюл батальон курчап алган. Буурга белетеп алган улустын' орозын ондо ок, илбектин' дъанында казып салгандар. Бис керектин' учы керегинде ка-дъаа, бойы-бойлорыбысла эрмектежип, онон' унчукпай турдыбыс. Ке-ректиң ончозын алдындағы кион эрмектежип, эзендежип алга-ныбыс. Дъан'ысла Роза, камеранын' толугында, бойы алдынан', нениде шымыранып, эрмектенип турды. Валя, албан ла согушка кыйналып калган базып болбой, кёбизин дъадып турды. Местеч-кадан' келген коммунисткалар, тёрёгён-сыйндар кучактажып, эзендежип, чыдан болбой, ыйлашылап турды. Степанов деп, уездтен' экелген, дьаш сран'ай бёкё кюрешчи ошкош' кючтю уул, арест тужунда колго кирбей тура, эки жандармды шырка-лап ийген, сыйындардан' кату некеп турган: «Кёстин' дъажы керек дьок, нёкёрлёр! Ондо ыйлабас керегинде — мында ыйла-гар. Канду ийттерди сююндирбес керек. Биске тюн'еъле — кайрал болбос тюн'еъле ёлёргө келижип дьат, айдарда, дъакшы ёлётликтер. Бистин' кемибисте тизеленип дыгылбазын. Нёкёр-лёр, ундумбагар, дъакшы ёлёргө керек».

Дье бисти апаарга дьедип келгиледи. Алдынан' контрразведканын' начальниги — садист, дьююлгек ийт Шварковский. Ол бойы албадабай турган тужунда, жандармга албадаарга берип, бойы дьилбюлю кёрюп туратан. Тюремден' илмеекке дьетире, дьол кечире жандармалардан' коридор эдип салгандар. Ол «Канариктар» тургулап дъаттылар, олорды сары аксельбанталары учун, онайдо адагылап туратан.

Бисти мылтыктын' кындағыла согуп, тюрменин' оградазына чыгарып, төрттөн тургузала, воротаны ачып, ороом дъаар апарылады. Бисти илбектердин' алды орто, бисти — нёкёрлөрибинин' ёлгөнин көрзин деп тургузып салдылар, онын' кийининде, бистин' де очередь дьедип келди. Улусты буйттан виселицаны дьоон тормоштордон' эдип салган. Ондо, каткан, дьоон буудан' эткен — юч илбек, тепкиштю крючек-алды, кайра чачылар столбого тюртилип калган. Талайдый албаты — дьюокле угулар табыштанып турды. Бастыра көстөр бис дъаар кёрюп турды. Бойбыстын' улустарыбысты танып турубыс.

Эмеш туура кринестеде, бинокльду, польский шляхта дьуулыш калган, олордын' ортозында офицерлер. Большевиктерди канайда буурын кёргө келгилегендер.

Буттын' алдында кар дымыжак, кардан' буурайып калган Агаштар — ватала дымына бюркелип калган ошкош карлар, арайын айланыжып, дьерге арайын тюжюп турды, бистин' изю дьюзибиске тюшкенде кайылып, подножка карла сеебелип калган. Бис ончобыс кийим дьок, дье кем де соокты сеспей дьат, Степанов дезе, дъан'ысла носоктуда турганын — сеспей турды.

Виселиценин' дъанында — прокурор ло дъаан бийлер. Учында тюремден' Валя ла буур эдип салган, ол эки нёкёрди чыгарып келдилер. Олор ючилези колдон' тудужып алгандар. Валя ортозында, онын' базар кючи дьок болгон, нёкёрлөри ого болужып, тудуп тургудады, ол дезе Степановтын': «Дъакшы ёлёр керек» деп сёстэрин эстен' чыгарбай, чек базарга кичеенип турды. Ол пальто дьок, тююгөн кофталу болгон.

Шварковскийге колдорынан' тудужып алала, келип дъаткылаганы дъарабаган болбой кайтын, келип дъаткандарды ииде салып иди. Валя нени де айдып иди, ол сёзинин' учун, атту жандарм, онын' дьюзи орто аттын' камчызыла бастыра бар кючиле согуп иди.

Турган улустын' ортозында кандый да бир юй кижи — коркүшту кыйгырып ийеле, кыйгызын юспей, келип дъаткан ўлус дъаар, цепти ёткюре албаданды, дье оны туткан дьерде, кайдаар да сюортей бердилер. Дъартла Валянын' энэзи болор. Качан виселициага дъууктап келерде, Валя кожон'дой берди. Мен ондый юнди качанда укпагам, ондый юнле дъан'ысла ёлёргө барып дъаткан кижи кожон'доор. Ол «Варшавянкана» кожон'дой берди; онын' нёкёрлөри база кожон'дой бердилер. Аттулары олорды камчызыла согуп; олорды аайы дьок согуп турдылар. Дье олорго сокконы тыгынбай тургандый болгудады. Олорды буттарынан' дыга согуп алала, илбекке таарлар чылап, сюортеп

экелгиледи. Приговорды тюрген кычырала, илбекти баштарына суктылар. Ол тушта, бис кожон'дой бердибис:

Карғышла демдектеткендер туругар...

Қажыла дъанынан' бистин' юстибис орто келдилер; мен дъан'ысلا, бир солдат дыюгорип келип, подножканын' столбозын мылтыктын' кындағыла согуп ийгенин көрип калдым, ючөлези илбекте кёдюриле бердилер...

Бис он кижиғе, сран'ай стененин' дъанында приговорды кычырып бердилер, ондо, кыйнап ёлтюреи генеральский килемше дыирме дыылдын' каторгазыла солынып дъат. Арткан, он дьети кижики адып салғандар.

Самуил дъаказын, ол сран'ай бууп тургандый чечип, кайра тудуп турды.

— Бууган улусты, юч күн буузынан' чечкилебеди. Виселицанын' дъанында тюн-тюш патруль турды.

Онын' кийининде, биске, тюрмеге дъан'ы арестованныйлар экелгиледи. Олор куучындағылаган: «Төртинчи кюнинде — ончозынан' уур, нәкёр Табольдин юзюлип тюшкен, ол тушта, арткандарын чечип, ондоло көмюп салғылаган». — деп. Дье виселица турганчала болгон. Бисти бери экелгилеерде, бис оны көрғенибис. Дъан'ы жерталар сакып, онодоло петлялары туруп дъат.

Самуил ырада көргөн көзин албай, нени де көрүп отурды.

Куучын божогонын Павел билбей калган. Онын' көзине, баштарын туура салып койгон, унчугужы дъок дайканаң турган, юч кижикин' сёёги дъарт көрүнип тургандый болды.

Ороомдо черюни дъууп турган ойын тын' угулыш турды. Ол табыш Павелды сагыш алындырды. Ол дьюклө угулар эдип, арайын айтты:

— Мынан' баралык, Самуил!

Оромло кавалерияга курчадып салган, олдьолоткон польский солдаттар барып дъатты. Воратанын' дъанында полктын' комиссары туруп, дьеңдин' книгазына, приказты дьетире бичип турды.

— Алыгар, нәкёр Антипов, — деп ол записканы таларкак — комэскадронго туда берди. — Разъездты нарядить эдип, олдього киргендерди ончозын, Новоград-Волынский дъаар аткарыгар. Шыркалаткандарды тан'ала, повозкаларга салып, оноор ок аткарыгар. Городтон' чыгара, дыирме верста кирелю апарала, онон' ары бойлоры баргылазындар. Биске олорло берижерге бош дъок. Көригер, олдьолоткон улуска кандый да кату керек болбозын.

Адына минип дъада, Павел Самуил дъаар бурулып айтты:

— Сен уктын' ба? Олор бистин' улусты буугылап дъат, олорды дезе, бойлорынын' улустары дъаар, катулабай узадып сал! Кючти кайдан' алар?

Комполка оноор бажын буруп, кичееп көрди. Павел, полктын' командирынын', бойына ла айтканндый кургак, кату сёстёрин укты:

— Мылтык-дъепсели дъок олдьолоткондорго кату болгон учун, адарыбыс. Бис актар эмес!

Воротанан' дъортып дъадала, бастыра полктын' алдына кычырган, Ревоенсоветин' приказынын' учындагы сёстёри сагыжына кирди:

«Ишмекчи-крестьяндардын' орооны бойынын' Кызыл черюзин сююп дъат. Ол оныла оморкоп дъат. Ол, онын' маанызында бирде дъаман темдек дъок боловын некеп дъат».

— Бир де дъаман темдек дъок, — деп Павелдин' эриндери шымыранып дъат.

Качан 4-чи кавалерийский дивизия Житомирди алыш алган ёйдё, Окуниова деп деревненин' районанда Днепр сууны нёкёр, Голиковтын' ударный группазынын' составына кирип турган 7-чи стрелковый дивизиянын' 20-зинчи бригадазы, форсировать эдип турган.

25-чи стрелковый дивизиядан' ла Башкирский кавалерийский бригаданан' болуп турган группага, Днепр сууны кечип алала, Киев — Коростень темир дъолын Ирша станциянын' дъанынан' кезе соксын, деп приказ берилген. Ол маневрла поляктардын' Киевтен' отступать (кайра тескерилейтен) эдетен сок дъаныс дъолы, кезилип калган. Ол ондо сууды кечип турада, шепеговский комсомольский организациянын' члени — Миша Левчуков ёлди.

Качан селен'декип турар понтонло кечип дъюгюрип дъадарыбыста, оноортон', кырдын' ары дъанынан' шуулап, баштардын' юстинче — снаряд учуп барып, сууны айы дъок чачылтты. Олло ёйдё, Миша понтон кеменин' алдына, сууга тюже берди. Оны суу дъуда салып ийеле, ойто бербеди, дъанысла, сары чырайлу, козыреки юзюлип калган фуражкалу Якименко деп кызылчючи, кайкаган кыйгырды:

— Сен не күйбедин? Бу мында Мишка сууга тюже берди, уул ёлди, сран'ай уй дъалап ийгендий! — Ол коркуганыла каран'уй суу дъар кёрюп токтой тюшкен болгон, дье кийин дъанынан' дъюгюрип келген улус, оны ииде салгылай берди:

— Оозын' не ачып алган', тенек? Ичкери бас!

Нёкёри керегинде сананарга бош дъок болгон. Бригада тегинде, суунын' он' дъаказын алыш алгандардан' артып калды.

Мишанын' ёлгенин, Сережа, тёрги кюн ёткен кийининде, качан бригада дъуулажып Буча станцияны алыш алала, фронтло Киев дъаар бурулып, Коростень дъаар ёдюп аларга албаданын турган поляктардын' кюон-кайралы дъок атакаларын тудуп турар тужунда, билип алды.

Цептье Сережала коштой Якименко дъадып алды. Юзюк дъок адыш турганын токтодоло, кызып калган мылтыктын' затворын дъюк арайдан' ла ачып алыш, бажын дъерге дъаба тудуп, Сережа дъаар бурулды:

— Мылтык тыштанарын керексип түрү, сран'ай от ошкош!

Мылтыктын' табыжына, Сергей оны дыюkle арайдан' угуп турды. Қачан эмеш тымый берерде, Якименко' канайып та дъаскай айтты:

— Сенин' нёкёрин' Днепрге ага берген, сууга канайда чён'ё бергенин, көрбёй калдым, — деп бойынын' эрмегин божодып, колыла затворды тудуп кёрёлө, подсумкадан' обойма чыгарып, оны магазинный коробкага тыктап салып турды.

Бердичевти алыш алзын деп ийилген он бириңчи дивизия, городто поляктардын' тын', калдьулу дъугулу тартышканына учурады.

Ороомдордо канду дъуу боло берди. Атту черюнин' дъолын, туюктап пулеметтор тыркырап турдылар. Дье город алышын, чачтырган арткан поляк черюлер качтылар. Вокзалдарда поездтын' составтарын тудуп алгандар. Поляктарга эн' коркушту согулта, польский фронттын' отту базазынын' миллион тоолу орудие-снарядтарынан' дъарылганы. Городто кёзнёктин' шилдери оок таштый одулып, туралары дезе, снарядтын' дъарылганына, кардон немедий тыркырай-селен'декип турдылар.

Житомир ле Бердичевке эткен согулта — поляктарга кийин-тыл дъанынан' согулта болгон, олор эки дъара, бойлорына темир курчудан' дъол ачып, Киевтен' чубадылар.

Павел, алдынан' башка, бойын сананарын дъоголтты. Ол күндер ончозы, изю тартышуларла сугарып салган болды.

Ол, Корчагин, кажыла черючилердий, массада кайыла берди, «Мен», теген сёс ундулып калгандый, дъан'ысла «бис» дегени артты: бистин' полж, бистин' эскадрон, бистин' бригада.

Тюймеендер шургаанын' тюргениле ёдюп турды. Кажыла кюн-дъан'ы неме экелип турды.

Буденовецтердин' атту кою-дъайылганы, польский тылдын' бастыразын бузуп, чачып, токтожы дъогынан', согултаны ээчий— согулта берип турды. Дъен'юлерге толуп калган кавалерийский дивизиялар, польский тылдын' дьюреки — Новоград-Волынский-дин' юсти орто кёс-баш дъок, атакага тап эдип турдылар.

Сран'ай кадалгак дъараттан' ойто барааткан суу чакпынын-дый ойто тартылып, онын' кийининде базала коркушту «Дашь! деп кыйгыла юсти орто барып турдылар.

Поляктарга не де болуш бербеди: эмик чедени де, городто отурып алган горизоннын' тын' тартышканы да. Июньнын' 27 күнинде Случ деп сууны атту кечире дьюзюп чыгала, будено-вецтер Новоград-Волынскийгэ кирип, поляктарды Корец деп дъер дъаар истештилер. Ол ло ёйдё 45-чи дивизия Дъан'ы Миропольдын' дъанынан' — Случ деп суды кечип алды, Котовский-дин' кавалерийский бригадазы, Любар деп дъерге табару этти.

1-кы атту черюдин' радиостанциязы фронттын' командуюшчийдин' приказын алды: бастыра атту черюди (көниланы) Ровноны алыш аларга ийер. Қызыл дивизиялардын' ден'дирбес наступлениези поляктарды дъер — башка чачылган, кюндери

дъанган, аргазын бедиреп турган группаларла сюрюп, — апа-рып дъатты.

Бир катап, бронепоезд турган станция дъаар комбригла ийилген Павел, качанда туштажарга сананбаган кижиге туштады. Ат тёндёй турган дъолго ман'тап чыга берди. Павел, боро ёнлө будуп салган, алдында вагоннын' дъанына келеле тискинин тартып алды. Башняда кара орудияларын дъажырып алган, коркушту, дъууктап болбос кеберлю бронепоезд туруп дъатты. Онын' дъанында, тегеликтегинин' дъанында — уур болот завеса кёдюрип алган, сюркюшке уймалып калган бир канча кижи иштеп турдылар.

— Бронепоездтын', командирын кайдан' таап алар? — деп Павел суулу кёнёк экелип дъаткан, кожанка тонду кызылчерьчинен' сурады.

— Ол ондо, — деп ол паровоз дъаар колын улады.

Паровозтын' дъанына токтоп турала, Корчагин сурады:

— Командир кем?

— Бажынан' будына дъетире тере кийим кийген, дьюзи оспонон' чоодырлу кижи оноор бурулала айтты:

— Мен!

Павел карманынан' пакетти чыгарды:

— Бу комбригтын', приказы. Конвертине кол салып беригер. Командир конвертти тизезине салып, колын салды.

Паровоздтын' ортозындағы тегеликтин' дъанында, сюрткюштю кемнин' де кебери бекчёндёп турды. Павел дъанысла талар-как сыртын' кёрүп турды, тере брюказынын' карманынан' кол мылтыктын' рукоятказы кёрюнип турды.

— Ме, расписаны ал, — деп кожанкалу кижи конвертти Павел дъаар берди.

Павел дъортторго тискинин тюре тудуп турды. Паровозтын' дъанындағы кижи бастыра сынына тюзелип, бурулып келди.

Павел сл-ло минутада, оны сранай салкын тюжюре соккондый, аттан' тюжюре калып ийди.

— Артем, карындаш!

Бастыра бойы сюркюш болуп калган мазуталу машинист, маслянказын тюрген тургузып салала, дъаш кызылчерьчини аюдый кучагыла кучактай алды.

— Павка! Кулугур! Бу сен эмежин' бе! — деп ол бойынын' кёстёрине бютпей, кыйгырды.

Бронепоездтин' командиры, ол сценаны кайкан кёрүп турды. Кызылчерьчи-артиллеристтер каткырдылар:

— Кёрүп турун'ба, карындаштар туштажа берген.

Августын' он тогузынчы кюнинде, Львов райондо тартыжуда, Павел фуражказын тапай калды. Ол адын токтодып алды, дье ичкери дъанында эскадрон польский центерле тартыжа берген. Кобыда агаштар ортозынча Демидов ман'тадып келип дъатты. Суу дъаар ман'тадып барып дъада, кыйгырганча ётти:

— Начдивты ёлтюрип ийдилер!

Павел чочый берди. Онын' героический-омок начдивы, сран'-ай дылтанбас нёкёри, Летунов ёлди. Павел сюреен тын' калдьуура берди.

Ол юлдюзинин' курч эмес дъаныла, кыйналып калган, оозынан' кан чыгара сулукка дъидирип салган кер адын согып ийеле, сран'ай тын' тартыжып турган дъэр ман'татты.

— Чап дыландарды! Чап олорды! Польский шляхтаны сок! Летуновты ёлтюргендөр! — калдьуурганына жертвага кёс дьетпей барып, кёк мундирлу немени кезе сокты.

Начдивын ёлтюрткенине коркушту ачынган эскадронецтер — легионерлердин' взводын юзе кескилеп салдылар.

Чёлгё чыгып алыш, качып дъаткандарды сюрюжип барып дъадылар; дье олорды батареядан' адыш турды; шрапнель ёлюмле чачылып, кейди дъарып турды.

Павелдин' кэзинин' алдында кёп ён'дю дъалбыш магнияла куюип чыкты, кулагын кюзориши тундурып ийди, бажын кызыган темирле каарып ийди. Дъэр коркушту, бирде аайы дьюк, айланыжа берди, келтен'деп эбирилип тура берди.

Павелди ээрден' сыран'ай салам чылап ташталтып ийди. Кер аттын' бажын ажыра дыыгылып, дъерге тын' согылды.

Ол-ло тарыйын — тюн кире берди.

ТОГУЗЫНЧЫ БАЖАЛЫК.

Спруттын' кёстёри тосток, кискенин' бажынча башту, ёчёмюк кызыл ён'дю, ортозы кёк, сыран'ай тирю ён'лө дъаркынду чалып дъат. Спрут ондор тоолу щупальцаларла (дьюктонар буттарла) кюкпен'деп дъат; олор сыран'ай болчоктоло дъуулган дыландаш ошкош, терезинин' кайзырыктары дьеискинчилю шуулап дъаг. Спрут дылып дъат. Ол оны сыран'ай кэзинин' дъанында кёрюп турды. Щупальцалары эдинин' юстиле дылып дъат, олор соок, чалканчак ошкош, ёрттөп дъат. Спрут чагаагын чыгарып, онызы сыран'ай шюлюк ошкош бажына кадылып, онын' канын, тюрүлип келип, боййана кийдире сорып дъат. Ол онын' эдинен' онын' каны дьюоноп дъаткан спруттын' ичине канайда кёчире урулып турганын билип дъатты. Чагаак сорып-сорып дъат, ол кадаган дъерде — бажы чыдан болбос ооруп туры.

Кайда да ураак-ураакта, кижинин' юндери угулышп дъат:

— Онын' каны эмди кандый согуп туры ийне?

Онон' арайын, карузын юй кижинин' юни берип дъат:

Онын' пульсы дьюс одыс сегис. Температуразы — одыс тогус дъарым. Даантайын эдиреп дъат.

Спрут дьюголо берди, дье чагаагынан' оорун'кайы артып калган. Павел билип дъадыры: кемнин' де сабарлары онын' кайзынан' тудуп дъат. Ол кёстёрин ачарга албаданып дъат, дье кёстин' дыыкпыктары сюреен уур, олорды ачар чыдал дьюк. Не-

нин' учун мындый изю? Дъартла энем печкага от салган тур. Дье, базала кайдада улус эрмектекип дъадылар:

— Пульсы эмди дьюс дьирме эки.

Ол дыкпыштарын ачарга кичеенип дъат. Ичинде дезе — от. Дытту.

Суу ичерге турганы кандый! Ол эмдиле туруп суу ичиp алар. Дье ол ненин' учун турбай дъат? Дъан'ыла кыймыктанарга са-нанды, дье бастыра эди онын' бойынын' эмес, укур эмес, онын' эди эмес. Энэзи эмди суу экелип берер. Ол ого айдар: «Мен суу ичерге турум» Онын' дъанында неде кыймыктап дъат. Спрут катап келип дъаткан болбозын? Бу ла — ол, онын' кызыл кёзи бу...

Урактан' арайын юн угудып дъат:

— Фрося, суу экелигер!

«Бу кемнин' ады болотон» — деп, Павел эске алышарга ал-баданып дъат, дье албаданганынан' улам, кандыйда каран'уй дъаар дьюре берди.

Онон' ойто кайгалактай чыгып келеле, катап эс алынды:

«Суу ичерге турум».

Юндер угуп дъат:

— Онын' сагыжы ордына кирип келип дъат ошкош.

Онын' кийнинен' дъарт, баягызынан' дъуук, эркемдилю юн:

— Слер, оору кижи, суу ичерге туругар ба?

«Мен оору болотом бо, эмезе оны меге айтпай турган бол-бой? Тифтан' ооруп дъадырым, ондый туры. Кёзинин' дыкпыштарын ючинчи катап ачарга ченежип дъат. Учында ачып аларга келишти. Кёзи дьюклө ачылган дъерде, ол билген немези, — онзы бажынын' юстинде кызыл шар, дье оны кандыйда барын'кый неме бюркеп дъат, оны ол барын'кый неме — онын' сыран'ай юстине эн'чейип келерде, эрди чынанын' кату кырына ла чык-ка тийди, дьюрюмдю чык. Ичиндеги от ёчюп дъат.

Дъараткан аясту шымыранды:

— Дье эмди дъакшы.

— Оору кижи, слер мени кёрюп туругар ба?

Оны, онын' дъанында турган барын'кый неме сурап дъат, уюктап барып дъада, кандыйда болзо карузын берип ииди:

— Кёрбёй дъадым, угуп турум...

— Ол дъазылар деп, кем айдар эди?

Ол дезе, дьюрюмге дьетире тырмактанып чыгып алды. Кай-камчылу бек организм. Слер, Нина Владимировна, оморкоор учу-рыгар бар. Слер оны тиргизип алдыгар.

Йой кижинин' юни:

— О, мен сюреен сююнип дъадым!

Он юч күн сагыш дьюс дъаткан кийнинде Корчагиннин' са-гыжы ойто кирип келди.

Дъаш кижинин' эди ёлбескё сананды, кючи ого табынча ки-рип дъатты. Онызы экинчи катап туулганы, ончозы дъан'ы, со-лын неме. Дъан'ысла бажы сюреен уур, кыймык дьогынан' гип-совый коробкада дъатты, оны дъаткан дъеринен' кыймыктада

кюч дъок болгон. Эди тындана берди, колдорынын' сабарлары бүктелип, түзелип турды.

Нина Владимировна, клинический военный госпитальдын' кичиу врачи, бойынын' квадратный комнатазында — кичинек столычакта кёк кыпту калын' тетрадьтын' листтерин ачып отурды. Ондо оок, ичкери бёкөйгөндю подчеркле мындый кыскарта бичип салганы бар:

«1920 дылдын' августын' 26-чи күнинде.

Бюгүн биске санитарный поездтен' бир группа уур шыркалаткандар экелген. Толуктагы көзнектин' дыанын-дагы койкага — бажы дырылып калган кызылчерючини салып койгон. Ого дыокле он дыети дыш. Меге, онын' карманынан' алган врачебный запискала кожо, конвертке салып койгон пачка документтерин табыштырган. Онын' ёбёкэзи Корчагин Павел Андреевич. Ондо болгоны: эскирип калган, украинанын' дыш ёскюриминин' коммунистический союзынын' 967 номерлу билет, дырытылып калган кызылчерючинин' книжказы ла полкоты приказтын' выписказы. Ондо айдылып турганы, кызылчерючи Корчагинге разведканы боевой бюдюрген учун (благодарность) күндю дырлалып дыат. База, дыартла ээзи бойынын' колыла бичиген, — мындый записка:

«Мен канайып-канайып ёлзём, менин' төрөгөндөриме: город Шепетовка, депо, слесарь Артем Корчагинге бичизин — деп нёкёрлөримнен' сурал турум».

Шыркалаткан одыкка соктырткан августын' 19-чи күнинен ала сагыш дык дыадып дыат. Оны эртен Анатолий Степанович кёрөр.

Августын' 27-чи күнинде.

Бюгүн Корчагиннин' шырказын кёргөн. Шырказы сюрен терен', баштын' сёёгинин' коробказы ойылган, онон улам бажынын' он' дыаны бастыра парализоваться эдилген. Он' кёзи кандалган. Кёзи тижип калган.

Анатолий Степанович, воспаление болбозын деп, кёзин алыш саларга санаган, мен оны онойтпозын деп, сурал алдым, эм тира тижики дыбыззадар ижемчи бар. Ол дыёспинди.

Мени дыанысла эстетический сагыш баштап турды. Дыиит кижи айса болзо, дыазылып калар, онын' кёзин алыш, оны ненин' учун кенедер.

Шыркалаткан кижи дыаантайын эдиреп согулып дыат, онын' дыанында, дыаантайын дежурить эдерге керек. Мен ого кёп ёйимди берип дыадым. Меге онын' дыажы сюреен ачу, келишкедий болзо, мен онын' дьюрюмин ёлюмнен' айрып аларга турум.

Мен кече, сменанын' кийнинде, бир канча час палатада болдым; онын' оорузы ончозынан' уур. Онын' эдиреп эрмектенгенин тын'дап угуп дъадым. Ол кезикте тескери эрмектенгенде, сыран'ай куучын айдып тургандый. Мен онын' дьюрюминен' кёпти билип алыш дъадым, дье кезикте коркушту айткылап тура. Ол арбанганы — коркушту. Меге онон' ондый арбышты угарга ненин' де учун ачу. Анатолий Степанович ол дъазылып болбос деп айдып дъат. Ёбёён — чугулду, мынайда арбанып дъат. «Мен билбей турум, сыран'ай дъаш балдарды черюге ненин' учун алар? Коркушту неме».

А в густтын' 30-чи кюнинде.

Корчагиннин' сагыжы эмдиге киргелек. Ол ан'ылу палатада дъадыры, ондо ёлюп дъаткандар дъадып дъат. Онын' дъанында, онон' торт урабай, санитарка Фрося отурып дъат. Ол оны билетен эмтири. Олор качанда кожо иштегендөр. Фрося ол ору кижики кандый дылу кичеемелдю кёрюп дъат! Эмди мен де, онын' дъазыллары ижемчизи дьогын сезип турум.

Сентябрьдын' 2-чи кюнинде.

Эн'ирдин' он бир чазы. Бюгюн менин' сюреен темдектю кюним. Менин' оору Корчагинным сагыжы кирип, тирилди. Богочыны ёткён. Калганчы эки кюн мен айылга дъанбагам.

Эмди, база бирюди ёлтюрбей артырып алган учун, сююнни турганымды сёслө айдып болбой дъадым. Бистин' палатада бир ёлюмге ас. Менин' чагым чыгып туралаштап турган ижимде эн' сююнчилизи — онызы — оору улус дъазылганы. Олор сыран'ай балдар ошкош, меге колболып дъат.

Олордын' нагы — чындык ла чюми дьюк, качан айрылышканыбыста, кезикте, ыйлап та турадым. Ол эмеш катынчылу, дье ол чын.

Сентябрьдын' 10-чи кюнинде.

Мен, бюгюн Корчагиннин' төрөгөндөрине бичиген баштапкы письмозын, бичип бердим. Ол, — шыркам дъен'ил, удабас дъазылала, дъанаарым — деп, бичип дъат. Ол кёп канын дьоголткон, кёбён' ошкош куу, кючи киргелек.

Сентябрьдын' 14-чи кюнинде.

Корчагин баштапкыла катап кюлюмзиренди, кюлюмзиренижи онын' дъакшы. Ол дъажына келишпес — керсю, кату. Сюреэн тюрген он'донып дъат. Олор Фросяла наадыллар. Мен Фросяны дъаантайын онын' тёжёгинин' дъанындагызын кёрюп дъадым. Ол ого мен керегинде куучындан берген ошкош, дье ёткюре мактап ийген, оору кижи менин' келгенимди — дьюкле билдирер кюлюмзиренип, уткуп дъат. Кече ол сурады:

— Бу слердин' колыгарда, доктор, кандый кара темдектер?

Мен, качан ол эдиреп турарда, менин' колымды ён'зиреде тудып турганнынан', онын' сабарларынын' орды болгонын, айтпадым.

Сентябрьдын' 17-чи күнинде.

«Корчагиннин' ман'дайындагы шырказы дъазылып барып дъат. Бис врачтарды, шыркалаткан кижи тан'дырар тужунда, балунын' ачзуына чыдажып ёткюрип турганы, кайкадып дъат.

Тегинде, ондый тужунда, кёп онтош ло чёрчектөр болотон. Ол дезе — унчукпас, качан ан'тарылып калган шырканы иодло сюртип турганда, кыл чылап чёйилип дъат. Даантайын сагыжы энделип дъат, дье бастыра ооруп дъаткан ёйине — бир де катап онтобогон.

Оңчозы билип дъат: Корчагин онтопла турган болзо, сагыжы чыга берген ол болор. Ондый чыдамал ого кайдан' келген? Билбей дъадым.

Сентябрьдын' 21-чи күнинде.

Корчагинди коляскага отурғызып госпитальдын' дъаан балконына баштапкыла катап чыгарганы ол. Ол садты кандый кёслө кёргөн ару кейди кандый ёкпёлө тынган! Онын' марляла тан'ган бажында — бир ле кёзи ачык. Ол кёзи суркураган, тюрю, неле немени, сыран'ай оны баштапкыла катап кёрюп тургандый, кёрюп турды.

Сентябрьдын' 26-чи күнинде.

Бююн мени тёмён приемныйга кычырдылар, ондо мени эки кызычак уткуп алдылар. Олордын' бирюзи сюреен дъарашиб. Олор Корчагинге туштаарга сурадылар. Олордын' ёбекёллери: Тоня Туманова ла Татьяна Бурановская. Тонянын' ады меге дъарт. Ол атты Корчагин сагыш дъок дъадар тужунда адап туратан. Мен туштаарга разрешение бердим.

Октябрьдын' 8-чи күнинде.

Корчагин баштапкы катап садта бойы алдынан' базып дьюрип дъат. Ол менен', качан выписаться эдип чыгарын, канча-канча катап сурап турды. Мен, удабас деп, карузын бердим. Подругалар экилэзи оору кижиге кажыла дъудар күндерде келип турдылар. Ол ненин' учун онтобогон, онтобой дъатканын мен билип дъадым. Менин' сурагыма ол мындык кару берди:

— «Овод» деп романды кычырыгар, ол тушта билип аларыгар.

Октябрьдын' 14-чи күнинде.

Корчагин дъазылып чыкты. Бис оныла экю сюреен дылу айрылыштыбыс. Кёзинин' тан'узын алып салган,

дъан'ысла ман'дайындагызы арткан. Кёзи сокорып калды, дье тыш дъанынан' кёрөргө — кем дьок. Меге ол ондый дъакшы нёкёрлө айрылыжарга сюреен кюч болгон.

Онойып, дъаантайын: эмденип алып, база бисле, айса болзо, тушташпаска, бистен' дьюре берип дъадылар. Эзен-дежип тура айтты:

— Сол кёзим сокорыган болзо — торт бодор эди, мен эмди мылтыкты канайып адарым?

Ол эмдегеле фронт керегинде сананып дъят».

Лазареттин' кийинидеги баштапкы ёйди Павел, Тоня дъаткан Бурановскийде дъадып, ёткюрди.

Ол Тоняны общий ишке тартып аларга алганла тарыйын ченешти. Оны комсомолдын' городской дъууына кычырды. Тоня дъёпсинди, дье качан ол кийинип турган комнатазынан' чыгып келерде, Павел эрдин тиштенип ийди. Ол ёнёттүйин сюреен тын' кийинип алган болордо, Павел оны бойынын' улустарына кожо апарбаска сананды.

Ол-ло тужунда, баштапкы тартыш боло берди. Павелдин', ол ненин' учун онайдо кийинип алган деп сурагына, Тоня ёёр-кёй берди:

— Мен качанда болзо, ончозына тюн'ейлешпей дъадым, сеге мениле бааргага эби дьок болзо, мен артып калгайым.

Ол-ло тужунда, клубта он'ып калган гимнастеркалардын' ла кофточкалардын' дъанында онын' ёткюре дъазанып алганын кёрөргө уур болгон. Дъашёскюрим Тоняны сыран'ай ёскэ калтыс кижи эдип дъуудып алдылар. Ол оны сезип, онын' учун, ончозына калдьу ла кёзин соок кёрюп отурды.

Павелди товарный пристанынын' комсомолынын' катчызы, талларкак уул, кату брезент чамчалу, грузчик Понкратов туура кычырып алды. Павел дъаар дъаман кёрёлө, Тоня дъаар кёзин кылчай кёрюп ийеле айтты:

— Бу абакайды сен бери экелген' бе?

— Эе, мен, — деп, Корчагин ого кезе карузын берди.

— М-да... — деп, Понкратов чёйди. — Онын' кебери биске келишпей туры, буржуазияга тюн'ей. Оны бери канайып божодып ийгендер?

Павелдин' чыткыды согула берди.

— Ол менин' нёкёрим, оны бери мен экелгем. Билип турун' ба? Ол биске ёштио кижи эмес, дъан'ыс онын' кийими — онызы чын, дье дъаантайын кийим аайынча тан'ма саларга керек дьок. Бери кемди экелетенин — база билип дъадым, онайторго керек дьок, нёкёр.

Ол база да онон' кату неме айдарга турала, дье Понкратов бастыразынын' сагыжын айдып турганын билип, бойынын' бастыра чугулын Тоня дъаар кёчюрди.

— «Мен ого айткан ийне! Бу мынайып дъазанып алганы — чортко керек пе?»

Ол эн'ир нядырлаштын' дъайрадыларынын' баштамызы болды.

Павел ондый бек бүдип калган надылаш — канайда бузулып турғанына — ачынып ла кайкап истеп турды.

База бир канча күндер ётти, кажыла тушташканы, кажыла куучын олорды там башкаландырып, олордын' ортозын туюк урадып турды. Тоянын' дын'ил башкаланчаагы — Павелдин' кюнин соотты.

Кыялтазы дыок уражары экилезине дъарт болды.

Бу күн олор экилези бойы-бойына калганчы сёстёрин айдарга, дьюрюми дыок, саргарган бюрле, дъайылып калган кодьоймнын' садына келдилер. Кадалгак дъердин' дыанындағы балюстра-данын' дыанында турдылар; тёмён Днепр боро ён'дю суузыла суркурап дъатты: дыаан мостонын' ары дыанында — суунын' ака-нына удура, сууга колесолорынын', канаттарыла чылаганду ма-чыллада согуп, бойын ээчий эки чатпак баржа сюортеп алган, бускирный пароход келип дъатты. Ажып дъаткан күн Труханов ортолыкты алтын дыаркынла дыарандырып, туралардын' көзнек-төринин' шилдерин дыаркынду эдип турды.

Тоня күннин' алтындый дыаркынына кёрип, терен' санаар-кап, эрмектенди:

— Бистин' надылажып турғаныбыс, бу күн ажып дъаткан-дый, ёчё берер болотон бо?

Павел онон' кёзин албай кёрип турды; кабактарын тын' ка-дай тюринеле, карузын айтты:

— Тоня, бис ол керегинде эрмектешкенибис, мен сени сююге-нимди — сен билерин', мен сени сюйтеним эмди де ойто буру-лар, дье онын' керегинде сен бисле кожно боролго керек. Мен эмди алдында болгон Павлуша эмес. Сен мени, эн' озо — се-нин' эжин', онын' кийнинде партиянын' кижизи болзын деп, бо-дол турган болzon', мен коомой эр боролым. Мен элден' озо партиянын' кижизи болуп, онын' кийнинде сенин' эжин' ле арг-кан төрөгөндөримнин' болор учурлу.

Тоня суунын' кёк ён'ин кунукчылду кёрип, онын' кёстёрине дъаш толо берди.

Павел онын' таныш кеберине, кою қары чачына кёрип, качан-да сюреен баалу, дъуук кыска бастыра дьюрегиле ачына берди.

Ол бойынын' колдорын онын' дыардана чебер салып иди:

— Сени тудуп турган немени ончозын ташта. Биске бааралы. Господалардын' арткандарын кожно согорыбыс. Бисте кёп дыак-шы кыстар бар, олор бисле кожно канду тартыжуунын' бастыра уур керектерин кёрип, бисле кожно неле шыраны кёрип дыады-лар. Олор, айса болзо, сендей образованный эмес, дье ненин' учун, сен ненин' учун бисле кожно борор кюнин' дыок? Сени Чужанин албанла алып аларга сананган деп сен айдып дыадын', ол боец эмес, бир болгон неме ийне. Сени дыакшы эмес, башка-лап уткуп алгандар деп, айдып дыадын', дье сен ненин' учун, сыран'ай буржуйский балга (ойынга) барып дыатканый, кийинип алган? Кирлю гимнастеркаларга тион'дешпезим деген, — дыаан сагыш юреп салды. Сенде ишмекчини сюор тидинер сагыш та-былган, ийде-сананы дезе сюоп болбой дыадын! Меге сенле

айрылыжарга ачу, сен керегин'де дъакшы сананып дьюрерге санагам.

Павел унчукпай барды.

Экинчи күнде Павел губернский чеканын' председатели — Жухрайдын' кол салган приказын ороомдо қадап салғанын көрүп алды. Онын' дьюреги токтоныкпай барды. Ол матроско дьюклө арайдан' дъедип алды — божотпой тургандар. Дъаан «табыш» чыгарган Павел, оны часовойлор арестовать эдерге дьеде берген. Дье, андый да болзо, дъедип алды.

Федорло дъакшы тушташтылар.

Федордын' колын снаряд юзуп салган. Ондо ок, иш керегинде эрмектежип алдылар.

— Сенле экю, мында контролды базарыбыс, эм тұра фронтко баарарга сенде кюч дъок. Эртен ле кел — деп, Жухрай айтты.

Ак-поляктарла тартыжу божоп, учына чыкты. Сыран'ай Варшаванын' стенезинде болгон кызыл черю, бастыра материальный ла физический кючтерин чыгарала, бойлорынын' базаларынан юзюлип, калганчы рубежты алып болбой, ойто тескериледилер. Варшавадан' кызылдар ойто кайра буруганын поляктардын' айдып турганыла «Вислада кайкал» боло берди. Ак панский Польша турганча артып калды.

Польский советский социалистический республика эдип салар шююлтени, эм тургуза, бюдюрерге келишпеди.

Канла дъунулып калган ороон, тыштанарын керексип турды.

Павелге бойынын' улустарына тушташарга келишпеди, ненин' учун дезе, город Шепетовка базала ак-поляктардын' колына кирип, фронттын' кезек ёйгёлө границазы боло берди.

Дьётпю переговор боло берди. Павел дьюзюн-дьюрюпорученилер бюдюрип, тюштерди ле тюндерди Чрезвычайный комиссияда ёткюрип турды. Ол Федордын' комнатазында дъаткан. Городты поляктар алып ийгенин билип алала, Павел кунуга берди.

— Бу не, Федор, бу айыла тымыга берзе, энем гран ары дъанында артып калатан болотон бо?

Дье Федор оны токынадып турды:

— Дъартла гран Горынъ ажыра суула баар. Город бистин' болуп артар. Удабас билип аларыбыс.

Польский фронттон' кюнтиштюк дъаар дивизиялар ийилип турды. Амыранып алганыла тузаланып — Крымнан' Врангель чыгып келди. Качан республика бастыра кючин польский фронтко салып турар ёйдё, врангелевецтер Екатеринославский губерния дъаар ёдюп, Днепрди куустыра тюштюк дъанынан' тюндюк дъаны дъаар дылып алган.

Ол калганчы контрреволюционный уяны дъок эдерге, поляктарла дъууды токтотконыла тузаланып, ороон бойынын' черюзин Крым дъаар ийген.

Киев ажыра тюштюк дъаны дъаар улус, повозкалар, кухня-

лар, орудиялар тарткан эшелондор ёдюп турдылар. Участковый транспортный чекада сюреен тын'ытту иш ёдюп турды. Ол бастыра аткарылып турган неме «пробка» эдип турды, ол тушта вскзалдар кеминен ёткюре толуп, дьюрюш юзюлюп турды, ненин' учун дезе, бир де бош дьол дьок болгон. Аппараттар ультимативный телеграммаларлу ленталар чыгара таштап турдылар. Олордо, — дьолды мындый дивизияга божодып берзин — деп, приказ берилип турды. Учы дьок базылып калган чийюлерлю чичке ленталар чыгып турды, олордын' кажызындала, — «бир де очереди дьокко. боевой приказ аайынча... дьолды тургузала болжотсын...» — деп, бичилип турды.

Ол телеграммалардын' кажызындала, «бу мыны бюдюрбegen учун, бурулу улусты революционный военный трибуналдын' судына берер» — деп, айдылып турды.

Пробканын' (бёктин') учун карууна турары УТЧК-а болгон.

Ого колмылтыктарын тудунган, бу мындый номерлу, командарманын' мындый телеграммазы аайынча, олордын' эшелондорын тургузала ичкери ёткюрзиндер деп, некелтелю частытардын' командирлары кире конып турдылар.

Олордын' кемизиде, ондый немени эдип болбос деп, айтканына бюдер кююни дьок болгон. «Тынын' чыкса да, ичкери ёткюр!» Коркушту кериш башталып турды. Кезик чюмдю керектер тужунда, Жухрайды алдырып турдылар. Ол тужунда, бойы бойлорын адыхып ийгедий болуп, чугулданышкан улус, тымый берип турдылар.

Жухрайдын' соок, энчю, темир кебериле блааш сёс дьууктат-пастын' юни, чыгарып алган колмылтыктарын ойто кабурга суктуртып турды.

Павел комнатадан', бажы кадалыжып ооруп, перрон дъаар чыгып дьатты. Чекистский иш нервазына тын' ёдюп турды.

Бир катап Павел зарядный кайырчактарла толтурып салган поездтин' платформазында Сережаны кёрюп алды. Брузжак платформадан' онын' юстине ан'тарылып келип, оны арайла дьеरге дыыкпай, тын' кучактанып турды:

— Павка! Кёrmёзёк, мен сени кёргёнле тарыйын таныдым.

Надылар бойы бойынан' нени сурайтанин, ненин' керегинде куучындаждатанын билбей турдылар. Ол ёйгё сюреен кёп куучындагадый ёйлёр ёткюргендөр ийне. Суракты береле, карузын сакыбай, бойлоры карузын берип турдылар. Гудоктын' (кююлештин') болгонын сеспей калдылар. Качан вагондор арайын дылыжа берерде, айрылыштылар.

Нени эдер? Тушташканы юзюлди, поезд тамла тюргендеп турды. Артып калбаска, Сережа надызына нениде кайыгарла, теплушкинан' эжигинен' тудунып, перронло дьююрди, оны бир кинчо колдор туткан дьеरде, ичи дъаар кийдире тарта бердилер. Павел дезе, туруп алган, кийнинен' кёрюп турала, Сережка Валянын' ёлтирткенин билбези сагышка кире конды. Сережка тёрёл городында болбогон ийне. Павел дезе кенетийин адьарыбас дынынан' туштайла, ол керегинде айтпаган.

«Дье энчю барып дъаткай, билбези дъакшы», — деп Павел сананып турды. Ол надызынын' калганчы катап кёрүп турганин, билбеген. Сергей де, кюски салкынга тёжин удура тудуп, вагоннын' юстинде туруп алала, ёлюмине удура барып дъатканы билбей, барып дъатты.

— Отурып ал, Сережа, — деп оны, белинде кюйдюрип салган шинельдю кызылчерочи — Дорошенко токтодып турды.

— Кем дъок, бис салкынла нады. Ёткюре сокойло, — деп каткырынып, Сережа карузын берип турды.

Онон' бир неделенин' бажында, баштапкы тартыжуу тужунда, кюски украинский чёлдё ёлип калды.

Ураактан' сокор ок дъедип келди.

Октын' табарганына селес этти. Дъарыла берген тёжинин' — ёртёп турган оорузына удура алтап ийеле, дъайканып, кыйыгырбай, -кейди кучактап, тёжине колдорын изю тудуп алала, калырына белетенип тургандый, бёкёйёлө, темирдий угурулап калган сыныла дъерге барып тюшти, онон' граны дъок чёлгё, онын' кыймыктабас чан'кыр кёстёри кёрип ийди.

Чекадагы иштин' дьюрексингендю аялга Павелдин' тын'ыгалик су-кадыгына билдире тутак эдип турды. Туткакту оорулары кёптёп, учында уюктабаган юч тюннин' кийнинде ол сагыжын ычкынып ийди.

Ол, тушта, ол Жухрайдан' сурады:

— Сен канайда бодоп турын', Феодор, мен ёскё ишке кёчсөм дъарамыкту болгой не? Менде, бойымнын' профессиям айынча главный мастерскойлорго баар дъаан кююним бар, онон' ёскё менин' мында гайкам бош деп бодоп турым. Меге комиссияда, мен военный службага дъарабас деп айткандар. Дье мында фронттогызынан' уур. Шак бу качан Сутырьдын' бандазын дъок эткен эки кюн, мени уядатты. Мен адыштан' тыштанып алар учурлу. Сен билип турын' ба Федор мен бут бажында дъок арайдан' тудунып тургамда, менен' коомой чекист болуп дъат.

Жухрай Павелге кунукчыл кёрди:

— Э-э, сенин' чырайын' комойзу кёрюнип дъат. Сени эмеш эрте божодып ийерге керек болгон. дье онызында мен бурулу, иштеп тира, дъетире кёrbей калгам.

Ол куучындашканынан' улам, Павел губкомолдо бичиктүс болды, ондо бичилгени, ол Корчагин комитеттин' распоряжениеzinе ийилип дъат.

Кепказын тумчугына тын' тюжюре тартып кийген токыназы дъок отурган уулчак, бичики кёстёриле тюрген кёрүп ийеле, Павелге омок кёс дъумуп ийди:

— Чекадан' ба? Сюреен дъакшы учреждение. Пожалуйста, бис сеге ишти тургузала табарыбыс. Бисте уулдардан' ачана бар. Сени кайдаар? Гупродкомго баар кююнин' бар ба? Дъок па? Керек дъок болзо, пристаньнын' агитбазазына баарын' ба? Дъок па? Дье тегинеле. Дъакшы дъеричек, ударный паек.

Павел уулчакты токтодо айтты:

— Мен темир дъолго главный мастерскойлорго барап кюндиу.

Онызы оны кайкап кёрди:

Главный мастерскойлорго бо? Гм... ондо биске улус керек дъюк. Дье Устиновичке бар. Ол сени кайдаар-кайдаар эпеп салар.

Кара чырайлу кысса беседа болгон кийнинде, мындый дъёп бютти: Павел производводон' айрылбай мастерскойлорго комсомольский коллективтин' катчызы болуп барып дъят.

Ол ёйдё Крымнын' воротазынын' дъанында, дъарым ортолыктын' чичекечек мойногында, качанда крымский татарларды запорожский куренъдерден' бёлюп турган озогы границанын' дъанында, дъанырткан ла бойынын' шибеелериле коркушту белогвардейский кату шибее — Перекоп турды.

Перекоптын' ары дъанында, Крымда, бойлорын толо дъеткери дъюк деп бодоп, орооннын' кажыла учтарынан' ого кийдире айдал салган, ёлюмине дъукттай берген озогы дъан' учун турган эски мир, аракынын' куюгына тумчаланып турды.

Юстин' тон'докту тюнинде колючиле дъаткан албатынын' ондор мун' тоолу уулдары, тюниле Сивашты ёдюп, Шибелерде бектенип отурып алган, ёштюнин' сыртына согорго, ёткюштин' соок суузына кирдилер. Мун'дардын' тоозында, бажында бойынын' пулемедын чебер апарып Жаркий де барып дъатты.

Качан тан' дъарырыла Перекоп аайы дъюк кайнап чыгарда, качан мун'дар мандар ажыра чике удура ичкерилеп турар тужунда, актардын' тылында, Литовский дъарым ортолыкта, суудын' дъаказына Сивашты кечип келген баштапкы колонналар чыгып турдылар. Ташту дъаратка ончозынан' озо чыгып келгендердин' бирюзи, Жаркий болгон.

Катузынын' аайынча, качанда кёрбёгён тартыжу дъалбырап чыкты. Актардын' атту черюлери аайы дъюк ан'зу кебериле суудан' чыгып турган улустын' юсти орто чурап турдылар.

Жаркийдин' пулемеды, тюргенин бирде токтоотпой, ёлюмле сееп турды. Корголдын дъан'мырдын' алдында аттар ла улустар бойы-бойлорынын' юстине дыыгылгылап турдылар. Жаркий дъаны-дъаны дисктерди сюреен тюрген салып турды.

Перекоп дъюстер тоолу орудияларла таркырап турды. Дьер торт тюби дъюк ойыла бергендей билдирип, мун' тоолу снарядтар тен'ерини табышту чийе согуп, ёлюм экелип, ок немелерге дъарылып турды. Кодоро согулып, шыркалаткан дьер, ёрө чачылып, күндү кара булуттый бёктөп турды.

Дыыланнын' бажы былчылып, Крымга кызылдар кире берди. Баштапкы конный дивизия — бойынын' коркушту согултазынын' кийнинде, — база анаар ок ийдиле берди. Ак-гвардеецтер коркушту корколо, пристаньнан' атанаып турган пароходторды толтурып турды.

Республика юлтюрөй берген гимнастерканын' дьюрек согылып турган тушка Кызыл мааны орденнын' алтын тегеликтөриң кадап турды. Олордын' ортозында — дъаш пулеметчик — комсомолец Жаркий Иваннын' гимнастерказы болды.

Поляктарла мириң эдип салган, город дезе Жүхрайдын' иженгени аайынча советский Украинанын' болуп артып калды. Граница городтон' одыс беш верста дьерде суу болды. 1920 дылдын' декабрьда — Павел эртен тура, таныш дьерлерине дъуккап барып дъатты.

Карла сееп салган перронго чыгып келди, «1-кы шепетовка» деп вывескага кылчас эдип кёрюп ийеле, ол-ло тарыйын, сол дъанында депо дъаар буруды. Артемди сурады, дье слесарь дъок болды. Шинелинин' ёмюриң дъазап ёмюрленеле, агаш ортозыла городок дъаар тюрген басты.

Мария Яковлевна эжикти токулдатканына, кирzin деп айдып тура, кая кёрди. Качан эжиктен' карга септирип салган кижи кирип дъадарда, уулынын' тёрёл дъюзин танып ийеле, колыла дьюрегинен' ала койып, кеми дъок сююнгенинен', бирде неме айдып болбой турды.

Бастыра каткак кебериле уулынын' тёжине дъапшынып ала-ла, онын' дъюзин тоозы дъок окчоп, ырысту кёстин' дъажыла ыйдал турды.

Павел дезе, сакып болбой турганына кунугып кыйналган энезинин' чырышla дъабылып калган дъюзи дъаар кёрюп, ол дьюрегин токунадып албайнча, бир де неме айтпай турды.

Эмди кыйналып калган юй кижинин' кёзинде ырыс базала дъаркындала берди, энэзи ол кюндерге куучынын тюгезип болбой, кёрөрим деп иженбей турган уулы дъаар кёрюжи дъетпей турды. Качан юч кюннин' бажында тюнде комнатага дъардында походный сумкалу Артем кирип келерде, онын' сююнгени гран дъок болгон.

Корчагинин' кичинек квартиразына онын' дъаткан улузы ойто келгилеп турдылар. Уур испытаниянын' ла тартыжунын' кийинде, карындаштар ёлюмнен' бюдюн артып, тушташтылар...

— Слер эмди нени эдеригер? — деп Мария Яковлевна уулдарынан' сурал турды.

— Базала подшипниктер иштеерибис, эне! — деп, Артем карузын берип турды.

— Павел дезе — эки неделе айылда бололо, оны ишке сакып турган Киев дъаар атанып турды.

БАШТАПҚЫ БАЖАЛЫҚ.

Тион ортозы. Қалғанчы трамвай бойынын' оодылып калған көксин сюортей бергенинен' удал қалған. Ай тюрю эмес дьарығыла бозогоны дьарыдып турды. Онын' чогы комнатанын' ёскे дьери каран'уй артырып, орыннын' юстин кёгюлтирим ён'лө дьарыдып турды. Толуктагы столдын' юстинде юллю туар лампанын' абажурынын' тегерик дьарығы. Рита, бойынын' калын' дневник тетрадынын' юстине тын' бёкчейип алды.

«Майдын' 24-чи кюни» — деп онын' курч учту карандажы бичип салды.

Мен бойымнын' шююлтемди база ла бичип саларга ченежип дьадым. Базала куру дьер. Бюдюн дьарым ай ётти, бир де не-ме бичилбegen. Бу юзокке дьёпсингедий болуп дьат.

Дневникке ёйди качан таап алатаң? Эмди тион, мен дезе бичип дьадым. Уйку келбей дьат, нёкёр Сегал ЦК-да иштеерге атанаып дьат. Бу мыны укканыбыс бистин' ончобысты кунуктырды. Бистин' Лазарь Александрович сюреен дьакшы кижи. Бистин' оныла надылашканыбыс бистин' ончобыска кандый дьакшы болгонын, дъан'ыла билип дьадым. Сегал дьюре берзе диматтын' кружогы дьайрадылып калар. Кече онын' айлында орой тионге дьетире болуп, бистин' «подшефныйлардын» дъен'юлерин көргөнибис. Губкомолдын' катчызы Аким, учеттын' за-ведующий, кижинин' көрөр кююни дъок кижи Туфта келдилер. Бу билечиркекти көрөр кююним дъок! Сегал дьаркындалып турды. Онын' юренчиги Корчагин партиянын' историязы кере-гинде Туфтаны сюреен туюктап салды. Ее, бу эки ай тегин ёл-бёди, олор ондый результат берип турганда, — кюч ачу эмес. Укканымла, Жұхрай Военный округтын' ан'ылу бёлюгинде иш-теерге кёчюп дьат. Ненин' учун, билбей дьадым.

Лазарь Александрович меге бойынын' юренчигин берди.

— Баштаган иштин' учуна дьедигер, — деп ол айтты, — дъолдын' ортозында артырбагар. Слерге де, Рита, ого до — бойы бойыгардан' юренгедий неме алар неме бар. Уул торт ишке дьарабас болуп барбаган. Ол онын' ич дъанындагы чувстволу дьадып дьат, ол чувстволордын' куюны оны туура согуп дьат. Мен слерди бир канча билерим, слер ого сыран'ай дьакшы ру-ковод боловыгар. Ижигер дьакшы болзын деп турум. Меге Москвага бичип турарын ундубагар, — деп эзендежип турала,— Сегал меге айткан.

Бюгюн ЦК-да Саламинский райкомына дъан'ы катчы ийдилер, Жаркийды. Мен оны армияда билерим...

Эртен Дмитрий Корчагинди экелер. Дубаваны бичийин. Орто сыйнду, кючтю, эди балтырлу. Комсомолдо ол он сегизинчи, партияда дырме дылдан'. Ол «ишмекчилердин' оппозициязында» турушкан учун, губкомолдон' чыгартаандардын' — бирюзи. Оныла юредю дъен'ил эмес болгон. Ол меге кёп сурактар берип, темадан' туура тартып, планды кюнүн ле сайын юзүп турган. Менин' экинчи юренчигим Юренева ла Дубаванын' ортозында дъаантайын кырыш болуп туратан. Ол Ольганы баштапкыла кюн будынан' бажына чыгара кёрёлөй айткан:

— Сенин' обмундированиен' дъеткил эмес, карыган эмеген. Терелю штан, шпор, буденовка ла юлдю керек, онон' ёскё балык та эмес, эт те эмес.

Ольга алымду артпады, меге айрыырга келишти. Дубава Корчагиннин' надызы ошкош эди... Бу кюн болор. Уюктаарга керек».

Изю — дьеңди кургадып салды. Надвокзалды, кюрдин' темир перилазын, кижи ёртёлгёдий эдип, кызыдып салды. Қюрге, бооду изюге карузы чыккан, улус чыгып дъатты. Олор пассажирлар эмес болгон. Қюрле темир дъол районынан' город дъаар келип дъаткан улус кечип дъатты.

Юстиндеги тепкиштен' Павел Ританы кёрүп алды. Ол поездке Павелден' озо келеле, тёмён тюжип турган улусты кёрүп турды.

Устиновичтин' тууразында, юч алтам кирелю дьеңде, Корчагин тира тюшти. Рита оны сеспей турды. Павел оны кандыйда кайкаган айлу кёрүп турды. Рита дъолду блузкалу ла тегин ткань бёстөн' эткен кёк узун эмес юбкалу, дымжак хром куртказын дъардын ажыра салып алган турды. Он'го келбес чачтары бёрюктүй, кюнге кюйюп калган дьюозин бёёлдүп турды. Ол эмеш бажын кедейте кёдюрип, кёзин дъаркындү дъарыктан' дьюумынп турды. Корчагин баштапкыла катап — бойынын' надызыла юредючин ондый кёслөй кёрүп турды, онын' бажына баштапкыла катап, Рита дъан'ыс та губкомын' бюрозынын' члени эмес, а... База сагыш киреле, бойын ондый «килинчектүй» сагышта тудуп алыш, ого бастырып, оны кыйгырып ийди:

— Мен сени час кирелю кёрүп туруп дъадым, сен дезе мени кёrbей дъадын'. Баар ёй дъеткен, поезд туруп дъат.

Олор перроннын' служебный проходына базып келдилер.

Кече Ританы губком уездный конференциянын' бирюзине бойынын' представители эдип туткан. Ого болуш эдип Корчагинди бергендер. Олорго бюгюн поездке отурып аларга керек болгон, дье отурып алары дъен'ил задача эмес болгон. Вокзал каа-дъаа дьюорген поездтердин' атанар частарында дъаан ийдели поездке отургузатан беш кижинин' колында болгон, посад-

комнын' пропускы дъогынан' бир де кижи перронго чыгар дъан'ы дъок болгон. Бастыра баар дъерлерде ле чыгар дъерлерде — комиссиянын' туюктап турар отряды турды. Кемине дъетирие улус отургызып салган поезд атанарага албаданып турган улустын' дъюклө онынчы ла юлозин апаргадый. Бирде кижи артып калала каа-дъаа келип турган, учуралган поездти күндерле сакып отураг кююни дъок болгон. Мун' тоолу улус кижи ёдюп дъедип болбос кёк вагондордын' кирер дъерин штурмовать эдип турдылар. Ол күндерде вокзл чынла осаданы ёткюрип турган, кезикте керек колдомдожо берерине дъедип туратан.

Павел ла Рита перрон дъаар ёдюп аларга тын' ченежип турдайлар.

Кирер чыгар дъерлерин юзе билип турган керегинде, Павел бойынын' дъолдожын багажный ажыра ёткюрип алды. Олор 4 № вагоннын' эжигине дъюк арайдан' дъедип алдылар. Вагоннын' эжигинде, кыймырап турган албатыны токтодо тудуп, изуге быжып калган чекист туруп алган дьюс катап мындый сёстёр айдып турды:

— Вагон толо деп слерге айдып турум, буферлерге ле юстине приказ аайынча кемди де божотпозыбыс!

Чугулданып калган улус поездка улус отургызатан кижинин' посадкомнын' 4-чи номерге берген билеттериле тумчугына тюрттөп, онын' юсти орто барып турды. Кажыла вагоннын' дъанында кырыш, табыш, ийде салышкан, турдылар. Поездке ээжи аайынча отурып болбозын Павел кёрюп турды, кыялта дъогынан' атанарага керек, онон' ёскё конференция юзюлип дьат.

Ританы туура кычырып алала, ого бойынын' канайда эдерге турган планын айдып берди: ол вагонго кирип алала, кёзнёкти ачып ийеле, Ританы чыгара тартып алар. Онон' ёскё бир де не ме болбос.

— Меге бойын'нын' курткан'ды бер, ол кандайла мандаттан' артык.

Павел онын' тере тонын алып кийип алала, бойынын' кол мылтыгын ёнёттүйин шнурын тыштына эдип салып алды. Азыкту сумказын Ританын' буттарынын' дъанында тургузып салала, вагон дъаар барды. Пассажирларды ары бери ийде салып, колыла порученьнен' алып алды.

— Эй нёкёр, кайдаар?

Павел таларкак чекист дъаар бурулды.

— Мен округтын' ан'ылу бёлюгинен'. Эмди слердин' отурысан улустарыгар ончозы посадкомнон' билеттю бе кёрёрибис, — деп онын' полномочиезине удура сёс айтпагадый юнле айдып салды.

Чекист онын' карманы дъаар кёрёлө, дъен'иле ман'дайынын' терин арчып ийеле, бир де удурлашпаган юнле айтты:

— Кирип алгадый болzon' кёргён'ле.

Колдорыла, дъарындарыла иштеп, кезик дъерлерде дъудурукла тюртип, улустын' дъардына чыгып, колдорыла тартынып,

юстиндеги полкалардан' кабынып, мёндюрдий келип турган сё-
стёргө айткыладып, Павел, кандыйда болзо вагоннын' ортозына
дъедип алды.

— Бу сени кёрмөс кайдаар апарып дьат, юч катап каргадып
сал! — деп качан ол юстинен' тёмён тюжюп, — будыла онын'
тизезине табарып ийген, семис юй кижи кыйгырып турды.

Ол юй кижи бойынын' дьети пуд чыгар сёёгиле, буттарынын'
ортозында сардыу салатан бидон тургузып алган, кыймык дьогы-
нан' отурды. Ондый бидондор, кайырчактар, таарлар ла корзи-
налар, бастыра полкаларда турдылар. Вагондо кыймыктанар да
дьер дьок болгон.

Юй кижинин' арбанганына Павел мындый суракла карузын
берди:

— Слердин' отуратан биледигер, гражданка!

— Неме дийзин? — деп, онзы кычырабаган контролер дъаар
буруп, чечеркеди.

Сыран'ай юстиндеги полкадан' кемнин'де «бллатной» бажы
салактап келип, дьоон юнле кююледе берди:

— Васька, бу мында кандый фрукт кирип келген? Ого «ев-
базу» дъаар путевка берзен'.

Корчагиннин' юстинде дьартла ол Вася деп турган немези
кёрюнип келди. Дъаан сёёктю, тёжи тюктю уул — буканын' кё-
зиндий кёзиле Корчагинди кёстеп алды.

— Юй кижиге не тийип турын? Сеге кандый билет керек?

Тууразындагы полкадан' тёرت бут салактап турды. Ол бут-
тардын' ээлери кучактажып отурып алган, кузук чертип отурды-
лар. Мында дьартла, темир дьолдордын' мародерлорынын' кебе-
рин кёргөн, дъаан тербезендердин' бириккен компаниязы барып
дъакткан туры. Олорло берижерге бош дьок болгон. Ританы ва-
гонго отургузып аларга керек болгон.

— Бу кемнин' кайырчагы? — деп ол карый берген темир дьол
ишчиzinен', кезнёктин' дъанында турган коробка дъаар кёргюзип
сурады.

— Ту, ол кыстын', — деп онзы, кюрен' чулукту, дьоон дьо-
долор дъаар кёргости.

Кёзнёкти ачып аларга керек болгон. Кайырчак чаптык эдип
турды. Оны салып койор дьер дьок болгон. Павел оны колына
алып алала, юстиндеги полкада отурган ээзине берди.

— Чюрче тутсагар, гражданка, мен кёзинёк ачып ийейин.

— Сен ёскё кижинин' немезине не тийип турун! — деп дъал-
бак тумчукту қыс, качан Павел онын' тизезине кайырчакты са-
лып берерде, арбанды.

— Мотька, бу табыш чыгарып турган кандый гражданин? —
деп коштой отурган кижизинен' болуш сурады.

Онызы полкадан' тюшпей туруп, Павелдин' сыртына сандаль
кийген будыла тюртюрип ийди:

— Эй, сен суунын' курты! Мен сеге компостер тургузып
бергелекте мынан' кедеери дүнүлү!

Павел белине тееп ийгенин унчукпай ёткюрип салды. Эриндерин тиштенип, кёзинекти ачып турды.

— Нёкёр, эмеш дылзан' — деп ол темирдьолчыдан' сурады.

Дъерди божодып, кемнин' де бидонын туура дылдырала, кёзинекке дъаба туруп алды. Рита вагоннын' дъанында болуп, ого сумканы тюрген туда берди. Бидонду юй кижинин' тизезине сумказын таштап ийеле Павел тёмён бёйлип, Ританын' колынан' тудуп алала бойы дъаар тартты. Заградотрядтын' кызылчерючиши кёрюп алала, ол правила бузуп турганына, чаптык эткелекте Рита вагондо болды. Бооду кызылчериочиге — чугулданала, кёзинектэн' дьюре береринен' ёскё, эдер неме дъок болды. Рита вагонго кирип келгени, бастыра тербезен компанияяла, дъаан арбанышла уткуулды, Рита дезе, эби дъоксынып, кюйбустене берди. Ого турар дъер дъок болгон, ол юстиндеги полканын' порученинен' тудунып алыш, алдындағы полканын' кырында турган. Қажыла дъанынан' арбаныш болуп турды. Юстинен' тёмён сюрекей дьоон юн кегирди:

— Кёрзэн' дылан, бойы кирип алала, бойынын' кийининен' кысты экелип дыят!

Кемде кёрюнбей юстинен' тёмён чыйыктады:

— Мотька, онын' кёстёринин' ортозына дъарыдып берзен!

Кыс агаш кайырчагын Корчагинин' бажына салып ийерге турды. Айландыра ончоло ёскё улус, тенексю, калдьу дьюстер. Павел, Рита мындағызына ачынып, дье канайыпта лаптап отурып аларга керек болгон.

— Гражданин, бойынын' таарларын'ды дъолдон' алыш ал, бого нёкёр туруп алар, — деп Мотька деп адап турган кижиден' сурады, дье карузына сюреен дъаман чугулду эрмек алала, бастыра бойы тыркырап, чугулдана берди. Он' кабагынын' алды тюрген, оорын'кай кадала берди. — Акыр сакып ал, тан'ма, сен онын' учун карузына туруп берерин', — деп ол, арайдан' ла тудунып, хулиганга айтты, де ол-ло орто, юстинен' тёмён, бутла бажына тептирип алды.

— Васька ого база ёзён тургузып бер! — деп қажыла дъанынан', тукурып турдылар.

Павел узаак тудунып турганы, тыштына чыгып келди, ондай ёйдө дъаантайын болоочы аайынча, кыймыгы ийделю ле кату боло берди.

— Слер, не, спекулянтский, дыландар, базынчыктаарга турugar ба? — деп колдорыла сран'ай пружинада чылап, экинчи полкага чыгып алала, Мотьканын' калдьу дюзи орто — дъудругыла тын' согуп ийди. Сюреен тын' сокконына, спекулянт эжик дъаар, кеминин' де баштарына ан'тарылып барып тюшти.

— Полкадан' тюжюгер, шилемирлер, онон' ёскё, ончогорды, ийттер чилеп аткылап саларым! — деп Корчагин тेңтюдин' тумчугынын' алдына колмылтыгыла булгап, кыйгырып турды.

Керек сран'ай башка боло берди. Рита, кемле Корчагинди ала койорго ченешкенин, қажызынла адыш ийерге белен болуп, ончозын лаптап, шин'жюлю кёрюп турды. Юстиндеги полканы тюр-

ген арутап салган болгон. «Блатной» баштар вагоннын' коштой бёлгүине тюрген дьюре бердилер.

Ританы дайым полкага отурғызала, ол ого шымыранды:

— Сен бого отур, мен олордын' аайына чыгыжайын.

Рита оны токтотты:

— Сен не, олорло согужатан' ба?

— Дьок, мен эмдиле ойто келерим, — деп токунадып салды.

Кёзинёк базала алылала, Павел онон' перрон дьяар чыга берди. Бир канча минутанын' бажында, ол бойынын' азыйдагы начальниги УТЧК Бурмейстердин' столынын' дыанында болды. Латыш оны угуп алала, вагонды ончозын улустан' божодоло, ончозынын' документтерин кёрзин деп приказ берди.

— Поездтер посадкага тербезендерлю берилип турганын, мен айткан дьогым ба, — деп Бурмейстер арбанып турды.

Он кирелю чекистерден' болуп турган отряд, вагонды кактап турды. Павел алдындагы темиккени аайынча, бастыра поездти кёрёргө болужып турды. Чекадан' дьюре береле, ол бойынын' надыларыла тудужарын — юспей турган, дыш ёкюримдердин' коллективинын' катчызы болуп, УТЧК-га эн' дыакшы комсомолдор ас ийген эмес. Проверканы божодоло, Павел Ритага ойто дьеңип келди. Вагонды дыан'ы пассажирларла — командированныйларла база кызыл черючилерле толтырып салдылар.

Ючюнчи яруста толукта, дыан'ысла Ритага дьер артып турды, арткан дьер ончозы тан'ган газеталарла туй салылып калган.

— Кем дьок канайып-канайып баарыбыс, — деп Рита айтты. Поезд кыймыктады.

Кёзинёктин' ары дыанында, чогуп салган таарлардын' юстинде отурып алган юй кижи — ёдё конып, артып калды.

— Манька, менин' бидоным кайда? — деген онын' кыйыгызы угулды.

Тапчы дьерге отурып алала, айландыра отурган улустын' тюктарына курчадып салган Павел ле Рита бу ла дьюекта комой болгон керекти эске алыш, калашла яблоколо дъаактарын бултайтып турдылар.

Поезд арайын барып дьат. Толтура коштоп салган, саяла берген вагондор, чыкырап, какшак кузовторыла силке согунып, борзок дьерлерде силкинип турдылар. Эн'ир вагоннын' ичине кою бюрюн'кийиле кёрюп ийди. Онын' кийининде ачык кёзинёктёри караң'уй бёткөп ийди. Вагондо караң'уй.

Рита чылаганынан' бажын сумканын' юстине салала, юргюлэй берди. Павел полканын' кырында, будын салактада тюжюрип алган, тан'кы тартып отурды, Ол база чылап калган, дье дыадар дьер дьок болгон. Тюн кёзинёктэн' дыакшы кейле эзин-деп турды. Вагондо согулужа бергенинен' Рита ойгонып келди. Ол Павелдин' папирозынын' одын кёрюп ийди. «Ол онайдо тан' атканча отурып калар. Мени чакпышраттаска турганы, дьарт» — деп Рита бододы.

— Нёкёр Корчагин! Буржуазный темдекті таштап, дъадып амыраныгар — деп Рита кокыр аяс айтты.

Павел ого коштой дъадып, уюктай берген, буттарын дъакшызынып суй тееп алды.

— Эртен бистин' иш айдарыда дъок кёп. Уюкта, кырышчанаш. — Онын' колы Павелди бюдюмчилю курчай алды, Павел, дъаагына онын' чачтары келип тийгенин сести.

Ого, Рита — кемде тийип болбос кижи. Ол онын' надызыла иштин' аайынча нёкёр, онын' политругы, дье ондый да болзо, ол юй кижи болгон. Ол онын' ондыйын мостонын' дъанында, баштапкыла катап сананган, шак онын' учун, онын' кучактай алганы оны дьюрексиреңдип дъат. Павел онын' сран'ай дъуук, терен' теп-тен' тынып турган тыныжын сезип дъатты, Ританын' эрди, сран'ай дъуук ошкош. Онын' дъуук болгонынан' улам, ол эриндерди таап алар, токтоду дъок кююни келди. Дье албаданып, ол ондый сагыжын токтодынды.

Рита онын' сагыжын билген чилеп, каран'үйда кюлюмзиренип дъатты. Ол сююп санаанын' сюгюнчизин де, дылыйтканын' коркужын да — ёткюрген. Ол бойынын' сююр-саназын эки большевикке берип салган. Олордын' экилезин актардын' окторы апарғандар. Бирюзи, омок, дъаан комбриг, экинчиши — ачык-дъарык кёстю дъиит уул.

Колесонын' табыжы Павелди удатпайла уюктадып салды. Олорды дъан'ысла, эртен турадагы паровозтын' кыйгызы уйгузып ииди.

Рита бойынын' комнатазына орой келип туар болды. Каадъа ачып турган тетрадьта — база бир канча кыскарта мынайда бичигени боло берди:

11 августта.

Губконференцияны божоттыбыс. Аким, Михайлла ла онон'до ёскёлёри Харьковко, бастыра украинскийге бардылар. Техника ончозы менин' мойынма салынды. Дубава ла Павел губкомго мандат алдылар. Дмитрийди

Печерский райкомолго катчы эдип ийгенинен' бери, ол эн'ирлерде юредиүе келбей дъат. Оны кёп ишле базаалап салгандар. Павел базада юренерге ченежип дъат, дье эмезе менде бош ёй дъок, эмезе оны кайдаар-кайдъаар иие бергилейт. Темир дъольдо керектин' аайы курчуганынан' улам, олордо дъаантайын мобилизация. Жаркий кече менде болды, бис онон' уулдарды алып алганыбысты дъаратпай дъат, олор онын' бойына сюреен керектю деп айдат.

23 августта.

Бююн коридорло барып дъадым, кёрзём — керектин' управлениеинин' эжигинде Панкратов, Корчагин

ла база таныш эмес кижи туруп дъадылар. Базып келдим. Угуп турзам, Павел куучындап дьат:

«Ондо ондый типтер отурып дьат, олорго кижи окто кысканбас. «Слер бистин' распоряжение биске кирижер правогор дьок, — деп айдыжат. Мында ээзи желлеском, кандый да комсомол эмес». Дьюзи, карындаштар онон'... Дъутмалар бу кайда кирип алгандар!».

Мен олордын' айткылап турганын уктым. Понкратов мени сезип ийеле, Павелди тюртюп ииди. Онызы бурулала, мени кёрюп ийеле, кугара берди. Менин' кээзим дъаар кёрбёй, тургузала дьюре берди. Мен оны эмди бойымда узак кёрбэзим. Мен чугулдаган улустын' дыманын таштабай турганымды, ол билер.

27 августта.

Дъабылу бюро болды. Керектин' аайы уурлап дьат. Эм тира ончозын бичип болбозын' — дъарабас. Аким уездтен' чырайы соок келди. Кече Тетереванын' дынанда, базала, аш-курсақту темир дъол маршрутты дъолдон' ажырып салдылар. Бичириин токтодор ошкош, ончозы кандый да юзюк-юзюк. Корчагинди сакып дъадым. Оны кёргём — Жаркийле кожо, бежюден' коммуна тёзёп дъадылар.

Тюште мастерской лордо Павелди телефон дъаар кычырдылар, Рита бош эн'ирди ле прорабатывать эдип божотколок теманы айтты: Парижский коммунаны чачканынын' шылтагы.

Эн'ирде Кругло-Университетский деги тураннын' под'ездине дъууктап келип дъада, Павел ёрё кёрди. Ританын' кёзинёгинин' оды дъаркынду болды. Текпиши ёрё дьюгюрүп чыгала, дъантайынгы чылап, дъодрукла эжикти согуп ийеле, карузын сакыбай кирди.

Улдардын' бирюзи де отураг дъан'ы дьок орында, военный кийимдю эр кижи дъатты. Колмылтыгы, походный сумка ла чолмонду фуражказы столдын' юстюонде дъатты. Ого коштой, оны бек кучактап алган, Рита отурды. Олор, не де керегинде, сюгюнчилю куучындажып турдылар. Рита бойынын' сюгюнчилю дьюзюн Павел дъаар буруды.

Кучактап алганынан' айрылып, военный туруп келди.

— Таныжыгар, — деп Павелле эзендежип тира, — Рита айтты, — бу...

— Давид Устинович, — деп онын' кийининен' чюми дьогынан' айдыш, военный Корчагинний' колын тын' тудуп эзендешти.

— Сран'ай кар чылап баштын' юстине тюшти. — деп, Рита, каткырып турды.

Корчагинний' кол тудужы соок болгон. Айтпаган ёён, отук таштын' оды чылап, кёстёринде себиле берди. Давидтын' дынде төрт квадратты кёрюп ииди.

Рита эрмектенейин deerde, Корчагин оны юзюп ииди:

— Мен сеге, мен билюн пристаньда одун тюжюер иште иштеерим, деп айдарга кире конгом. Сакыбазын деп... Сенде де-зе, ого юзери айылчы. Дье мен барып дъадым, уулдар тёмён са-кып дъадылар.

Павел келгени чилеп ок, элес эдип чыга берди. Тюрген бут-тары тепкишле табыштана, тюже бердилер. Тёмён эжик арайын тирсилдейле, тым боло берди.

— Оныла не де коомой, — деп Рита Давидтын' кайкап отурганына бюдюмчизы дъок каруузын берди.

... Тёмён, кюрдин' алдында, дъаан ийделю тёжинен', алтын светляктардын' ройын чыгара таштап — паровоз терен' тынды. Олордын' кайкамчылу хороводы, ёрё кёдюрилеле, ышта ёчё берди.

Перилаларга дъёлёнип туруп алала, Павел стрелкалардагы сигнальный фонариктедин' дьюзюн-дьююр отторынын' сурку-рап турганын кёрүп турды. Кёзин дьумуп ииди.

«Кандый да болзо дъарты дъок, нёкёр Корчагин, слерге не-нин' учун Ритада ёбёгён бар болуп калганы ачу болуп туры? Ол качан-качан ёбёгён дъок деп айткан беди? Дье айткан да болзо, снон' не боло берди? Бу ненин' учун мындый коронду болды? Слер, баалу нёкёр, иштен' улам надылаштан' башка бирде не-ме дъок деген дъогыгар ба... Слер оны канайда кёрбэй калганы-гар? А? — деп Корчагин бойын шоодулу шылап турды. — Ол кижи онын' ёбёгёни эмес болзо не болор? Давид Устинович — айса болзо, карындажы, эмезе таайы... Ол тужында сен кулу-гур, кижиге тегинеле чугулдадын' Сен база ёскё эр улустый — кулугур эмтириин'. Карындажы керегинде, билип аларга кем дъок. Дье ол карындажы эмезе таайы да болзын, сен ол кере-гинде ого, нени айдарын? Дъок сен ого база барбазын'!».

Шюолтезин кююлештин' (гудоктын') табыжы юзюп ииди.

«Орой, айылга дъанарага керек, кандыйла неме сананарага болор».

Соломенкада (оноидо ишмекчи темир дъолдын' районын адап туратан) бежю кичинек коммуна тёзёл алгандар. Олор — Жаркий, Павел, шулмус ак чырайлу чех Клавичек, Окунев Николай — деповский «комсонын» катчызы, база бу дъуукта орто ремонттын' котельщиги болгон, эмди темир дъол Чеканын' агентти — Степа Артюхин.

Комната алыш алдылар. Юч кюннин' туркунына иштин' кий-ининде шыбап, черетеп, дынуп турдылар. Кёнёктёриле — ан-дый табышту туткан-капканына, айылдаш улустарына ёрт боло бергенди билдирткiledи. Орундар, таарлардан матрацтар дъа-зап алдылар, паркта клен агаштын' бюрлериле тыгып алды-лар, тёртюнчи кюнинде — Маркстын' портредиле база дъаан картала дъарандырып салган комнатага тийгелек ак ён'иле — дъалтырып турды.

Эки кёзинёктин' ортозында чогуп салған книгаларлу полочка. Картонло айландыра кадап салған кайырчактар, онызы — отыргыштары. Эмеш дъаан кайырчак онызы — шкаф. Комнатанын' ортозында коммунхозтон' дъарындарына салып экелген, чекпени дъок, дъаан биллиард — Тюште ол столы, түндө Клавичектин' орыны. Ого бойлорынын' имуществозын тажып алдылар. Кичеемкей, хозяйственный Клавичек, коммунанын' бастыра дьёйжёзине список эдип бичийле, оны стенеге кадап саларга сананган, дье дьёпти кёп дъаны дъараттай салгылаарда, ол ижин таштады. Комнатада неле неме энчи дъок, кожоло бастыразынды (общий) боло берди. Дъалдары, паек, каа-дъаа келгэн посылкалар, бастыразы тен' юлелип турды. Алдынан' энчиленер неме, дъан'ысلا, мылтыктары болды. Коммунарлар ончозынын' дьёбилие: алдынан' энчиленерин дъок эдип турган законды бускан, нёкёрлөрине бюдюмчи дъок боло берген улусты, коммунадан' чыгарар эдип дьёп бюдюрдилер. Окунев ле Клавичектин' коркушту турушканыла кожылды: турадан' база чыгарылып дъат.

Коммунаны ачарына, районный комсонын' бастыра активы дъуулып дъат.

Коштой дъаткан айылдажынан' дъаан самовар сурап алгылаган, чайга бар-дъок сахариназын, юзе божодып алдылар, самовардын' чайын юзе ичеле — ончозы бир юнле кожон'додылар:

Аргазы дъок албаты, кёстин' дъажына урулды,
Бистин' дъадын-дьюрюмбис бастыразы — уур труд,
Кыялтазы дъок келетен кюнибис бистин' дъедип келер...

Тан'кынын' фабриказында иштеп турган Таля дирижировать эдип дъат. Кызыл ён'дю арчуулы, эмеш туура дъайылып калган, кёзи сран'ай шулмус уулчактын' кёзиндей. Оны андый дъуук лаптап кёрёрине, кемизинеде келишпей турган тужы болды. Таля Лагутина сюреен тын' каткырып турды. Бу картонажница дыиит, чечектеп турган дьюрюмди ёткюре, телекейди он сегизинчи тепкиштен' кёрюп дъат. Онын' колы сан' ёрё кёдюрилип чыгып сран'ай фанфар сигналындый, кожон'доп ийди:

Узада угул, бистин' юнибис айланып кел.
Телекей юстинде бистин' мааны дъалбырайт.
Ол кюйюп, дъаркындалат.
Бистин' каныбыс оттый кюйет...

Табыштанган юндериле ороомнын' тым турганын уйгузып, орой таркай бердилер.

Жаркий колын телефон дъаар сунды.

— Табыштанбагар, балдар, бир де неме угулбай! — деп комнатага толуп калган, дъаан юндю комсага, ол кыйгырды.

• Юндер эки тонго дъабызай бердилер.

— Мен угуп дъадым. А, бу сен бе! Дье, дье эмдиле. Повестка ба? Баягыла — пристаньдардан одун дьетири. Не? Дъок кайдаарда ийилбegen. Мында. Кычырайын ба? Дье.

Жаркий Корчагинди сабарыла имдеди.

— Сени нёкёр Устинович, — деп трубканы ого туда берди.

— Мен сени дъок болор деп, бодогом, менин' бюгюнги эн'ирим, канайып та бош болды. Кел. Карындажым тюжюп барды, бис оныла эки дыыл тушташпаганыбыс.

Карындаш!

Павел онын' сёстёрин укпай турды. Ол эн'ирде, ол-ло тюнде кюрде сананган сагыжы кире тюшти. Эх, ого бюгюн ле барып кюричектерди камызарга керек. Сююжетени — кёп дьюрексирин ле санааркаш дьетирип дъат. Эмди онын' керегинде куучында-жар ёй бё?

Трубкада юн:

— Сен мени укпай турун' ба?

— Дъок, дъок, мен угуп дъадым. Дъакшы. Дье, буоронын' кийининде.

Трубказын салып ийди.

Ол Ританын' кёзине чике кёрюп дубовый столдын' кырын былча тудуп айтты:

— Мен, дъартла, мынан' ары сеге келип болбос болорым.

Айткан ла тушта койу кирбиктери ёрё кенетийин кёдюрилгенин кёрюп алды. Онын' бичип турган карандажы бойынын' листле дьююрип турганын токтодып ийеле, ача салып койгон тетрадьтын', юстине кыймык дъок дъада берди.

— Ненин' учун?

— Частарды юлгилеп алатаны, тамла кюч болуп дъат. Бойын' билерин', бистин' күндер уур боло берди. Ачу, дье артырып саларга келижип дъат...

Калганчы сёстёрине тын'данып, олордо кату айдылганы дъогын билди.

«Теерменди ненин' учун айландырып турун? Айдарда, дьюргин'е дъудурукла согуп ийер омогын' дьетпей туры ба!»

Павел дъана тюшпей айдып, турды:

— Онон' ёскё, мен сени коомой аайлап билип турум деп, мындадан' айдарга санангам. Качан Сегалла заниматься эдип турар тужумда, менин' бажыма ончозы токтооп туратан, сенле — менин' бир де неме болбой дъат. Сенен' керекти дъакшы билип аларга, дъаантайын Токаревка барып туратам. Менин' коробкам бир де неме аайлабай дъат, менен' меелю кижиден' алып аларга керек.

Онын' кезе кёрюп отурганынан' туура бурула берди.

Бойын ойто кыс бала дъаар бурубас керегинде, кату айдып салды:

— Онын' учун, сен ле меге, тегинле дьерге ёй ёткюрерге, керек дъок болуп дъат.

Туруп чыгала, будыла отурғышты туура, чебер дыылдырала, юстюон' тёмён, бёкёттип алган башты, лампанын' дъарыгында кугара берген дьюзин кёрди, Фуражказын кийип алды.

— Дье, эзен болзын, нёкёр Рита. Мен сенин' бажын'ды канча күнгө чыгара булгаганым неге де дъарабас. Түргузала айдарта керек болгон. Онызы менин' буруум.

Рита ого колын адьарыбас дъанынан' туда береле, онон' канчанда сакыбаган кату кылыгына аайланбай, дьюокле мынайда айтты:

— Мен сени бурулабай дъадым, Павел. Мен сенле, сагыжын'а кидире дъуукташпагам керегимде, сеге дъарт болбогомдо, онын' учун, билюнги күнде сенин' меге мынайып турганын' дъёлтю.

Буттары уур алтап, базып ийди. Эжикти тирсилдетпей дъаап ийди. Подъездтин' дъанында токтой тюшти — ойто до бурула куучундап берзе, кем дьюк... Неге керектю? Кёрёп кююни дьюк сёслө дьюзин'е согулта алала, базала катап бу мында подъездтин' дъанында болорго бо? Дьюк.

Тупиктарда шалтыраган вагондордын' ла соой берген паровозтордын' сёёктёри ёзюп турды. Салкын, куру одун складтарынын', киреелеген агаштын' одугын куюндалтып турды.

Городты айландыра дезе, агашту дьеңдеги орык-дъолдорло, элбек балкаларла парынтычы шюлюзиндий Орликтын' бандазы дьюрди. Ол күндерде айландыра дъаткан хутторлордо, агаш ортозында дъаан пасекаларда отурып, түндө дезе дъолдорго чыгып, оны тырмакту табаштарыла дъара тартып, коркушту немени эдип салала, бойынын' ичегендериине дьюре берип турдылар.

Болот аттар дъардан' тоголонып, оодылып турганы ас эмес болды. Вагондор-коробкалар такпай болуп оодулып, уйкудагы улусты, теертпектей былчып, баалу аш, улустын' канына ла тобыракка алышып турды.

Банда тым дъаткан волостной дьеңлерге табарып турдылар. Такаалар чочыган бойынча калактап, ороомдордон' качып турдылар. Дьююлгексю мылтык табыжы, кюрсилдеп, турды. Волостной советтин' ак туразынын' дъанында узак эмес адыш, буттын' алдындагы кургак дыраа чылап, тызырап турды. Бандиттар семис-семис аттарга минип алала деревнеле ман'тадып, тудуп алган улусты юлдюле чапкылап турдылар. Чабар тужунда, одун дъаргандый сыгырып тура чабатан. Каа-дъаала адатан, патрондорын чеберлегендөр.

Тюрген дъеткилеп келетендий, база анайып ок тюрген дьюре берип турдылар. Банда кандыйла дьеңде — бойы кёстю, бойы кулакту болгон. Ол кёстёр волсоветтин' ак туразын ёрүмдей кёрюп турдылар, оны абыстын' туразынан' шин'жилегилеп турды, бай-кулактын' дъакшынак туразынан' кёрюп турдылар. Онон', кою агаштын' ортозы дъаар, кёскө кёрюнбес учук чёй-

юле берип турды. Оноор патрондор, чочконын' дъакшынак эди, кёгюлтим ён'дю «ара тарткан» аракылу бутылкалар ииилип, онон' ёскё кичинек атамандарга, арай кулагына дьетирер, онын' кийнинде чомдю шуюн ажыра орликтын' бойна дьетирер та-быштар барып турды.

Банда бастыразыла, эки-юч дьюс баш кезечилерлю болгон, дье банданы тудуп аларга келишпей турды. Банда бирле ёйдё канча-канча бёлюктерге бёлөнүп дъан'ыс ёйдё эки-юч уездтерде табару, операция эдип турдылар. Ончозын сыймай тудуп аларга болбос болды. Түнде бандит, тюште амыр дъаткан крестьянин болуп, бойынын' чеден-араанында казынып, адына азырал салып берип, воротазынын' дъанына туруп алыш, кюлюмзи-ренип, бойынын' кан'зазын сорып, кавалерийский разъездтерди борсмык-боромтык, кёзиле узадып турды.

Амырын ла уйкузун тапай калып, бойынын' полкыла, юч уездтин' дьериине — Александр Пузыревский тюрген учуп турды. Бойынын' дъяна тюшпезиле, ол кезик бирле, бандиттардын' куйругуна базып турды.

Бир айдын' бажында, Орлик бойынын' ююр бандиттарын эки уездтен' тартып алды. Капчал курчууда буудалып барды.

Гиродтын' дъадыгы бирле аай барып дъатты. Беш базарда дъуулып алган улус кююлежип турдылар. Ондо экиле керек — дъан'дап турды: бирюзи — кёптёдё сыйрып аларга элбеде иштег: турган дъюзюн-дъююр калиберлу жулик-тербезиндер иштеп турган. Дьюстер тоолу дъылбын'дууш улустар, сран'ай сегертиши ошкош улус, ары бери дылып турдылар, олордын' кёзинен' — уяттан'ла ёскё шююлтезин билип ийерин'. Ондо сран'ай ётектё немедий, городтын' дъаман сагышту быдьары кандый бир дъан'ы келген боро кижини «сойып» аларга турган, бир кекеништио улус дъуулып турдылар. Ка-дъаа келип турган поездтер бойынын' ичинен' таар дьюктенген улустар чыгарып турды. Ол улус ончозы базар дъаар барып турдылар.

Эн'ирде базарлар куруланып, садыжып турган оромдор, рундуктардын' ла лавкалардын' каарып дьергелешкени, коркушту кёрюнип турдылар.

Ол ёлгён немедий, кажыла будканын' кийин дъанында, тили дьюк ёлюм сакып турган кварталга, кижиле болгоны, түнде барып болбос болды. Түнде маскала темирге сокондый, колмылтыктын' табыжы чыгып, кемнин' де тамагы канга карылып турганы, тоолу эмес болды. Качан, ол дьерге айландыра турган посттордын' бир кезек милиционерлери дъедип келзе (дъан'ыстан' дьюрбейтендер) корчойып калган, ёлгён кижиден' ёскё, немениде табарын' дьюк. Шилемир, бу «чыкту» дьерден' кайдаар дьюре берген, чыдраган табыш, салкынла базардын' кварталында тимзенип дьюргендерди, ончозын дъалмай берди. Ондо ок, одожында «Орион» — деп кино. Ором ло тротуар — электричестволо дъарыдылып дъат.

Улус базып турат.

Залда дезе киноаппарат таркырап турды. Экранда тушташкан сююгендер бирюзи-бирюзин ёлтюрип турды, кёрөп турган улус, картинанын' юзюлгенине кийик кыйгыла карузын берип турдылар. Центрде ле городтын' куюларында дъадын — салып койгон (русладан') ордынан' чыкпай тургандый болды, керек дезе ондо, кайда революционный мее бар дъерде — губкомдо— бастыразы очередле ээчий-деечий барып дъатты. Дье онызы тыш дъанынын' энчюзи болды.

Городто шуурган боловры дъууктап дъатты.

Онын' керегинде, кажыла дъанынан' городко кирип, строевой мылтыкты крестьяниннин' «кийиминин» алдына дъажырып тургандардын' кёбизи билетен. База тюлентичи болуп алала поездтердин' юстюне отурып, базар дъаар барбай, таарын дьюкетинип, сананып алган, эмезе бичип алган адреси аайынча керектю ороомы, туразы дъаар барып турган улус — билип турды.

Олор билип турганда болзо, дье ишмекчи кварталдар, керек дезе большевиктерде — кюкорт келип дъатканын билбегендер.

Ол онойип белетенип дъаткан керекти билетен, беш большевик бар болгон.

Кызыл Черюле — ак Польшага кийдире айдал салган петлюровщинанын' арткан калганы, Варшавадагы ёскё орооннын' миссиязыла биригип, ол темдектелген восстанияга туружарга белетенип турды.

Петлюровский полктордон' артып калганынан', туйказынан', рейдовский группа тёзёлип турды.

Шепетовкадагы центральный повстанческий комитет база бойынын' организациялу болгон. Ого тётрён дьети кижи кирип турды, олордын' кёп дъаны алдындағы активный контрреволюционерлер болгон, дъеринде, турган Чека олорго бюдюп, дъайымга божодып салган болгон.

Организациянын' башчылары — Василий абыс, прaporщик, Винник, петлюровский офицер — Кузьменко болгондор. Абыстын' кыстары, Винниктин' карындажы ла адазы исполкомнын' деловоды болуп кирип калган Самотая разведка эдип турдылар.

Восстание болор түнде, ан'ылу пограничный комитетти — кол гранаттарла чачып, арестованныйларды чыгарып, келишсе, вокзалды алыш алар деп, дъёп бюткен болгон.

Дъаан городто — восстание болор центрде, — терен' конспирацияда — офицерский кючтердин' кючюн бириктирип турдылар, городты айландыра, агаши ортолорында бандиттардын' ююрлери дъунай тартылып турдылар. Онон' — Румыния дёгён ле Петлюранын' бойына, ченеп салган, ижемчилю «зубралар» иилип турды.

Округтын' ан'ылу бёлюктери матрос — алтынчы тюнин, бир де минут уюктабады. Ол бу керектин' ончозын билип турган большевиктердин' бирюзи болгон, Федор Жухрай сран'ай, кан-

дый бир барынтычы ан' истеп таап алала, онызы юсти орто келерге турган, кижинин' ёйин ёткюрүп турды.

Кыйгырып — тюймеең (тревога) кёдюрерге дъарабас. Кан сороочы шлеемир ёлтюрилер учурлу. Ол ла тужунда, амыр иштениш болор, кажыла тён'ёштөн', дыыраадан' коркоры дьюк болор. Ан'ды чочыдып ийерге дъарабас. Ол ёлюмдю тартыжууда, дыен'ююди, дын'ысла, боецтин' токуналу (ла онын' колынын' катузы беретен.

Ёйлөр келип турды.

Кайда да мында, городто, явкалардын' лабиринттinde ле конспирацияда дьёп чыкты: эртен тюнде.

Ол беш большевиктер, нени билгенин, айттылар. Дьюк, буюн тюнде.

Эн'ирде деподон' араайын, гудогы дьюкко бронепоезд чыгып алды, онын' кийининен', онайып ок, деповский дъаан воротазы арайын дъабыла берди.

Тюс эмиктер шифрованный телеграммаларды берерине мен-деп турдылар, олор кайдаарла барган дьеинде, республиканын', сторожевойлоры уйкузын ундуп салала, сары адара уяларын дъеткери дьюк эдип турдылар.

Жаркийди Аким телефонго кычырды.

Ячейканын' дыууны болды ба? Онды ба? Дъакшы. Бойын' эмди райком парттын' катчызыла совещание кел. Одун керегинде сурак бистин' сананганабыстан' коомой. Келзен' эрмектежерибис, — Жухрай Акимнын' кату, тюрген куучынын угуп турды.

— Дье бис ончобыс, удаbas, одындардын' юстюне булгала берерибис, — деп трубканы салып дъада арбанды.

Катчылар экилези, олорды Литке дъетирип келген автомобильтен' чыктылар. Экинчи этажка чыгып келеле, керек одун керегинде эмес болгонын тургузала билип салдылар.

Управделдин' столында «Максим» турды, онын' дынанында ЧОН-нын' пулеметчики иштегилеп турдылар. Коридорлордо — партия ла комсомолдын' горактивынан', унчугыжы дьюк, часовийлор турдылар. Губкомнын' катчызынын' кабинединин' элбек эжигинин' ары дынанында, губком партиянын' бюроозынын' экстренный заседаниеи зожоп, учуна чыгып барып дъатты.

Форточка ажыра, ороомнен' эки полевой телефондорго — эмиктер келиптири.

Арай куучын. Жаркий комнатада Акимды, Ританы, ла Михайлани таап алды. Рита качанда бойынын' дьюрюминде ротанын' политругы — красноармейский шлемду, ногоон юбкалу, тере тонынын' юстинче уур маузерлу кайыш курчанып алган.

— Бу мыны ончозын канайда билерге керек? — деп онон' Жаркий кайкап сурады.

— Ченемелдю тревога, Ваня. Эмди слерге районго баарыбыс. Тревогала дыуулары бежинчи пехотный школдо.

Уулдар ячековый дыуннын' кийининде, тургузала оноор ба-

рып дъадылар. Онын' ончозын билдиртпезинен' эдерге керек, — деп Рита Жаркийге айдып турды.

«Кадетский» дышта тым турды.

Бийик унчукпас дубтар — дьюс дылдыктардын' дъаандары дыалбырактарла база чалканчаакла бюркелип калган. Уюктан дъаткан буук, кийининен' кичееп көрбей турғаң аллеялар агаш ортозында, бийик, ак стененин' ары дъанында кадетский корпустын' кыптары. Эмди мында краскомдордын' пехотный — школазы. Терен' эн'ир. Юстиндеги этаж дъарыдылбай дъат. Тыштынан' көргөндө, мында тымык, ол туралы ёдюп барып дъаткан кижи, бу стененин' ары дъанында уюктап дъат деп бо доор. Дье чой вороталары ненин' учун ачылып калган, воротанын' дъанында — эки дъаан бакаларга түн'ей нези? Дье темир дъолдын' районынын' кажыла дъанынан' келип турган улус, түнде тревога болгон кийининде, школдо уюктабай дъат деп, дъарт билип турган. Бери ячайковый дуууннын' кийининде кыска дъетирю уккан кийининде келип турдылар, эрмектепшөй, дъан'ыстан'-экиден', дье юч кижиден', кёп эмес, ок келип турган улустын' карманында, кыялтазы дъогынан' «Большевиктердин' коммунистический партия» деп эмезе «украинанын' дъаш ёскюрюминин' коммунистический союзы» деп бажалыкту книжка дъаты. Чой воротаннын', ары дъанына дъан'ысла ондый билетти көргюзип, кирер аргалу болгон.

Актовый турада улус кёп дъуулып калган. Мында дъарык. Кэзинёктөрин брезентовый палаткаларла бектеп — кёжёгелён салган. Ого дъуулып калган большевиктер, бу молдьулу түймееңге (тревогага) кокурлажып, энчю «эчки буттарын» тартып, буркурадып отурдылар. Кем де, кандый да кюйбюзиндо түймееңди билинбей турды. Тегинле дъууп тургандар ийне, кандый-кандый учуралга, учуры ан'ылу частытарда — дисциплинаны билzin деп, эдип дъат. Дье таскап калган фронтовиктер, школдын' оградазынын' ичине кирип келеле, молдьулу тревогага (түймееңге) түн'ей эмес неме деп, тургузала сезип турдылар. Бастыразы сюреен тымыкла эдилип турды. Унчукпай, шымыранып, курсанттардын' взводынын' командалары стройго турруп турдылар. Пулеметторды колго кёдюрип чыгарып, бастыра корпуштардын' тыштынан', бир де от кёрюнбей дъат.

— Кандый бир дъаан керек сакылып дъат па, Митя? — деп Корчагин Дубавага дъууктап базып келип арайын сурады.

Митя кэзинёктин' бозогозында таныш эмес кысла отурды. Корчагин оны башкюн Жаркийде көргөн.

Дубава кокырлап Павелди дъардынан' таптады.

— Не, дьюрегин' тамагын'a дьюре берген тийзин' бе? Кем дьюк, бис слерди дъуулажарга юредип саларыбыс. Сен не, бу балала таныш эмес пе? — деп, кыс дъаар бажыла көргости. — Ады Анна, ёбёкэзин билбезим, онын' дъамызы дезе агитационный базанын' заведующий.

Кыс, Дубаванын' кокур куучунын угуп, Корчагинди табылап

кёрөп отурды. Боро бладынан' чыгып келген кезек чачын тюзедип алды.

Онын' кёстёри Корчагиннин' кёстёриле туштажала, бир канча секунд, тили дьок кёстёш болды. Онын' кёстёри кёгюлтиrim-кара, кезе суркурап турдылар. Кирбиги кою, узун. Павел кёзин Дубава дъаар буруды. Кызырып дъатканын билип, кебин соодын ийди.

— Слердин' кемигер, кемди агитировать эдип дьат? — дең албанла кюлюмзиренип, Павел сурады.

Залда табыш угулды. Ротанын' командиры, отурғышка чыгып алала, кыйгырып ийди:

— Баштапкы ротанын' коммунарлары, бу залда стройго турзын! Тюрген, тюрген, нёкёрлёр!

Залга Жүхрай губисполкомнын' председатели ле Аким кирил дъаттылар. Олор дъан'ыла келгилеген. Зал рядтарла тургускан улусла толуп калган.

Таларкак, уүр сындуда Губисполкомнын' председатели, учебный пулеметтүн' площадказына туруп, колын кёдюрип ийеле, айтты:

— Нёкёрлёр, бис слерди бого дъаан карузына туратан керек учун, дъууп алганыбыс. Кече айдарга дъарабас болгон керектү — эмди айдарга дъараар, ненин' учун дезе, ол терен' дъажытту военный керек болгон. Городто, эртенги тюнде, база бастыра Украинаадагы чылап ок, контрреволюционный восстание дъалбырап чыгар учурлу. Город офицерлерле толуп калган. Городты айландыра бандиттардын' ююрлери дъуулыш дьат. Заговорщиктердин'-дъана тюшкендердин' кезиги бронедивизионго кирил алган, ондо шоферлер болуп иштеп дъадылар. Дье чрезвычайный комиссияла — заговор ачылган, онын' учун, бис бастыра парт-организацияларды мылтыкту тургузып дъадыбыс. Чеканын' ченеп салган курсанттардын' часттарыла база отрядтарыла кожо, баштапкы ла экинчи коммунистический батальон турушкылаар. Курсанттар дьюре берди, эмди слердин' очередь, нёкёрлёр. Мылтык алып стройго турарына, он беш минут. Операцияны нёкёр Жүхрай баштаар. Командирлар чике дъакаруларын — онон' аларлар. Менин' бодоп тургымла, коммунистический батальонго эмдиги ёйдин' дъаан учурлузын айдарга — артык куучын деп турум. Эртенги шугаанды, бис бюгюн токтодып саларга керек.

Четверть частын' бажында, мылтыкла дьесенип алган батальон, школдын' оградазына стройго туруп ийди.

Жүхрай батальоннын' кыймак дьок рядын адыйктап, кёрөп алды.

Стройдын' ичкеери дъанында, юч алтам дьерде, кайыш кийген эки кижи: комбат Меняйло — батыр, уральский темируграачы (литейщик), коштой — комиссар Аким. Сол дъанында — баштапкы ротанын' взводы. Эки алтам ичкеери — экю: комрота ла политрук. Олордын' кийининде — унчугыш дьогынан', коммунистический батальон турды. Юч дьюс дыда.

Федор темдек берди.

— Баар ёйи дьетти.

Юч дьюс кижи, улузы дьюк ороомло барып дьатты.

Город уюктап турган.

Львовскийде, Дикой деп ороомнын' одожында, батальон базыдын токтодып ийди. Онын' ижи ондо башталатан болгон.

Кварталдар табыш дьогынан' курчалып турдылар. Штаб магазиннын' тепкижинде токтоп алды.

Юстинен' тёмён Львовскийле, центрден' — прожекторло шоссени дьарыдып, автомобиль дылып барды. Штабтын' дынанда тура тюшти.

Литке ол тужунда бойынын' адазын экелген. Комендант мостовойго тюжюре калыйла, уулына латыш тилле бир канча эрмек айдып ийди. Машина ичкеери тап эделе, Дмитриевский дъаар баратан бурулчыкка кёсти дьумгалакта, кёрюнбей калды. Гуго Литке кезе кёстёп барып дьатты. Колдоры рулевой тегерикле дьапшыныжып калган, он' дыанына-сол дыанына.

Ага, вот качан ого — Литкеге кёс-баш дьюрык керек болгон. Кемнин' де сагыжына, ол — ого онын' ондый кёс-баш дьюк дьюрюжинин' учун, эки тюн арест берери кирбей дьат.

Гуго ороомдорло сран'ай метеор ошкош, учуп турды.

Жухрай, оны Литке городтын' бир учынан' база бир учунадьетире, кёс дьюмарга дьеткелекте дьетирип салган учун, дыратканын, айтпаска болбос болды:

— Сен, Гуго, бу мындый дьюрыкла, бюгюн бир де кижини ёлтюрбезен', эртен алтын час аларын'.

Гуго сюгюнип турды.

— Мен дезе, бу мындый учуш учун, он сутка кирелю арест алар боловым деп бодогом...

Баштапкы согулта заговорщиктардын' штаб-квартиразы дыар болгон. Аң'ылу бёлюкке баштапкы арестованныйларды дьетирип, база дьюуп алган документтерин дьетирген.

Дикой деп ороомдо, переулокто ондый, ок, сан' башка атту № 11 турада Цюргерт деп ёбёйлю кижи дьаткан болгон. Чекада бар дьетириолер аайынча, ол кижи, актардын' заговорында кичинек керектю эмес болгон. Ондо Падол районында тарыхжатан офицерлердин' спискалары дьаткан.

Литке бойы Дикийге Цюргерти арестовать эдерге келген. Алдында юй улустын' монастыри болгон, стенеле бёлюп турган, сад дыар чыккан эки кёзинектю квартирадан' Цюргерти тападылар. Ол күнде, айылдаштарынын' сёстёриле, айылга дынбаган. Тинтиюл эдип, кол гранаттарлу кайырчакла кожо, спискаларын ла адрестерин тапкылап алдылар. Засада тургуссын деп приказты береле, Литке тапкан материалдарын кёрюп, столдын' дыанына, бир минутка токтой тюшти.

Садта часовой болуп дьиит курсант турган. Ого дьарыдып турган кёзинёк кёрюнип дьат. Бу толыкта дын'ыскаан турарга эби дьюк. Коркушту. Ого стенени кёрюп турзын деп дыакылган. Дье мынан' кижинин' сагыжын энчикирер кёзинёк дыаркыны — ураак. Бу тужунда, кёрмёстин' айы да дыакшы дыарыттай

дъат. Карап'үйда дыраалар, тирю немедий билдирип дъат. Курсант дындазыла айландыра сыймап дъат — неде дъок.

«Мени бого не тургускан болотон? Стенеге тюн'ейле, бир де кижи чыгып болбос — бийик. Көзинёктин' дынана барып кёрзэ, кайткай?» — деп курсант сананды. Стененин' кырын база бир катап, адьыктап кёрлөө, дыдыган мешке дытанаң турган толыктан' чыгып келди. Чюрче көзинёктин' дынана токтой тюшти. Литке чаазындарды тюрген дууп, комнатадан' чыгарга, тергенип турды. Ол ёйдё, стененин' кырында кёлётки чыгып келди. Стененин' кырындагы кижиге — көзинёктин' дынындағы часовой ло комнатадагы кижи кёрюнип дъат. Кёлётки кисекенин' эбile агашка чыгып алала, онын' кийининде, дверге тюжуп алды. Дъедимине, киске чилеп, ён'ёләп келеле, талайып ииди, курсант барып тюшти. Онын' дыткезине — талай кортигин сабына дьетире сайып ийген.

Садтагы мылтыктын' табыжы, кварталды курчап алган улусты токтый согуп ийди...

Сапогторыла кюлоредип, тура дъаар алты кижи дьюгюрип дъатты.

Ёлгён Литке каны тёгюлюп дъаткан бажын столго дъёләй салып алган, креслада отурды. Көзинёктин' шили дъарылып калган. Ёшто документтерин айрып болбоды.

Монастырский стененин' дынанда, мылтыктар дызырай берди. Кижи ёлтуреечи ороом дъаар чыгара калыйла, удура адышып, Лукиянский пустырь дъаар дьюгюрген. Барып болбоды: кемнин' де оғы дьедиши.

Тюниле тын' тинтиюл болды. Домовой книгага (айлдын' книгезине) бичитпеген, серемдьилю документерлю ле мылтыкту, дьюстер тоолу улус — Чека дъаар апарылды. Ондо отборочный (ылгаштыратан) комиссия иштеп — сортоп турды.

Кезик дъерлерде, заговорщиктер мылтыкту удурлаштылар. Жилянский ороомдо, бир туралы тинтип турарда, Лебедев Антошаны дыга адып салгандар.

Соломенский батальон ол тюнде, беш киизин ёлтуртти, Чекада дезе озодон' бери большевик, республиканын' бюдюмчилю каруулчызы Литке Ян — дъок болуп калды.

Тюймеенди кыйдырткан.

Ол-ла тюнде, Шепетовкадагы Василий абысты кыстарыла катай, база арткандарын да, ончозын алыш алдылар.

Тюймеен (тревога) тымыды.

Дье городко дын'ы ёшто коркуду эдип турды — болот дъолдордо паралич, оны ээчий дезе, ачана ла соок.

Аш ла одын ончозын бюдюрип турдылар.

ЭКИНЧИ БАЖАЛЫҚ

Федор сананып отура — оозынан' кыскачак кан'зазын чыгарып, сабарларыла чокчойгон когын чебеер тудуп кёрди. Кан'за ёчуп калган.

Ондор тоолу папиростың боромтык ыжы, плафондордың алды дъанында, губисполкомның председателинин креслазының юстюонде булуттала айланыжып турды. Кабинеттин толыктарындагы столдордың кийинде отурган улустын дьюстери, суюк туманда немедий көрүнип дьат.

Предгубисполкомло коштой, тәжиле столго дьёлёнё, Токарев отурып дьатты. Караган ёбёгён чугулду, сагалын чымчып, каа-дъаа, чичке юндю, ичиp салган дымыртканың кагы ошкош куру, көп сёстёрлю эрмектер айдып турган, дъабыс сынду, бажы тас кижи дъаар кылайып көрүп турды.

Аким слесарьдың кылан'дап турганын көрүп алала, бала тужы сагыжына кирди: оның айылында коркушту согушчаан' — пётук бар болгон «Көзин ой» Ол согужар тужунда база онойп ок көрүп туратан.

Губком партияның заседаниези эки часка улалды. Тас башту кижи, темирдъолдың агаш комитетинин председатели болғон.

Кючи тын' сабарларыла бир кип чаазынды ача тартып, тас башту кижи айдып турды:

— ...Дье, була ан'ылу шылтактар губком ло дьол правлениеинин' решениелерин бюдюрер арга бербей дьат. Катап айдып дъадым, бир де айдын' бажында, бис, төрт дьюс кубометрден' ажыра одун берип болбозыбыс. Дье, задание дезе дьюс сегизен мун' кубометр, бу... — тас башту кижи сёс санаңып таптай турды, — калас неме! — деп айдала, эрди ёёркө-гөндю дъуурылып, кичинек оозын дъаап ийди.

Унчугушпагандары узаак немедий билдири.

Федор когын кактап, кан'зазына тырмагыла согуп турды. Токарев тамагыла дъоондодо юнденип, тымыкты бузуп ийди.

— Мында чайнаарыда дъок. Железкомдо одун дъок болгон, дъок, мынан' да ары табылбас... ондый ба?

Тас баш дъардын тартынды.

— Дъок, нёкёр, бис одунды белеттеп салганыбыс, дье гужевой транспорт дъогы...

Кижи тыртыс эдип, чоокыр бладыла тас тёбёзин арчып, колыла узаак карманын тапай турала, кол бладын, чугулданган бойынча, портфелинин алдына сугуп салды.

— Слер одун дьетирери керегинде нени эттигер? Заговорого киришкен башчы специалисттерди арестовать эткенинен бери, көп кюндер ётти ийне, — деп толуктан' Денекко айтты.

Тас баш оноор бурулды:

— Мен транспорт дъокко неме болбос керегинде, дъолдың правлениеине юч катап дьетирю эткем...

Токарев оны токтодып ийди.

— Бис онызын уканыбыс, — деп ёчтуо кёслө тас баш дъаар көрүп, слесарь чугулду айтты. — Слер, бисти не, тенекке бодоп турыгар ба?

Ол суректан' улам, тас баштын сыртынча чымалылар дьорголожо берди.

— Мен контреволюционерлердин' ижи учун карузына турбай дъадым, — деп тас баш араайын каруузын берип турды.

— Дье, ишти дъолдон' ураак эдип турганын, слер, билгенигер бе? — деп Аким сурады.

— Уккам, дье мен, менийинен' ёсқे участкада — келишпес неме болуп турган керегинде начальствого кёргюзип турарга, керегим дьок болгон.

— Слерде служащийлер канча? — деп тас башка совпрофтын' председатели сурак берди.

— Эки дьюске дъуук.

— Бир дъутмага дылына кубометрдан' ба! — деп Токарев айдып ииди.

— Бис бастыра Желлескомго ишмекчилерден' айрып, ударный паек берип турубыс, слер дезе нени эдип дъадыгар? Слерге, ишмекчилерге берзин деп берген эки вагон кулурды кайда эттигер? — деп совпрофтын' председатели онон' ары сурады.

Тас башты кажыла дъанынан', суректарла базаалап турдylар, ол дезе олордон' сран'ай вексельди тёлөзин деп, дъана тюшпей, некеп турган кредиторлордон' айрылып тургандый, кыйыштырып турды.

Чике кару береринен' кыйып турды, дье кёстёри туура кёрюп турды. Ичинде, дьеткер дьюктап келгенин сезип турды. Дыорексип, коркыган-дъалтанышту, дъан'ысла, мындый сагышту болды: бу мынан' капшагай, Поль де Коканын' романын эн'ирлерде кычырып, оны дъакшы юстю-дъуулу, ток курсак белегеп алган дъаш юйи сакып дъаткан дьер дъаар, баратан болзом деп.

Тас баштын' каруузын укпай, Федор блокнодында мынайда бичип дъатты: «Мен бодозом, бу кижини терен'жиде шин'жилеп кёрёргө керек, мында тегинле иштеп билбези эмес. Менде, ол керегинде, база эмеш неме бар... Бу мынала куучынды токто-дып ийелдер, барзын ары, керекти баштаарбыс».

Губисполкомнын' председатели ого табыштырып берген чаазынды кычырып кёрёлө, Федор дъаар бажын кекиди.

Жухрай туруп чыгала, прихожийга телефонго барды.

Качан ол ойто келерде, губисполкомнын' председатели резолюциянын' учун кычырып дъатты:

«...Желескомнын' башчызын сабатаж эдип турган учун, ижи-нен' чыгарар. Разработка керегин шин'жю (следственный) органдарга берер».

Тас баш онон' коомой боловын сакыган. Дье чын, сабатаж учун чыгартканы, оны биодюмчи дъогына апарып дъат, бу неме эмес, керек Боярко керегинде, дье, онын' учун ол энчю, бу керек онын' участказында эмес. «Фу, кёрмөс, меге, бу былары не-ни-нени таап, казып алган болор деп билдириген...».

Чаазындарын портфелине дьюуп тура, Энчю сананып айтты:

— Дье, мен партийный эмес специалист, слер меге биотпес дъан'ыгар бар. Дье менин' санаам ару. Мен этпеген болзом, айдарда, эдип, чыдап болбогоным ол.

Ого кемде карузын бербеди. Тас баш чыгып, тепкишле тюр-

ген тюжюп, дъен'ил санаалу боло берип, тышкарыгы эжикти ачып ийди.

— Слердин' ёбёкёгёр кем, гражданин? — деп онон' шинельдю кижи сурады.

Дьюрги согулып, тас баш чоколдонды:

— Чер... винский...

Губисполкомның кабинединде, качан катыс кижи дьюре берerde, дъаан столдо, он юч кижи дъуук турдылар.

— Бу, кёрюп туругар ба... — деп Жухрай дъая салган картаны сабарыла былча базып алды. — Боярка станция бу, одун белетеген дъерден алты верста. Бу мында кулаштап койгон, эки дьюс он мун' кубометр одун салып койгон. Труд армия сегис ай иштеген, аайы дъок кюч салынган, учунда, предательство керегинде, дъол ла город — одун дъок. Олорды станция дъаар алты беристе экелерге керек. Ого бир айдын' туркунына беш мун'нан' ас эмес улаа керек, олор кюнине ары-бери, эки катап дьюрзе мынча керек болор. Дъуугындагы деревне он беш верста дъерде. Ого юзери, бу дъерлерде, бойынын' бандазыла Орлик тенип дьюрип дъат... Бу кандый болуп турганын, билип туругар ба?.. Көрзёгёр, планда, агаш иштеери, бу мынан' башталып, вокзал дъаар келер керек болгон, бу шилемирлер дезе, оны агаштын' тюби дъаар апаргандар. Расчет чын: белетеп салган одунды — дъолдорго экелип болбозыбыс. Чын, бис дьюсте ат тапазыбыс. Олор бисти, бу дъанынан' соктылар!.. Бу повстанкомон'дс кичинек эмес.

Жухрайдын' тююнип алган дъудругы, воскондогон чаазынга уур дъада берди.

Оночтин' кажызынала, Жухрайдын' айтпай салган, бастыра келип дъаткан коркуштузы, дъарт болгон. Қыш эжик дъанында. Есильницалар, школдор, учреждениялар ла дьюстер мун' улус соокто, вокзалда дезе, улус сран'ай чымалы уязындый, поезд дезе неделеде — дъан'ыс катап дьюрип дъат.

Кажызыла терен' шююнди.

Федор дъудругын салып ийди.

— Дъан'ысла эп бар, нёкёрлёр: юч айдын' туркунына, станциядан' одун белетеген дъерге дъетире, дъети беристе дъерге чичке дъол салар, дье, ол агашты кезип баштаган дъерге дъетире, бюдюн дъарым айдын' туркунына ишти бюдюрип салар керек. Мен бу ишти баштаганымнан' бери, неделе болды. Оны эдерге керектүй неме, — Жухрайдын' юни, кургай берген таракта кыркырай берди, — юч дьюс бежен ишмекчи ле эки инженер. Рельстар ла дъети паровоз Пуще Водицада бар. Олорды ондо складтардан' комса таап алгандар. Дъу алдында, онон' городко дъетире чичке дъол саларга санагандар. Дье Бояркада ишмекчилер дъадар дъер дъок, дъан'ысла, дъайрадылып калган— арал школы. Ишмекчилерди партияла эки неделеге ийип турарга керек, онон' ёскё, чыдашпастар. Оноор комсомолдорды ийелик Аким? — Карапузын сакыбай, онон' ары айтты: комсомол бастырала бар кючюн ол дёмэн ийер: — эн' баштап соломен-

ский организацияны ла кезигин городтон'. Сюреен уур задача, дье улдарга, бу керек, город ло дъолды ёллюмнен' айрыыр деп, айдып берзе, эдип салгылаар.

Дъолдын' начальниги бюдюмчиши дъок, бажын дъайкап салды.

— Бу мынан' неме болоры кандый ла болбогой. Ачык дъерде, эмдиги аялгада дьети беристе дъол салар: кюс, дъаштар, кийининде соок болор, — деп ол чылаганду айтты.

Жухрай оноор бурулбай ла туруп, кезе сокты:

— Агаш иштеерин сеге дъакшы көрөргө керек болгон, Андрей Васильевич. Подъездной дъолды бис эдип аларыбыс. Колды бош салып ийеле тон'бос керек ийне.

Инструменттерлю калганчы кайырчактарды коштоп ийдилер. Поездный бригада иштеер дъерлерине тарап дьюре бердилер. Кичинек дъаш сееп турды. Ританын' дъашка дылтырап турган тужурказынаң' шили дындыидий тамчылар, тоголонып тюжюп турдылар.

Токаревле эзендежип тұра, Рита онын' колын тын' тудуп, арайын айтты:

— Ижигер дъакшы болзын деп, турубыс.

Ёбёғөн оны, буурая берген кирбигинин' алдынан' дылуу кёрди.

— Эе, биске бүркекти бергендер, языва дьюректерине конзындар, — деп ол кимиренеле, бойынын' шююлтезине каруу берип айтты. — Слер мында көрүп туругар. Бисте кандый бир тутак боло берзе, керектүү дъерине былча базып ийигер. Бу шушуваль булгак дъок иштеп болбос ийне. Дье баар ёй дъегкен, кызым.

Ёбёғөн пиджагынын' ёмюрин тын' ёмюрленип ийди. Калганчызында, Рита болбогой калган болуп сурап ийди:

— Корчагин слерле кожо барбай дъат па? Ол уулдар ортозында көрүнбейт.

— Ол кече технорукла экю бистин' баразыбыска нени-нени белетеп саларга трезиналу дьюре бергендер.

Перронло олор дъаар Жаркий ла Дубава мен'дештию келип дъаттылар, олорло кожо дезе, тонын чала дъабынып алган, чичке сабарларынын' ортозында, ўчюп калган папирос тудунган, Анна Бархарт келип дъатты.

Келип дъаткандарды көрүп, Рита калганчы сурагын берди:

— Слердин' Корчагинле экюдин' юредиүгер кандый?

Токарев оноор кайкап кёрди:

— Кандый юредиу, уулчак сеге баштадып турган эмес пе? Уулчак меге сен керегинде, дъан'ыс катап куучындаган эмес. Мактап божобойт.

Рита онын' сёстэрин бюдюмчиши дъок, тын'дап турды.

— Ол ондый эмеш пе, нёкёр Токарев? Ол менен' сеге, катап юренерге дьюрген ийне.

Ебёгён каткырды:

— Меге бе?.. Мен оны кёзиме де кёрбёдим.
Паровоз кыйыгыра берди.

Вагоннон' Клавичек кыйыгырды:

— Нёкёр Устинович, адабысты биске божот, онойто эдерге дъарабас ийне! Бис онызы дьюкко нени эдерибис?

Чех нени де айдарга сананган, дье базып келген ючиди кёрюп ийеле, унчукпады. Аннанын' кёзинин' токуназы дьюк — суркураганын кёрюп, онын' Дубаваны узадып турган кюлюмзи-ренижин дьюклө сезип ийеле, кёзинёттөн' тюрген, туура басты.

Дьюоске — кюстин' дъан'мыры согуп турды. Дьердин' юстинде дъабыс, кара-боро ён'ду чыкка кёёп калган булуттар дылыжып турдылар. Агашты бастыра орой кюс бюрин тюжюрип салды, карыган агаштар чёбирэзинин' чырыштарын, кюрен' ён'ду дъен'еске дъажырып алган, кеби соок туруп дъаттылар. Кююн кайрал кёrbёс кюс, олордын' кёёшпёк кийимин ушта согуп салган, олор дылан'аш ла чалдыгып калган тургуладылар.

Агаштын' ортозында дъан'ыскаандыра кичинек станция турup дъатты. Ташту товарный платформадан', агаш ортозы дъаар — дъолдой казып салган дъер дьюре берди. Ого улус чымалдый кадалып калган.

Сопоктын' алдында дъапшынчак той балкаш, дъаман бачылдап турды. Улус кюреे тобракта, тын' казынып турдылар. Ломдорло темир кюректер ташка туюк табыштанып тургылады.

Дъааш дезе сран'ай ныкта элгектен' тёгүлгендий сееп, соок тамчылары кийимди ёдюп турдылар. Дъааш улустын' кючин тюжюре агызып турды. Той балкаш, кою кашадый насыптын' тюжюре агып турды.

Сран'ай калганчы учугына дъетире кёёп калган кийим, угур база соок, дье улустар иштен' орой эн'ирде дъанып турдылар.

Казып кюбюредип салган дъол, кюнюн'ле сайын тамла агаш ортозы дъаар урап барып турды.

Станциядан' урак эмес тураннын' таш тёзёгёзи артып калган, кунукчыл турды. Эдиле ушта согып алгадый, эмезе алып, эмезе юзе согуп алар немезин, — бастыразын мародердын' колы качан кармай берген. Кёзинёттөри ле эжиктеринин' ордына — юйттер; пекчелеринин' эжик ордына, кара, ойо соккон дъер. Сыйра согуп салган дъабузынын' тежигинен' стропилалардын' кабыргалары кёрүнип дъат.

Тийбей артып калганы, төрт кен' комнатаалардын' бетонный полы арткан. Онын' юстине учукка дъетире кёёп, балкашка уймалып калган кийимдю, төрт дьюс кижи дъадып уюктап турды. Улус эжиктин' дъанында кийимин сыгарда, олорынан' суу шаркырап агып турды. Олор дъарт матла каргышту дъаашты ла са-сты айткылап турдылар. Бетонный, эмеш салам дъайып салган полго, бойы-бойына дъуук, дъергележип дъадып турдылар. Улус бойы-бойлорын дылыдарга кичееп турдылар. Кийим дылып кургабай турды. Кёзинёттин' рамдарындагы илген таарлардан'— дъааштын' суузы сызылып полго агып турды. Дъааш тураннын'

юстиндеги темирге, кою дробыло сееп, дъарыкту эжиктен' дезе салкын согуп турды.

Эртен тура кухня болгон шайрак баракта, чай ичип алала, ишке барып турдылар. Обед тужунда, сюреен коомой, сок дъан'ыс орозо чечевица ла сран'ай антрацит ошкош, бюдюн дъарым фунта кара калаш дъип турдылар.

Онызы — городтын' берерле немези, ол болгон.

Технорук каткак бийик сынду, дъаагында эки терен' чырышту ёбёён — Валериан Никодимович Патошкин ла таларкак, кату былчылган дъозинде дъаан эткир тумчукту — техник Вакуленко станция начальнигынын' квартиразында дъадып алды.

Токарь кыска бутту, сран'ай ртуть ошкош чыйрак Холяев деп чекисттын' комнатазында конып турды.

Строительный отряд кату шыра ёткюрип турдылар.

Дъол кюнюн'ле сайын агаш ортозы дъаар ырап, кирип дъатты.

Отряд тогус дезертир тоолоп турды. Бир канча кюннин' базында база бежю кача бердилер.

Стройка баштапкы согултаны экинчи неделеде алды: эн'ирдеги поездле городтон' калаш келбеди.

Дубава Токоревты ойгозып ийеле, онын' керегинде билдиртти.

Партколлективтын' катчызы, тюктю будын дъерге тюжюреле, колтыгынын' алдын чугулду тырмап турды.

— Ойын башталып дъат! — деп кийинип тура, тумчугынын' алдына кимиренди.

Комнатаға шарик кеберлю Холява кире конып келди.

— Телефон дъаар тадырат, ан'ылу бёллюкле эрмектеш, — деп ого Токарев дъакыды. — Сен дезе калош керегинде кемге де айтпа, — деп ол Дубавага айдып салды.

Линейный телефонисттерле дъарым час керишкен кийининде, кереккө тын' туружар Холява, ан'ылу бёллюктин' начальнигинин' заместители Жухрайла эрмектешти. Онын' чугулдан турганын угүп, Токарев токунап болбой, бир будынан' база бир будуна селип, базып турды.

— Не? Калаш дъетирип бербеген бе? Мен эмдиле бу мындый кылышты кем эткенин билип аларым, — деп Жухрай кекенин трубкага кююлеп турды.

— Сен айтсан', бис эртен улусты неле азыраарыбыс? — деп Токарев трубкага чугулду кыйгырып турды.

Жухрай дъартла нени-нени сананып отурган болор. Узаак тымык болгон кийининде партколлективтын' катчызы укты:

— Калашты тюнде дъетирип берерип. Мен машинала Лигкени иие берерим, ол дъолды билер. Тан' алдында калаш слерде болор.

Тан' дъан'ы дъарып турарда, балкашка уймалган калашту таар салган машина, станциянын' дъанына дъедип келди. Онын' ичинен', тюнди уюктабай ёткюрген, чат арыган, чырайы куу боло берген Литкенин' уулы чыгып келди.

Стройка учун тартыжу тын'ып турды. Дъолдын' правление зинен' дьетирю этти: шпалалар дъок. Городто рельстерди ле паровозчокторды стройкага дьетирер средствоны таппай турдылар, паровоизор бойлорыда дъаан ремонт керексип турдылар. Баштапкы партия ижин божодып барып дъатты, смена (солуш) дезе дъок, бойынын' бастыра кючин чыгарып салган улусты — тударга сран'ай болбос болгон.

Эски баракта, орой тюн болгончо коптилканын' дъаман одына дъарыдынып, актив совещание эдип турды.

Эртен тура паровоизорды ремонт эдерине ле рельстерди дьетирерине алты кижини кожо алып алала, Токарев, Дубава, Клавичек дьюре бергендер — Клавичек профессиязы — калаш быжыраачы болгон керегинде, снабжение бёлюгине — контролер болуп ийилген, артканы дезе Пущу Водицага.

Дъааш дезе дъаап турды.

Корчагин дъапшынчаак балкаштан' будын дъюк арайдан' айра тартып алды, соок ёй бололо, базып отурага, сапогынын' чирик таманы, торт тюжюп калганын билип ииди. Бого келгенле ёйдён' ала — ол дъаантайын, суу ла балкашка бачылдажып туратан коомой сапогынын' учун, шыралап туратан; эмди дезе бир таманы торт айрылып калган, дылан'аш буды, кыйып турган соок балкаштын' кёчёзине базып турды. Сапог оны стройдон' чыгарып турды. Ултан'ынын' артканын балкаштан' ушта тартып алала, Павел чугулданып оны кёрёлө, арбанбас деп берген сёзин бузуп ииди. Сапогынын' артканыла барак дъаар барды. Походный кухнянын' дъанына отуруп алала, бастыразы балкаш болуп калган оромыштарын дъая салала, соокко тон'о берген будын пекче дъаар тёгөп алды.

Кухнянын' столында путевой сторожтын' юйи, поворго помощник эдип экелген Одарка свекла кертип турды. Природа ырак карыбаган сторожихага бастыра табын берген: дъарды эркижинин' дъардындый таларкак, баатырдын' тёжиндий тёштю, кадалгак, дъаан кючтю кабыргалу; ол бычакла сюреен эптю иштеп турды, столдо кескен мааланын' ажынын' тайгазы тюрген ёзюп турды.

Одарка Павел дъаар чебер эмес кёрюп ийеле, дъаратпаган кеберлю сурады:

— Сен не, обедке эптежип турун' ба? Арай эрте. Сен уулчак, дъартла иштен' качып турган боловын'. Сен будын'ды кайдаар сугуп турын'? Мында кухня ийне, мылча эмес, — деп ол Корчагинди кизиредин турды.

Дъаанай берген повар кирип келди.

— Сапогым торт дъайрадылды, — деп бойынын' кухнида отурганын Павел дъартады.

Повар кенеп калган сапогты кёрюп, Одарка дъаар кёрюп, бажын дъан'ды:

— Онын' ёбёгёни дъарымдай сапожник, ол слерге болужын дьетирер болбой, онон' ёскё, ёдюк дъокко ёлюм.

Поварды угуп, Одарка Павелди табылап кёрёлө, эмеш кемзинип, эпсинбей барды.

— Мен слерди дъалку кижи деп бодогом, — деп ол айдынды.

Павел кем дъоксынып, кюлюмзиренди. Одарка билер кижи-нин' кёзиле сапогты шин'жилеп кёрди.

— Менин' ёбёгёним муны дъамабас, дъамаары да дъок, бутты кенеттеске, мен слерге эски калош экелип берейин, бистин' ондо, ондый неме ташталып дъат. Бу мындый кыйынды Кайда кёргён! Бюгүн эмес болзо, эртен соок тюжер, ёлёригер, — деп Одарка килемкейлю куучындажала, бычагын салып чыга берди.

Удаган дъокто, ол терен' калош ло кезек кеден экелди. Ка-чан кеденге орооп, дылыдып алган бут — дылу калошто бо-лордо, Павел унчугыш дъок, кюндююле сторожиха дъаар кёрди.

Токарев, городтон' чугулданып калган келди, Холяванын' комнатазына активты дъууп алала, олорго сююнчизи дъок та-быш айтты.

— Кайдала артулар. Кайдаарла болzon' бастыразы тегелик айландырып турат, дье дылыш дъогынан' дъан'ысла дьерде ту-руп дъадылар. Бис, ак кастандарды дъартла ас туткан турубыс, олор бистин' чагыбыска дъедетен туры, — деп дъуулгандарга ёбёгён айдып турды. — Мен, уулдар, дъарт, ачык айдарым: ке-рек чортко до дъарабас. Экинчи солыыр улысты эмдиге дъети-ре дъуубаган, канча кирелю экелетени, дъарты дъок. Соок була, тумчук алдында. Ого дъетире ёлзён' дё, састы кайтсада, ёдёргё керек, онон' ёскё, кийинде, дьерди тишледе кемирип болбозын'. Дье, бу мындый, уулдар, городто керек булгап тургандарды «штосско» алгылаар, биске дезе, мында ишти эки катап тюр-гендедерге керек. Беш катап ёлзён' дё, темир дъолдын' сабагын бюдорип аларга керек. Онон' ёскё, бис кандый большевиктер болорбыс, дъан'ыс дъалдыр, — деп Токарев тегиндегидий тунгакту бас юниле айтпай, тын' чыгып турган болот дъоон юнле айдып турды. Кадай дъуурып алган кабактарынын' алды-нан' суркурап турган кёстёри, дъалтанбазын ла дъана тюшпезин айдып турдылар.

— Бу кюн дъабылу дъуун эделе, бойыбыстын' улузбыска дъартап айдып береле, эртен ишке ончобыс чыгарбыс. Эртен партийный эместерди божодып ийерибис, бойыбыс дезе, артып каларбыс. Губкомнын' решениези бу, — деп ол Понкратово-ко — тёргюктеген чазын туда берди.

Грузчиктын' дъарды ажыра Корчагин кычырып ииди: «Ком-сомолдын' члендерин, кыялтазы дъогынан', стройкада артырар, олорго, баштапкы одун келбейнче, солыш (смена) берилбес. Губ-комолдын' катчызынын' ордина. Устинович».

Кичинек баракта кижи ёдюп болбос. Дюс дъирме кижи оны толтурып ииди. Стененин' дъанында туруп, столдорго чыгып, керек дезе кухняга да чыгып алгандар.

Дъуунды Панкратов ачкан. Токарев узак эмес эрмектенди, дье онын' куучынынын' мындый учы — ончозын кезип ииди:

— Эртен коммунисттер ле комсомолдор городко барбас.

Ё бёгённин' колы решениенин' бастыра бузулбас кеберин кейде дъан'ып кёргюзип ииди. Ол дъан'ганы городко дъанатан, бу балкаштан' айрылып, бойынын' улусына бартан ижемчини — алып барды. баштапкы минутта — кыйги табышка бир де неме он'доп болбос болды. Улустын' кыймыктаганына ёчёмюк кийиүп турган дъарыткыш, энчю дъок дъелбине берди. Карап'уй дьюстерди бёктёп турды. Юндердин' табыжы, тын'ып турды. Бир кезеги «айлында дъакшы дъадын керегинде» айлып турдылар, экинчилери, арыган чылаганына дьюрексип, кыйгырып турдылар. Кёп дъаны унчукпай отурдылар. Дъан'ысла кижи, качарын угусты. Онын' чугулду юни, толуктан' табыш серий берген тужында, мынайды айдып турды:

— Чортко керек пе! Мен мында, бир де кион артпазым! Улусты каторгага, керек эткен учун ийип дъат. Бисти ненин' учун? бисти эки неделе тутканыгар, болор. Тенектер база дъок. Кем постановление чыгарган, ол келип иштезин. Кем керексип турган болзо, ол бу балкашта казынгайла, менде дъан'ыс дьюрим. Мен эртен барып дъадым.

Кийин дъанында кыйгырып турган кижини, бу кандый дезертир деп кёрюп аларга Окунев серен'ке кийдюрип ииди. Серен'ке ол-ло тарыйын, карап'уйда кебери сооп калган дьюсти ле ачылып калган оосты дъарыдып ииди. Окунев: губпродкомнын' бухгалтеринин' уулын танып ииди.

— Не адьыктап турун? Мен дъажынбай дъадым, уурчы эмес. Понкратов бастыра сынына туруп чыкты.

— Ондо кем кереестенип туры? Бу кемге партийный дъакару каторга болуп турган? — деп, ол дъуук тургандарды суркурап турган кёрюшле, ончозын кёрюп турды. Карапнадаштар, биске городко баарга сран'ай дъарабас, бистин' дъерибис мында. Бис мынан' кача берзебис, улус соокко тон'гылаар. Карапнадаштар, канчала кирелю тюрген блюдюрзебис, капшагай дъанарыбыс, бу мында, бир сыстаган сананып турган чылап, качарга бистин' идея-санаабыс ла дисциплинабыс болдыртпай дъат.

Грузчик кёп куучындаарга сюобейтен, дье, ол до кыска куучынын, баягыла юн юзюп ииди:

— Партийный эместер барып дъадылар ба?

— Эйе, — деп Панкратов кезе айтты.

Стол дъаар, городской, кыска пальтолу уул, дьюсткюп ёдюп келди. Столдын' юстинде кичинек билет, дъарганат чылап келип тюжеле, Панкратовтын' тёжине согулала, столго барып тюжеле, тууразынан' тира берди.

— Бу билет, алыгар, пожалуйста, бу кичинек картон учун, су кадыгымды дылыйтпазым!

Эрмектин' учын барактын' ичинде мындый юндер тундурып ииди:

— Нениле ары-бери чачынып турын'!

— Ах сен, садынчаак тере!

— Комсомолго кирерин'де — дылу дьеरге кирип аларага турган' эмтирин'!
дъалтанган чылап, туура туруп, дъолын ачып берип турдылар.

— Сюр муны ары!

— Бис сени дылыдашибыс, тифтин' бийди!

Билетти таштаган кижи бажын бёкчайтип алала, эжик дъаар албаданып турды. Оны сран'ай дъугуш оорулу кижиден' дъалтанган чылап, туура туруп, дъолын ачып берип турдылар. Онын' кийининде, дъапкан эжик чыкырап калды.

Панкратов, таштап салган билетти сабарларыла туткан дьеरде, оны дъарыткыштын' одына тудуп ийди.

Картон кёёлю трубка болуп, дъуурыла күйе берди.

Агаш ортозында мылтыктын' табыжы угулды. Эски барактан' каран'уй агаш ортозы дъаар, атту кижи ман'тада берди. Школдон' ло барактан' улус чыгара дьюгюрип дъаттылар, кемде, эжиктинг дъарыгына кыстап салган, фанера досского учуршты. Серен'ке күйдюрип ийдилер. Салкыннан' ёчуп турган отты кийимнин' ёмюриле көлөй тудуп, кычырып ийдилер: «Ончогор станциядан' келген дьеригерге барыгар. Артып калган кижиинин' ман'дайына — ок. Ончогорды юзе ёлтюрип саларыбыс, бирюгерге де кюон кайрал дъок. Слерге ёйди эртенги кюнгэ дъетире берип турум». Кол салганы: «Атаман Чеснок».

Чеснок Орликтын' бандазынан' болгон.

Ританын' комнатазында столдын' юстюонде дъая салып койгон дневник.

2 декабря.

Эртен тура баштапкы кар дъаап салды. Соок тын'. Тепкиште Вячеслав Ольшинскийле туштاشтыбыс. Кожо келгенибис.

— Мен дъаантайын баштапкы карды дъарадып дъадым. Соок кандый тийзин'! Сюреен дъакшы, ондый эмес пе? — деп Ольшинский айтты.

Мен Боярка керегинде санана, соок ло кар мени бир де эмеш сюгюндирбей дъат, карын там чугулдандырып дъат деп, айттым. Ненин' учун ондыйын айдып бердим.

— Бу субъективно. Слердин' шююлтегерди, улалткажын, сран'ай дъууда немедий, дырыгаль дъок, каткырбас керек деп айдарга керек. Дье дъадын дьюрюмде ондый неме болбой дъат. Трагедия фронт турган чийоде. Ондо дъадын — дьюрюм ёлюмгэ дъук болуп дъат. Дье ондо до каткырып дъадылар. Фронтон' ураак дьеरде, дъадын ол-ла: каткы, ый тюбек ле сюгюнчи, немени соныркары ла энчю маказыраары, дьюрексири, сююш...

Ольшинскийдин' сёстэринен' ёчёгёниң ылгаштырарга кюч. Ольшинский — наркоминделдин' уполномоченный. Партияда 1917 дылдан' ала. Европейский дъазалла кийинген, дъаантайын кырынып, эмеш дъарааш дытла сюртнинп алган Бистин' тура-

да, Сегалдын' квартиразында дъадып дъат. Эн'ирлерде менин' айлым кирип дьюрет. Оныла эрмектежерге дылбюлю, күн бадышты дъакшы билер, Парижта узак дъаткан, дье бис экю дъакшы надылар болотоныбысты, билбей турум. Шылтагы: Ол менде — озо юй кижимди кёрюп дъат, онын' кийининде, партия аайынча нёкёр болгонын кёрюп дъат. Чын, ол бойынын санаа-шюолтезин дъажыrbай дъат, — ол чынды айдарына дъеткил омок, онын' дылбюзи кату эмес. Ол, олорды дъарааш эдерге билип дъат. Дье ол меге дъарабай дъат.

Жухрайдын' кату, чюми дъок кылыгы, Ольшинскийдин' европейский дъалакай болуп турганынан', тюн'ейлештирип болбос, кирелю дъуук.

Бояркадан' кыскарта бичиген сводкалар алып дъадыбыс. Кюнюн'ле сайын дъюс кулаш прокладкалар. Шпалдарды олорго уя эдип каскан, тон' дъердин' бойына салып дъадылар. Ондо бастыра эки дъюс төртөн кижи. Экинчи солыштын' тал ортозы кача бергендер. Аялга, чынла, — уур. Олор соокто канайда иштейтендер?... Дубава ондо баргалы бир неделе. Пуще Водицеде сегис паровозтон' бежиуди дъууп алгандар. Артканына частытар дъок.

Дмитрийге трамвайдын' управлениези уголовный керек буюдюрген: ол бойынын' бригадазыла Пуще Водицадан' город дъаар келип дъаткан трамвайный площадкаларды албанла токтодын салган. Пассажирларды ончозын чыгарала, платформаларды ус-коколейкага керектю рельстарла коштоп салган. Городской линияла вокзал дъаар он эки площадка экелгендер. Трамвайщиктер тын' болужып тургандар.

Вокзалда арткан соломенский комсомолдор, тюнине коштоп салган, Дмитрий дезе, бойынын' улустарыла рельстерди Боярка дъаар апарган.

Аким, Дубава керегинде суракты бюро до тургузарынан' мойноп иди. Дмитрий, биске трамвайный управлениедеги айы дъок волокита ла бюрократизм керегинде куучындап берген. Ондо эки площадкадан' ажыра береге кезе мойноп салгандар. Туфга Дубавага юредюлю чугулчырып берген:

— Партизанский кылкыты эмди таштаар ёй дъеткен, эмди онын' учун тюрмеге отуарын'. Сран'ай эпле эрмектежип, мылтык дъогынан' келижип болбос неме чилеп.

Мен Дубаванын' ондый чугулчызын кёrbёгём.

— Сен, чаазын кемиреечи, ненин' учун эрмектежип албадын'? Черниланын' шюллоги, мында отурып алала, калырап отуры. Меге рельс дъок барзам, Бояркада дъозимди дъара сокылаар. Сени мында бутка оролбозын деп, стройкага ийер керек, Токаревка кургадарга! — деп губкомнын' бастыразына Димитрий кыйыгырып турды.

Туфта Дубавага комудал берген, дье Аким, мени чыксын деп сурайла, оныла он минут кирелю эрмектешти. Туфта Аким-нен' — кызыл база чугулду чыга конды.

3. декабрь да.

Губкомдо Трансчектен' дын'ы керек келип калган. Панкратов, Окунев ле база бир канча нёкёрлёр Мотовиловка деп станцияга келеле, ээн туралардын' эжиктерин ле рамдарын алыш алгандар. Ол немени ончозын ишмекчи поездке салар тужунда, олорды станционный чекист арестовать эдерге ченешкен. Олор онын' мылтыгын алыш алала, качан поезд атанып ийерде, онон патрондорын айрып алала, ойто табыштырып бердилер. Эжиктер ле кёзинектерди алыш дьюре бергиледи. Токаревты, дъолдын' материальный бёлюги, боярский складтан', бойала баш билинип, дыирме пуд каду алганы учун буруулап дыят. Ол, олорын — шпалдын' ордина салыш турган, узун поленалар экелип берген учун, крестьяндарга берип ийттир.

Мен бу керектер керегинде, нёкёр Жухрайла эрмектешкем. Ол «Бу керектердин' ончозын, бис сындырарыбыс» деп каткырып дыят.

Дыазалда керектин' аайы сюреен тын'ытту, кажыла күн сюреен керектю. Бир ле кичинек керекте сыга тударга келижип дыят. Була кёрзён' губкомго ишти буудактап тургандарды тартып дыадыбыс. Стройкадагы ўулдар, формалистика рамказынан' чыгары — там көптөп барып дыят.

Ольшинский меге кичинек электрический печка экелип берди. Бис Оля Юрненвала экю, ого колдорыбысты дылыдып дыадыбыс. Дье, комнатада онон' дылу болбой дыят. Ондо, ол агаштын' ортозында бу тион канайда ёдёр? Ольга куучындан дыят: больницада сюреен соок, оору улус одеяло алдынан' чыкпай дыадылар. Эки күннин' бажында от салыш дыадылар.

Дыок, нёкёр Ольшинский, фронттогы трагедия — тылдагы трагедия болуптыр!

4 декабрь да.

Тюниле кар дыаады. Бояркада ончозын базып салган деп бишип дыадылар: Иш турып калды. Дъол арчып дыадылар. Бүкүн, губком мындый решение (тургузу) чыгарды: стройканы баштапкы очередьте, одын кескен границага дьетире 1922 дылдын' I-кы январьга божодор.

Качан ойы Бояркага ийерде, Токарев, карузын мынайда айткан дежет: « Ёлгюлеп калбазабыс, бюдюрип саларыбыс».

Корчагин керегинде бирде неме угулбайт. Ого эмдиге дьетире Панкратовтыңдый «керек» дыок болуп турганы, кайкамчылу. Ол ненин' учун эмдиге дьетире мениле тушташпаска турганин, мен билбей дыадым.

5 декабрь да.

Банда кече стройканы аткылаган.

Аттар дымыжак, кёшпек карга буттарын чебеер базып турат. Каа-дъаа, дьерге дыаба базылган дыраа кардан' айрылып

кёдюрилгенде, тызырап, ат онон' юркюп турат. Туура таштала-ла, дье кызынып алган кулагы орто обрезле соктырып алала, алдындағыларына дъедижерге ман'ла барып турат.

Он кирелю атту улус карга бастыргалак, кара дьер дъайылып калган сююро тён'ди ажып алдылар.

Улус орто аттарынын' оозын тартып ийдилер. Юзен'илер та-барыжала кан'ырай берди. Алдындағы кижиинин' ураак дьер ёлюп келгенине терлей берген айгыры, бастыра эдиле табышту силкинип ииди.

— Олор мында аайы дьок келип калган, — деп алдындағы кижи айдып дъат. — Дье бис олордын' ижин берерибис. Батько, бу саранчалар эртен ле дьок болзын деп айткан, онон' ёскё шлемирдин' устары одынга дъединер...

Узоколейканын' дьол ортозыла ээчий-теечий дьорттып стан-цияга дъууктап келип дъаттылар. Эски школдын' дъанындағы; туюк дьерге базытла келип, акка чыгара дьортпой, агаштар ажыттай туруп ийдилер.

Залпла атканы, каран'уй тюннин' тым турганын бузуп ииди. Айдын' дъаркынанан' мён'юндий кёрюнип турган кайын'нын' будагындағы ак кар, тийин' калыгандый, дьерге келип тюшти. Агаш ортозында мылтықтын' отторы дъалтылдан, октор тегинде тёгюлип турган штукатурканы ойып, Панкратовтын' экелген кёзинёктёринин' дъара аттырган шилдери, ачымчылу шын'рап турдылар.

Залпла атканы, улусты бетонный полдон' айра тартып, бут бажына тургусты, дье качан комнатааларга коркушту ёрюмчектер кире конып турарда, улусты коркудыш ойто полго дыгып ииди.

Бойы ғойлорынын' юстине дыгылып турдылар.

— Сен кайдаар? — деп Павелди шинелинен' Дубава ала койды.

— Тышкары.

— Дыат, кёрмёс! Дьюклө кёринип берзен', олло дьерин'е дъатыргызып салгылаар, — деп Дмитрий юзюктелте шымыра-нып турды.

Олор сран'ай эжиктин' дъанында коштой дъаттылар. Дубава эжик дъаар кол мылтык тудунган колын сунып алала, полго дъаба дъадып дъатты. Корчагин колмылтықтын' барабанында патрондордын' уязын сабарыла чугулду сыйман, сия базып отурды. Олордо беш патрон. Куру уяны сыйман алала, барабанды бура согуп ииди.

Адыш токтой берди. Тымый бергени кайкадып турды.

— Улдар, мылтыктугар бери дъуулыгар, — деп, Дубава дъадып-дъада — командовать этти.

Корчагин арайын эжикти ачып ииди. Акта бир — де неме дьок. Карлар арайын айланыжып, тюжюп турдылар.

Агаш ортозында, он кижи аттарын камчылап, ары болуп дъаттылар.

Обед ёйинде, городтон' автодрезина шургудып келди. Онон' Жухрай ла Аким чыгып келдилер. Олорды Токарев ле Холява уткуп турдылар. Дрезинадан' алып перроннын' юстине — «Максимка» деп пулемет, пулеметный ленталу бир канча коробка ла дырме мылтык тургузып салдылар.

Иштеп турган дъяар тюрген барып дъаттылар. Федордын' шинелинин' эдеги, карда тыйрык дъолдор чийип турды. Онын' базыды аюнын' базыдындый, дайканып туар, ол эмдиге дьетире юренгелек ошкош, сран'ай будынын' алдында дайканып турган миноносец бар немедий, будын циркуль чылап тургузып дъат. Токоревка дезе, кожо барып дъаткан дъолдошторына дъедиже дьюгюрерге келижип турды: бийик Аким Федорло бут келиштире базып дъатты.

— Банданын' табарганы — дъарым тюбек. Бу мында тён' бистин' дъолыбыска туура дъадып алды. Кёrmёс алганды, бистин' бажыбыска экелди! Кёп дъер казып таштагадый болор.

Ёбёгён тура тюжип, сыртыла салкын дъаар бурула туруп алала, алаканын кемелей тудуп тан'кы камызып, бир эки катапышты тартынып ийеле, озолой бергендерге дъедижиp алды. Аким оны сакып, тура тюшти. Жухрай базыдын арайлатпай урап барып дъатты.

Аким Токаревтен' сурады:

— Подъездный дъолды согына бюдюрип аларга бистин' кючибис дъеткей не?

Токарев карузын алган бойынча бербеди.

— Билип турун' ба, уулым, — деп ол учында айтты, — текши шююп айткаждын, бюдюрип болбос, дье бюдюрбеске база дъарабас. Бу мынан' мындый болуп дъат.

Олор Федорго дъедижиp келеле, коштой бастылар. Слесарь дьюрексип куучындана берди:

— Шак бу мында «дье» деп неме башталып дъат. Бис, Патошкин ле мен — экюле бу мындый ийт аялгада, бу мындый дъазалду ла бу мынча тоолу ишмекчилерле бюдюрип болбозын билип дъадыбыс. Дье ондыйда болзо, бюдюрбезе дъарабазын, ончозы билип дъат. Онын' учун, мен «ончобыс ёлоп калбазыс — бюдюрерибис» деп айткам. Бойыгар кёрюп дъадыгар, экинчи айын казынып дъадыбыс, төртлончи сменаны иштеп дъадыбыс, тёс состав дезе — тыштаныш дъоктон', дъан'ыс дъииттериле тудунып чыдажып дъадылар. Олордын'да тал ортозы, соокко алдырып салгандар. Бу уулдарды кёргён'дё, дьюрегин'е кан урулуп келет. Олорго баа дъок... Бу каргышту иш, межикке олордын' дъан'ызын апарар эмес.

Станциядан' километр дъерде, белен узоколейканын' учы дъатты.

Онон' ары бюдюн дъарым километр дъерде, сран'ай салкынга дыга соктырган казыктардан' эткен чеден ошкош, тюзедип салган полотнодо, дъерге терен' кийдире салган узун полотни-

щалар дъаттылар. Онызы шпалдар. Онон' ары, сран'ай тёстёк дьеरге дьетирие тюп-тюс, тегин дъол дъатты.

Бу мында Панкратовтын' баштапкы строительный группазы иштеп турды. Тёртён кижи шпалдар салып турдылар. Сары сагалду, дъан'ы лапоть ёдюктю крестьянин, кулаштаганынан' пальналарды тюжире тартып, олорды дъолдын' полотнозына таштап турды. Бир канча, ондый ок, чанактар — дъол куустыра туруп алган, одынын тюжюрип турды. Эки узун темир штангтар дьеरде дъадып дъаттылар. Олор рельстин' кебери болгон, олордын' алдында шпалдар тюзеп турғандар. Дьери ныктаарына малталар, ломдор, кюректерди тузаланып турдылар.

Бу шпал салатан иш — шакпышту база табылу иштеер иш. Шпалдар дьеरде бек кыймыктабас эдип дъазаар, рельс олордын' кажызынала — тен' базып дъатсын.

Дъолсаларынын' техника-сюмезин, дъан'ысла, бойынын' бежен тёрт дъажында бирде буурул чачы дъок, кап-кара, эки дъара ёсқён сагалду дорожный десятник — Лагутин деп карыған ёбёгён билетен. Ол бойынын' кююниле тёртинчи сменазын иштеп дъат, дъаш ёскюримле кожо кандыла уур ёйлёрди ёткюрип, отрядта кюндюлю болгон. Ол партийный эмес (Талянын' адазы), бастыра партийный совещаниеде кюндюлю дьери алыш туратан. Оныла уулурканып, ёбёгён стройканы таштабаска, сёзин берген.

— Дье, айтсагар, мен слерди канайта таштайтам? Менизи дъокко дъол салышты булгап саларыгар, оны кёрөр кёс, практика-таскаганы керек. Дье бу шпалдарды, мен Рассейде бойымнын' дъажыма кёп кадагам... — деп ол кажыла сменада айдып, бойы иштеерге артып калатан.

Патошкин ого бюдюп, онын' участказына ка-дъа ла барып кёрүп турат. Качан иштеп турган улуска ючю базып келерде, Панкратов, терлеп кызырып калган, шпалдын' уязын малтала чаап турды.

Аким грузчикти дъок арайдан' таныды. Панкратов чырайы чыгып калган, онын' дъалбак чырайы сююрейип, коомой дъунуп алган дъози канайып та каарып, юзие берген.

— А, губерния келген бе! — деп ол айдала, Акимга изютерлеп калган колын туда берди.

Кюректердин' табыжы токтой берди. Аким айландыра куу чырайлар кёрүп турды. Чечип салган шинельдер ле полушибубкалар мындала, кардын' юстинде ташталып дъаттылар.

Лагутинла эрмектежеле, Токарев Панкратовты алыш алала, келген улусты выемка дъаар апарды. Грузчик Федорло коштой базып дъатты.

Меге куучындап берзен', Панкратов, слердин' ондо — Мотовиловкада чекистла кандый неме боло берген? Сен кандый деп бодоп турун', онын' мылтыгын алыш алганыгарла ёйинен' ёткю-

ре бүгүп салган эмезигер бе? — деп, Федор кёп куучындабай-тан грузчиктен, кату сурап салды.

Панкратов эби дьюк кюлюмзиреди.

— Бис оны, онын дьёбиле мылтыгын айрыганыбыс, ол бойы сураган. Ол бистин уул ийне. Бис ого ончозын дъарттап куучындап берерибисте, ол айдып дьат: «Мен уулдар эжик, кёзинёкти слерге апарарга, берер правом дьюк. Нёкёр Дзержинскийдин», дьолдын дьёжёзин юрегендерле тартыжар керек деп приказ бар. Бу мында станциянын начальниги мениле бычакташкадый, кёрмөс уурдап дьат, мен дезе чаптык эдип дьадым. Слерди божодсом, ол меге служба аайынча, тургузала, комудал дьетирер, мени дезе, ревтрибуналга. Слер менин мылтыгым айрып алала барыгар. Станциянын начальниги комудабаза, оныла артып калыгар. «Бис онойдоло эдип салганыбыс. Эжик кёзинёкти бойыбыска алган эмес!

Жухрайдын кёстёринде кюлюмзиреништин чейдиргөнегин кёрюп алала, Панкратов кожуп айтты:

— Биске не неме-неме болзо — болзын, слер нёкёр Жухрай, ол уулды кыстабагар.

— Дьедикпестердин, онын ончозын дьюк эдип салган. Мынан ары, ондый неме эдерге дьярабас — ондыйы дисциплиналы бузуп дьат. Бисте бюрократизымды организованный ээжиле оодо согор кючибис дьеткил. Дье анчадала, учурлу керекги куучындажалык. — Федор табару эдип аткылаган керегинде лаптап сурап турды.

Станциядан төрт дьюрим километр дьеңде кюректер дьеңге ийделю кадалып турды. Улус олордын дьольын туй турган тёнди каскылап турды.

Олордын туразында Холяванын карабиыла. Қорчагиннын Панкратовтын Дубаванын ла Хомутовтын кол мылтыктарыла дьесенип алган дьети кижи турды. Онызы, отрядтын бастыра-ла мылтыктары ол болгон.

Патошкин записной книжказына цыфталар бичип тён келтөнде отурды. Инженер дын'ыскан артып калды. Вакуленко, бандиттын оғынан ёлөринен качып — судтатканы торт деп, эртөн тура, город дьюар кача берген.

— Ойо казып чыгарга, биске дьюрим ай керек, дьең тон, — деп Патошкин онын алдында турган, дьюантайын кеби соок, сёсө карам Хомутовко арайын айтты.

— Биске дьюлго бастыразын дьирме беш кюн берген, слер дезе, дьең казып таштаарына он беш кюн салып дьадыгар, — деп, ого Хомутов азу сагалынын учын ээгиле, чугулду ала койып, карузын берди.

— Ол ёй чындык эмес. Чын, мен бу мындый аялгада, бу мындый тоолу улусла, качанда, дьюл дьазабагам. Мен дьюастырарымнан да маат дьюк, мениле ондый неме эки катап болгон.

Ол ёйгё Жұхрай, Аким ла Панкратов казып турған дьерге дъууктап келип дъаттылар.

Тён'дё келип дъаткандарын кёрюп салдылар.

— Кёр, бу кем? — деп Корчагинди чаганчагыла иди, қылыш көстю, эски, чаганчагынан' дырытых свитерлю уул, мастерскойlordын' болт кезеечизи — Петка Трофимов, тён'ди тёмэн сабарыла көргөзип, сурады. Корчагин ол-ло тарыйын, кюргегин колынан' салбай, тён'ди тёмэн дыюгорип ииди. Онын' көстёри шлемнын' козырекиынын' алдында, дылу кюлюмзиренип ииди, Федор до, онын' колын ончозынан' узаак былча тудуп турды.

— Эзен, Павел. Бу муны — дьюзюн-дьююр калиберлу обмундированиелю немени барып танысан'.

Панкратов ырзайта кюлюмзиреди:

— Бойы беш сабардан', кем дьюк комбинация, бежилези — тыштында. Ого юзери, онын' шинелин дезертирлер уурдай бергендер. Окунев ле олордын' коммуна: Ол Павелге бойынын пиджагын берген. Кем дьюк. Павлушка дылу уулчак. Бир не-делени бетондо дылынар, салам болуш бербей барды, онын' кийининде «кайырчак ойноор», — деп грузчик Акимге кунукчыл айдып турды.

Кара кабакту, эмеш түтүктүк түмчукту Окунев, кёзин тюлкүнектю дүумуп айтты:

— Бис Павлушага ёлёргө бербезибис. Голосовать эделе, оны кухняга Одаркага резервке ийерибис. Ол тенек эмес болзо, курсак дыип он'донып, печкенин' дыланындада болзын, Одарканын да дыланында болзын — дылынып алар.

Онын' сёстёрин, ончозынын' каткызы туй алыш барды.

Бу күнде баштапкы катап каткырыжып дыадылар.

Федор тёстёки кёрёлә, Токаревле база Патошкинла кожо чанакту одун белетеген дьерге, чанакту барада, ойто бурулды. Тен'-тёстёк дыандарда улус, алдындағыла ийдезиле дьерди казып турдылар. Федор кюректердин' тюрген иштеп турганын кёрип, албаданып иштеп, бекчейип турған белдерди кёрёлә, Акимга арайын айтты:

— Митинг эдери дьюк. Мында агитировать эдер кижи дьюк. Олорго — баа дьюк деп, сен Токарев, чын айткан'. Вот кайда болот кызып дыят.

Жұхрайдын' кёстёри кайкаган ла кату сююген уулуркаганыла дьер казаачыларды кёрюп турды. Бу дьер казаачылардын' кезиги, ондыда узаак эмес, тюймеенду алдындағы тюнде, дыданын' болодыла атрайып, удурлажып турғандар, эмди дезе олор рельстын' болот тамырларын, одыннын' учурлу байлыгына — дылу ла дыюромнин' аргазына дьетирерге, бириккен сағышту болуп дыят.

Патошкин тёстён' дьерди эки неделеден' озо казып болбос

деп, Федорго дъалакай, бюдюмчиlep айдып турды. Федор онын тоолоп подогонын угуп, сагыжында нениде бодоп турды.

— Улусты тёстёк-дъантардан' алала, дъолды онон' ары иштегер, тён'ди дезе, бис ёскё эпле саларыбыс.

Станцияда Жухрай телефондо узаак отурды. Холява эжиктин' дъанында карулдап турды. Ол кийин дъанында, Жухрайдин' арайын угулып турган дьоон юнин угуп турды:

— Эмдиле менин' адымнан' наштаокругка телефон сок, Пузыревскийдин' полкын стройка секторына, тургузала ийзин. Районды бандадан' кыялтазы дъогынан', арутап саларга керек. Базадан' подрывнику бронепоезд ийигер. Артканын керектердин' керегинде мен бойым дъакару берерим. Тюнде дъаңарым. Дырме часка вокзалга, Литкени машиналу ийигер.

Баракта Акимнын' кыска куучынынын' кийининде, Жухрай кучындады. Нёкёрлик куучында час билдирибезинен' ёдё берди. Федор стройканы январьдын' баштапкы кюнине дъетире бюдюретен ёйди бузарга дъарабазын, строительдерге куучындады.

— Бис стройканы военный аяллага кёчюрип дъадыбыс. Коммунисттер ЧОН ротага биригип дъадылар. Ротанын' командиры на нёкёр Дубава тудулуп дъат. Алты строительный группалар кату задания алып дъадылар. Арткан прокладкалар, алты тюн'ей бёлюкке бёлюнип дъат. Кажыла группа, бойынын' бёлюгин алып дъат. Баштапкы январьга бастыра иштер бюдер учурлу. Ижин божодып салган группа, амыраар ла городко баар право алып дъат. Онон' ёскё, губисполкомнын' президиум ВУЦИК-тин' алдында, ол группанын' эн' артык ишмекчизине — Қызыл мааны орденыла награда берзин деп ходатайство эдер.

Строй группалардын' начальниктерине мындый улус дъёптёлди: баштапкызына — нёкёр Панкратов, экинчизине — нёкёр Дубава, ючинчизине — нёкёр Хомутов, тёргюнчизине — нёкёр Лагутин, бежинчизине — нёкёр Корчагин, алтынчизына — нёкёр Окунев.

— Стройканын' начальники болуп, деп Жухрай бойынын' куучынын божодып айтты, онын' иде-кючтю башчызы ла организаторы болуп, солынтайты дъок — Антон Никифорович Токарев артып дъат.

Сран'ай күштар учуп чыккандый, колдор кёдюрилип дъызырап, кату кеберлю дьюстер кюлюмзиренип, эрлю кижинин' калганчы нады-кокырлу эрмеги узаак каткы этти.

Дырме кирелю кижи юрлекип Аким ла Федорды автодрезинага дъетире узадып бардылар.

Корчагинле эзендежип тура, онын' кар сееп салган калошторына кёрүп, Федор арайын айтты:

— Сапог ийе берерим. Сен будын'ды южюдип салдын' эмеш пе?

— Ого тюн'ей ошкош, тиҗий бердилер, — деп Павел карузын береле, бойынын' алдында узай берген сурагы сагыжына киреле, Федорды дъен'инен' алала: — сен меге кол мылтыгыма эмеш-патрон берерин' бе? менде ижемчилюзи — ючюле.

Жухрай бажын тын' дъайкап турды, дье Павелдин' кёзинде чугулдана ёёркей бергенин кёрёлө, сананбай да, бойынын маузерин чечип ииди.

— Бу сеге менин' сыйым.

Павел озодон' бери сананып дыюрген немезин ого сыйлап берип турганына, алган тарыйын бүтпеди, дье Жухрай онын' дъардына кайыжын салып ииди.

— Ал, ал! Сенин' кёзин' ого алдынан' бери кюйоп турганын'-ды мен билерим. Сен дыан'ыс оныла чебер бол, бойын'нын' улузын'ды аткылап салдын'. Бу сеге — ого юч толо обойма.

Павел дъаар кюйончек кёстёр кезе кёстёп турдылар. Кемде кыйгырып ииди:

— Павка, кажы, сапогко толужалы, юстине полушибубка берейин.

Панкратов Павелдин' сыртына кокырлу тюртюп ииди:

— Пиймага толы, кёрмёс. Калошту, тюн'ейле кёллөдёгө дьетире дыюрюп болбозын'.

Будын дрезинанын' подножказына тургузып алала, Жухрай сыйлап берген колмылтыкка разрешение берип турды.

Эртен тура эрте, стрелкаларда туюк четылдап, станцияга бронепоезд дъедип келди. Чыгарып ийген буу ак, сран'ай куунын' дъумындый чыга конып, ондо ак, соок, ару кейде дъоголо берди. Бронированный коробкалардан' — туюк тере кийим кийген улус чыктылар. Бир канча частын' бажында, юч подрывники бронепоездтен' тён'гө эки дъаан кара тыкваларды терен' сугала, олордон' узун шнурлар ёткюрип апарала, сигнальный адыш бердилер. Ол тужунда, коркушту тён'нён', улус кажыла дъаны дъаар дьююриже бердилер. Серен'кеден' шнурдын' учы — фосфорический отло кюйе берди.

Дьюстер тоолу улустын' дьюректери олло тарыйын дъуурыла тюшти. Бир-эки минут коркушту сакыш-онон'... дьер силкине берди, кандый да коркушту кюч аайы дъок кёп дьерди тен'ери ёрё чётлип ийеле, кырдын' бажын буркурадып ииди. Экинчи адылганы, баштапкызынан' тын'. Юзюлип чачылган кырдын' коркушту дъаан табыш, агаш ортозына дъайыла берди.

Дъан'ы дьюуктала, кыр болгон дьерде — терен' оро чён-юрейип, ондор толу метр дьерди, айландыра кардын' сахар ёнин чачылган тобырак бюркеп ииди.

Взрывтан' боло берген оро дъаар киркалу ла кюректю улус таپ эттилер.

Жухрай дьюре берген кийининде, стройкада баштапкы дьерди алар учун — тын' тартыжулу, мёрёй тын'ыды.

Тан' дъарыгалак тужунда, Корчагин арайын туруп алала, бирде кижини уйгуспай, соок полго када берген буттарын дъок

арайдан' кыймыктадып — кухня дъаар барды. Бакта чай кай-надып алала, бойынын' группазып ойгозып ииди.

Качан бастыра отряд туруп келерде, тышкaryи дъарык болгон.

Баракта эртентура чай ичип турар тушта, Дубава бойынын' арсенальщиктериле отурган стол дъаар, Панкратов ёдюп алды.

— Кёрдин' бе, Митяй, Павка бойынын' уулдарын тан' дъары-галакта бут бажына тургузып алган? Дъартла он кулаш кирелю салып ийгендер. Ол бойынын' главмастерскойдон' келген уулда-рын тын'ыдып салган, олоры бойынын' участказын дырме беште божодорго дъадылар. Ол бистин' ончобыстын' тумчыгыбыска чертип ийерге дъат. Дье бис ондыда болзо, кёрюжерибис! — деп дьюрексиреп, Дубавага айдып турды.

Митяй келиштирибей кюлюмзиренди. Ол, главный мастерской-дон' келген группанын' ижи, суу портынын' коллективынын' кат-чызынын' тирю дъерине ненин' учун тийе бергенин, дъарт билип отурды. Дье оны Дубаваны, надыы Павлушка кыймыктатты: ол бир де сёс айтпай тура, бастыра отрядты мёрёйгё кычырып ийген.

— Надыы-надыыла тан'кычак дезе башка — «кем-кемди», — деп Панкратов айтты.

Тал тюштин' ортозында — Корчагиннын' группазынын' иде-лю, омок ижи, сакыбас дъанынан', юзюле берген. Козылалап тургузып салган мылтыктардын' дъанындагы турган сторожевой, агаштардын' ортозында атту группа улустар кёрюп алала, тчой-меендо мылтык табыжын этти.

— Мылтыктарга, карындаштар! Банда! — деп Павел кыйгы-рала, күрөгин таштап ийеле, онын' маузери илилип турган агаш дъаар дьюгюрди.

Бар мылтыктарын алган дъерде, группа дъолдын' куюзына кардын' юстине дъада берди. Атту улустын' алдындагылары — бёрюктөрөн дъан'дылар. Олордын' бирюзи кыйгырды:

— Токтор, нёкёрлёр! Бойыбыстын' улузыбыс! Буденовка кийген кызыл чолмонду, бежен кирелю атту улус дъолло дъуук-тап, дъортып келип дъатты.

Пузыревскийдин' полкынын' взводы дъол дъазалын кёёргё келген болуп калды. Павел командирдын' адынын' кулагын ке-зип салғанын адъаарыды. Дъарашиборо ён'дю, ман'дайында ак ман'канду бее, дъан'ыс дъерде турбай «ойноп» турды. Качан Павел ого дьюгюрип барып, онын' тискининен' ала койордо, ол юркюп, тескериледи.

— Ман'канак, баштак, вот, бис экю качан тушташтыбыс! Менин' дъан'ыс кулакту дъаражым, октон' бүдюн арткан турун'.

Павел аттын' чичке мойыннын' кучактай алыш, онын' дъаанап турган кон'жоорын эркеледип, сыймап турды. Командир Павелди табылұ кёрёлә, танып ийеле, кайкаган аясту, кыйыгырып ииди:

— А, бу Корчагин туры ийне!... Адын танып ийген, Середа-ны дезе кёрбёгён. Эзен, карындаш!

Городто «бастыра рычагтарга базып ийгендер». Онызы стройкага тургузала билдириди. Жаркий арткан организацияларды Бояркага ийип, райкомдо кижи артырбады. Соломенкада дъан'ысла кыстар арткан. Путейский техникумда Жаркий стройкага (дъазалга) дъан'ы группа студенттер ийерине дъединди.

Бу мынын' ончозын Акимге бичип тура, дъарымдай кокурлап айтты:

— Мен дъан'ысла юй улус пролетариадыла артып калдым. Лагутинаны бойымнын' ордымга отургызып салатам. Эжике «Женотдел» деп бичип салала, мен бойым Боярка дъаар салатам. Меге юй улустын' ортозында дъан'ыскаан айланыжарга эби дьок. Мен дъаар кыстар серемдьилию кёрюп дъадылар. Дъартла, сан'ыскандар бойлорынын' ортозында: «Бастыразын ийебереле, бойы дезе дъалбак таманду артып калган», — деп эмезе онондо коронду нени-нени айдыжып турган болор. Мен мынан' барына разрешение бер деп сурал турум.

Аким, каткырып, отказ этти.

Бояркага улус келип турды. Алтан студенттер — путеецтер база дъедип келдилер.

Жухрай дъоллдын' управлениезинен' дъан'ы ийилген ишмекчилер дъадатан төрт классный вагондорды Бояркага ийерин сурал алды.

— Дубаванын' группазы иштен' алдынып, Пуще Водицага ийилген. Ого, дъазалга паровозиктер ле алтан беш узкоколейный платформа экелзин деп дъакылган. Ол иш участкадагы заданияга тюн'ей бодолып турган.

Дубава атанаар алдында, Токаревке, Клавичекти ойто дъол ижине алдыртып, ого дъан'ы тёзёгён группа берзин деп, дъёбин берди. Токарев, ол арсеналецтин', чех барын сананарга экелген чын шылтактарына серенбей, ол приказты берип ииди. Шылтагы дезе Аннанан' келген, ол соломенецтарле ийе берген бичик болгон.

«Дмитрий! — деп Анна бичинди. — Бис Клавичекле экю, слерге кырга тюн'дей литература талдап салдыбыс. Сеге ле Боярский штурмовиктерге бойыбыстын' изю эзенибисти ийип турбыс. Слер ончогор кандый кюлюктер! Слердин' кючигер ле ийдегер тын' болзын деп турубыс. Кече складтардан' арткан одунды берип ийдис. Клавичек слерге эзен айттырзын деген. Сюреен дъакшы уул. Слерге калашты ол бойы быжырып дъаг. Пекарнида кемгеде бүтпей дъат. Кулурды бойы элгеп, тестени бойы машинала дъуурап дъат. Кайдан'да дъакшы кулур таап алган, калажы сюреен дъакшы болуп дъат, менин' алып турган калажыма тюн'ей эмес. Эн'ирде меге бистин' уулус дъуулат: Лагутина, Артюхин, Клавичек, ка-дъаа Жаркий келип турат. Юредиони эмештен' ичкериледип дъадыбыс, дье кёп дъанын бастыра керектер ле бастыра улустар керегинде, кёп дъанында, слер

керегинде эрмектежедибис. Кыстар, олорды Токарев ишке дъууктатпай турганына чугулдажып дъадылар. Олор ончозыла, тюн'ей — уур керектерге чыдажарын айдып дъадылар. Таля айдып дьат: «Бастыра адамнын' кийимин кийип алала, адам иштеп турган дъерге барзам, мени онон' сюерерге ченежип кёрзин» — деп. Ол дъартла онойдо эдер болор. Кара кёсеке менен' эзен айт».

Анна.

Кенетийин шуурган-салкынду күн болды. Тен'ери, тёмён дъабыс дьюерер боро булуттарла бюркеле берди. Дъаан кар дъаай берди. Эн'ирде трубаларда салкын кююлеп, агаш ортозында шуулап, дъетириспей куюндалып турган карды сюрюжип, агаштарды коркушту сығырула коскорып турды.

Шуурган тюнинеле табыштанып, тоскырып турды. Тюниле печкаларга отто салган болзо, улус сёөктёрине дъетире тон'дар. Станционный дайрадылып калган тура — дылу тутпай турды.

Эртен тура ишке чыккан отряд терен' карга бадалып турдылар, агаштар бажында күн дъаркындалып турды, чан'кыр кёк тен'ериде дезе бирде булут дьюк болды:

Корчагиннин' группазы участказын кюртеп салган карды арчып турды. Павел сооктон' кыйын каный шыралу болотонын дъян'ыла билди. Окуневтын' эски пиджагы оны дылылтпай турды, каложына дезе кар тыгылып турды. Ол калошторын кюртке дъян'ыс катап дылылттып турган эмес. Экинчи будындагы сапог — торт дайрадыла берерге коркуду эдип турды. Дъерделе дъадып уоктап турганынан' онын' мойнында эки дъаан балу болуп калган. Шарфтын' ордына Токарев ого бойынын' коларткыжын берди.

Павел чырайы чыгып кёстёри кызыл болуп калган, дъалбак агаш кюrekле, карды эрчимдю кюреп турды.

Ол ёйдё станцияга пассажирский поезд дъедип келди. Оны торт ал-чагы чыгып брааткан паровоз; дьюк арайдан' дъетирди, тендереде бирде полена одын дьюк, топкада арткан-калганы кюйюп дьатты.

Одын берзегер — баарарбыс, бербес болзогор — кыймыктадар арга бар тужунда поездти артык эдип артырган дъолго кёчюригер! — деп машинист станциянын' начальнигина кыйгырып турды.

Поездти артырган артык (запасной) дъолго кёчюрдилер, кайкай берген пассажирлерге поездтин' токтогон причиназын айдып ийдилер. Вагондо сран'ай тыгылып калган улус онтоп, арбана бердилер.

— Ту ол перронло барып дъаткан ёбёгёнлө эрмектежигер. Ол дъол дъазалынын' начальниги. Ол паровозко одынды чанакла экелзин деп приказ берип чыдаар. Олор одынды шпалдын' ордына салып дъадылар, — деп станциянын' начальниги кондукторлорго дъёбин айтты.

Олоры Токаревке удура бардылар.

— Одынды берерим, дье тегин эмес. Бу бистин' строительный материал ийне. Бисте кюрттер. Поездте алты дьюс-дьети дьюс пассажир. Балдар ла юй улустар поездте артып калзын, артканына колго кюрек берип, эн'ирге дьетире кар кюрезиндер. Онын' учун одун алгылаар. Мойношкылаза — дъан'ы дыылга дьетире отургылазын, — деп, Токарев кондукторлорго айтты.

— Кёргөр, уулдар, канча кирелю улус келгилеп дъат! Кёригер, юй де улус! — деп, Корчагиннин' кийининде улус кайкажып куучындажа бердилер.

Павел кая кёрди.

— Бу сеге дьюс кижи, олорго иш береле, отургылабазын деп кёрюп тур, — деп, Токарев базып келееделе айтты.

Корчагин дъан'ы келген улуска ишти юлештирип берди. Кандыда бийик сынду, меховой дъакалу темир дъол ишчиzinин' шинелдю ле дыылу каракулевый бёрюктю эр кижи, колындағы кюргин чугулду айланыштырып, оныла коштой турган, тёбезинде болчок, тереден' кёктөгөн чачакту, котиковый бёрюгеш кийген дъиит юй кижи дъаар бурулып мойножып турды:

— Мен кар кюребезим, мени кемде кар кюредер дъан'ы дьюк. Мени сурагажын, мен инженер-путеец учун, ишти иштезин деп дъакылта берерим, дье мен де, сен де кар казар учурыйс дьюк, ондый неме инструкцияда кёргюзилбей дъат. Ёзёгөн заңондо дъарабас иштеп дъат. Мен оны карузына тургузарым. Кем мында десятник? — деп, ол ого дъуук ишмекчилен' сурады.

Корчагин базып келди.

— Слер ненин' учун иштебей туругар, гражданин?

Эр кижи Корчагинди будынан' бажына дьетире базынчыкту кёрюп салды.

— Слер бойыгарды кем деп бодоп турыгар?

— Мен — ишмекчи.

— Ондый болзо, мен слерле куучындажар неме дьюк. Меге десятнигерди ийигер, эмезе кемигер, мында бар эди...

Корчагин ол кижи дъаар кадай кёрюп салды.

— Иштебеске турган болзогор — керек дьюк. Дьюрык биледигерде, бистин' темдек дьюк, поездке отурып болбозыгар. Начстройканын' приказы ондый.

— Слер, гражданка база мойножып туругар ба? — деп, Павел юй кижи дъаар бурулала, ол-ло тарыйын када бергендей болды: онын' алдында Тоня Туманова турды.

Ол дырытык кийимнен' Корчагинди дьюк арайдан' таныды. Павел онын' алдында дырытык, юлтюреп калган кийимдю ле фантастический ёдюктю, мойнында кирлю коларткышту, узаак дыунбаган дьюстю турды. Дъан'ысла кёстёри алдындағы курч аайынча болды. Онын' кёстёри. Дье бу сран'ай качкын ошкош, дырытык кийимдю неме, ондый да узаак эмес ёткён ўйдё — онын' сююгени болгон. Ончозы канайып кубула берген!

Ол бойынын' ёбёгениле бу дъууктала тойдын' кийининде, ёбёгени — дъол правлениеде каруна турар постто иштеп турган дъаан город дъаар барып дъат. Дье ого бу орто бойынын' дъаш тужундагы сююшкенине туштажарга келиши! — Ого — Корчагинге колын берерге эби дъок болгон. Василий нени сананар? Корчагин онойып юрелгенин кёрёргё каный дъаман. Дъартла, кочегар бойынын' дьюриминде, дъер казаачыдан' артық — ары, ичкерилеп болбогон туры.

Тоня аайын тапай калала, дъози кызарып калган турды. Путеецке, ол ондый кийими дыртылып калган неме онын' юйин кезе кёстёп турганы дъарабай, чугулдана берди. Ол кюргин дъер дъаар таштап ийеле, Тоня дъаар базып келди.

— Баралы, Тоня, мен бу мындый Лоццарони дёгён энчю кёрёп кююним дъок.

Корчагин «Джуゼppe Гарибалди» романнан' Лоццарони кем болгонын билетен.

— Мен Лоццарони болзом, сен дьетире кезилбекен буржуй, — деп Корчагин путеецке арайын карузын береле, Тоня дъаар кёрюп дъарт айдып ииди: — Нёкёр, Туманова, кюректи алышп рядка турыгар. Бү семирте азырап салган букадан' дъозок албагар. Ол слерге кем болуп турганын билбей турган керегимде — прощение сурап турум.

Павел Тонянын' меховой ботазы дъаар кёрюп, дъаман кюлюмзиренеле, дъаскай кошты:

— Бого артарга дъёбим бербей турум. Бу күндерде банда келип дьюрген.

Павел бурулала калошторыла тапылдадып, бойынын' улустары дъаар басты.

Кийинндеги сёстёри — Путеециде санандырды.

Тоня оны артып иштеерге дъёбине кийдирип алды.

Эн'ирде ишти божодоло, станция дъаар барып дъаттылар. Тонянын' ёбёгени поездте озо дъер алышп аларга, мен'деп озо дьюре берди. Тоня ишмекчилерди ёткюрип тура тюшти. Ончозынын' кийининен' кюргине шидеенип, арып-чылап калган Корчагин келип дъатты.

— Эзен, Павлуша. Мен сени мындый кёрёrimди сакыбаганымды айдып дъадым. Сен башкарудан' — дъер казарынан' дъакшы неме заслужить эдип албаган' болотон' бо? Мен сени ту качан комиссар, эмезе ого тюн'ей каный бир неме болуп калган болов деп бодогом. Бу сенин' дъадынын' канайып мынайда комойтыган болотон... — деп коштой базып Тоня эрмектенди.

Павел тура тюжип, Тоняны кайкаган аясту кёрюп ииди.

— Мен сени, меге мынайып, тузалышп калышп туштаарын'ды база бодобогом, — деп Павел учында келижер дымжак сёс таап алды.

Тонянын' кулактарынын' кырлары изиже бердилер.

— Сен эмдигеле дьетире онойдо катуланганча!

Корчагин кюргин дъардына салышп алала басты. Бир канча алтам баскан дъерде, карузын берди:

— Менин' катуум слердийинен' чик дьок дыен'ил, нёкёр Туманова, чынынча айтса, дъалакай кююнгерден'. Менин' дьюримм керегинде санаркаары дьок, мында ончозы дъакшы. Слердин' дъадыныгар дезе менин' сакыганымнан' коомой болуп калыптыр. Мынан' бир эки дыыл озо, сен эмдигизинен' дъакшы болгон': ишмекчиге колын' берерге уялбай туратан'. Эмди дезе, сенен' нафталин дытана берген. Дъартын айдайын: мен сениле эрмектөжер керегим — дьок.

Павел Артемон' письмо алды. Карындажы бойынын' удабас тойы болотонын бичип, кандыйда болзо; келип барзын деп сураган.

Салкын ак чаазынды Корчагиннин' колынан' ушта согып ийерде, онызы кююледип ёрё талбып чыкты. Ого тойдо болорго келишпес. Баарга сананарга да дъараар ба? Қече аю Панкратов, онын' группазына дъедижеле, озолоордо, ончозы дъан'ысла кайкожа бергендер. Грузчик баштапкы дьер аларга, туружы дьок барып дъаткан, бойынын' алдындағы эңчигетенин дьоголтоло, бойынын' «пристаньскийлерин» дьюлгексю түргенге ичкериледип турды.

Патошкин строительдердин' унчукпай албаданып иштеп турганын көрүп турды. Бойынын' чыткыттарын кайкалду сыйман, бойынын' сагыжында сурап турды: «Бу кандый улус болотон? Бу кандый билдирбес кюч болотон? Бу аайынча, сегис кион кирелю аяс туруп берзе, бис одун кескен дьеңде берерибис. Онойдордо: дъажына дъурттап, дъажына юренип, карыган тужун'да — тенек артып калатан эмтирин». Бу улус бойынын' ижиле бастыра расчettорго ло нормаларга согулта берип дъадылар».

Городтон' Клавичек дъедип келди, бойыла кожо, бойынын' калганчы быжырган калажын экелди. Токаревле туштажала, ол иштеги Корчагинди таап алды. Нады аайынча эзендештилер. Клавичек кюлюмзиренип, таарынан' сюреен дъарааш ичи тюктю шведский курточка тон чыгарып, алаканыла дъалтырап турган хромына согуп ийеле, айтты:

— Ну сеге. Кемнен' келгенин билип турун' ба?... Хо! Дье сен, тенек ок уул! Бу мыны, сени, тенекти тон'уп калбазын деп, нёкёр Устинович ийип дъат. Куртканы ого Ольшинский сыйлап берген, ол онын' колынан' алала. — Корчагинга апарып бер, — деп меге туда берди. Ого, сени соокто пиджакту иштел дъат деп, Аким айткан. Ольшинский эмеш тумчугын тыртыйтып ийген. «Мен ол нёкёргө шинелим ийерим» деп айтты. Рита дезе, — Кем дьок, курткала ого иштеерге дъакшы болор!» деп каткырып турды. Ал!

Павел баалу немени колында кайкамчылу тудала, тон'ып калган эдine эби дъоксынып кийип алды. Дылу мех дъарындарын ла тёжин удатпай ла дылылдып ийди.

Рита бичип турды:

«20 декабрь да:

Шуургандардын' дъолы. Салкын ла кар. Боярецтер ижин бюдюрип барып дъаткан болгондор, дье сооктор ло шуургандар олорды токтодып салдылар.

Карга бастырып дъадылар. Тон' дъерди казарга кюч. Километрдин' юч четвертиле кирелю, дье сран'ай кюч дъер арткан.

Токаревтин' дъетирюзиле: дъол дъазалында тиф табылган, юч кижи оорый берген.

22 декабрь да.

Губкомолдын' пленумына Бояркадан' кем де келбеди. Бандиттар Бояркадан' он дъети километр дъерде ашту эшелонды дъардан' ажырып ийгендер. Уполнаркомпродтын' приказы аайынча — бастыра строительный отряд оноор ийилген.

23 декабрь да.

Бояркадан' городко тифтен' ооруган база дъети кижи экелдилер. Олордын' ортозында Окунев. Вокзалда болдым.

Харьковтон' келген поездтин' буферлеринен' тон'уп калган кижинин' сёёктёрин тюжюрип турдылар. Больница да соок. Коркушту шуурган! Бу качан токтойтон?

24 декабрь да.

Дъан'ыла Жухрайдан' келдим. Чын болуптыр: Орлик бойынын' бастыра бандазыла Бояркага табарыптыр. Банда ла бистин' улустын' ортозында эки час тартыжу болгон. Банда, тил алыхатаныбысты юзюп, Жухрайга дъюкли билюн, эртен тура дъарт сведение алып аларга келишти. Банданы сюрюп салгандар. Токарев тёжин ёткюре аттырып, шыркаладып салган. Оны бугюн экелгилеер. Ол түнде каруулдын' начальниги болуп турган Франц Клавичекти ёлтюре кезип салган. Ол банданы билип алала тоймеең (тревога) кёдюрип, онын' юсти орто келгендериле адыхып, школго дъеткелекте, кестирип салган. Строительный отряда шыркалатканы — он бир. Эмди ондо бронепоезд ле эки эскадрон кавалерия.

Стройканын' начальнигине Панкратов турды. Пузыревский тюште банданын' кезигине Глубокий деп хутордо дъедижип, ончозын, бир де кижи артыrbай кескилеп салган. Кезик кадровый партийный эместер, поездти сакыбай, шпалдарла дъюре бергендер.

25 декабрь да.

Токаревты ла база ёскё шыркалаткандарды экелгилееди. Олорды клинический госпитальга салгылады. Врачтар

карған ёбёгёнди эмдеп аларына сёзин бергиледи. Ол эди-реп дъат. Ёскёлёринин' дьюрюми учун — коркоры дъок.

Бояркадан' губкомпарт ла бис мындый телеграмма алдыбыс: «Бандиттардын' табарузына кару эдип, бис узколейканын' строительдери, бу митингке дъуулган, «Советтер дъан'ы учун» деп бронепоездтин' командазыла база кавполктын' красноармеецтериле кожно, кандыйда уур керектерге көрбей, городко одынды январьдын' баштапкы күнине берерис деп, слерди бюдюмчилеп турубыс. Бастыра бар кючибисле ишке кирип дъадыбыс. Бисти ийген коммунистический партия эзенди болзын! Митингтын' председатели Корчагин, Катчызы Берзин».

Соломенкада черю күндюлю Клавичектин' сёёгин дъууп салдыбыс».

Дьюрюмдю одындар дъуук, дье одор дъаар сюреен арайын дылып турдылар: Тиф күнүн ле сайын керектю болуп турган, ондор тоолу колдорды юзе согуп барып турды.

Корчагин бүктелижип турган буттарында эзирик кижи чилеп, сабылып, станция дъар келип дъатты. Ол эди изип дьюргенинен' бери, узаак дьюорди, дье онын' бүгүнги эдинин' изип турганы — алдындағызынан' тын' болды.

Отрядты каны дъок эдип салган, ичин' тифы, Павелгеде ён'ёләп дъедип алды. Дье онын' бек эди-каны мойножып, ол беш күннин' туркунына солом дъайып салган бетонный полдон' туруп, арткан улусла кожно ишке барап кючти таап турды. Оны дылу курткада, Федордын' ийе берген, южюп калган будына кийип алган пийма да, аргадап болбоды.

Кажыла алтамында, тёжинде кандыйда сысту кадалыжып, тиштери калтыраганынан' тарсылдажып, кёзи каран'уйланып, агаштар кандыйда дъаман кайкамчылу карусельге айланыжып тургандый болды.

Станцияга дьюок арайдан' дъедип алды. Кандыйда солун табыш оны кайкattы. Лаптап көрзэ: узун состав бастыра станцияга чёйюле берген. Платформаларда паравозиктер турдылар, рельстер ле шпалдар дъаттылар, олорды поездле келген улус тюжюрип турдылар. Ол база бир канча алтам базала, дъайкана берди. Бажыла барып дъерге торткенин дьюокле билип калды. Изю дъаагына дъапшынчаак соок кар дъапшына берди.

Ого бир канча частын' бажында табарыштылар. Баракка экелдилер. Корчагин уур тынып, айландыра тургандарды таныбай турды. Бронепоездтен' алдыртып алган фельдшер айтты: «Дьюрегинде крупозный воспаление ле ичин' тифы. Температура $41,5^{\circ}$. Ооруп турган юйелери ле мойнындағы тижиги керегинде куучындааргада келишпей дъат — онызы оок керек. Оны ол дъерге ийерине, баштапкы экюзи де дъеткил.

Панкратов ла дъан'ы дъедип келген Дубава — Павелди аргадап аларга кандыйла арганы бюдюрип турдылар.

Корчагинле дъан'ыс дъердин' — Алеша Коханскийге — оору кижини төрөл городына дьетирери берилген.

Дъан'ысла Корчагинский группанын' ла, анчадала, Холява, Панкратов ло Дубавага берген тын' дъакылтазыла, сагыш дъок Корчагинди ле Алешаны, улусты ёйинен' ёткюре тыгып салган вагонго отургызып саларга келишти. Олорды сыпной тиф дъугарынан' коркуп божотпой, тифозныйды дъолой чыгара таштап саларыбыс деп кекенип тургандар.

Холява оору кижини отургызарда, чаптык, эдип тургандардын' тумчугынын' алдына колмылтыкла булгап, кыйыгырып турды:

— Оору дъугушту эмес! Ол баар, онын' учун — биске следи ончогорды чыгара таштаарга керек болгон! Эске алынып алыгар, тере сыйрачылар, оны кем-кем колыла тийгежин, мен линия аайынча телефон ажыра айдып саларым: ончогорды тюжюреле, решетко ары дъанына отургызып саларыбыс. Бу сеге, Алеша, Павканын' маузери, оны тюжюрерге ченешкенди — тортло тёжине ат, — деп Холява улусты дъалтандырып, таштап берди.

Поезд кыймыктады. Энделе берген перрондо Панкратов Дубавага базып келеле айтты:

— Сен канайда сананып турун', дъазылгай не?

Карузын алып болбой салды.

— Баарлык, Митяй, кандый болзо, ондый болотон туры. Бис эмди ончозынын' карууна турарыбыс.

Паровозторды тюнде сгружать эткедий болор, эртен турат дезе, олорды дыылдып кёрибис.

Холява бастыра дъолдо (линияда) бойынын' надыы-чекистерге телефон согуп турды. Ол, пассажирлар оору Корчагинди чыгарбазын деп, сюреен сурап турды, онон' «чыгарбас» деп кату кару сёс алала, уюктаарга барды.

Узловой темир дъол станцияда, пассажирский поездтин' бир вагоннынан' кандыйда, кемизи — дъарты дъок, ёлюп калган дъаш уулды перронго чыгарып келдилер. Ол кем болгонын, не-нен' улам ёлгёнин, бир де кижи билбеген. Станционный чекистер, Холяванын' сурагын ундулттай, вагон дъаар, чыгарыжып берерге дьююриштилер, дье уулдын' ёлгёнин кёрёлө, ёлгён кижиин' сёёгин, ёлгён улустын' эвакоприемнигине апарып салзын деп дъакылта бердилер.

Холявага дезе, ол-ло тарыйын, Боярка дъаар, онын' дьюреги токунабай турган уулы — ёлди деп, телефон соктылар.

Бояркадан' кыска телеграмма кубкомго Корчагиннин' ёлгёнин билдирип салды.

Алеша Коханский оору Корчагинди төрөгёндөрине дьетиреле, бойы изю тифле ооруп дъада берди.

9 января.

Ненин' учун мындый уур? Мен столго отурадан' озо
ыйладым. Рита ыйлаар деп кем бодогон, ыйлаардада кан-
дый сюреен? Кёстин' дъажы дъан'ысلا, чыдажып кючи
дьетпей, ёкпёлгёндё болотон бо? Бу күн олордын' шыл-
тагы — коркушту корон. Ол ненин' учун келген, качан соок-
тын' коркудузын дъен'ип салганда, качан темир дъол
станциялары одынла коштолып калганда, качан мен дъан'-
ыла дъен'юнин' сююнижинде (торжествозында) герой-
лор — строительдерди киңдюлю уткуп турган горсовет-
тин' элбек пленумынан' дъанып келеримде? Бу дъен'ю,
дье онын' учун экю бойынын' дьюрюмин бергиледи: Кла-
вичек ла Корчагин.

Павелдин' ёлюм меге чындыкты ачты: ол менин' са-
нанып турганымнан' баалу..

Бу мынала бичиримди токтодып турым. Качан бир
дъан'ыга ойто келгейим не — билбей турум. Эртен Харь-
ковко Украинанын' ЦК комсомолго иштеерге дъёбимди
берип, бичип дъадым.

ЮЧИНЧИ БАЖАЛЫҚ

Дийит болгоны дъен'ди. Тиф Корчагинди ёлтюрип болбоды.
Павел тёртюнчи катап ёлом гранын арай ашпай ойто — дьюрю-
мине бурулып дъатты. Дьюклө бир айдын' бажында, каткак ла
чырайы куу болуп калган. Павел, тын'ыгалак буттарына туруп
алып, стенеден' кабынып, комнатала базарга ченешти. Ол эне-
зинин' болужыла көзнёккө дьетире базып барада, дъол дъаар
узаак кёрюп турды. Қайылып турган кардан', тюолген суучак-
тар дъалтырап турдылар. Тышкары дъасты билдирип турган
баштапкыла дылуу күн болгон.

Сран'ай кёзинек алдында, вишиянын' будагында, чарбак ичтю
боро кучкаш, уурчы кёстёриле юзюги дьюк Павел дъаар кёрюп,
юрбен'деп турды.

— Не, бис экю кышты ёткюрип салдыбыс па? — деп, Павел
сабарыла кёзинёкти токулдадып айтты.

Энези чочый берген, Павел дъаар кёрип айтты:

— Сен ондо кемле?

— Мен кучиякка, кулугур уча берди — деп, арайын кюлюм-
зиренди.

Дъас толы дъайылганында болды. Корчагин городко ойто
баарага сананып турды. Ол базар кирелю болуп, дьеткилинче
тын'ып алды, дье онын' организм — эдинде, кандыйда коомой
неме болды. Бир катап садта гулять эдип турала, ол белинин'
оорузына чыдап болбой, дьерге дыгыла берген.

Комнатазына дьюк арайдан' дъедип алды. Экинчи күнинде

оны врач дъакшы шин'жилеп кёрди. Арка сёёгинде терен' ороны сыймаштырып таап алала, кайкап хмыктады:

— Бу слерге кайдан' табылган?

— Ол, доктор мостовойдон' ташла сокконыны' орды. Городтын' бери дъанында, кийин дъанымнан' шосседе бюткюл юч дюймовкала согуп ийгендер...

— Слер канайда базып дьюргенигер? Бу мынын' ончозы, амыр бербей турбады ба?

— Дьок. Ол тужунда, эки час кирелю дъадала, атка минин алгам. Бу-ла, баштапкыла катап билдириди.

Врач дьюзюн соодып алган, ойылган дьеңди кёрюп турды.

— Эе менин', эркем, коомой керек эмтири. Арка сёёк онойип кемжигерин союбайтен. Мынан' ары, ол база билдирибес деп, иженерибис. Кийинигер, нёкёр Корчагин.

Ол бойынын' пациентине килеп, эмеш ачынган кебериле кёрюп турды.

Артем бойынын' юйинин', тын' да дъарашиб эмес юй кижи — Стешанын' билезинде дъаткан. Дьокту крестьянский биле болгон. Бир катап Павел Артемга кирди. Кичинек, балкашту чеден ичинде бастыра бойы балкаш болуп калган, кылдыр кёстю уулчак дьюгюрип дьюорди. Павелди кёрюп алала, онон' кёстёрин торт албай, тумчугын сабарыла чукчып турып суралы:

— Сеге не керек? Сек айса болзо, урданарага келген? Тортары бар, онон' ёскё бистин' энебис чугулчы.

Эски дъабыс туралын' кичинек кёзинёги ачылып, Артем кычырды:

— Кир, Павлуша!

Печкенин' дъанында какпыш тудунган, саргарып калган, сран'ай пергамент ён'инди дьюстю карган эмеген турды. Ол Павелди союбей турган кёслө кылчас эдип кёрёлө, айылчыны ёткюреле, кёштөрлө калырада берди. Атрайып калган кедьегелю — эки огош кызычак, тюрген печкенин' юстине чыкылайла, сран'ай кийик ан'дардый онон' кёрюп отурдылар.

Столдын' дъанында, эмеш эби дьюксыйып Артем отурды. Онын' кижи алганын энези де, карындажы да дъаратпай турган. Угынан' бери пролетарий, Артем, сюреен дъарашиб, таш оодочынын' кызы, портниха — ишмекчи Галяла юч дылдын' туркунына надылашканын ненин' учун юзюп, «примакиге» боро Стешага, бирде иштеер кижизи дьок, беш оос билеге барган. Бу мында ол деповский иштин' кийининде, бойынын' бастыра кючон, чачыла берген хозяйствонды дъан'ыртар керегинде салдага салып турды.

Артем, онын' дьюре бергенин Павел дъаратпай «мелкобуржуазный стихияга» деп айдатан, эмди карындажы оны мында айландыра турган немени канайда кёрип турганын, адыхтап кёрюп туры.

Отурып, алдында тушташкандағы чылап, учуры ас әрмектерле әрмектешкен кийининде Павел баарга турды. Артем оны токтодып алды:

— Ақыр, бисле ажанарын', Стеша эмдиле сиот экелер. Айдарда, эртен атанып дъадын' ба? Сенин' кючин' арай уян, Павка.

Комнатаға Стеша кирип келип, әзендейже, Артемды ийдиргенинен' нениде экелишсін деп кычырды, Павел дъан'ысаан, сёссе карам карған эмегенле артып калды. Көзинектен' церквенин' шан'ынын' юни угұлып келди. Карған эмеген какпыжын турғузып салала, арга дъок шымырана берди:

— Осподи сүсе, көрмөстин' ижи учун бажыраргада бош дъок! — Мойнынан' блатты чечеле, келген кижи дъаар кылчандап, узак турғанына чырайлары билдирибес болуп калған агарулардын' сюри турған толук дъаар базып келди. Юч сёек сабарларын чымчый тудуп алала, крестене берди.

— Э, тен'еридеги адабыс, адын' сенин' алкалзын, — деп ол кадып калған әриндериле шымыранды.

Оградада баяғы уулчак калып, барып, кулагы талбак кара чоқкого мине согуп алды. Оны чон'чойла тын', тапшуурланып чын'ырып, коркулдан турған маддын' юстинде кыйғырып турды:

— Но-о-о, бас, дьюроп ийди! Тпру, баштактанба!

Чоқко уулчакту оградала ман'тап, оны чачып ийерге турды, дье кылдырып кулуғур бек тудунып турды.

Эмеген молитвазын токтодып ийеле, көзинектен' бажын чыгарып алды:

— Мен сеге дьортышты берерим, адан' сени ал! Тюш чоқкон', көрмөс сенин' келтегейин'е, ойыла бер, бу мындый бала килинчек!

Чоқкого — учында, дьайдактап алған уулчакты чачып ийерге келишти, маказыраган эмеген, базала иконалар дъаар бурулды.

Кеберин кудай санаалу әделе, онон' ары уаллты:

— Сенин' каандығын' келзин...

Эжикте ыйлап турған уулчак көрүнип келди. Дъен'иле, тюртүп алған түмчугын арчып, ачузына чыдабай, ол ёксөп чёрчектеди.

— Эне-е-е, — вареник бер!

Эмеген чугулду бурула сокты.

— Мөргюоргеде бербес, кылдырып көс. Мен сени ийтти, эмдиле азырап саларым!.. — Ол тактадан' камчыны ала койды.

Уулчак турғузала, дъок болуп калды. Печкенин' ары дъанында кызычактар әкилеzi арайын катқырдылар.

Эмеген ючончизин молитвазын кычыра берди.

Павел туруп чыгала, аказын сакыбай, чыкты. Калитканы дъаап тура, куюзындағы көзинектө оны истеп, көрүп турған карған эмегеннин' бажын көрүп салды.

Ол Павелди көстөп турды.

«Артемды кандый неме бого тартып алған? Эмди ол ёлгёнчө мынан' чыгып болбос. Стеша дыылдын' ла сайын бала табар. Сран'ай ётектөги кон'ыс чылап, көмилип алар. Депоны таштап

иинен'де маат дъок — деп, Павел городычактын' кижи дъок ороомыла базып дъада, сананды. — Мен дезе оны политический дъадынга тартып аларга санангам».

Ол эртен оноор, кайда онын' надылары ла онын' дьюргине баалу улустар бар, дъаан город дъаар баарына сюгюнип турды. Дъаан город оны бойынын' дъааныла, дьюрюмдюзиле, улустын' юзюк дъок дьюрериле, трамвайлардын' калыраганыла, автомо-бильдердин' табыжыла тартып турды. Эн' тын'ыда, дъаан таш корпустарга, ышталган цехтерге, машиналарга шкивтердин' арайын шуулаганы тартып турды. Онооры тартып турганы, эрчилиле айланызып турган, кайда дъаан маховиктер ле машинанын' сюркюжиле дытанаып турганы, ол неле төрөгөнзижип алганы. Бутым турган городтын' ороомдорыла базып дьюре, Павел кандыйда базырыныкандый, сынын угур билинип турды. Город ого калтыс ла кунукчыл боло бергени, оны кайкатпай турды. Тюште гулять эдип чыгарга да эби дъок — болгон. Кирнестеде отурган копчы кумушкалардын' дъанынан' ёдуп, Павел олордын' мен'дешти куучындарын уккан:

— Эмегендер, бу кижи юркюткедий неме кайдан' келген болотон?

— Чемет оорулу ошкош, ондо чихотка болгодый.

— Кийген тужурказы сюреен дъакшы, дъартла, уурдап алган болор...

Онон' до ёскё кёп немелерден' улам, — кижинин' сагыжы карачакы болды.

Бу мынан' тазылыла айрылганынан' бери, удай берген. Дъаан город ого дъуук төрөл боло берди. Ондогы карындаштары — эрчимдюле, дьюрюми сюгюнчилю, ого юзери иш бар.

Корчагин билдирбезинен' карагай агаштарга дъедип, дъолдын' белтирине токтой тюшти. Он' дъанында — агаштан' бёлүй, бийик учаган частоколло айландыра чедендерген кунукчыл, эски тюрме, онын' кийнинде больницанын' ак корпустары.

Шак бу элбек площадьта — бууда Валия ла онын' нёкёрлөри буулгандар. Павел ол орто, буу-илмеек турган дьеरге унчукпай турала, онын' кийнинде дъарат дъаар басты. Тёмэн тюжеле, братский сёёктёрдин' (кладбищанын') площадказына чыгып алды.

Кемнин'де кичеемелдю колдоры, бир канча сёёктёрди чиби венокло дъазайла, кичинек кладбишаны кёк бюрлю агаштарла манап салыптыр. Дъардын' юстинде коо карагайлар турды. Дъаш ёлён'нин' кёк торкозы — дъууканын' келтегейин бюркеп салган.

Мында городычактын' күйузү. Тым ла кунукчылу. Дъаскы агаштын' дъен'ил шылыраганы ла дъан'ырган дьеरдин' дъаскы дыды. Бу мында карындаштар, кем тюрен'иде чыкандарга, — дъаш тужунан' ала кул болгондорго — дъадын дъакшы болзын деп туружып, омок ёлгёндөр.

Павелдин' колы бажынан' фуражказын араайын тюжюре тарата, — кунукчыл, улу кунукчыл дьюргине толо берди.

Кижинин' эн' баалузы — дьюрюм. Ол кижиге дъан'ыс катап беррилип дъат, онойдордо оны, ёткён дыылдарда тегин дьерге ёткюрип салганы ачу болбозын деп, ёткён ёйдё негеде дъарабас, дъаман оок керек учун — уят кызартпазын деп, ёлёр тужунда: бастыра дьюрюмим ле бастыра кючим телекей юстинде ончозынан' дъарашиб, албатыны дъайымдадар — тартыжуға бердим деп, айткадый болзын. Дьюрюмге мен'deerге керек. Кандый бир кичинек оору эмезе, кандый бир трагический учурал, оны юзюп ийерден' магат дъок.

Ол ондый шююлтеге алдырып, Корчагин братский сёёктёрдён' дьюре берди.

Айылында энези кунугып калган, уулын дъолго шыйдып турды. Онын' кийининен' адъарып, кёстөп тұра, Павел кёрди: оноң кёзинин' дъажын дъажырып дъат.

— Айса болзо, артып каларын', Павлуша? Меге карыгын кижиге дъадарга уур. Балдарым канча, дье эмешле ёзюп келгилезе дьюре бергилеер. Сени город дъаар не неме тартып дъат? Мында да дъаткадый ла. Эмезе бойын'а база бир кайчылап салган агуна кёрюп алдын' ба? Меге карыганга бирюзи-де айтпас. Артем кижи аларда бирде сёс айтпаган, сен дезе торт айтпазын'. Мен слерди дъан'ыс ла кенеп калган тужугарда кёредим, — деп энези уулынын' кёп эмес немелерин ару сумкага салып тұра, арайын айдып турды.

Павел онын' дъардынан' ала койоло, бойы дъаар тартып алды.

— Агуна дъок, эне! Сен карыган энем, күштар нёкёрин үктардан' бедиреп дъатканын билерин' бе? Мен сенийинче агуна ба?

Энезин кюлюмзирендирип ийди.

— Мен эне, буржуйларды бастыра ак дъарық юстинде дъок этпейинче қыстарды дъажытпазым деп, бойыма сёс берип салғам. Сакырга узак тийзин'бе? Дъок, эне буржуй узак туруп болбос... Бастыра улуска дъан'ыс республика болор, слерди колючиле дъаткан карыган юй улусты ла ёбёгендёрди — Италияга апарарыбыс, ороон сюреен дъарашиб, талай дъанында туруп дъат. Қыш ондо, эне, качанда болбайтон. Слерди буржуйлардын' ёргёллериңе дъатыргызып салзабыс, бойыгардын' карыган сёёктөригерди анда күнге дыылыдарыгар. Бис дезе, буржуйды божодорго, Америкага баарарыбыс.

— Мен сенин' чёрчёгин'е дъетире дьюрюп болбозым, уулым... Сенин' таадан' ондый омок болгон, талайчы болуп дьюрген. Чынла разбойниктин' бойы, кудай сени кёрзин! Севастопольский дъууда дъуулажып алган, буды-колы дъок айылына дъанып келген. Онын' тёжине эки крест ле лентага илип салған, каанын' эки бежен акчанын' тегеликтерин илип бергендер, карыганак сюреен дъокту дъадып ёлгён. Чугулчы болгон, кандый да бир дъамылуны бажы орто кюлкюле согуп ийерде, тюрмеде —

эмешле дылга дьетире отурбаган. Крестери де болушпады. Оны оноор сугуп салдылар. Мен сени кёргёмдё сран'айла таадан'ды тёзёп калган':

— Бу бис, эне, узадышты ненин' учун кунукчыл эдип дьадыбыс? Кажы меге чурананы берзен', колыма узак албадым.

Бажын клавиштердин' тана рядтарынын' юстине эн'ий тудуп алды. Энези онын' музыказынын' дъан'ы кюозине кайкап турды.

Ойногоны алдындағызындый эмес болды. Алдында бастыра городко ады-чуузы чыккан дъаш чураначынын' омогы сюреен ойыны, ухарский табыш ла аайы дъок мыйрын'ду ойыны, алдындағы кес-баш дъок ойыны — дъок болды.

Музыка, кючин дьоголтпой сарнаалу — мелодичный болуп, кандыйда терен' шююлтелю болуп калган.

Вокзалга дъан'ыскаан келди.

Энезин, узадар тужунда кёзинин' дъажын кёрбёскё, айылда артып калзын деп дъёттөп алды.

Поездке ончозы албаданып кирип, толуп келдилер. Павел сран'ай юстинде бош полкага дъадып алала, онон' улус базатан дъердеги кыйгыларды ла чугулду улустарды кёрюп дъатты.

Ончозы онойдо ок таарлар экелип, тактанын' алдына сугуп турдылар.

Качан поезд кыймыктана берерде, ончозы тымып, дъаантайын ондый болотон ээжи аайынча, ачапту ажана бердилер.

Павел удабай уюттай берди.

Онын' эн' баштап баарга сананган туразы — городтын' центрында, Крещатикте болгон. Тепкишле арайын чыгып дъатты. Айландыра турган неме ончозы таныш, бир де неме ёскёр-гёни дъок. Кюрле дылтыркай перилаларынан' колыла дылбырада тудуп, барып дъатты.

Токтой тюшти — кюрде бир де тынду неме дъок. Кеми дъок тюннин' бийигинде, неменин' аайын шююп турган кёстёр-гё, дъаан кёрёри ачылып турды. Тюн бойынын' килин'-кара ён-иле тан'дакты бюркеп, кёп тоолу дылдыстар фосфоритный ён-дю суркуражып турдылар. Онон' тёмэн, кайда тан'дак дъерле биригип турган дъерде, город каран'уйда да миллиондор тоолу оттер тёгюп турды.

Тепкиш ле Корчагинге удура, бир канча кижи чыгып келип дъаттылар. Сёс blaашканына кёниккен улустын' тын' юндери, тюннин' тымыгын бузуп ийдилер, Павел дезе, кёстёрин городтын' отторынан' алып ийеле, тепкиштен' тюжюп дъатты.

Крещатикте, округтын' Ан'ылу бёллюгинин' пропуск буюзында, дежурный комендант Корчагинге, Жухрай городто узактан' дъок деп айдып берди.

Ол Павелди сурактарла узак ченеп турды, качан уул Жухрайла чын таныш болгонын дъарт билип алала, куучындан берди: Федорды Ташкентте туркестанский фронтко алдыртканы-

нан' бери, эки ай болуп калган. Корчагиннин' ачынганы сюреен бололо, ол лаптап сурабай да, унчугыш дъогынан' бурулып, тышкary чыга берди. Чылаганы оны уядадып, под'ездтин' теп кишине отурып амырангадый этти.

Ороомды кюркюрегени ле тан'кылдаганыла толтурып, трамвай ётти. Тротуарларда улустын' юзюк дъок агыны: Тирю город — бирде, юй улустын' ырысты каткызы, эмезе эр кижинин' дъоон юни юзюктелип турар, эмезе дынит кижинин' тенор юни, эмезе карыган кижинин' тунук юни. Улустын' дылыжып турганы — юзюк дъок, базыттары ончозынын' тюрген. Дъаркынду дъарыткан трамвай, автомобильдын' фары кюйоп чыгып, электролампалар ётти, айландыра кинонын' рекламалары. Кайдала, токтособос эрмектериле ороомды толтурып турган улус. Бу мынызы дъаан городтын' эн'ири.

Проспекттин' табыжыла улустын' кыймырап турганы — Федордын' дьюре бергенин угуп, кунуга бергенин таркадып турды. Кайдар баратан? Надылары болгон Соломенка дъаар буруларга, — урак. Ала кюнине ле мынан' ураак эмес Кругло-университетский ороомдогы тұра сагыжына кирип келди. Дье ол эмди оноор баар. Федордын' кийнинде, ол баштап көрәйин деген нёкёри Рита болгон. Ондо Акимде эмезе Михайлада коно до берер.

Урактан', юстиндеги катта толыктагы көзинёттө от көрүп алды. Бойын, дьюрексибей дъаткан болорго тудунып, дуб эжикти бойы дъаар тартты.

Площадьта бир канча секунд турды. Ританын' эжигинин' ары дъанында юндер угулып, кем де гитара ойнап турды.

«Э-э, гитараны ойноор эткен туры? Режим дымжаган» деп Корчагин шююйле, дъудурыгыла эжикти арайын тюртюп ииди. Дьюрексиреп турганын билинип, эриндерин тиштериле кыпчып алды.

Эжикти, саамайындагы чачын быдышрайтырган дъаш, таныш эмес юй кижи ачып ииди. Корчагинди суракту көрүп ииди.

— Слерге кем керек?

Ол юй кижи эжикти дъапай турды, таныш эмес комнатанын' ичи карузын берип турды.

— Устиновичке туштаарга болгойым не?

— Ол дъок, ол Харьков дъаар январьда дьюре берген, онон' ары менин' уканымла болзо, Москвага барган.

— Нёкёр Аким мында дъадып дъат па, айса база дьюре берди бе?

— Нёкёр Аким база дъок. Ол эмди Одесский губкомолдын' катчызы.

Павелге, ойто дъанарынан' ёскё неме артпай турды. Городко келип дъаткан сюгюнчиизи дъоголо тюшти.

Эмди конор керегинде, дъакшы сананып аларга керек болды.

— Надыларга бу мынайта дьюрзе, буттарын'ды ончозын' улададарын', кемди де көрүп болбозын', — деп Корчагин са наркай берген ачурканганын дъен'ип, арбанып турды. Дье он-

дый да болзо, база бир ырысты ченеп, Панкратовты табар де-ди. Грузчик пристанынын' дъанында дъаткан болгон, ого бара-танаыда, Соломенкага баарынан' дъуук болгон.

Торт чылаган бажында, Панкратовтын' квартиразына дъедип алды, качанда охрала будуган эжикти токулладып турал санан-ды: «Бу мынызы дъок болзо, баспай, кеменин' алдына кирип алып уюктайдым».

Эжикти чюми дъок, ээгинин' алдынан' бууланып алган блат-ту, карыган эмегенек, Панкратовтын' энези ачты.

— Игнат юйде бе, энебис?

— Дъан'ыла дъанып келди. слер ого бо?

Ол Павелди таныбады, кайра бурулыш кыйгырып ийди:

— Генька, сеге кижи келди!

Павел оныла кожо кирип келеле таарын полго салып ийди. Панкратов оозындагы калажын чайнанып, столдон' Павел дъаар бурулды.

— Меге келген болzon' отурып куучунда, мен дезе, ол ёйгё, бир миске борщ кюпшюп алайын, онон' ёскё эртен турадан' ала, дъан'ысла, суула дьюргем. — Панкратов колына дъаан агаш калбак алып алды.

Павел коштой, ойо отурып салган отургышка отурып алды. Бажынан' фуражказын чечип, алдындагы темилеме оныла ман'-дайын арчып ийди.

«Генька, мени таныбас болуп, мен сран'ай башкаланган боло-том бо?»

Панкратов бир эки калбак мюннен' оозы дъаар дьюргюзин ийеле, айылчыдан' кару сакып болбой салала, оноор бажын буруды.

— Дье айдатан не керегин' бар?

Оозы дъаар калаш экелип дъаткан колы, дъол ортодо ток-той тюшти. Панкратов алаатыган кёзин дъапылдатты.

— Э... акыр... Тыфу сени, кандый неме эди!

Онын' чырмайганынан' дъози кызарып турганын кёрёлө, Корчагин чыдап болбой дъаан каткырып ийди.

— Павка! Бис сени ёлгён деп бодогоныбыс!... Акыр! Сенин' адын' кем?

Панкратовтын' кыйгызына коштой, комнатадан' эдьези ле энези чыгып келгиледи. Ючилези — учында, олордын' алдын-да чынла Корчагиннин' бойы турганына бүттилер.

Турадагы улус уюктаганы удай берди, Панкратов дезе, төрт адын' туркунына не болгонын юзе куучындап турды.

— Кышкыда Харьков дъаар Жухрай, Митяй ла Михайла дьюре бергендер. Күлгүрлар тегин дъерге эмес, Коммунисти-ческий университетке. Ванька ла Митяй подготовительныйга, Михайла — баштапкызына. Бис он беш кирелю кижи дъуулга-ныбыс. Изю тарыйын, мен де заявление берип ийгем. Меедеги башталыш калган немени койылтып алар керек деп, сананып дъадым. Дье комиссияда мени кумакка отургызып салдылар, билип турун' ба?

Панкратов чугулду шуулайла, айдып турды:

— Эн' озо менин' керегим кем дьок болгон. Бастыра статьялар келижер, парт билет бар, комса стажы дьедип дыят, дыяткан ла угым дъанынан' тумчугымды курчутпазым, дье качан керек полипроверкага дьедерде, менин' мында келишпес неме боло берди.

Мен комиссиядагы бир нёкёрлө тартыштым да. Ол меге мындый сурек берип дыят: «Нёкёр Панкратов, философия керегинде слер кандый угузу билеригер?» Дье менин' билетен бир де неме дьок болгон. Дье, ло орто сагышка кире тюшти, бисте бир грузчик, гимназист (бродяга) качын болгон. Грузчикке фэрстон' кирген. Ол биске канайып та, кёрмөс оны билетен, Гречияда ондый ученый улус бар болгон, бойлоры керегинде сюреен билгилейтен, олордый философтор деп, адап тургандар деп куучындаган. Бир ондый неме, ёбёкёзин ундуп салдым. Идеоген ошкош болгодый эди, бастыра дьюрюмин бочконын' ичинде ёткюрген, онон' до ары... Олордын' ортозында ончозынан' артык дъаан юредилю билер болотоны, караны — ак деп, акты — кара деп төртён катап доказывать эдип бергени болотон. Дъан'ыс сёслө, олор тёгүнчилир болгон. Дье мен гимназисттин' куучынын сананып алала, шоюдим: «ол комиссиянын' члени мени он' дъанынан' айландыра, эбирип, дыят» деп. Ол бирюзи мен дъаар тюлкюнектю кёрюп отуры. Дье, мен ол орто сёстёрим божодып, ийдим: «Философия, дъан'ысла куру калырууш ла кёлётки экелери — деп айдып дъадым. — Мен, нёкёрлёр, бу мындый балырашла берижер кююним дьок. Партиянын' историязы керегинде болзо, бастыра кююнимле сююнчилю». Олор мени ол орто, менде философия керегинде ондый шююлте кайдан' келген деп, сыскыргылады. Ол орто мен гимназисттин' сёзинен' база нени-нени кожуп ийеримде, бастыра комиссия каткырышты. Мен чугулдана бердим. «Слер, мында менен' тенекти ненин' учун эдип турыгар?» деп, айдып ийеле, бёрюгим алыш, дъанып дъадым.

Онын' кийининде, ол комиссиянын' члени, меге губкомдо туштажала, юч час кирелю беседа ёткюрди. Гимназистик булган салган болуптыр. Философия — дъаан ойгор керек болуптыр.

Дье Дубава ла Жаркий ёдё бердилер. Дье Митяй кайтсада тын' юренген, Жаркий менен' де ырак барганы дьок. Дъартла, Ванькага орден болушкан бolor. Ёскёртө айтса, мен бобыда отурып калдым. Мени мында пристаньдарда хозяйствоны баштазын деп тургузып салгандар. Дъаш ёскюрюмнин' кандыйла керектери керегинде, озодо мен дъантайын начтарла, сёс бла жып туратам, эмди дезе хозяйственный керектерди баштаарга бойыма келижип дыят. Кезикте мындыйда болуп турат: сенин' колын'нын' алдына бир дъалку эмезе боду аамайланып турар неме учураганда, оны начальник те дъанын'нан' катчы да дъаны нан' — оны албан айлу иштедип туразын'. Ол мени мекелеп болбос, извiniяюсь. Бойын' керегимде онын' кийининде. Мен сеге база кандый солун табыштар куучындабадым? Аким

керегинде билерин', Азыгы улустан' дъан'ысла Туфта озогыла дъеринде иштегенче. Токарев Соломенкада райком партияда катчы болуп дъат. Райкомолдо сенин' коммунщикин', — Окунев. Политпросветте Таля. Мастерскойлордо, сенин' дъерин'де Цветаев, мен оны дъакшы билбезим, губкомдо туштажып турадыбыс, ул тенек эмес ошкош, дье бойына бийик бодоор кижи. Борхарт Аннаны ундубаган' болzon', ол база Соломенкада, райкомпартиянын' юй улус бёлюгинин' заведующий. Арткандары керегинде, мен сеге куучындагам. Эе, Павлуша, партия юредуюгे кёп улус ииди. Губсовпартшколдо алдындагы актив ончозы книганын' кийининде отурып дъадылар. Эзендеги дылда, мени де ийеребис дежет.

Тюн ортозы ёткёндө, узак бололо уюктадылар. Эртен турал, качан Корчагин уйгунып келерде, Игнат дьюк болды, пристань дъаар дьюре берген. Онын' Дуся деп, бюджети карындажына тюн'ей, эди каны тын' кыс, кандыйла болор-болбос немени сюгюнчилю калырап, айылчызын чайла кюндюлеп турды. Панкратовтын' адазы, судовый машинист, дъорукта болды.

Корчагин баарга тергенип алды. Эзендежип турал, Дуся эске алындырыды:

— Слерди обедке сакып турганыбысты ундубагар.

Губкомдо алдындагы аайынча кыймырт. Киретен эжик амыр билбей дъат. Коридорлордо ло комнаталарда улус толтыра, керек башкаарар бёлюктин' эжик ары дъанында — машинкалардын' түүк табыжы.

Павел таныш кижи туштайт эмеш пе деп, коридордо тура-ла, бир де таныш кижиле туштабай салала, катчынын' комнатазына кирди. Письменный столдын' ары дъанында кёк косоворотка кийген, губкомнын' катчызы отурды. Корчагинди кылчас эдип кёргениле уткуп алала, бажын кёдюрбей бичип дъатты.

Павел одожына отурып алала, Акимнин' заместителин табылап кёрүп отурды.

— Кандый керектю дьюригер? — деп, косовороткалу катчы, бичип салган чаазынын' учына точка тургузып дъада сурады.

Павел ого бойынын' историязын куучындап берди.

— Мени, нёкёр, кыялтазы дъогынан', организация списо-гында тирю эдигер, онын' кийининде, мастерскойлорго ийигер. Бу керегинде распоряжение бер.

Катчы отургыштын' белине кайра дъадып ииди. Алан'зулу карузып берди:

— Ойто комсомолго бичиринде, куучын да дьюк. Дье сени мастерскойлорго ийерге — эби дьюк, ондо губкомнын' калганчы созывынын' члени Цветаев иштеп дъат. Бис сени ёскё дъерде иштедерибис.

Корчагиннин' кёстёри кичинектей берди:

— Мен мастерскойлорго Цветаевтин' ижине чаптык эдерге барып дъаткан эмес. Мен цехке специальностьюм аайынча барып

дъадым, коллективтин' катчызы болорго эмес, физический, эм тұра, уян керегимде, ёскे ишке ийбезин деп сурал, турум.

Катчызы дьёпсинди. Чаазынга бир канча сёс чийе согуп ийди.

— Нәкәр Туфта беригер, ол ончозын эдип салар.

Учраспредте Туфта бойынын' помощниги — учетчики кизиредип турды. Павел дъарым минут кирелю олордын' керижин угуп турала, ол чала узакка баргадый болордо, атыйланып, көндюгип браткан учраспредчиктин' адылышын юзоп ийди:

Оныла онын' кийининде керишкейзин', Туфта. Бу сеге за-писка, менин' документтеримди оформить эдип салалы.

Туфта бирде чаазын дъаар, бирде Корчагин дъаар узак көрүп турды.

Учында аайына чыкты:

— Э! Сен ёлбәгән турун' ийне? Эмди канайдатан?

Сени спискадан' чыгарып салган, мен бойым Цекага карточкины ийгем. Онын' кийининде, сен бастыра российский переписти ётпәгән'. Цека комсомолдын' циркуляры аайынча, переписти ётпәгендәр комсомолдон' чыгарылып дъат. Онын' учун, сеге дъан'ысла, бастыра ээжи аайынча, катап кирерге керек, — деп ойто апелляциязы дъок юнле айдып ийди.

Корчагин дъюзин дъуурып ийди.

— Сен эмдегеле, эски аайынча ба? Дъаш уул, бойы дезе губархивтын' карыган чычканынан' да ары. Сен качан кижи болорын', Володька?

Туфта сран'айла сегерткышке тиштеткендій тұра тюшти,

— Мени юретпезин деп сурал турум, мен бойымнын' ижим учун карузына турал дъадым. Циркулярлар, мен олорды бузуп турарға бичилип турған эмес. «Чычкан» деп айтқылаган учун, карузына турғузарым.

Туфта калғанчы сёстёрин коркудулу ла демонстративно айдала, кёрүлбеген почтанын' чогуп салган пакеттерин бойы дъаар тартып алала, бойынын' бастыра кебериле, эрмек божогонын билдиртти.

Павел мен'дебей әжик дъаар басты, дье, нениде сагышка алынала ойто стол дъаар базып келип, Туфтанын' алдында дъаткан катчынын' записказын алыш алды. Учраспредчик Павелдин' кийининен' адыштап, кёстәп турды. Бу чугулчы база кадылчаак дъаш ёлбәгәнек, тын'далаарга турғандай, — дъаан талбак кулактарлу, ол дәгән көрәрәгә эби дъок дъаман база ол ёйдә оқ, каткынчылу болгон.

— Акыр, — деп Корчагин кекенген аяс, табылу айдып салды. — Мени «статистикада дезертирство» учун карузына турғузарға болор, дье сен, озо ажындыра заявление бербей, ёлә берген улуска некелте саларын канайда таап алган', меге айдып бер? Оны кандайда кижи эдип салар: керексизе — оорый берер, керексизе — ёлә берер, циркуляр дезе, ол керегинде дъок болбой.

— Го-го-го! — деп, Туфтанын' помощниги нейтралитетке чыдажып болбой киштеди.

Туфтанын' колындагы карандажынын' бажы сына берди. Ол оны дъер дъаар чачып ийеле, бойынын' ёштюзине карузын берерге дьетпеди. Комнатага тын' куучындажып, каткырышкан бир канча улус чого кирип келдилер. Олордын' ортозында — Окунев болды. Сюгюнчюлю кайкаганына ла шылуузына учы дъок болды. Бир канча минуттын' бажында комнатага база группа дъаш ёскюри мирип келдилер, олорло кожо Юрёнова. Ол Павелдин' колын узаак, алаатып, дье сюгюнчилю эзендейкип былча тудуп турды.

Павелди базала катап баштапкызынан' ала куучындаттырдылар. Нёкёрлёринин' ак санаазыла тын' сюгюнгени, дылбын'даары дъок, чындык, надылаш сагыштын' тын'ы, — колды тын' тудужып эзендейшкени, тын'ытту ла надын дъанынан' дъарынга согул турганы, Туфта керегинде ундудып ийдилер.

Куучыннын' учында, Корчагин нёкёрлёрине Туфта куучындашканын айдып берди. Айландыра дъаратпаган кыйгылар угуда берди. Ольга Туфтаны кадай кёргёниле — сый эделе, катчынын' комнатазы дъаар барды.

— Неждановко баралы! Ол онын' кёрюгин арчып салар. — Ол сёстёринин' айдып тута Окунев, Павелди дъардынан' алала, олор бастыра нёкёрлёрине Ольганын' кийининен' баргылады.

— Оны чыгарала, Панкратов дъаар пристаньга бир дылга грузчик эдип ийер керек. Туфта штампованный бюрократ, не! — деп, Ольга чугулданып турды.

Губкомнын' катчызы Окуневтин', Ольганын' ла онон' до ёсқёллёринин' Туфтаны учраспредтен' чыгарар деп, некелтезин угуп — кюлюмзиренип турды.

— Корчагинди ойто комсомолго восстановить эдеринде эрмек те дъок, ого эмдиле билет бичип бергилеер, — деп Нежданов Ольганы токынадып турды. — Мен Туфта формалист деп слерге база дъёпсинип турым, — деп, ол айдып турды. — Ол онын' дъаан тутагы. Дье ол учеттын' керегин урак комой эмес тургузып салганын бодоорго керек. Мен кайдала иштеген дьеримде, комсомольский комитеттерде учет ло статистика — ёдюп болбос дыш, бир де цифрага бюдерге болбос. Бистин' учраспредте статистиканы дъакшы тургузып салган. Туфта кезикте бойынын' бёлюгинде түнгө дьетире отурып турганын слер бойыгар билеригер. Мен мынайда бодоп дъадым: оны ижинен' качанда болзо чыгарып салар арга бар, дье онын' ордина, чамча-уул, эш кереги дъок учетчик болзо, бюрократизм дъок болор, дье учет то — болбос. Иштезин. Мен онын' бажын самындан салайын. Ол бир кезекке оны санандырар, онон' ары кёре-рибис.

— Дье кем дъок, бойзын, — деп Окунев дъёттёнди. — Соломенка дъаар баралы, Павлуша. Бугун бистин' клубта, активтын' дьюуны. Сен керегин'де бир де кижи билбес, кенетийин: «Корчагинге — сёс!» Молодец — Павлуша, ёлбёгён'. Дье ол

тушта сенен' пролетариатка кандый туза болов эди? — Окунев Корчагинди ала койып, коридор дъаар чыгара ийдип, кокурлаштурды.

— Ольга, сен келерин' бе?

— Кыялтазы дьок, келерим.

Панкратовтор Корчагинди обедке сакып болбодылар, түнгеде келбеди. Окунев бойынын' надызын бойынын' квартиразына экелди. Советтер туразында, онын' башка комната болгон. Бар немезиле азырап салала, столго, Павелдин' алды орто кёп газегтер ле райкомолдын' протоколдорынын' эки дъаан книгаларын салала, айтты:

— Бу продукциянын' ончозын кёр. Качан сен тифте дъадып, ёйди тегин ёткюрип турарын'да, мында суу ас эмес ага берген. Не болгонын, не барын кычырып таныш. Мен эниргеери келерим, клуб дъаар баарыбыс, чылай берзен' — дъадып уюкта.

Кармандарына бир канча документтерди, справкаларды, отношенилерди сугуп алала (Окунев портфельди дъаратпай турган, онызы орын алдында дъаткан) райкомолдын' катчзызы, комнатада эзендешкен айланыш эделе, чыга берди.

Энирде, качан ол дъанып келерде, комнатанын' полына дъаятудуп салгын газеталар дъайылып калган, орыннын' алдынан' айы дьок кёп книгаларды чыгарып салган болды. Олордын' кезигин, столго чого салып койгон болды. Павел орында отурып, нёкёринин' дъастыгынын' алдынан' тапкан төс комитеттин' письмолорын кычырып отурды.

— Сен, кулугур, менин' квартирманнан' нени эдип салган! — деп, Окунев кайкаганыла, кокырлу кыйгырды. — Э, акыр, акыр, нёкёр! Сен секретный документтерди кычырып турган турын' ийне! Бу мындый немени айлын'a божодып ийзен!

Павел кюлюмзиренип письмоны туура салып койды.

— Бу мында секрет дьок, дье ол лампан'a абажур эдип салган чаазынын', чынла дъарлаарга дъарабас документ болгон эмтири. Онын' кырлары кюйоп калган эмтири. Кёрюп турун' ба?

Окунев кюйоп калган листтын алыш, бажалыгына кёрюп ийеле, алаканыла ман'dайы орто согуп ийди.

— Мен оны юч кион бедирегем, ойыла берзин! Сран'ай сууга тюшкендий, дъоголо берген! Менин' сагыжыма дъан'ы кирип туры, бу мынан', башкюн Волынцев абажур эдип салган, онын' кийининде, бойыла, дъетинчи тери чыкканча бедиреген, — деп айдала, Окунев листты чебер бүктеп салала, матрац алдына сугуп ийди. — Онын' кийининде, ончозын аайлувашту эдип ала-рыбыс, — деп, ол токуналу айдып, — эмди эмеш ажаныйтып ийеле, клубка баралы. Бери отур, Павлуша!

Окунис карманынан' газетке орооп салган вобла балык чыгарды, экинчи карманынан' эки болчок калаш чыгарды. Столдын' кырьына чаазынды дыылдырала, бош дъерге газетаны дъайала, вобланы бажынан' алала, оны столго сого берди.

Дьюрюминде сюгюнчилю Окунев, столдын' юстине отурып алган, дъаактарыла эрчимдю иштеп, кокырды керектю эрмекле алыштырып, Павелге — солын табыштарды куучындап отурды.

Окунев Корчагинди клуб дъаар, кулиса кийнинче, служебный дьюлло апарды. Улус отуратан залда толукта, сценадан' он' дъаны дъаар, пианинонын' дъанында, темир дъолдын' комсомолдорынын' ныкта ортозында Таля Лагутина ла Борхарт отурдылар. Аннанын' одожында, отыргышта дъайканып, сран'ай август айдагы яблоко ошкош, кызыл чырайлу, качаннан' бери юзе эледе кийип салган, кара тере тужуркалу, депонын' комсомольский катчызы — Волынцев отурды. Волынцевтин' чачы буудай ён'дю, кабагы база ондый.

Онын' дъанында, пианинонын' какпагына чебер эмес таянып алган, эриндери дъурала бюткен, дъарашиб, сары чырайлу Цветаев отурды. Онын' чамчазынын' топчызы чечилип калган болды.

Компания дъаар ёдюп дъада, Окунев Аннанын' эрмегинин' учын укты:

— Кезик улус дъаны нёкёрлёрди дъуудып аларын угуруладып дъадар сагышту. Цветаевте — ол дъарт кёрүнип дъат.

— Комсомол ёткюш чеден эмес, — деп кедерлеп, кемзинери дъок, кату Цветаев айдып салды.

— Көрзёгер! көрзёгер! Николай буюон сран'ай арчып салган самовардый дъалтырап дъат! — Таля, Окуневти кёрёлө кыйгырып ииди.

Окуневти ортозы дъаар тартып алала, сурактарла, тундурып иидилер:

— Кайда болдын'?

— Баштаар керек.

Окунев токтодып, колын ичкеери улай тутты:

— Чугулданбагар, карындаштар. Эмди Токарев дъедип келзе, ачарыбыс.

— Бу дъедип келди, — деп Анна айтты:

Чынла, олорго райкомпартиянын' катчызы дъедип келди.

Окунев ого удура дьююрди:

— Кулиса ары дъанына барады, адабыс, мен сеге бир сенин' таныжын'ды көргөзейин. Кайкай берерин!

— Ондо база не? — деп папирозын чоктондыра тартып, кимирт этти, дье Окунев оны колынан' тудуп алган сююртеп дъатты.

...Окуневтин' колындагы кюзюн'инин' шын'ыртынын' сюреенине, керек дезе, ёткюре куучынчылар, куучынын токтодорго мен'дедилер.

Токаревтин' кийин дъанында агаштын' кёк боринен' эткен рамкада «Коммунистический манифесттин» гениальный бюдюре-чизинин' арсландый бажы. Окунев дъуунды ачып турганча, кулис дъаар ёдётэн дъерде Токарев турган Корчагинди кёрюп турды.

— Нёкёрлёр! Организациянын' очередной задачаларын шуюринен' озо, мында бир нёкёр очереди дьогынан' сёс сураган эди, Токарев ле бис экю ого сёсти берер дежип турубыс.

Залдан' дъараткан юндер угулды, Окунев дезе, ол орто айда салды:

— Уткуул сёс Павка Корчагинге берилip дыят!

Залдагы дьюс кижинин' бажында, сегизеннен' ас эмези Корчагинди билер, качан, рамланын' кырында таныш кебер кёрюнип келерде, бийик, куу чырайлу уул куучындай берди, залдасты сюгюнчилю юндерле, экпинду овацияла уткууп алдылар.

— Күндюлю, нёкёрлёр!

Корчагиннин' юни теп-тен', дье дьюрексирегенин дъажырып ийерге келишпеди.

— Керек мындый болды, нёкёрлёр, мен ойто слерге келип стройдо бойымнын' дьериме туруп дъадым. Мен ойто келгенимле — ырысту. Мен мында менин' бир канча надыларымды кёрюп дъадым. Мен Окуневтин' айылында, бистин' Соломенкада, дъан'ы карындаштар юч юлюдин' бир юлозине кёптёгён деп, мастерскойлордо ло деподо зажигалочниктерге какпак, паравозный сёёктёрдён' ёлгёндёрди «капитальныйга» тартып дъадылар деп, кычыргам. Онызы бистин' ороон дъан'ырта блюдоп, кючин дьюуп турганы болуп дыят. Ак дъарыктын' юстинде, ненин' учун дьюретен учуры — бар! Дье мен бу мындый ёйдё ненин' учун ёлётём! — Корчагиннин' кёстёри ырысту кюлюмзирениште суркурай берди.

Уткуул кыйгыларла, Корчагин зал дъаар тюжюп Борхартла Таля отурган дье дъаар ууланды. Бир канча колдордон' тудуп, тюрген эзендешти. Надылары кысталышка отура берги-леерде, Корчагин отурып алды. Онын' колына Талянын' колы келип дъадала, тын'-тын' былча тудуп турды.

Аннанын' кёстёри дъаанап, кирбиктери эмеш кыймыктажып, онын' кёрюп турганында, кайкаганы ла уткуулдаганы билдирип турды.

Күндер ёлуп турды. Олорды тегин кюн деп айдарга болбос болгон. Кажыла кюн — дъан'ы неме экелип турды, Корчагин кюнөн' ле сайын, эртен тура нени эдетен ёйин юлештирип, чугулду күнде ёй ас, сананган неме дьетире эдилбей артып калат деп, темдектеп турды.

Павел Окуневте дъадып алды. Мастерскойлордо электромонтердин' помощники болуп иштеген.

Павел качан Николайла, бир канча ёйгё руководящий ишке чыкпас болуп дьёптёп алганча, узак блааш болды.

— Бисте улус дьетпей дыят, сен дезе, цехте соодоорго турин'. Сен меге оорун'a кёргюспе, мен бойым тифтин' кийининде райкомго, бир ай таякту дьюргем. Мен сени билерим ийне, Павка, мында — онызы эмес. Сен меге сран'ай тёс учурын айдып бер, — деп Окунев албаданып турды.

— Тёзи бар. Коля: юренерге дъадым.

Окунев маказырап айтты:

— А-а!... Ондый туры! Сен юренерге турган болzon', мени юренбеске туры деп пе? Онызы, карындаш, тееркеги болотон. Дьок, кёёркүйим, эртенле оргинструкторго баарын'.

Дье узак дискуссиянын', blaаштын' кийининде, Окунев дъёпсine тюшти.

— Эки ай тийбезим. Менин' дъакшымды бил. Дье сен Цветаевле дъёпто иштеп болбозын', онын' бойы билечиркеери тын'.

Корчагиннин' мастерскойлорго ойто келгенин Цветаев белетенип уtkуп алды. Ол, Корчагин келгежин, ишти башкаарына тартыжу болор деп, бюдюмчилю сананып, бойынын' келишпес сагыжыла удурлажарга белетенип алды. Дье баштапкыла күндерде, ол бойынын' дъастыра шуюгенин дъарт билип алды. Коллективтин' буорозы, оны бойынын' составына кийдирип турганын билип алала, Корчагин отсекранын' комнатазына бойы барап, Окуневле эрмектежип алганына шылтанып, ол суракты повесткадан' алпып саларына дъединди. Комсомолдын' цеховой ячайказында Корчагин бойына политграмота кружогын аллып. дье буородо иштеерине албаданбай турды.

Ондый да болзо, ишти баштаарынан' кыйып турганына кёрбей, Павелдин' бастыра коллективтин' ижине иле тузазы дъедип, күндулю болуп турганы билдирип турды.

Билдирибезинен', нады аайынча, ол Цветаевти уур керектен' дъан'ыс катап чыгарган эмес болды.

Канайып та Цветаев цехке кирип келеле, бастыра ёскюримдердин' ячайказыла одыс кирелю партийный эмес дъаш ёскюримдер кёзинёктөр дынуп, машиналар арчып, олордон' — кёп дылдарга дьюулган балкашты кырып, бор-ботконы тышкary чыгарып турганын кайкап кёрди. Павел дъаан швабрала мазут ла юсле урулуп калган цементный полды сюреен тын' дыжып турды.

— Бу слер неден' улам дъакшынак дъаранып турыгар? — деп, Цветаев Павелден' алан'зулу сурады.

— Балкашта иштеер кююнибис дьок. Бу мыны дырме дылынын' туркунына кем де дъунбаган, бис бир неделенин' туркунына цехти дъан'ы эдерибис, — деп Корчагин ого карузын кыс-карта берди.

Цветаев дъарындарын тартыштырала дыюре берди.

Электротехниктер онызыла амыр артпадылар, тыш дъарынын — дворын арчырын баштагылады.. Бу дъаан двор узактан' бери неме чоготон (свалочный) дьер болгон. Ондо не дьок болгон дийзин! Дьюстер вагон скаткалар, туудый чоккон таштаган темирлер, рельстер, буферлер, букстар — бир канча мун' темир-металл, ачык дьерде татап дъаткан. Дье ол чоккон немени арчырын администрация токтодып ииди:

— Онон' до учурлу задачалар бар, оградадан' бистин' юстибиске тамчылабай дъат.

Ол тушта электриктер бойынын' цехине кирер эжиктин'

дъанындағы площадканы кирпичле күрлеп, оның юстине буттын' балқажын арчып турар эмик сетка дъазап салала, оныла ижин токтодып ийдилер. Дье цехтин' ичин арчыры иш, эн'ирлерде улалып турды. Качан ого бир неделенин' бажында главный инженер Стриж кирип келерде, цех бастыра дъарык болды. Темир переплетту рамду дъаан көзинектёр, дъажына мазутка ко жо дъуулган тозыннан' арчылып, кюннин' дъаркынына дъол ачып, ол чоктор машинный залга ёдуп, дизельдердин' арчып салган куулы частытарына дъаркынду чалып турды. Машинанын' уур частытарын дъажыл будукла будуп салган, керек дезе, тегеликтердин' спицаларында кем де кичеемельдю сары саадактар эдип салыптыр.

— М-мда.... — деп, Стриж кайкады.

Цехтин' ураакта, тюбиндеги толукта, бир канча кижи ижин божодып барып дъаттылар. Стриж оноор ёткюре басты. Ого удура толтура чейип салган будукту банка тудунган Корчагин келип дъатты.

— Чюрче тура тюжигер, — деп инженер оны токтодып алды. Слер нени эдип турганыгарды мен дъарадып дъадым. Дье будукты слерге кем берген? Мен, менин' разрешением дъокко оны расходко чыгарарын токтодып салган дъогым ба, — дефицитный материал. Слердин' эдип турган керегигерден', паровозтын' частытарын будууры учурлу.

— Будукты, бис чыгара таштаган, будукту банкалардан алыш алганыбыс. Эски банкаларла эки кюн туружып, дырмэ беш фунта кирелю кырып алганыбыс. Бу мында бастыразы за кон аайынча, нёкёр технорук.

Инженер база бир катап хмыктайла, дье кемзинген аайлу болды.

— Ондый болзо — иштенигер. М-мда.. Кандыйда болзо, дылбилию... Цехте бойыгардын' кюонигерле ару-чекке тартынып турганыгарды неле дъартаар, бу мыны не деп айдар? Слер бу мыны иштебей турган ёйдё эдип салганыгар ба?

Корчагин техноруктын' юнинен' керектин' аайына чыкпай, турган аялгазын билип алды.

— А база. Слер канайда бодогоныгар?

— Эе, дье...

— Вот слерге «дье», нёкёр Стриж. Большевиктер бу балкашты энчю артырып салар деп, слерге кем айткан? Сакып алыш гар, бис бу керекти элбеде кёндюктирип аларыбыс. Слерге кёрюп кайкаар неме бар болор.

Инженерди будукла сюртюп ийбеске чебер, ойып базып, Корчагин эжик дъаар басты.

Корчагин эн'ирлерде, орой тюнге дьетире публичный библиотекада болуп турды. Ол ондогы юч библиотекаршаларла ончозыла бек таныжып алала, пропаганда средстволорын юзе ёткюрип, учында книгаларды ончозын дъайым кёрюп турар право го дъединди. Книгалардын' дъаан шкафтарына тепкижек тургузып алыш, дылбюлю ле керектю книгалар бедиреп, книга ээчий

книгалардын' листтерин ачып частарла отурып көрүп турды. Көп дъанында, книгалар эски болгон. Дъан'ы литература бир дъаан эмес шкафта дъадып дъатты. Учураганыла, ого дъууп салганы гражданский дъуу тужундагы брошюралар, Маркстын' «Капитал», «Железная пята» ла онон' башка бир канча книгалар. Эски книгалардын' ортозынан' Корчагин — «Спартак» деп роман таап алды. Оны эки тюнге юзе кычырала, Павел ол книганы шкафка экелеле М. Горькийдин' стопка книгаларына коштой тургузып салды. Анчадала, дыилбюлю ле дъуук книгаларды тажырып дъаантайын ёдюп турды. Библиотекаршалар ого чаптык этпей турдылар: олорго тюн' ейле болгон.

Комсомольский коллективте бир аай ёдюп турган эңчюни, элден' озо, ондый да дъаан эмес деп билдириген, кенетийн болгон керек тын' бузуп ийди: орто ремонттын' ячейказынын' бюрозынын' члени — Костька Фидин, кичинек балбак тумчукту, оспого чокурладып салган тумчукту, табыланып дьюрер уулчак, темир плита ёрюмдеп турала бойынын' кайкамчылу шалыртынын' учун, баалу американский ёрюмди сындырып ийген. Онон' до коомой — ёнёттинге дъуук. Ол керек эртен турал болды. Орто ремонттын' дъаан мастери — Ходоров Костькага плитада бир канча юйт ёрюмдеп салзып деп дъакыган. Костька баштап майношкон, дье мастердин' кыстап келгениле алыш плитаны ёрюмдеген. Ходоровты цехте чугулду некеп туары учун, сююбейтендер. Ол качан да меньшевик болгон. Общественный дъадында — бир де иште турушпай, комсомолдорды кёстин' кырыла көрүп, бойынын' ижин сюреен дъакшы билип, бойынын' бюдюрер ижин, чек бюдюрип турган. Мастер, Костька ёрюмди сюркюш урбай «кургакка» ёрюмдеп турганын көрүп алды. Мастер ёрюмдеер станокко мен'дешти, базып келеле, оны токтотты.

— Сен не, сокор болуп калган' ба, эmezе, бого кече келген' бе?! — деп онойып тудунза, ёрюм кыялтазы дъогынан' стройдон' чыга беретенин билип, Костькага кыйгырды.

Дье Костька мастерди айткылап ийеле, станокты база божодып ийди. Ходоров цехтин' начальнигине комыдал угузарга барды, Костька дезе становын токтотпой турал, администрация келгенче, ончозын ээжи аайынча эдип саларга, сюрткюштю маслянка бедиреп дъюгюрди. Качан ол маслянканы таап алыш, ойто келгенче, ёрюм сына берген. Цехтин' начальники Фидинди ижинен' чыгарарга рапорт берди. Комсомольский ячейканын' бюрозы, Ходоров дъаш ёскюрюмдердин' активын кыстап тургана таянып, Костька учун турал алды. Администрация некеп турды, керекти көрёри коллективтин' бюрозына көчти. Мынан'ла башталды.

Бюронын' беш члендеринин' — ючози Костькага выговор береле, оны ёсқө ишке кёчюрер деп тургандар. Олордын' ортозында — Цветаев болгон. Экюзи Костьканы торт бурулу деп бодобогондор.

Бюронын' заседаниеи Цветаевтин' комнатазында ёдуп турган. Ондо кызыл материе бёс дайып салган дъаан стол, мастерскойдын' уулдары бойлорынын' колыла эдип алган, бир канча узун такталар ла отургыштар турды, стенелерде башчылардын' портреттери, столдын' кийин дъанында, бастыра стенеге дайып салган, коллективтин' маанызы.

Цветаев ёскё иштерден' «дайым» эдип салган ишчи болгон. Профессиязы кузнец, ол бойынын' ишке эптюзи ажыра, калганчы төрт айдын' туркунына — дъаш ёскюром /коллективинде руководящий ишке чыгып алган. Райкомолдын' бюрозынын' членине ле губкомнын' составына кирген. Кузнец болуп ол, механический заводто иштеген, мастерскойлордо дъан'ы кижи болгон. Баштапкыла күндерден' ала ол, вожжаны колына бек эдип дъуунада тартып алган. Ол бойынын'ла кючине иженетен, база ёчёш иштееринин' керегинде, уулдардын' бойлорынын' инициативазын (кююнин), тургузала, түй базып, бастыра иштерди бойы ала койып, ишти юзе блюдорип болбай салганда, бойынын' болушчыларын неме этпези учун, ижин берип туратан.

Комната да онын' акту бойынын' кёрүп турганыла дъазалып туратан.

Цветаев заседаниени, ого кызыл толуктан' экелген, сок дъан'ыс дымыжак креслага кайра дъадып отурада ёткюретен. Дъабылу заседание болгон. Качан партторг Хомутов сёс сурап алган тужунда, кюргегин салып койгон эжикти кем де токулдатты. Цветаев дъаратпай, дьюозин дъуурды. Токулдадыш катап улалды. Катюша Зеленова туруп чыгала, крючогын алып ийди. Эжиктин' ары дъанында Корчагин турды. Катюша оны кийдирип ийди.

Павел бош скамейка дъаар уланып базып брадарда, Цветаев оны токтотты:

— Корчагин! Бисте эмди дъабылу бюро.

Павелдин' дъаактары кызара тюшти, ол стол дъаар арайын бурулып келди.

— Мен онызын билерим. Мени Костька керегинде слердин шююлте дылбиркедип дъат. Мен оныла катай, дъан'ы сурак тургизайын деп. Сен не, менин' отурышканымды дъаратпай турн' ба?

— Мен дъаратпай турган эмес, дье сеге дъабылу заседаниеде, дъан'ысла, бюронын' члендери отуратаны сеге дарт ийне. Улус кёп болгондо шуюжерге кюч. Дье келип калган'да — отур.

Ондый дъаак согушты — Корчагин баштапкыла катап алган. Кабактарынын' ортозында чийю блюде берди.

— Ондый формальностьор неге керек? — деп, Хомутов бойынын' дъаратпаганын айтты, дье Корчагин оны колын дъан'ып токтодоло, отургышка отура берди. — Мен бу мындый керек керегинде айдайын дегем, — деп Хомутов куучындарды. — Ходоров керегинде — онызы чын, ол тууразында кижи, дье бистин' дисциплинала керек дъакшы эмес, комсомолдор ончозы онойып ёрюм сындыргылайтан болзо, биске иштеер немебис

дъок болор. Партийный эместерге дъозок, негеде дъарабас. Мен бодозом, уулга предупреждение берерге керек.

Цветаев ого дьетире куучындаарга бербей, дъаратпай турал берди. Он минут кирелю угала, Корчагин бюронын' установкасын билип ийди. Качан кол кёдюрерине баштаарга турарда ол угузулу куучындады. Цветаев бойын тудунып, ого сёс берди.

— Мен, нёкёр, слерге, Костька керегинде бойымнын' шуюлтемди берерге турум.

Корчагиннин' юни, ол канайда сананганаңынан', чик дъок кезем болды.

— Костьканын' кереги — ол сигнал, чын учуры · Костькада эмес. Мен кече кёп цифралар дъууп алдым. — Павел карманын' записной книжка чыгарды. — Олорды табельщик берген. Лаптап уугар: дьирме юч процент комсомолдор күнөн^{ле} сайын беш минуттан', он беш минутка дьетире ишке келеринде оройтып дъадылар. Бу закон. Он дьети процент комсомолдор дъаантайын бир айга бир күннен', эки күнгө дьетире прогул эдип дъат, ол ёйдө партийный эмес дъаш ёскюромдердин' прогульщиктери — он төрт процент. Цифралар камчыдан' дъаман. Мен базып дьюроп база кандый-кандый неме бичип алгам: партийецтердин' ортозында прогульщиктери төрт процент, бир айга бир күннен' оройтып тургандары база төрт процент. Партийный эмес дъаан улустын' ортозында прогульщиктери — он бир процент, бир айга бир күннен' оройтып турганы он юч процент. Инструмент одып турганынын' тогузон процентти — дъаш ёскюригем келижип дъат, олордын' ортозында дъан'ыла ишке алгандары дьети процент. Мынан' дъарталып турганы: бис партийцтерден' ле дъаан дъашту ишмекчилерден', чик дъок коомой иштеп дъадыбыс. Дье бу аялга кайдала тен' эмес. Кузницаага дъан'ысла күйөнерге дъараар, электриктерде кем дъок, арткандарындыы, канайтсада тен'. Менийинче болзо, нёкёр Хомутов дисциплина керегинде дъан'ысла четвертин айткан. Бистин' алдыбыста турган задача — бу тыйрыктарды тюзөп салары. Мен агитировать ла митинговать этпезим, дье бис бу дъайрадылган ла шалтыраганнын' база шалыр тудуштын' юсти орто баар учурлу. Караган ишмекчилер кёсёк айдыжат: оздо ээлөргө мынан' артык иштегенибис, капиталистке он'ду иштегенибис, эмди дезе качан бис бойыбыс ээзи боло берерибисте, онызына актанары дъок. Элден' озо, Костька эмезе ондо ёскё кижи, ол кирези буру дъок, бис слерле бойыбыс — бурулу, ненин' учун дезе, бис бу мындык дъаман керекле тын' тартыжардан' эрте, ойто кайра, ол-ба, эмезе ёскё-бё эпле, кезикте, Костькадыйлардын' адаанын алып турганыбыс.

Бу мында дъан'ыла Самохин ле Бутыляк, Фидин бойыбыстын' уулыбыс деп куучындаагандар. Айдып турганыла сран'ай «досского»: бойыбыстын', активист, нагрузка апарып дъат. Дье ёрюм сындырып ийгени — немебе ол, кижиле не болбой дъат, деп. Дье уул бистин' уул, мастер дезе — ёскё... Дье Ходоровлокем де, кандый да иш ёткюрбей дъат... Ол кадалчаак одыс дыл

ишмекчи стажту! Онын' политический позициязы керегинде куучындабайлык. Ол эмди чын эдип дыат: ол, ёскё кижи, государственный дъёжёни чеберлеп дыат, бис дезе гран ары дъанынын' инструменттерин сыйдырып дъадыбыс. Керектин' ондый обородын канайда адаар? Мен бодозом, бис эмди баштапкы согултаны берип, бу участкада наступленини баштаарыбыс.

Предложением: Фидинди дъалку, база анар-мынаар шалыр тудунганы ла производствонын' дезорганизаторы болгон керегинде, комсомолдон' чыгарар. Онын' керегин стенгазетага бичип, кандыла эрмектерден' коркубай, ачык, бу цифраларды передовой статьяга салар. Бисте кючтер бар, бистин' шиденер немебис бар. Комсомолдордын' кёп дъаны — дъакшы производственктер. Олордын' алтан кижизи Боярка ажыра ёткён, ол дезе, эн' чындык школа. Олордын' болужыла, олордын' кожо турушканыла, бис ол койрылганды тюзедип аларыбыс. Дъан'ысса керекти эмди канайда кёрюп турганын, качанда болбос эдип, туура таштап саларга қерек.

Тегинде дьобош ло унчуклас Корчагин, эмди кызу, база кезе куучындап турды. Цветаев электрикти ол кандый бюдюлю болуп турганын, дъан'ыла кёрюп турды. Ол Павелдин' чынын билип, дье баягыла ордын блаатырбаска серенип турар сагыжы чаптык эдип турды. Ол Корчагиннин' куучынын — организациянын' бастыра ижин критиковать эдип, онын' Цветаевтин' — авторитетдин, критиковать эдип юзюп турды деп билип, монтерды оодорго сананды. Ол бойынын' дъаратпаган куучынын, Корчагинди меньшевик Ходоровты корулаган деп бурулаарынан' баштады.

Коркушту дискуссия юч часка улалды. Орой эн'ирде онын' результатады эдилди: факттардын' чын логиказына соктурган, кёп дъаны Корчагин дъанына болгон, керегинде Цветаев дъастыра алтам этти, демократияны бусты: калганчы кол кёдюрюштин' алдында, ол, Корчагинди комнатадан' чыксын деди.

— Дъакшы мен чыгарым, дье ол сеге кюндю этпей дыат, Цветаев. Мен дъан'ыс озолодо айдып дъадым, сен бойын'дыйинча эдер болzon', мен эртен общий дъуунда куучындаарым, сен ондо до, кёп дъанын тапай каларын'. Сен, Цветаев, дъастыра эдип дъадын'. Мен бодозом, нёкёр Хомутов, сен общий дъуунан' озо бу суракты партколлективте кёрөр учурлу.

Цветаев тын'ып кыйгырды:

— Сен мени неле коркудып турун'? Сензи дьюко до оноор дъолды билерим, бис сен де керегин'де — куучындажарыбыс. Бойын' иштебей турган болzon', ёскёлөрине чаптык этпе.

Эжикти дъаап ийеле, Павел изю ман'дайын колыла сыймайла, кижи дъок контора ажыра чыгатан эжик дъаар басты. Тышкарлы — бастыра тоолы тёёжиле тынды. Папирос камызып ала-ла, Батыева тёстёткө, Токарев дъаткан кичинек турачак дъаар басты.

Корчагин слесарь ажанып отурган тужы орто барды.

— Куучында, угалык, слердин' ондо не солун табыш бар.

— Дарья, ого бир миска каша экелип берзен', — деп Токарев Павелди столго отурғызып куучында турды.

Дарья Фоминишна, Токаревтин' юйи, ёбёгёниң бийик сынду, эди-каны толы, Павелдин' алдына бир табак тараан кашазын салып, чыкту эрдин ак фартугыла арчынып, дъалакай айтты:

— Курсакты дьи, кююлечек.

Алдында, качан Токарев мастерскойлордо иштеп турар түжунда, Корчагин мында дъаантайын орой тюнге дьетире отурып туратан, дье эмди городко ойто келген кийининде, ол ёбёгёндө баштапкы ла катап келген.

Слесарь Павелди кичеемелдю угуп турды. Бойы бир де неме айтпай, бойы алдына хмы деп калбагыла кичеемелдю иштеп турды, кашаны божодоло, ол платла сагалын арчыйла, дъёдюл-деп алды.

— Сен, не де болзо, чын айдып дъадын', биске бу керекти мынан' озо кандый болотон кемине тургузарга керек болгон. Мастерскойлор — райондо төс коллектив, онон' баштаарга керек. Айдарда, слер Цветаевле тартышып алдыгар ба? Коомой. Ол казырлана беретен уул эмей, дье сен дъаш ёскюриимле иштеерге билген' ийне? Ол аяс, сен, мастерскойлордо нени эдип дъадын'?

— Мен цехте анайда, кайдала эмештен' кыймыктап дъадым. Бойымнын' ячейкамда политграмотанын' кружогын баштай дъадым.

— Бюродо нени эдип дъадын'?

Корчагин туктурула берди.

— Мен баштапкы ёйинде, кючим арай ас болуп турарда, ого юзери эмеш юренип аларга сананып, руководствово официально турушпагам.

— Бочы ол! — деп, Токарев дъаратпай тын' айтты. — Билип турун' ба уулым, сени адышлыстан' дъан'ысла неме аргадап дъят, онызы — кючин' киргелеги. А, эмди кандый, эмеш он-донып алдын' ба?

— Ээ.

— Дье анайдарда, ишти канайда керегинче иштеп баштаарга керек. Суу шуюри керек дьюк. Тууразынан' дъашынып, кандый бир дъакшы неме эдип аларын — кем көргөн! Дье сеге карузына турарынан' кыйып турун' деп — кандыйла кижи айдар, сеге айдар немен' дьюк болор. Эртең онын' ончозын башкарып сал, мен Окуневтин' чөрмежин толгоп саларым, — деп юнин де дъаратпаганду, Токарев куучынын божотты.

— Сен ого тийбе, адам, — деп Павел адаанын алды, — меге көп иш бербезин деп, мен бойым сурагам.

Токарев уялткан айлу сыгырп ииди.

— Сураган', ол сени кюндюлөп койды ба? Дье кем дьюк, слерле комсоло канайтарын'... Дье уулым, эски юренген аайынча, газет кычырзан'... Менин' көстөрим аксалп туры.

Партколлективтин' бюрозы дъаш ёскюрюм бюrozынын' кёп дъанынын' шюолтезин дъаратты. Партийный ла дъаш ёскюрюм, коллективтеринин' алдына, бойы иштеериле трудовой дисциплинын' дъозогын берер деп сюреен учурлу дъаан задача тургузылган. Бюродо Цветаевти тын'ыда серпигилеген. Элден' озоло тын'ып чыккан, дье туберкулез ёртөп турганынан' сары куудьюстю, дъажы дъаанай берген отсеко Лопахиннин' куучына, толукка кыстаткан Цветаев дъёпсинип, бойынын' дъастыраларын дъарымдай билинди.

Эртенги кионде мастерскойлордо стенной газеталарда, ишмекчилердин' адъартузын тартып турган статьялар боло берди. Олорды угуза кычырып, тын' шююжип турдылар. Эн'ирде кёп дъаш ёскюрим коллективтин' дъуунында, куучын дъан'ысла олор керегинде болгон.

Көстүканы чыгаргап, коллективтин' бюрозына дезе дъан'ы нёкёрди кийдирген, дъан'ы политпросвёт — Корчагинди.

Сюреен тым, чыдажып — Неждановты угуп турдылар. Ол дезе дъан'ы задачалар керегинде. Темир дъолдын' мастерскойлоры — кирген дъан'ы этап керегинде куучындаган.

Дъуунын' кийининде Цветаевти, тышкары Корчагин сакып турды.

— Кожо баралы, бис экюдин' эрмектежер керегибис бар, — деп ол отсекрга базып келди.

— Куучын не керегинде болор? — Цветаев тунгак сурарды.

Павел оны колтыктап алала, бир канча алтам барала, скамейка дъанына токтой тюшти.

— Бир минутка отуралы, — деп бойы озо отурып алды. Цветаевтин' папирозынын' оды бирде дъалбырап, бирде ёчып турды.

— Айт, Цветаев, сен ненин' учун меге тижин' тиштепп дъадын?

Бир канча минут унчугыш дъок.

— Сен ол кандый неме керегинде, мен дезе кандый керектю керек-керегинде деп бодогом! Цветаевтин' юни тен' эмес, неме билбекчен' болуп, тын' кайкаган кирелю болды.

Павел бойынын' алакандарын онын' тизезине тын' салып алды.

— Рессорлорло дьюорерин ташта, Димка. Онойдо дъан'ысла дипломаттар кылышып дъат. Сен карузын бер: мен ненин' учун ичин'е кирбей турум?

Цветаев чыданыкпай кыймыктады.

— Неге кадылып турун? Кандый ондо тиши! Мен бойыма ак санаамла сени иштезин деп айткам. Мойногон', эмди дезе мен сени дъууктатпай турган айлу болуп дъат.

Павел онын' юнинде чындыкту санааны тудуп болбоды, тизезинен' колын албай, дьюорексиреп куучындады:

— Карузын бербеске турган болzon' — мен айдарым. Сен, мен сенин' дъолын' кечер деп сананып, меге отсекр орды тюжиме кирип туры деп, сананып дъадын' ба? Дье бу мындый не-

ме дъок болгон болзо, Костька учун ан'дыш болбос эди. Бойыбайна ондый болоры — бастыра ишти кенедип дъат. Ол дъанысла бис экюгеле чаптык эдип турган болзо, — чорт алзын, меге кереги дъок, тен нениде санан. Дье эртен бис экю эжерленип иштеерибис. Онон' не болор? Дье, мындый, ук. Бистин' юлежер немебис дъок. Бис экю ишмекчи уулдар. Сеге бистин' керегибис ончозынан' баалу болзо, сен меге колын' берерин', эртеннен' ле ары надылажарыбыс. Дье бу кабыкты бажын'нан' чыгара чачпай, копту дъолдо бааррга турган болzon', ол тужунда, керекте онон' улам табылган кандыйла тутактар учун, кату тарташарыбыс. Ме, бу кол нёкёрдин' колы тужунда, ал.

Корчагин бойынын' алаканында Цветаевтин' кату юйелерлю сабарларын сюреен дъарадып тутты.

Неделе ётти. Райкомпартта иш ёйи божогон. Бёлюктерде тым болуп турды. Дье Токарев барбай турган ёбёгён, кичемелдю дъан'ы материалдар кычырып, креслада отурды. Эжик тоукулдаттылар.

— Эз! — деп, Токарев карузын берди.

Корчагин кирип келип, катчынын' алды орто, толтырып бичип салган эки анкета салып койды.

— Не бу?

— Мынызы, адьабыс, иштин' карузына турбайтанын дъоголторы. Ёй дъеткен деп бодоп турум. Слердин' шююлте ондый ок болзо, болуш сурап турум.

Токарев бажалыгына кёрёлө, онын' кийининде бир канча минут — дыиит уул дъаар кёрёлө, унчугыш дъогынан' колына перо алды. Корчагин Павел Андреевичи РКП(б) кандидатка рекомендовать эдип турган нёкёрлёрдин' партстажы керегинде деп сёстэр турган графада, лапту «1903 дыыл» деп бичип, коштой бойынын' мекези дъок колын салып ииди.

— Ме уулчагым. Қачанда менин' буурул бажымды уятка кидирбезин'е бүдүлп турум,

Комната да дыйт, дъан'ысلا шюлте: вокзал дъанындагы соломенкенин' каштановый аллеязына канайда капшагай барып алатаан.

— Божот, Павка, менин' база кючим дъок, — деп тери ағып Цветаев дъайнады.

Катюша, онын' кийининде ёскёлёриде онын' сёzin туткылады.

Корчагин книгины дъаап ииди. Кружок бойынын' ижин божотты.

Качан ончозы кюркюреп туруп чыккылаарда, стенедеги эски «эриксон» амыры дъок шын'ырай берди. Комнатада куучында жып тургандарды, акалай кыйгырып ийерге албаданып, Цветаев эрмектешти.

Трубканы илип салала, ол Корчагин дъаар болды:

— Вокзалда польский консульствонын' эки дипломатический вагондоры туруп дьят. Олордын' оды ёчуп калган, поезд частын' бажында атанаң дьят, проводказын дъазап берерге керек. Материалду кайырчак алыш алала, Павел оноор барып келзен'. Срочный керек.

Международный сообщениенин' эки дъалтыркай вагондоры вокзалдын' баштапкы перронынын' дъанында турдылар. Дъалбак көзинектүү салон-вагон дъаркынду дъарыдылып турды. Дье ого коштой турганы каран'уйга чён'юп, кёрюнбей турды.

Павел дъазалду пульманга базып келип, вагонго кирерге, колыла порученьнен' тудунып алды.

Вокзал стенези дъанынан' бир кижи тюрген чыгала, оны дъардынан' ала койды.

— Слер кайдаар, гражданин?

Таныш юн. Павел кая кёрди. Тере куртка тон, фуражканын' козырёгы дъалбак, чичке, коркок тумчукту база кичемелдю, блюдомчиши дъок кёрюп туры.

Артюхин Павелди дъан'ыла таныды, колы дъарыннан' тюже берди, дъюзинин' кату кеберин тапай калды, дье кёзи кайырчакка суракту токтоп тюшти.

— Сен кайдаар барып дъаткан?

Павел кыскарта дъартап берди. Вагоннын' ары дъанынан' база бир кебер кёрюнип келди.

— Мен эмди олордын' юдеечизин кычырып келейин.

Корчагин юдеёчинин' (проводниктин') кийининен' кирип барган салон-вагондо, дъолго дьюрер костюмдарла тын' кийинип алган бир канча кижилер отурдылар. Кысқылтый розалу скатертьле дъайып салған столдо, сыртыла эжик дъаар бурулып қалган, бир юй кижи отурды. Качан Корчагин кирип келерде, ол онын' одожында турган бийик сынду офицерле куучындажып турган. Дьюклө монтер кирип келерде, куучын токтой берди.

Калганчы лампадан' коридор дъаар барып дъаткан эмиктерди тюрген кёрёллө, олоры кем дъок болордо, Корчагин юрелген дъерин бедиреп, Салон-вагоннан' чыга берди. Онын' кийининен' семис, боксердын' мойыннындый мойынду, дъан'ыс башту канкереде дъурукту, дъаан, — кёп куулы топчылу формалу проводники торт артып калбай базып дъатты.

— Ол коштой турган вагонго барады, мында ончозы кем дъок, аккумулятор иштеп дъат. Юрелгени ондо болор.

Проводник дъюлкюорди эжик дъаар буруп ийерде, олор каран'уй коридорго кирип келдилер. Проводканы электрический фонаришка дъарыдып, Павел кыска замыканиенин' дъерин тюрген таап алды. Бир канча минуттын' бажында, коридордын' баштапкы лампочказы күйюп, оны куу-ак ён'лө дъарыдып ийди.

— Купени ачар керек, ондогы лампочкаларды кыялтазы дъок солуурга керек, олор ёткюре күйюп қалган, — деп Корчагин бойынан' кёдёчизине айтты.

— Ондый болзо, панины кычырып аларга керек, дъюлкюор

ондо, — проводник Корчагинди дъан'ыскандыра артырып болбай, оны кожо апарды.

Купеге баштап юй кижи кирди, онын' кийининде Корчагин. Проводник эжиктин' дъанында, оны бастыра эдиле бёктөп туралды. Павелдин' көзине, сеткалу эки дъаан чемодан, диванга чебери дъок дъая таштап салган — торко манто тон, флакон духи ле столдын' юстинде кичинек малахитовый пудреница кёрюндиди. Юй кижи диваннын' толыгына отурып алала, кюдели ён'дю чачтарын тюзедип, монтердын' ижин кёрюп отурды.

— Паниден' минутага бир дьеरге барып келерге, разрешение сурап турум: пан майор соок сыра керексип туры, — деп бойынын' бука мойнын мёргюорде, дъок арайдан' эн'ип, проводник дъарамзып айтты.

Юй кижи чейё-кожон'догондый айтты:

— Кем дъок барыгар.

Куучын польский тилле ёдюп турды.

Корридордон' келип дъаткан дъарыктын' дъолы юй кижиин' дъардына тийип турды. Сюреен дъакшы, баалу дъука лионский торкодон', парижский — баштапкы класс мастерлер кёктөгён ланинын' платьязы, онын' дъарындарын ла колдорын ачык артызып турды. Кичинек кулагында дъалбыштый дъалтырап, тамчы кеберлю бриллиант дъайканып турды. Корчагин дъюклө юй кижинин' дъардын ла слоннын' сёёгинен' дъонып салгандый колдорын кёрюп турды. Дьюзи кёлёткиде болгон. Павел потолкото розетканы тюрген солуп ийерде, бир минуттын' бажында, купеде от боло берди. Юй кижи отурган диваннын' юстиндеги экинчи электролампочканы кёрёри арткан.

— Меге бу лампочканы кёрёргө керек, — деп онын' алдына турала Корчагин айтты.

— Калак, мен слерге чаптык эдип турум, — пани ару орус тилле эрмектенеле, Корчагина коштой туруп, диваннан' дъен'ил кёдюринип келди. Эмди Корчагинге ол бастыразы кёрюнип турды. Қабагынын' чичке учуктый чийози ле тын' дъуурайта тартынып калған әриндери таныш болды. Алан'зузы торт дъок болгон: онын' алдында Нелли Лещинская турды. Адвокаттын' кызы, Корчагинин' кайкап кёргөнин — сеспес аргазы дъок болгон. Дье Корчагин оны танып та турган болзо, дье Лещинская, ол тेңт дыылдын' туркунына ёзюп калган монтер, онын' энчю дъок айылдажы болгонын билбей турды.

Онын' кайкаганына кару эдип, кабактарын дъаратпаган айлу тартынала, юй кижи купенин' эжиги дъаар базып барада, ондо тута берип, лакированный туфлязынын' тумчугыла, токуназы дъок, токулдадып турды. Павел экинчи лампочканы дъазай берди. Оны толгоп уштуп алала, бойынын' алдына сакыбас дъанын', анчадала, Лещинскаяга, польский тилле сурады:

— Виктор база мында ба?

Сурап тута, Корчагин бурулбады. Ол Неллинин' дъюзин кёрбей турды, дье узаак унчугыш дъогы, юй кижинин' булгала бергенин айдып турды.

— Слер оны билетенигер бе?

— Сюреен дъакшы билерим. Бис слерле айылдаш болгон дьогыс па? — Павел оноор бурулды.

— Слер Павел... уулы — деп Нелли туктурылды.

Кухарканын', — деп Корчагин дьетире айдын берди.

— Слер кандый ёзюп калганыгар! Слер ан' кеберлю уулчак тужугарды, эске алыш турум.

Нелли чюми дьогынан', оны, будынан' бажына дьетире кёрюп турды.

— Слерди Виктор ненин' учун дыилбиркедип дьат? Менин' санаама кирип турганыла, слер оныла кёришпес болгоныгар, — деп Нелли бойынын' чайилип турар чичке юниле, сакыбас дьогынан' тушташканыла кунукчылын тарадарга айтты:

Отвертка шурупты стенеге тюрген кийдире толгоп турды.

— Виктордо төлөлбөгүн алым артып калган. Слер качан ого туштазагар, мен чоттожорына ижемчини дьоголтпой дьатканымды айдыгар.

— Ол слерге канча киреелю алымду, айдыгар, мен онын' учун төлөп берейин.

Корчагин кандый, «чоттожор» керегин айдып турганын Нелли билип турган. Ого, петловрецтерле болгон бастыра история дьарт болгон, дье бу «хлопты» ёчёштирер кююни бар болуп, оны базынчыктаар кюни бар болды.

Корчагин унчукпай ёткюрип салды.

— Айтсагар, бистин' тира тонолып, оодылганы чын ба? Дьартла отураг дьеерлер ле клумбалар бастыразы бузулып калган? — деп кунукканду Нелли сурады.

— Тира эмди бистин', слердии эмес, оны оодорго биске тұза дьок.

Нелли ёчёгендю каткырынды.

— Ого, слерди база юреткен эмтири! Дье ондый болзо, мында польский миссиянын' вагоны, бу купеде мен госпожа, слер дезе алдында-да күл болгоныгар, онойдоло артып калганыгар. Слер эмди, менде от бар болзын деп, меге бу диванда кычырарга эпти болзын деп иштеп дьадыгар. Озо слердин' энегер биске чамчалар дьунган, слер дезе суу тажыганыгар. Эмди бис ол-ло аялгала база тушташтыбыс.

Ол оны маказырап турган, ёчту айдып турды. Павел эмиктін' учын бычакла арчып тира, польшада дъаар дъажыды дьок электеген катқылу кёрюп турды.

— Мен слерге, гражданочка, татапта калган каду да кадабас эдим, дье буржуйлар дипломаттар сананып таап алганда, бис марканы тудуп дьадыбыс, бис олордын' баштарын кеспей дьадыбыс, керек дезе, кату сёс тё айтпай дьадыбыс, слерге тюн'ей эмес.

Неллинин' дъаактары кызара берди.

— Слерге Варшаваны алыш аларга келишкен болзо, слер мениле нени эдер эдигер? База котлет эдип кертип салар эдигербе, эмезе бойыгарга наложница эдип алыш алар эдигер бе?

Ол эжиктин' дыанында коо бүктелип калган турды, тумчұнын' дыытқыр юйттери, кокайнле таныш тартылыжып турдылар. Диваннын' юстинде от дыалт этти.

Павел түзелип келди.

— Слер кемге керек? Бистән' юлдюбис дьоккодо кокайннан' балун' бадып каларыгар. Мен сендей немени — кадыт та эдерге албас әдим!

Кайырчагы колында, эжик дыаар эки алтам. Нелли туура түрүп ийди, ол коридордын' учында, онын' бастырган юнин укты:

— Пшеклентый большевик!

Әртengи күндө эн'ирде, качан Корчагин библиотека дыаар барып дыадарда, ороомдо Катюшала тушташты. Онын' блузказынын' дыен'ин дыудуругына былча тудала, Зеленова кокырлап, онын' дыолын буудактады.

— Кайдаар дьююрип дыадын', политика ла просвещение?

— Библиотекага энебис, дыолды дыайлал, — деп Корчагин дыан'ыс юнге карузын берди, Катюшаны дыардынан', чебер тудала, оны мостовой дыаар арайын ийдип ийди.

Онын' колынан' дыайымдалып алала, Катюша коштой басты.

— Уксан' Павлуша! Дыантайын юренер эмес... Билип түрүн' ба? Бу күн ойынга барып келели, Зина Гладышта билюон балдар дыуулып дыадылар. Мени кыстар, сени экелзин деп сурагалы удады. Сен дыан'ыс политиканы кичеей берген' ийне, сеге ойноп, гулять эдер кююнин' канайда дыок? Дье билюон кычырбазан', сенин' ок бажын'а дыен'ил болор, — деп оны Катюша тын' кычырып турды.

— Ол кандый ойын? Ондо нени эткилеер?

Катюша каткырып ёткөнижип турды.

— Нени эдер! — Кудайга бажырбас ийне, ёйди сиғончилю ёткюрер — ол-ло. Сен баян ойноп дыадын' ийне. Мен дезе бирде катап укпагам. Дье сен менин' сурагым биодюрзен'. Зинканын' таайында баян бар, дье, таайыбыс коомой ойноп дыат. Кыстар сени көрөргө дыилбиркеп дыат, сен дезе, книгинын' кийиннинде кадып дыадын'. Комсомол кижиге ойноорго дыарабас деп кайда айдылган? Сени кудалажарга кююнге тийгелекте, баралы, онон' ёскө сенле бир айга ёёркёжерим.

Дыаан кёстю малярка — Катя дыакшы нёкёр, коомой эмес комсомолка. Корчагин кысты ёёркёдөр кююни дыок болгон, ойынды ундыган, база бойына коркушту эби дыокто болзо, дыёпсинди.

Паровозный машинист — Гладыштын' квартиразында улус көп тё, табышту да болгон. Дыаан улус дыаш ёскюрюмге чаптык этпеске, экинчи комнатага барып алган, баштапкы дыаан ла кичинек сад дыаар чыгатан веранда, он беш кижи кирелю уулдар ла кыстар дыуулып калган. Качан Катюша Павелди сад ажыра верандага апаарда, ондо «кююлелер азыраары» деп атту ойын ёдюп дыатты. Веранданын' ортозында, сыртыла бойы-бойын тортире тургускан отургыштар турдылар. Олорго, ойын баштап турган айыл ээзинин' кычырузыла — уул ла кыс оту-

рып алдылар. Айыл ээзи кыйгырат: «Кюлелерди азырагар!» — ол тушта, бойы-бойынан', сыртынан' отурган дъаш улустар, баштарын кийин дъаар буруп, эриндері тийжип, олор улустын' көзинче окчожып турдылар. Онын' кийининде, «дьюстюк» ле «почтальон» деп ойындар болды, олордын' кажызыла окчожорыла ёдюп турды, ого юзери «почтальон» деп ойында, улус кёрбёзин деп, окчожышты, ол ёйгё одын ёчюрип салган — каран'уй комнатаға кёчюрип турды. Бу ойынды дъаратпай тургандарына, то-луктагы тегерик столычакта «чечектю флирт» бир канча карточкалар дъатты. Бойын Мура деп аданнып турган, Павелдин' дъанында отурган, он алты дъашта кирелю, кёк көстю кызычак, ого карточканы береле арайын айтты:

— Фиалка.

Бир канча дыл онон' озо Павел ондый вечерлерди кёрюп туратан, дье ол олордо бойы турушпаганда болзо, дье андыйда болзо, андыйла болотон, кем-дьок неме деп бодайтон. Дье эмди, качан, ол кичинек городтын' мещанский дъадынынан' торт айрылган кийининде, бу ойын (вечеринка) ого кандый да — кенеген ле бир эмеш каткынчылу болуп кёрюнди.

Кандыйда болзо, онын' колында «флирттин» карточказы болды. Фиалканын' одожында, ол мынайда кычырды: «слер меге сюреен дъарап дъадыгар».

Павел кызычак дъаар кёрди. Ол эби дъоксынбай, ол кёрюшти уткуп алды.

— Ненин' учун?

Ур сурак болуп калды. Суракка, карузын Мура эртеден' белетеп салган.

— Роза, — деп Мура ого экинчи карточканы туда берди.

Розанын' одожында турганы: «Слер менин' санаа дъеткеним, идеалым». Корчагин кызычак дъаар бурулала, юнин дымыжадарга кичеенип, сурады:

— Сен бу мындый болор-болбос, дъарабас немеле не берип дъадын?

Мура эби дъоксынип, туюксынды.

— Менин' шююлтем слерге дъарабай дъат па? — деп онын' эриндері чончыганду дъуурыла берди.

Корчагин онын' сурагын карузы дьок артырды. Дье ого, оныла кем эрмектежип турганын билерге, керек боло берди. Ол сурактар берип турарда, кызычак дылбиркеп карузын берип турды. Бир канча минуттын' бажында Корчагин онын' дъетидыл юренер школдо юренип турганын, онын' адазы — вагондор кёрёчи, ол Корчагинди алдынан' бери билер, оныла таныжарга турганын билип алды.

— Сенин' ёбёкён' кем? — деп Корчагин сурады.

— Волынцева Мура.

— Сенин' карындажын' депо ячейказынын' катчызы ба?

— Эз.

Эмди Корчагин, ол кемле эрмектежип турганын билди. Районнын' эн' активный комсомолдорынын' бирюзи — Волынцев,

бойынын' сыйнына бир де кичеемел салбай, онызы боро мещанка болуп ёзуп дъатканы кёрюнди. Учындагы дылдарда — бойынын' подругаларынын', дьюолгенче окчожып туратан ойындарына (вечеринкаларына) дьюречи боло берген. Корчагинди ол карындажында, канчала катап кёргөн.

Эмди Мура, ого коштой отурган кижизи, онын' кылыгын дъараттай турганын билип, качан оны «кюолелер азыраарга» кычырда, ол Корчагиннин' дъараттай кюлюмзиренгенин тудуп алыш, торт мойнош этти.

База бир канча минут отурдылар. Мура бойы керегинде куучындан турды. Олорго Зеленова базып келди.

— Баян экелейин, сен ойноорын' ба? — деп кёzin тюлкюнектүү дьюмуп, Мура дъаар кёрюп турды: — Не, таныштыгар ба?

Павел Катюшаны коштой отургызып алала, айландыра ончозы кыйгырып, каткырыжып турганыла тузаланып, ого айтты:

— Ойнобозым, бис Мурала экю мынан' эмди дьюре берерибис.

— Ого! Онайдордо коронын' тийе берген бе? — деп Зеленева улуркадып — чёйё айтты.

— Ээ, тийберген. Сен айтсан', бис экюден' ёскё мында комсомолдордон' бар ба? Айса бис экюле «кюолелер» уязына кирип алганыбыс па?

Катюша токтодып айтты:

— Улус кайкадарын таштап салгандар, эмди танцововать эдип аларыбыс.

Корчагин туруп чыкты.

— Кем дьюк, танцововать эт, карганак, бис Волынцевала кожо, кандый да болзо баарыбыс.

Бир катап эн'ирде Борхарт Окуневска кирди. Комнатада дъан'ыс Корчагин отурды.

— Сен сюреен чёлёө дьюк па, Павел? Баар кююнин' бар болзо, горсоветтин' пленумына бааралы ба? Экюге баарага дъакшы болор, ойто орой келгедий болор.

Корчагин тюрген тергенип алды. Онын' орынынын' юстинде маузер илюлю турган, ол тын' уур болгон. Ол столдон' Окуневтын' браунингин алала карманына салып алды. Окуневке записка артырып салды. Дьюлкюрин молдьбулу дьеरге дъажырып салды.

Театрда Панкратов ло Ольгага туштадылар. Ончозы кожо отурып, перерывтарда площадьла базып, күлейтеп дьюрдилер. Заседание Анна сакыганынча орой тюнде божоды.

— Айса болзо, менин' айылымга уюктаарга баарыбыс? Орой, баарага ураак — деп Юренева айтты.

— Дьюк, бис оныла эрмектежип алганыбыс, — деп Анна мойноды.

Панкратов ло Ольга проспекти тёмён уландылар, соломенец-тер тён' ёрё бастылар.

Тюн сюреен дытту, каран'уй болгон. Город уюктап турган. Пленумга турушкандар тымык оромдорло башка-башка дьер

сайын тарай баскылап турдылар. Олордын' базыттары ла юндери табынча дыылыйып тымып турдылар. Павел ле Анна центральный оромдордон' тюрген ырап барып дъаттылар. Кижи дъок рынокто олорды патруль токтодып ииди. Документтерин көрөлө ёткюрип ииди. Бульварды кечеле, ээн дъерди кечире салган, оды, кижизи дъок оромго чыктылар. Сол дъаны дъаар бурулала, дъолдын' центральный складтарында параллельный шоссе баргылады. Ол складтар узун бетсний, каран'уй, кунукчыл зданиялар болгон. Аннаны арга дъоктон' коркуш алыш турды. Ол каран'уйга ченемелдю көрүп, Корчагиннин' айтканына юзюктелдире, ёскё неме керегинде карузын берип турды. Качан серемдьило кёлётки дьюклэ телефонный столмо болуп каларда, Борхарт каткырынып, Корчагинге бойынын' эмди кандый кирелю болгонын куучындап берди. Павелди колтуктап алала, ийиниле онын' ийинине дъапшынып алыш, токунады.

— Меге дъирме ючинчи дъаш, дье неврастения дезе сран'ай карыган юй кижидегидий. Сен мени коркунчаак деп бодоорын'. Онызы чын эмес болор. Дье буюон менин' аялгам сюреен тынытту. Эмди, качан мен сени коштой деп билгемде, дьюрексинип турганым дъоголо берет, керек дезе, меге бу дъалтанып турганымнан' эби дъок.

Павелдин' токуналузы, онын' дьюозин дъарымдай ла омок тююлген кабагын, кес дъумарга дьюткелекте папиростын' оды дъардып иийп турганы, — бу мынын' ончозы, кара тюннин', ээн дъердин' коркуштузы ла театрда Подолдо кечеги кюн, коркушту ёлтюриш болгон деп куучыннан' улам дъайылган коркышты тарадып ииди.

Складтар кийин дъанында артып калды. Суучакты кечире салган кюричекти ёдюп, городтын' бу бёлюгин темир дъол районала бириктирип турган дъар алдынча ёдюп турган, туннельный поездтин' вокзал дъанындагы шосселе бардылар.

Вокзал ыраак он' дъанында, тууразында, артып калды. Проезд депо ары дъанына тупикке ёдюп турган. Онызы бойынын' дъерлери болгон. Ёрё, кайда темир дъолдор ёдюп турган дъерде, стрелкаларда ла семафорларда дьюозон-башка ён'дю оттор суркурап турдылар, депонын' дъанында дезе тюнде амыранарага барып дъаткан «маневрик» чылазынду тынып турды.

Тюннельге кирер дъерден' эки дьюос алтам дъерде, сран'ай илилю турды. Ол салкынга дъок билдирип дъайканып, онын' сары-ёчёмюк дъаркыны туннельдин' бир стенезинен' база бирюзи дъаар дылып турды.

Тюннельге кирер дъерден' эки дьюос алтам дъерде, сран'ай шоссенин' дъанында, сок дъан'ыс турачақ турды. Эки дыыл мынан' озо, онын' юстине, уур снаряд тюжюп, онын' ичин оодул, тыш дъанын дъайрадып салган, эмди ол сран'ай бойынын' арга дъогын, дъолдын' дъанында кёргюзюде турган тиленчиidий дъаав дырытыкту туруп дъатты.

Ёрё насыпьла поезд канайда ёткёни кёрюнип турган.

— Дье бис айылда болгоныбыска дъуук, — деп Анна сагыжы дъарып айтты.

Павел билдирбезинен' колын божодып аларга ченеди. Дье Анна колдорын божотподы. Оодылып калган тураннын' дъанынча ёттилер.

Кийин дъанында кенетийин неде юзюлип тюшти. Дьюгюрип дъаткан тибирт. Кыркыраган тыныш. Олорго дъедип келдилер.

Корчагин колын ушта тартарда, дье Анна коркуганыла бойы дъаар былча тудуп алды. Дье ол качан бар дъок кючиле ушта тартып аларда, орой болгон: Павелдин' майынын сабарлардын' темир кыпсыжы ала койгон. Туура серпип ийерде, Павел дъози-ле, табарган кижи дъаар бурултты. Колдор тамак дъаар дъылып, келеле, гимнастерканын' дъаказын толгой тудуп, онын' дъозин, арайын айланыштыра тудуп турған кол мылтыктын' оозына] удура тудуп турды.

Электриктиң туюкталаган кёстёри кижидийиндий эмес, кезе кёрюшле мылтыктын' оозын ээчий истеп турды. Ёлюм мылтыктын' оозынын' темдегиле көзине кийдире кёрюп турды, кёстёрин мылтыктын' оозынан', секундтын' дъозинчизинде де туура кёрёр кюч дъок ,арга дъетпей турды. Адарын сакып турды. Дье мылтык адылбай турды, Павелдин' дъаан ачып алган кёстёри бандиттын' дъозин кёрюп алды. Бажы дъаан, дъаан кючтю сан'ыдында кырбаган сагалы ла азу сагалынын' каразы, кёзи дезе кепканын' дъалбак козыректинын' алдында кёлёткиде артып калган.

Корчагиннин' кыры Аннанын' мел ён'дю кугарган дъозин кёрюп алды, оны ол-ло ёйдё, ючодин' бирюзи, тураннын' сыйыгы дъаар тарта берген. Онын' колдорын толгой тудуп дъерге дъыкты. Павел дъаар база бир кёлётки элес этти. Оны Павел түннельдин' стенезинде дъок кёрюнип дъатканын кёрюп турды. Кийин дъанында тураннын' ойылганында тартыжу болуп турды. Анна тын' мойножып турды, онын' буулып калган кыйгызын, оозын, фуражкала дъапканы юзюп ииди. Колында Корчагин дъаткан, албанда кожо турушлаган, керечи болуп артып калар кююни дъок болгон дъаан баштуды, дъемит дъаар сран'ай ан' чылап тартып турды. Ол дъартла баштап турганы болгон борор, рольды онойдо юлештиргени ого дъарабай калган. Ол бойынын' алдында тудуп турган уулчак торт дъаш ногоон болгон, кебери-нен' кёргөндө «деповский замухрай». Ол уулчак кандый да дъалтамчы этпей турган.

«Ман'дайына шпалерле бир-эки катап тын'ыда тюртюп ийеле, ээн дьер дъаар дъолды кёргюзип берзе, сран'ай городко дъетире кая да кёrbёй, таманы юзюлгенче дьюгюрер». Ол колын салып ииди.

— Ары дьюгюр... Кайдан' келген', оноор дьюр, табыштан-зан' — тамагын'а ок — дъаанбаш Корчагинди ман'дайы орто мылтыгынын' оозыла тюртюп ииди. — Дьюр, — деп кыркырада айдала, кийинен' ары окло коркутпаска, парабеллумды салып ииди.

Корчагин ойто кайра, дъаанбашты кёзинен' кыйдырбаска баштапкы эки алтамды тууралап, тап этти. Бандит дезе, уул октон' коркуп турган болов деп бодоп, тура дъаар бурулды.

Корчагиннин' колы карманы дъаар болды. «Адып ла калатан болзом, адып ла калатан болзом! «Кенетийин бура соголо, сол колын ичкеери улай тудала, тургузала дъаанбашты мылтыктын' учыла таап алыш — адып ийди.

Бандит бойынын' дъастырганын орой билип калды. Ок, ол колын ёрё кёдюргелектен' озо кабыргазына кадала берген.

Октын' тийгенинен' оны туннельдин' стенези дъаар дъая базып, туюк онтоп, колыла стендеден' тудунып, дьеरге арайын дыылып дъатты. Туранын' ойылганынан', тёмён, дъар дъаар кёлётки элес этти. Оны ээчий Корчагиннин' экинчи атканы дъан'ыланды. Экинчи кёлётки бёкчёйип алган, калып тюжюп туннельдин' каран'уын дъаар барып дъатты.

Адып ийди. Окло оодо соккон, бетоннон' чачылган оодыкка септиртип, кёлётки туура калып, каран'уыга кире берди. Оны ээчий браунинг тюнди юч катап ойгозып ийди. Стененин' дъанында, чойлошкондый мыйрын'дап... дъаанбаш агонизировать эдип дъатты.

Болгон керектин' коркуштузына ан'казы аза берген, Корчагинле кёдюрип алган Анна, бойынын' аргаланганаңына бүтпей, койройп дъаткан бандитты кёрюп турды.

Корчагин оны дъарыдып турган кругтан' кедери апаарга, ойто город дъаар, бар-дъок кючиле каран'уй дъаар апарды. Олор вокзал дъаар дьююрип дъаттылар. Туннельдин' дъанында, дъолдын' кюрентизинде оттор элестеп турды, дъолдо мылтыктын' кюйбюзиндю атканы кююлей берди.

Качан учында Аннанын' квартиразына дъедерде, кайдада Батыевый кырда петухтер кожон'доп турды. Анна орунга дъада тюшти. Корчагин столдын' дъанына отурып алды. Ол боро ёнду тюрюк ыш канайда ёрё чыгып турганын, кичеемелдю кёрюп, тан'ылап отурды... Бойынын' дьююминде тेरтинчи кижи ни ёлтюрип салды.

Дъаантайын бойынын' бюдюп калган кебериле омок болгоны бар эмеш пе? Бойынын' кандый болгонын ла дьюрексингенин эске алыш, баштапкы секундтарда, мылтыктын' оозынын' кара темдеги тужунда, онын' дьюреки тоштый болгонын билинди. Карап'уйда экюзи карузына турбай дьюре бергенинде, дъан'ыс он' кёс кёрбёй турганы ла сол колло атканы бурулу ба? Дъок. Бир канча алтамнын' бажында кем дъок аткадый болгон, дье баягыла албаданыш ла мен'деш, аайын тапай калганы ого чаптык эткен.

Онын' бажын столдын' юстинде лампа дъарыдып турды, Анна дезе, онын' дьюзинин' кандыйла балтыр-единин', бир де кыймыктанганын ёткюрбей истеп, кёрюп турды. Дье, андыйда болзо, онын' кёзи токуналу болгон, сагыжы тын'зу отурганын, онын' ман'дайындагы дъуурылган чырчыгы айдып турды.

— Сен не керегинде сананып турун', Павел.

Суракла чочудып ийген онын' шююлтези, ыш чылап, дъарып турган дъарым тегериктин' ары дъанына дьюре берерде, ол, олло тарыйын башка киргөн немезин айдып ииди:

— Меге кыялтазы дьюк, комендатурага барып келерге керек. Бу мынын' ончозын айдып саларга керек.

Кююн-кюч дьюк, чылаганын дъен'ип, кёдюринди.

Анна онын' колын алганла бойынча салбады — дъан'ыскан артар кююни дьюк болгон. Эжикке дьетире узадала, качан ого эмди баалу ла дъуук болгон Корчагин тюнде дьюре берерде, дъаап ииди.

Корчагиннин' комендатурага келгени, темир дъол охраназы дъартты дьюк ёлюмди, дъарттап аларга келишти. Ёлгён кижини танып ийдилер: ол уголовный розыскка дъарт Фимка Череп, табаручы, кижи ёлтюреечи, рецидивист болгон.

Туннельдин' дъанында болгон керек ертенгизинде ончозына дъарт болды. Ол керек сакыбас дъанынан' Павел ле Цветаев оргозында табарыш бюдюрди.

Иштин' изю ле ёйинде, цехке Цветаев киреле Корчагинди бойы дъаар кычырып алды. Цветаев оны коридорго аппара, кижи дьюк дьеरге туруп алала, дьюрексиреп, неден' баштайтанын билбей, учында чыгара айдып ииди:

— Кече не болды, куучындап бер.

— Сен билерин' ийне.

Цветаев токына дьюк дъардын тартынды. Туннельдин' дъанындағы керек, Цветаевке ончозынан' курч келишкен. Бу кузнец бойынын' тыш кебериле неме керектебегедий бойы, Борхартка санаалу болуп турганын монтер билбegen. Анна дъан'ыс та онын' сагыжына дъедип турган эмес., Дье Цветаевте, ол санаа тын' кеберлю болуп турган. Ол дъан'ыла Лагутинадан' угуп алган туннельдин' дъанындағы керек, онын' санаазында кыйынду, аайына чыгып болбос сурак артыргысты. Ол суракты, ол монтерго чиқ тургузып болбой турган, дье карузын билерге сананган. Ол бойынын' дьюрексигенинин' ёчёштио, оок болуп турганын билип, дье онын' ичиндеги дьюзюн-дьююр сагыжы, бу тужунда, калан'зу кылыгы дъен'ди.

— Уксан', Корчагин, — деп ол туюк эрмектенди. — Эрмек бистин' ортобыста артып калар. Менин' билип турганымла, Аннаны дъамандабаска онын' керегинде куучындабай дъадын'. Меге сен бют. Айт, качан сени бандит тудуп турарда, олор Аннаны албадап ийдилер бе? — Эрмектин' учында Цветаев чыдан болбой, кёзин туура кёрди.

Корчагин оны эмеш он'dой берди. «Анна ого тюн'еyle болгон, болзо, Цветаев онойип дьюрексиребес эди. Дье Анна ого баалу болгондо...» Павел, Аннанын' учун, айттырып алды:

— Сен не керектю сурадын?

Цветаев кандыйда колбо дьюк неме куучындап, оны билип тайгандерин сезеле, чугулдана берди.

— Сен айтканын'ды не ёскёртип турун? Мен сени карузын берзин деп сураарымда, сен дезе шылаарын баштап дъадын'.

— Сен Аннаны сююп дъадын' ба?

Унчугыш дьюк. Онын' кийининде, Цветаев дьюк арайдан' айтты:

— Ээ.

Корчагин, чугулын дьюк арайдан' тудунып, бурулала, кая көрбей коридорло база берди.

Бир катап эн'ирде, Окунев надызынын' орынынын' дъанында эби дьюксынып базып дьюреле, орыннын' кырына отурып, колын Павел кычырып дъаткан книгага салып ийди.

— Билерин' бе, Павлуша, сеге бир история керегинде куучындаарга келижип дъат. Бир дъанынан' неме эмес ошкош, экинчи дъанынан', торт ойто кайра. Менин' Таля Лагутинала бир неме боло берди. Баштапкыда, ол меге дъараган болгон. — Окунев чыткыдын бурулу тырманып, дье нёкёри каткырбай турганын кёрюп, дъалтанбай барды: — Онын' кийининде, Таляда... не де ого тюн'ей. Дъан'ыс сёслё бу мынын' ончозын сеге куучын-дабазым, ончозы фонарь дьюкко до кёрюнип дъат. Кече бис ырыс ченеерге, бистин' эш болуп дъадарын баштаарга дъёп бюдюрип алдыбыс. Меге дырмэ эки дъаш, экилебис голосовать эдер правобыс бар. Мен Таляла дъадынды тюн'ей праволу ээжи айынча, дъадарга дъадым. Сен оны — канайта бодоп турун?

Корчагин шуюне берди.

— Мен кандый кару берип боловым, Коля? Слер экилегер менин' нёкёрлёрим, юйе дъанынан' дъан'ыс уктан'. Артканы база общий, Таля дезе дъакшы — кыс... Мында ончозы дъарт.

Эртенги күнде Корчагин бойынын' немелерин деподо уулдардын' общежитиязына апарып алды, бир канча күннин' бажында дезе, Аннада дыири ле ичери дъогынан', нёкёрлик ойын (вечер) болды, Таля ла Николайдын' алышканына кюондю эдип турган коммунистический вечеринка. Ол вечер, анчадала, кижи дьюрексиреер книгаларды эске алынып — кычырарынын' вечери болгон. Дъан'ыс юнле кёп тё, дъакшы да кожон'догондор. Боевой кожон'дор ураак угулуп турган, эмеш орой Катюша Зеленова ла Волынцева баян экелдилер, кою бастардын' табыжыла ладтардын' мён'юндий табыштары комнатага толо берди. Ол эн'ирде Павка качанғызынан'да дъакшы ойноп турган, качан ончозы кайкагадый эдип ойноордо, дъаан сынду Панкратов бий-елей берди, Павка ундунып, чурана дъан'ы стилин дъоголтоло, отту ойноп юзюп ийди.

Эх, ороом!, ороом!

Сибирский чека —

Колчакты басканына...

Дылан Дьеникин дъумунат.

Чурана ёткён ёйдёгизин, отту дылдар керегинде, буюнги надылашканы керегинде, тартыжу ла сююнчи керегинде кожон'доп турды. Дье качан чурананы Волынцевке берерде, сле-

сарь изю «яблочканы» ойноды, тын' бийени кемде эмес, а электрик баштады. Корчагин ол кайкамчылу чечетканы бойынын' дьюрүмзинде ючинчи ле калганчы катап бийелеген.

ТЁРТИНЧИ БАЖАЛЫК.

Рубеж — ол эки столмо, Олор бойы-бойынын' одожына бир де унчугужы дьок, бой-бойына ёштю эки башка ороонды бёлюп турup дъадылар. Бирюзин — дылтырада дъунуп салган ла шлифовать эделе, сран'ай полицейский бутка ошкош, кара-ак будукла будуп салган. Ёрё бажында, бек кадуларла кадап салган дъан'ыс башту барынтычы турup дъат. Канаттарын талбайтып алган, сран'ай дъолду столмоны тырмактарыла кабыра тудуп алгандый, ол дъан'ыс башту кулугур, одожындагы металлический щит дъаар корчойып калган кон'жоорын улай тудуп алган. Алты алтамын' бажында одоштой — экинчи столмо турup дъат. Дьерге терен' эдип кийдире кондырып салган, дъандап эткен дуб агаштын' столмозы. Столмонын' бажында уруп эткен темир щит, онын', бажында серп ле маска. Столмолор тюс, дьерге кадап та салган болзо, эки орооннын' ортозында, дъеткерлю оро дъадып дъат. Ол алты алтам дьерди кижи тынын беринбейнче кечип болбос.

Мында граница.

Кара талайдан' тюндюк дъанындагы крайга дъетире — тошту тен'ис дъаар — мун' километр дьерге, качанда, кыймыктабас ла ондый унчукпас часовойлор, советский социалистический республиканын' темир щиттарында улу эмблемалу — кындыла турup дъат. Канатту барынтычы кадап салган столмодон' ары — советский Украинанын' ла панский Польшанын' бюджеттери башталып дъат. Терен' дъерлерде Берездов деп кичинек дъеричек дьоголып калган. Онон' он километр дьерде, одоштой Польский Корец деп дьердин' одожында — граница. Славута деп дъеричкен' Анаполия деп дъеричекке дъетире Н-ский погранбаттын' районы.

Карлу дъалан'дарла агашту просекаларды ёткюре ёдюп, по-граничный столмолор барып дъат, олор дъабыстай тюжюп, ойто ёксюор дьерге чыгып, тэстёк дъерлерде элбен'деп, сууга дъедип алала, карла бастырып салган биик дъарыктарга чыгала ёскё край дъар кёрюп тургандый.

Соок. Пийманын' алдында кар чыкырап дъат. Серп ле маска-лу столмодон' баатырдын' шлемын кийген кебер бёлюнип дъат; уур алтап, бойынын' участказын айландыра арайын базып дъадат. Бийик сынду красноармеец кёк петлицалу боро шинель ле пийма кийип алган. Шинельдин' юстиинен' сюреен кен', кой тере-зи, дъаан дъакалу некей, бажын дезе, чекпен шлемла дылуу Эдип орооп салган. Колдорында кой терези меелейлю. Дъакызы чсгончойына дъетире узун, оныла кандыйда шуургандарда дылуу. Дъакынын' юстиинде, дъардына — мылтык салып алган.

Красноармеец, дъакызыла карды тюре согуп, сторожевой дъолыла маҳорканын' ыжын бойына тартынып, базып турат.

Советский границада ачык дъалан'да, часовйлор бойы-бойлорынан', бойынын' айылдажы кёсеке кёрюнип тургандый эдип, бир километр дъерде туруп дъадылар. Польский дъанында — ортозы, бир эки километр дъерде.

Красноармеецке удура бойынын' сторожевой дъолыла польский жолнер базып дъадат. Ол кату солдатский ботинка кийген, боро-кёк мундир ла брюка кийген, юстинен' дезе дъергелештире тан'ган топчыларлу, кара шинель кийип алган. Бажында конфедератка-фуражкалу. Фуражказында ак канкереде, чекпен погондорында канкеределер, дъаказынын' петлицаларында база — канкеределер, дье онон' солдатка бир де эмеш дъылу эмес. Коркушту соок, ого сёёгине дъетирие ёдюп калган. Ол южюп калган кулактарын уужап, базып отура, каблуктарын бойы-бойлорына согуп, колдоры дезе, дъука перчаткаларда карбая тон'уп калган. Поляк бир де минутага токтой тюжюп болбой дъат: соок олло тарыйын онын' юйелерин суулап ийет, солдат дезе — дъантайын базып, кезикте дьюгюрүп турат. Часовойлор тен'дежип келдилер, поляк бура соголо, красноармеецке параллельно басты.

Границада куучындажарга дъарабас, дье качан айландыра бир де неме дъок, дьюклө километр дъерде — ичкери дъанында, кижилдердин' кеберлери — олор унчукпай барып дъатканын эмезе международный закондорды бузуп тургандарын кем билер.

Поляктын' тан'кылаар кююни бар, дье серен'келерин казармада ундуп салган, салкын дезе ёчёшкён немедий советский дъердин' дъанынан' кижи кыдыктыдар маҳорканын' дъыдын экелип дъат. Поляк южюп калган кулактарын ужаарын токтодоло, кая кёрди: кезикте вахмистрлу атту разъезд, эмезе пан по ручиту разъезд границала дьюрүп, постын кёрюп, тён'нён' чыгара конуп келер. Дье айландыра ээн. Қар күнгө кижинин' кёзин кылбыктырып дъалтырап дъат. Тен'ериде бир де карычак дъок.

— Нёкёр, от бер, — деп эн' озо законнын' агару болгоннын поляк бузуп, бойынын' кёп адар дъыдалу ла юлдюлю мылтыгын дъардына салып ийеле, карбайя тон'уп калган сабарларыла шинельинин' карманынан' баазы дъен'ил сигаретти дьюк арайдан' чыгарып дъат.

Красноармеец поляктын' сурагын угуп, дье пограничный службаннын' полевой уставы, ёскё каанын' бир де кижизиле эрмектешпес эдип токтодып дъат, ого юзери, ол солдат ого нени айтканын он'добой салган. Ол бойынын' базыдын токтотпой дъат, чыкыраак кárдын' юстине дъылу база дымыжак пиймалу буттарыла бек туруп дъат.

— Нёкёр большевик, тамкы азып аларга, коропка серен'кен'ди бери ташта, — деп бу тужунда поляк орустап куучындап дъат.

Красноармеец бойынын' айылдажына кезе кёстёп кёрюп дъат. «Дъартла соок «панды» бёөрөгине дъетирие ёткюре тон'ырган туры. Ол буржуйский де солдатик болзо, онын' дьюрюми дъыртык.

Бу мындык соокто дъан'ысла шинельдю чыгарып саларда, сран'ай койон чылап калып дъат, тан'кы дьогы, сран'ай негеде дъара-бас». Красноармеец бурулбайда туруп, серен'келю коробканы таштап дъат. Солдат оны кейделе тудуп алала, бир канча се-рен'кени сындырып туруп, учында камызып дъат. Коробка ан-дыйла ээжиле, границаны ойто кечип, ол тужында красноармеец законды адъарыбас дъанынан' бузуп дъат:

— Бойын'а артырып ал, менде бар.

Дье гран ары дъанынан' угулат:

— Дьюк, спасибо, меге бу пачка учун тюрмеде эки дыл отурага келижер эди.

Красноармеец коробкага кёрюп дъат. Ондо аэроплан дуураан салган. Пропеллердин' ордына — дъедеген дъудурук база «улти-матум» деп бичип салган:

«Ээ, олорго чынла келишпес».

Солдат оныла кожо дъан'ыс дъаны дъаар барып дъат. Ого дъан'ыскандыра кижи дьюк дъалан'да кунукчыл.

Ээрлер ритмично чыкырап, аттардын' дъелиштери теп-тен'. Кара айгырдын' бажында түмчугынын' юйттерин айландыра, дъалдарында сооктын' курузы, аттардын' тыныжы кейде, ак буула кайнап дъат. Ёлё бее комбаттын' алдында буттарын дъара-штыра тургузып, чичке мойнын бүктеп, сулуғын тиштеп дъат. Аттын' юстинdegи всадниктердин' экилези портупейile кезе тартып салган боро шинельдю, дъен'деринде юч кызыл квадрат-ту, дье комбат Гавриловто петлицалар дъажыл. Онын' кожо дьюрген кижизинде — кызыл. Гаврилов — пограничник. Бу онын' батальоны, бойынын' постторын дъетен километрге чейё тургузып салган, ол мында «Ээзи». Онын' кожо дьюрген кижизи Берездовадан' келген айылчы, ВВО батальоннын' военный ко-миссары Корчагин.

Тюнде кар дъааган. Эмди ол кюбюрле дымыжак, туйгакта, кижинин' буттарыда тийбеген. Всадниктер ажыт дъерди ёдюп келеле, дъалан'ла дъелдиртилер. Төртөн алтам дъерде тууразын-да база эки столмо.

— Тпру-у!

Гаврилов тискинин тын'ыда тартып алды. Корчагин кара ай-гырын токтой тюшкен шылтакты билип аларга бура сокты. Гав-рилов ээринен' дайылып, кардын' юстинdegи кандыйда кынды-ошкош, сран'ай кемде тиштерлю тегеликке истеп баргандый, ис-ти кёрюп турды. Бу мында сюмелю ан' барыптып, буттарын бут-тын' ордына базып, бойынын' изин шююлтелю немеле булгап дьюре берген эмтири. Ол ис кайдаар барып дъатканын билип аларга кюч болды, дье комбатты ан'нын' изи токтодып ийген эмес.

Ол кындынан' ары эки алтам дъерде, карла сееп салган экинчи ис. Бу мында кижи ёткён. Ол бойынын' изин булгабаган, агаш дъаар чике барган эмтири, ис — ол кижи Польшадан' кел-

генин дъарт айдып турды. Комбат ичкери дьортып, ис дезе оны сторожевой дъолго экелип дъат. Граннын' ары дъанында, польский дъерде, он алтам дъерде буттын' истери.

— Тюнде кем де границаны ёткён эмтири, — деп комбат кимиренди. — Базала катап ючончи взвод кёрбей калган туры, эртен турадагы сводкада бирде неме дъок! Кёrmестэр! — Гавриловтын' азу сагалдары буурая берген, дылу тыныштан' улам дъапшынган куру, олорын дъалтырадып, олоры эрдинин' юстине дъабылып калган.

Всадниктерге удура эки кебер келип дъадылар. Бирюзи — кичинек, кара, кунгэ дъалтырап турган французский дыдалу, экинчиши — бийик сынду, сары кой терези дъакылу. Ёлё бее шенкелди билип салала, дъорыгын тюргендедип дъат, всадниктер келип дъаткан улустарга тюрген, удура, дъууктап дъадылар. Красноармеец дъардындагы кайыжын тюзедип, карга, дъетирие тарткан цыгарказын тюкюрюп дъат.

— Эзен, нёкёр! Слердин' участка гарда кандый? — Комбат бёкейбей дъат, ненин' учун дезе, бийик сынду красноармеец ого колын берип дъат. Баатыр колдорынан' меелейин тюрген чупча согуп ииди. Комбат постовойло эзендережип дъат.

Поляк урагынан' кёрюп турды. Эки кызыл офицерлер (большевиктерде юч квадрат — майордын' дъамызы) солдатла сран'ай дъуук надылар ошкош эзендережип дъадылар. Олло ёйдё, ол бойынын' ичинде, бойымнын' майор Закржевскийге колымды канайда берер эдим деп санана, ол андый немеге дъарабас шуюлтезиле, эрик дъок, кая кёрди.

— Постты дъан'ыла колыма алдым, нёкёр Комбат, — деп красноармеец рапортовать этти.

— Ол ондогы исти кёрдигер бе?

— Дъок кёрбэдим.

— Тюнде эки частан' ала алты часка дъетирие кем турган?

— Суротенко, нёкёр Комбат.

— Дье, кем дъок, дъакшы кичееп кёрюп турыгар.

Ары болуп атанип дъадала, кату айдып салды:

— Бу быларла коштой, астада дьюрерге керек.

Качан аттар границала Берездов деп дъердин' ортозындагы дъалбак дъолло дъелип барып дъадарларда, комбат куучында турды:

— Границада кёс керек. Эмешле уюктап ёткюрюп салсан', кийининде, сюреен ачу кысканарын'. Бистин' службабыс уйкузы дъок. Тюште границаны ёдёргө ондый да дъен'ил эмес, дъе тюнде дезе — кулагын'ды курч тут. Бойыгар шуюп кёрзёгёр, нёкёр Корчагин. Менин' участкамда тёйт деревне, — тал ортозынан' бёлө согулып калган. Мында сюреен кюч. Цепти канайдада тургузып турзан', кажыла тойдо, эмезе байрамда, кордоннын' ары дъанынан' бастыра тёрёгэндёри келип калган турат. Турадан' — турага дырме алтамды канайып ёдюп болбос, суузын дезе күш дъою кечип келер. Контрабандазы дъогынан' болбой дъат. Чын бу мынын' ончозы оок керек. Кандый бир кадыт

польский, тёртён градусту эки бутылка зубровка экелзеде — онын' ордына кёп акчалу улус иштеп турган, дъаан контрабандисттер ас эмес. Поляктар нени эдип турганын сен билерин' бе? Бастыра пограничный деревнелерде универсальный магазиндер ачып салган, неле керегин'ди садып аларын'. Онызын бойлорынын' дьокту крестьяндарына эдип салган эмези, дъарт.

Корчагин комбатты дыилбию угуп турды. Пограничный дъадын юзюги дьок разведкала тюн'ей.

— Айдыгар, нёкёр Гаврилов, контрабанданын' кереги, дъан'ысلا неме ажыра тартарыла болуп туры эмеш пе?

Комбат арайын карузын берди:

— Дье керек дъан'ыс онызында эmezиндегизи ол болуп.

Берездов кичинек дьеричек (местечко) Карап'уй провинциальный толук, алдындагы еврейский дьорт дъаткан дьер. Бирде аайы дьок турган — эки дьюс-юч дьюс кирелю турачактар. Дъаан базарный площадьту, площадьтын' ортозында дьирме кирелю лавкалар. Площади балкашту, ётектю. Бу дьеңди алдында крестьянский дьурттар курчап турган. Еврейский центрында дъол ичинде мал ёлтюретен бойня дъаар эски синагога. Бу эски юлтюрөй берген зданиядан' кунукчыл согуп дъат. Чын, субботтордо куру болуп турганына синагога комудап болбос, дье онызы алдындағы болгонынды эмес, дъадында раввиннын' онды эмес, онын' сагыжынча бодогонды эмес. Тогус дьюс он дьети дылда, баяла бу мында, кандый бир коомой неме болгон ошкош, бу мындың карап'уй дьеңде, дъаш ёскюром раввинге бирде күндюзи дьок кёрюп дъадылар. Чын карыган улустар «Трефныйды» билбей дъадылар, дье кудайла карғап салган чочкинын' эдинен' эдип салган колбасаны, канча кирелю уулчактар дыигилеп туры дейзин'! Тфу, сананаргада комой. Реббе Борух дъем бедиреп ётекте казынып турган чочкины, дьюрегинде чугулду будыла тееп турат. Дье, ол — раввин Берездов районный центр боло бергенине дъаратпай туры. Бу коммунисттер кайдан' келгенин, кёрмөс билетен, айландырып ла айландырып турарлар, күнөн'ле сайын дъан'ы келишпес керектер. Кече ол ребе абыстын' усадьбазынын' воротазында: «Украинанын' дъаш ёскюрюминин' коммунистический союзынын' Берездовский районный комитети» деп вывеска кёрюп алган. —

Бу вывескадан' — кандый бир дъакшы неме сакып аларга дъараbas. Бу мындың шююлтеге алдырткан раввин онын' синагогазынын' эжигинде дъапшырып салган — дъаан эмес дъарга учыраганын билбей калды.

«Букюн клубта колючиле дъаткан дъаш ёскюрюминин' ачык дьюуны болуп дъат. Докладты исполнительный комитеттин' председатели Королев ло райкомолдын' качызынын', ордына иштеп турган нёкёр Корчагин айдарлар. Дьюуннын' кийининде тогус дыл юредюлю школдын' юренчиктеринин' кючиле концерт тургузылар».

Раввин эжиктеги листокты дьююлгек немедий дырта тартты.

«Дье бу башталып дъат!»

Ол дьердин' церквечегин эки дъанынан' абыстын' усадьбазынын' дъаан сады курчап, садта эскирип калган кладкалу кен' тура. Эрикчилдю, дытту комнатааларында — бир де неме дъок турада, абыс эмегениле дъаткандар, олор база туразы ошкош, карып калган кунукчыл, бойы-бойлорынан' — кюони озодон' бери дъанып калган дъаттылар. Турага дъан'ы ээлер келип кирerde, кунукчыл кенетийин дъоголо берди. Дъаан залда, качан амыр — энчю ээлерле дъюклө престольный байрамдарда айылчылар дъуулып туратан дъеринде — эмди дъаантайын улус толо болды. Абыстын' туразы, берездовтын' партийный комитети боло берди. Парадный эжиктин' он' дъанында, кичинек комнатаанын' эжигинде, мелле мынайда бичиген: «Райкомсомол». Бу мында экинчи батальоннын' военкомат болуп иштеп турганына юзери, дъан'ыла тёзёгён райкомсомолдын' катчызынын' ижин бюдюроп турган Корчагин, кюннин' кезик ёйин — ёткюрип турды.

Олор качан Аннада нёкёрлик вечер ёткюрген кюннен' бери — сегис ай ётти, бу керек ондыйда тын' удабаган ошкош. Корчагин чогуп салган чаазындарды туура салып койоло, кресланын' дъёлэнгижине кайра дъадып алала, шуюне берди...

Турада бир де табыш дъок. Орой тюн, парткомдо, кижи дъок. Райкомпартиянын' катчызы Трофимов була дыуукта дъюре берген, эмди Корчагин турада дъан'ыскаан. Кёзинек сооктын' кеен дъуруктарыла тон'уп калган, столдо керосиновый лампа, печкеге кызу эдип от салып койгон. Корчагин бу дыууктагы не болгондоын эске алынып дъат. Август айда, оны дъаш ёсқюрюмнин' организаторы болуп турган керегинде, ремонтный поездле Екатеринослав дъаар мастерскойlordон' — коллектив ийген. Терен' кюстен' ала дъюс бежен кижи станциядан' станцияга, олорды, дъууда оодылып-чачылган немелерин, кюйоп оодылып калган вагондорды дъайладып келип дъатты. Олордын дъолы, Синельниковтан' Полог деп дьерге дъетире ёткён. Мында бандит Махно бийлеп турган тужунда, кажыла алтамда, изин — немелерди оодып, юреп салганыла артырган. Гуляй-Поледе бир неделеге водокачканын' таш тураларын ойто дъазап, суу цистерн динамитле кабыргаларын антара согуп салганын, темирле дъамап тургандар. Электрик искусствоны ла слесарный иштин' угурлы билбеген, дье онын' ключтерле дъеспенип алган колдоры, татап калган, дъан'ыс мун' гайка кондырган эмес.

Терен' кюскюде поезд тёрёл мастерскойлорына дъедип келди. Цехтер бойлорынын' корпустарына ойто дъюс бежен бир колдор дъуудып алдылар...

Электрикти дъаантайын Аннада кёрюп турага болдылар. Онын' ман'дайындагы чырыштар дъоголып, онын' тын' дъардак каткызы угуулуп турганы дъан'ыс катап эмес болды.

Надыллары базала катап кружоктордо, онын' алдында тар-

тыжу дылдарда ёткён керектер керегинде повестьтерин угуп турдылар. Мятежный, кул болгон, кём кеберлю Русь, кайкамчылу уур дъадынды дъоголтор керегинде, ширеезине кидирген дъутманы дъок эдерге санаган керегинде. Стенька Разиннин' ле Пугачевтын' бунттары керегинде.

Бир катап эн'ирде качан Аннада кёп дъаш улус дъуулып аларда, электрик сакыбас дъанынан', азыйдагы немеге дъарабас юлюзин таштап салды. Ол дъаш тужунан' тан'кыга юренип калган кижи, кату ла ойто сёzin дъана албас эдип айдып салды:

— Мен база тан'кы тартпазым.

Бу керек сакыбас дъанынан' боло берди. Кем де, юренгени кижинин' бойынан' тын' деп блаажып дъозок эдип, тан'кы тартарын айткан. Юндер бёлюне бердилер. Электрик куучында киришпей турган, дье оны Таля тартып эрмектендирген. Ол бойынын' сананып отурганын айдып ийген:

— Кижи бойы — бойынын' кандый бир немеге юренгенин башкарып дъат, ойто кайра эмес. Онон' ёскё бис кандый неме керегине дъетире дъёспине куучындашпазыбыс.

Толыктан' Цветаев кыйгырды:

— Сёс кюзюн'юлю. Корчагин оны сююп дъат. Дье бу форс бёрюкке келижип турган болзо, онойдордо не болотсан? Ол бойы тартып дъат па? Тартып дъат. Онойдордо, тан'кы тартары кереги дъогын билип дъат па? Билип дъат. Таштап ийерге — гайказы бош. Бу дъуукта ол кружоктордо «Культураны кондырып турган. — Юнюн кубултып, Цветаев соок кеберлю каткырына сурады: — ол биске — онын' матты кандый болуп турганын айдып берзин? Павканы билер кижи куучындал берзин: каа-дъаа дъаман сёсти айтса да — чокум. Юредю кычырарга, агару болорынан' дъен'ил.

Бир де кижи унчукпас ёй дъедип келди. Цветаевтин' кезем юни, бастыразына эби дъок билдириди. Электрик алганла, тарыйын карузын бербеди. Оозынан' папирозын арайын уштыйла, болчоктой тудуп, арайын айтты:

— Мен база тан'кылабай дъадым.

Унчукпай турала кошты:

— Мен бу мыны бойымнын' учун ла эмеш Димка учун. Дьюолгексю юренгенин оодып болбос кижинин' баазы — грош. Чугул менде артып дъат. Мен, карындаштар, бу мындый дъаман уятты юзе дъен'ип салганым дъок, дье Димка да менин' айткылажымды ка-дъаа боло бергенин айдып берер. Папиросты орооп тартканынан', сёсти ычкынарга белен, шак, мунын' учун, эм турара, оны таштап дъадым дёп айдып болбозым. Дье мен кандыйда болзо, арбанарымды базып саларым.

Сран'ай кыштын' алдында агыскан одындар сууны бууп, олорды кюстин' суузы агызып, одун юрелип турды, одындар сууды тёмён барып дъадылар. Соломенка, ол агаш дъёжёни коруп аларга, бойлорынын' колективин база катап ийди. Коллек-

тивынан' артар кююни дъок болгоны — Корчагинди, бойынын нёкёрлөринин' алдына, тын' соокко алдырганын дъажырып иерге баштап, качан неделенин' бажында пристаньнын' суу дъаказында одун штабелинин' кырлары ёз берерде, соок суу ла кюски сооктор — канындагы юргюлеп турган ёштуони ойгозып, Корчагин изюо ооруда дъада берди. Эки неделеге тын'ытту сарсу. онын' эдин изидип, качан больницадан' дъанып келерде — дьюклө отургыжын «айра минип» отырып алала, иштегедий болды. Мастер дъан'ысла бажыла дъайкап турды. Бир канча кюннин бажында, — неме дъатырбас комиссия — оны ишке дъарабас эдип кёрёлө, ол расчедын алыш, пенсияга право алыш турарда, оны дъаратпай мойношты.

Ол бойынын' мастерскойлорын уур дьюрегиле артырды. Тајктарга шиденип, эдинин' оорузына чыдашпай, арайын кыймыктап базып дьюрди. Энези келип кёрүп барзын деп, дъан'ыс катап сураган эмес, эмди, ол, бойынын' карыган энезиле онын' эзендерек тура айткан сёстёрин сагышка алынды:

— Мен слерди дъан'ысла кенеген тужунда кёрүп дъадым.

Губкомдо трубалай тюрюп салган, комсомольский ле партийный эки личный керекти алала, ачынган-кунуканын тын'ытпаска, бир де кижили эзендерек, энези дъаар дьюре берди. Эмегенек эки неделе кирелю онын' тижип калган буттарын изидип, сыймаган кийининде, бир айдын' бажында, ол таяк дъок базар болгон, дьюрегинде дезе, сююнчи согулып турды, бюрюн'кий базала катап дъарый берди. Поезд оны губернский центрга дъетирип салды. Юч кюннин' бажында, орготделден' ого документ бердилер, оныла — ол губвоенкоматка военный юредию формировать эдер керегинде полит ишчи эдип тузаланзын деп ийилип турган.

База бир неделенин' бажында, ол оноор, кары дъаан дьеरге 2-чи комбатка дъедип келди. Комсомолдын' окружной комитетинде, башка-башка чачылып калган комсомолдорды дъууп, дъан'ы райондо организация тёзёөргө задание алган. Дьюрюм вот канайда бурулып турган.

Тышкары — кызу. Предоблисполкомнын' ачык кёзинёгине вишнянын' бюрлю будагы кийдире кёрүп турды.

Кюн исполнкомнын' одожында — дъол кечире турган костеланын' готический шан'да турган, алтындап салган крести кюйдюрип дъат. Кёзнёк алдындагы садта, олорды айланыра турган ёлён'ди дъажык-кёшшөк ён'дю исполнкомнын' сторожихазынын' казынын' чиблен'ке-балдары, чыйрак дьюрюп, дъемит бедиреп дъадылар.

Облисполкомнын' председатели дъан'ыла алган депешаны юзе кычырып барып дъаткан. Онын' дьюзинче кёлётки ёдё конды. Дъаан кату колы, кюбюр, быдышыраш чюрмешке киреле, ондо токтай берди.

Берездовский исполнкомнын' председатели Николай Николаев-

вич Королевко, бастыразыла дырме төрт дыш, дье онын' со-
трудниктеринен' ле партийный ишчилерден' кем де оны билбей
дьят. Ол дьяан ла кючю кижи, кату, кезикте чугулчы, одыс
беш дышта кирелю кёрюнер. Тын' эттю, дьяан ийделю, мойнын-
да отурган дьяан башту, кара, ёткюн кёстю, ийделю ле кезе
чийимдю ээктю. Кёк рейтузалу, боро «нениле кёргён» френчту,
сол тёш карманында — Кызыл мааны орденду.

Октябрьга дьетире Королев Тульский мылтык эдер заводто
токарный станокты «командовать эткен», ондо онын' таадазы,
адазы ла ол дыш тужунан' ала темир кезип курчуткан.

Ол кюски тюннен' ала, качан ол ёйдён' озо, бойы эткен мыл-
тыкты баштапла колго алган ёйинен' ала, Коля Королев дьог-
конго кирди. Оны революция ла партия бир ёрттён' — экинчи
ёрткө таштап тургандар. Тульский мылтык эдер ус; бойынын'
дышкышынак дылын красноармеецтен' командир ле полктын' ко-
миссарына дьетире ётти.

Ёрттёр лё орудие табыштары — ёткён керек болуп артып
калды. Эмди Николай Королев мында пограничный райондо.
Дыадын амыр ёдюп дьят. Ол орой тюнге дьетире аш тюжюми-
нин' сводкаларыла отурып дьят, дье бу депеше була дьюукта-
гызын кёс дымарга дьеткелекте — эске алындырып дьят. Де-
пеше карам телеграфный тилле предупреждать эдип дьят:

«Торт секретный. Берездовский предисполком Королевко.

Поляктарла, границада погран райондорды терроризировать
эдер кючю дыаан бандалар ийери тын'ып дьатканы билдирип
дьят. Адъарынар иштер ёткюригер. Финотделдин' баалу неме-
лерин — округа ийзин, бойыгарда налоговой суммаларды тут-
пагар деп дыакылып дьят».

Королевтын' кабинединин' кёзинёгинен' РИК-ка кирип тур-
ган кажыла кижи кёрюнип дьят. Киринседе Корчагин. Минут-
тын' бажында эжик токулдатты.

— Отур эрмектежели. — Королев Корчагиннин' колын былча
тудуп, эзендежип дьят.

Предисполком бюткюл часка бойына, бир де кижи дьюутпа-
ган.

Качан Корчагин кабинеттен' чыгарда, тал тюш болгон. Сад-
тан' кичинек сыйны Королева Ниора чыгара дьююрип келди.
Павел оны Аньотка деп адап турган. Уялчаак, кичинек дыажына
кёрё — керсю сагышту кызычак Корчагинле тушташканда ды-
антайын кюлюмзиренип туратан, эмдиде — ол, ман'дайынан'
кыскарта кайчылап салган чачын туура эдип, бала кеберлю эзен-
дешти.

— Коляда кижи дыок па? Оны Мария Михайловна обедке
баядан' сакып дьят, деп Ниора айтты.

— Бар, Аньотка, ол дын'ыскаан.

Эртенги күонде, тан' дыарырынан' чик-дыок озо, исполком-
го семис аттар дьееккен юч абыра келди. Ондогы улустар арай-
ын эрмектенип турдылар. Финотделден' бир канча печеттеп сал-

ған таарлар чыгарып, абрааларга салдылар, бир канча минуттын' бажында, шосселе тегеликтер кюркүрөй берди. Абрааларды Корчагиннин' командазыла отряд курчап отурды. Окружной центрда дьетирие төртөн километр (олордын' дыирме бежин агашла бар) кем дьок ёттилер: баалу немелер округ-финотделдин' сейфына көчти. Бир канча кюннин' бажында граница дъанынан' — Берездовского кавалерист ман'тадып келди. Всадникиле ак кёбюк болгон атты местечковый оозы ачылгандардын' кайкаган кёстёри узадып турды.

Исполкомнын' воротазынын' дъанында кавалерист дьеरге тюжюре калыйла, колыла юлдюзин тудуп, уур сапогторыла тепкишле кюлюрөй берди. Королев кабагын тююп, онон' пакетти алала, ачып онын' конвертине расписка бичип берди. Адына тыштанарга бербей, пограничник адына мине согуп, алганла бойынча, ман'ла ойто ман'тада берди.

Пакеттин' учурун дъан'ыла кычырып божогон предисполком-нон' башка — бир де кижи билбegen. Дье дьеинде дъаткан дьорт улустын' (обывательдердин') дыят алгыры, сран'ай ийттий. Мындағы юч оок садучынын' экюзи, кыялтазы дъогынан', оок контрабандист, ол ан'дажы, олордо немени инстинктивно бодоштырып сезип турарына — эп бюдюрип дьат.

Тротуарла ВВО батальонынын' штабы дъаар, тюрген, эки кижи ётти. Олордын' бирюзи — Корчагин. Оны обыватель дьорт улус билер: ол дъаантайын мылтықту. Дье парткомнын' катчызы Трофимов — портупея ла колмылтықтузы — онызы коомой.

Бир канча минуттын' бажында, штабтан' он беш кижи чыгара дьююрип келеле, дыыдалу мылтықтарын тудуп туруп, дъолдын' белтиринде турган теермен дъаар дьююришилдер. Арткан коммунистер ле комсомолдор парткомдо дъесенип алгандар. Тан' атту, кубанка бёрюктө ле качанда солубас маузери кабыргазында предисполком ман'тадып ётти. Дъарт, — кандайда дъарабас керек болуп турган, дъаан площадь ла туюк переулка торт ёлгюлөп калгандай, бир де тынду неме дьок. Кёс дъумарга дьеткелекте, кичинек лавкалардын' эжиктеринде, орто чактардагы дъаан сомоктор илилип, ставиньдери дъабыла берди. Дъан'ысла дъалтанбас такаалар ла изюге мелиреп, аштап калган чочколор — чоккон чёптин' ичинде не барын сортировать эдип турдылар.

Садтардын' куюларында — застава дъадып дъатты. Чёл онон' ары башталып, чике дъолдын' барганы урап, кёрюнип дъат. Королевтын' алган сводказы кёп эмес сёстю болгон:

Бююн түнде Поддубец районында — границаны ёткюре совет дьерине дъулашканча, эки колпуметту, дъюс кирелью атту банда ётти. Иш ёгюригер. Банданын' изи Славутский агаштарда дъоголып дъат. Билдирил дъадым, тюште Берездовты табара — банданы истеп, кызылдардын' казактар сотнязы ёдёр. Булгаштырылгар.

Айылу пограничныйдын' Комбады Гаврилов.

Бир частын' бажында, mestechkaga барап дъолдо — атту кижи кёрүнүп келди, онын' кийининде, километр дъерде — атту группа. Корчагин ичкеери кичеемелдю кёрүп турды. Атту кижи чебер дъортып, дье садтагы заставаны сеспеди. Ол кызыл казачествонын' дъетинчи полкынын' дъаш кызылчерючили болгон. Разведка ого дъан'ы неме болгон, качан садтагы отурган улус чыга конуп, оны курчап ийерлерде, ол, гимнастеркада КИМ деп значекторды кёрүп ийеле, эби дъок кюлюмзиренди. Кыска переговордын' кийининде, адын бура соголо, дъелдирип келип дъаткан сотняга — удура ман'татты. Застава кызыл казактарды ёткюрип ийеле, садтарда базала катап дъада берди.

Бир канча тюймеендю кюндер. Королев сводка алды, ондо айдылып турганынын' аайынча, бандиттерге диверсия ёткюрерге келишпеген: кызыл кавалерияга истедип, бандага тургузала кордон ары дъанына ойто барага келиши.

Большевиктердин' кичинек группазы — он тогус кижи — бастыра райондо советский строительство тым'ытту иштедилер. Дыиит, дъан'ыла тёзёлгөн район — бастыразын дъан'ыдан тёзёйерин некеп турган. Границынын' дъуугы, ончозын уйку дъок, шыран'кайда тутты.

Советтердин' перевыборлоры, бандиттерле тартыжары, культурный иш, контрабанда тартыжары, военно-партийный ла комсомольский иш — Королевтын', Трофимовтын', Корчагинин' ла олордын' дъууп алган кёп тоолу эмес активтин' дьююминин' тан' атканнан' — төрөн' түнгө детире туруп — айланып дъаткан кругы бу.

Аттан' бичиктин' столына, столдон' — дъаш ёскюриминнин' юренип турган взводторы маршировать эдип турган площадька, клуб, школа, эки-юч заседание, түонде дезе дъалмажында маузер: «Тур, кем барып дъат?» деп тын' кыйгы, закордонный товарларлу абраалардын' тегеликтегинин' табыжы, — онон' 2 военкомбаттын' тюштерле кёп тоолу тюндер бюдюп турган.

Берездовтын' райкомолы — ол Корчагин, Лиза Полевых — кичинек кёстю волжанка, юй улус бёлюгинин' заведующий, Развалихин Женька — бийик, чырайлык бу дъууктагы гимналист, «дъашта болзо, — эрте», дъалтамчылу шыралаш сюючи, Шерлок Холмсты ла Луи Буссенараны билеечи. Развалихин райкомпартиянын' управделами болуп иштеген, — онон' озо төрт ай кирелю — комсомолго кирген, ол комсомолдордын' ортозында «эскиден' большевик» болуп тудунып турган. Берездовко ийер кижи дъок болгон, узаак шуюген кийининде — окружком Развалихинди «политпросвет» эдип ийген.

Кион сран'ай чике кёдюрилип келди. Кюннин' изю чогы — сран'ай кёлёткилю толуктарга ёдюп турды, тынду, немелер ончозы таскак алдына дъажынып алды, керек дезе, ийттер де ам-

барлардын' алдына кирип, изюге мелирекен, дъалку база уйкузыраган дъаттылар. Дьеревнени тынду немелер ончозы таштап салгандый билдириди, дъан'ысلا колодецтин' дъанында балкашта — чочко дъадып алган дъакшызынып, коркылдап дъатты.

Корчагин адын чечип алала, тизезинин' оорузына эрдин тиштенип минип алды. Юредючи кыс, кёзин кюннен' кёлёткёлөп тудуп алган тепкиште турды.

— Катап туштарга дъетире, нёкёр военком, — Кюлюмзиренди.

Ат чыданыкпай будын тееп, мойнын чёйип — тискинди тарта берди.

Эзен болзын, нёкёр Раҳитина. Дьёп онойдо бюткен: слер эртен баштапкы урокты ёткюрип дъадыгар.

Ат тискинди бош салып ийгенин сезип алганла-бойынча — дъелип дъат. Ол орто Корчагиннин' кулагына кийик табыштар угулды. Онойдо юй улус, деревнеде ёрттө кыйгыратан. Кату юйген атты бура согуп ииди, военком, околицадан' дъаш юй кижи тынарыстап дьююрип дъатканын кёрюп алды. Ороомнын' ортозына чыгып келеле, Ракитина оны токтодып алды. Дъанында турган туралардын' бозогозында — улус кёрюнип келди, дъаан карыган ёбёгендөр ле эмегендер. Тын' улус — ончозы дъалан'да.

— Ой, дъакшы улустар, ондо не болуп туры дйсигер! — Ой болуп-албай дъадым, болуп-албай дъадым!

Качан Корчагин олорго ман'тадып келерде, кажыла дъанынан' улус дъуулып турды. Юй кижини курчап ийдилер, ак сорочказынын' дъен'инен' тарткылап турдылар, коркун калган сурактарла сееп турдылар, дье онын' бир де колбу дъок сёстёринен', бир де неме аайлап болбос болгон. — «Ёлтюрип ийдилер! Ёлгён, чё кезижип дъадылар!» — деп, дъан'ысла чыгара кыйгырып турды. Сагалы таакылап калган, кандый да ёбёгён, бёс шалмарын ёрё кёдюре тудуп алган, калып тюжюп туруп, юй кижини кёмелип турды:

— Кыйгырба, сран'ай дьююлгек немедий! Қайды согуп дъадылар? Ненин' учун согуп дъадылар? Кыйгырарын' токтоткын? Тыфу, кёрмёс!

— Бистин' деревне Поддубецтерле согужып дъадылар... дьер ан'каны учун! Поддубецкийлер бистин' улусты ёлтюре согуп дъадылар!

Тюбекти ончозы билип алдылар. Ороомдо юй улустын' ыйы угуга берди, карыган ёбёгендөр чугулду кыйгырыжа бердилер. Деревнеле сран'ай набат ошкош — «поддубецкийлер бистин' улусты дьер учун чалгыла кезип дъадылар!» — деп кычырулу дъар дъайылып, айыл сайын айланыжа берди. Туралардан' — базар база чыдалы бар улус чыгара дьююрижип, айрууштар, малталар, эмезе чеденнен' казык аллып алала, эки деревне дыылдын' ла дьер юлежер керегинин' аайынча чыгаачы, кайда, канду согуш болуп турган дьер дъаар дьююришистер.

Корчагин адын камчылап ийерде, онызы алганла бойынча ман'ын алынды. Седоктын' кыйгызына тын'ып, дьююрип дъат-

кан улусты ёдюй, кара ат ичкеери тюрген казалап ман'тады. Ол кулагын бажына дыик — дыок дыаба кызынып алала, буды-колын бийик кёдюрип ман'ын тамла тюргендедип турды. Тён'нин' юстиндеги салкын теермени, дылды туюктап тургандый, бойынын' канат-колдорын туура талбып алган турды. Теерменнин' он' дыанында, дыбыста, суудын' дыанында — ак дыалан'. Сол дыанында, кёсёк эмеш илинип турганы, бирде тён'дёрдин' кёдюрилип, бирде дыар дыаар тюже берген, арыш дыалан'ы дайыла берген. Салкын быжып калган арышты согордо, сран'ай колло сыймап тургандый болды. Дыолдын' дыанында мактар дыаркынду кёрюнип турды. Мында тым база чыдан болбос изю болгон. Ураак алты дыанынан', мён'юн кеберлю, тыйрыта ага берген суу күнге изидинип дыаткан дьеңден' кыйгылардын' табыжы угулып турды.

Ат сан' тёмэн, ак дыалан'дар дыаар коркушту шургуп барып дыатты. «Бюдюрилгежин — ого-до, меге-де ёлюм», — деп Павелдин' сагыжына кире конды. Дье атты токтодып болбос болгон, айдарда, Павел аттын' мойнына дыадып алала, салкын кулагында канайда сыйырып турғанын угуп барып дыатты.

Акка сран'ай дыююлгек немедий чыга конды. Ондо улус сран'ай ан'казырыла согужып турдылар. Бир канча кижи — дьеңде, канга уймалып дыаттылар.

Ат тёжиле чалгынын' сынык сабын тудунган, дьюзи кан чыканча дыара соктурып алган уулды сюрюжип дыаткан, дыаан сагалду ёбёгэнди — дыига табарып иди. Күнге кюйюп калган крестьянин, дьеңде дыыгылып калған кишини — уур сопогло, «тынын кыйып ийерге» кичеенип токпоктоп турды.

Корчагин чогулган улустын' юсти орто келеле, аттын' бастыра ийдезиле, согужып дыаткан улусты кажыла дыандарына тарада сюргиледи. Олорго аайланып аларга бербей, адын бура сокылап, бу улустын' канду согужын ондый ок, кёс-баш дыок болорыла айрырын билип, коркушту кыйгырды:

— Тарагар тан'малар! Аткылаарым, бандиттердин' тындары!

Кабурынан' маузерин ушта соголо, чырайы чугулдан' тырыыйп калган дьюстю, турган кишинин' бажы ажыра адып иди. Ат тап эти — адып иди. Кезиги чалгыларын таштап, ойтой бурулды. Акта онойдо аайы-бажы дыок ман'тадып, маузеринин' табыжын токтотпой, военком бойынын' сагыжына дьетти. Улус карузына турарынан' кыйып, база бу кайдан'да дьеңдип келген, бойынын' кёс-баш дыогыла коркушту, юзюги дыок адып турар «кёрмөстин' машинкалу» кижиден' кыйып, дьең-башка тарай дьюгюрдилер.

Удаган дыокто, Поддубцыга районный суд келди. Нарсудья керечилерди шылап, узак турушты, дье онойдоло керекти баштагандарын таппады. Согуштан' кем де ёлбёди, шыркалаткандар — дыазылдылар. Судья онын' алдында чугулду турган крестьяндарга, олордын' согужы ан'зу ла негеде дыарабазын, большевистский кичеемелдю дыартап айдып бер ерге кичееп турды.

— Аң'каларыбыс бурулу, нәкәр судья, бистин' аң'каларыбыс бурулу! Онон' ылам, дылдын'ла сайын, согужып дъадыбыс.

Кем-кемге, ондыйда болзо, карузына турарга келишти.

Неделенин' бажында, ёлён' чабар дъерлерине комиссия дьюроп, блаашту дъерлеринде, столмо кадап турдылар. Қарыган-землемер изюге ле узаак басканына база қыйналып калганына терлеп калган, Корчагинге айдып турды:

— Одузынчы дылының дъер кестим, кайдала болзо, аң'ка — согуштын' шылтагы. Ак дъалан'дарды юлешкен дъолды кёрзёгёр, бу кандыйда кайкамчылу неме! Эзирик ёбёгён — олдо чике базып дьюрет. Дъалан'дарда дезе не? Дъалбагы бастыразыла юч алтам, бирюзи-бирюзин кечире, олорды юлеергеде сагыш чыккадый. Бу мынын' ончозы дылдын'ла сайын ооктолып дъат. Уулы адазынан' башка айрылза — кичинек дъерди тал ортозынан' юлеерге керек. Мен слерди бюдюмдирип турум, эмди дъирме дылдын' бажында, дъалан' тудушла аң'калар болуп, аш салар дъер дъоголо берер. Эмдиде, аң'ка алдында дъердин' он проценти дъадып дъат ийне.

Корчагин кюлюмзиренди:

— Дъирме дылдын' бажында, бистин' дъерибисте — бир де аң'ка артпас, нәкәр землемер.

Ёбёгён куучындажып отурган кижици дъаар бюдюмчици дъок кёрюп салды.

— Слер коммунистический общество керегинде айдып дъадыгар ба? Дье билип туругар ба, онызы ураак келер ёйдёги неме.

— Будановский колхоз керегинде, слер билеригер бе?

— А, слер онын' керегинде!

— Ээ.

— Будановкада мен болгом... Дье андыйда болзо, онызы тоолу керек, нәкәр Корчагин.

Комиссия кемдьип турды. Эки уул казыктар кадап турдылар. Ёлён' чабар дъерди эки дъандай дезе крестьяндар туруп алган, казыктарды азыйғы дъерине, ёлён'нён' қаа-дъаа дъерде со-дойо кёрюнип турган, дъарымдай чирип калган дъерлерине тургусын деп кичеемелдю кёрюп турдылар.

Камчыла, баспай дъаткан төстө дъекен атты камчылап ийеле, возница седоктор дъаар бурулала, сёстёргө дъилбилию куучындап турды:

— Кем билер, бу комсомолдор бисте кайдан' табылган. Алдында олор дъок болгон. Башталганы юредючи юй кижицен' болгон болор деп, бодоорго келижип дъат, онын' ёбёкёзи Ракитина, айса болзо, билеригер. Дъаш юй кижи, дье кыдышкту деп айдарга дъараар. Ол деревненин' эмегендерин юзе булгап дъат, олорды дъууп 'алып, карусель айландырып дъат, онон' дъан'ыслы чаптык болуп дъат. Юй кижиңди чугулданала дъози орто со-гул ийзен', онызы дъок болбос, озо арчынып алала унчукпайтан,

бу дыл дезе, олорго тийбе де, онон' ёскё табыштын' аайна чыкпазын'. Ондо народный суд керегинде угарын', эмеш дьаштары дезе, ол айрылар деер, сеге бастыра законды куучындап берер, менин' Ганкам дезе, кандый дьобош болгон, эмди дезе делегатка болуп алган. Онызы кадыттардын' дъааны болотоны бо кандый. Ого деревненин' бастыразынан' келип турадылар. Мен эн' баш Ганканы вожжоло сыймап салайын дегем, онын' кийнинде, тюкюрип ийгем. Дье кёрмөс олорды алзын! Калырагылагайла. Ол менин' юйим хозяйствводо керегинде, тегин анайтада, сюреен емей.

Возница бёс чамчазынын' ачык дьаказынан' кёрюнип турган тюктю тёжин тырманала, ээжи тургузарга, тестек атты ичине камчылап ииди. Повозкада Развалихин ла Лида барып дьаттылар. Олордын' кажызыда — Поддубецте керектери бар болгон. Лида делегаткалардын' совещаниеин ёткюрер, Развалихин дезе, ячайканын' ижин дъазап саларга барып дьатты.

— Слерге комсомолдор дъарабай дъат па? — деп Лида возницадан' кокыр аясту сурады.

Онызы сагалын чымчыйла, мен'дежи дьюк, карузын берди:

— Дьюк кем дьюк... Дьаш тужунда баштактанып аларга кепек. Спектакль тургузар, эмезе база ёскё керек, мен бойымда, кёргёдий комедияны кёрёргё сююп дъадым. Бис элден' озо дьаш ёскюрюм баштактанар болор деп бодогоныбыс, дье онызы ойто кайра болды. Олордо аракы кереги, хулиганство ло онон' до ёскё керектерде — олордо кату деп, улустан' уктубыс. Ол кёп дъанын, юредюге салат. Дъан'ыс кудайды дъамандап, церквени клуб эдерге кичеенип дъадылар. Онызы тегин неме, карыгандар онын' учун комсомолдорды кыя кёрюп, чугулдан дъат. Тегинде не? Олордын' тутагы бу: бойына сран'айла дылан'аш деген багректарды ла хозяйстввозы коомой улусты дъуудып алат. Ээлердин' уулдарын албай дъадылар.

Абыра тён'ди тёмён тюжеле, школго келди.

Сторожиха келген улуска тёжёкти айылда салып береле, бойы ёлён' салгышта уюктаарга дьюре берди. Лида ла Развалихин удай берген дъууннан' дъан'ыла келдилер. Турада каран'уй. Ботинкаларын чечеле, Лида орынга чыгала, тургузала уюктай берди. Оны кату, бойынын' санаганына тын'ыда бюдюп турган Развалихиннин' колдоры ойгозып ииди.

— Сен не?

— Тым, Лидка, сен не кыйгырып турун? Меге дъан'ыскандыра мынайда дъадарга кунукчыл, кёрмөс алзын! Сен уюктаарынан' дыилбюлю бир де неме тапай турын' ба?

— Колдорын' кедери алып, эмле менин' орыннынан' кедери бар! — деп Лида оны ийде салып ииди. Ол Развалихиннин' сюрткюштю кюлюмзиренгенин алдындада сююбейтен. Лидиянын' сагыжында, Развалихинге кандыйда ёёркёдип ан'дып ийер,

электеп айдып ийер кююни бар болуп, дье оны уйкузы дын'ип, ол көзин дьумуп дыят.

— Сен не болбой турун? кёрзён' қандый интеллигентный қызык. Слер благородный қыстардын' институтынан' эмеш пе? Сен не, мен сеге бүде берген болор 'деп бодоп турун' ба? Тенеерибе. Сен кижи кююндю кижи болzon', менин' керексигенимди бүдюреле, онын' кийининде, канча кирек болгонынча уюкта.

Артык сёс айдарын кереги дьюкко бодоп, ол тактадан' базала палат дъаар отурып алала, ээзи кижидий — некелтель, бойынын' колын Лиданын' дъардына салды.

— Кедери бар, кёргөс! — деп ойгонгон бойынча Лидадып дыят. — Акту сёзим айдып дъадым, мен эртен Корчагин-ге айдып берерим.

Развалихин онын' колдорынан' ала койып, ёчёштиргендю шымыранып дыят:

— Мен сенин' Корчагинин'е тюкюрейин дегем, сен чончыба, онон' ёскё, тюн'ейле алыш ийерим.

Онын' ла Лиданын' ортозында қыска тартыжу боло берди, тымык турада, дъаакка алакандаган дъаан табыш, бирюзин ээчий, экинчили... Развалихин туура калып дыят. Лида каран'үйда, эжик дъаар бодоштыра дьюгюрип барада, оны ача согуп, тышкаары чыгара дьюгюрип дыят. Ол ондо чугулдаганына чыдашпай, айдын' дъарыгында туруп дыят.

— Айылга кир, тенек! — деп, Развалихин чугулду кыйгырды.

Ол таскактын' алдына бойыннын' тёжёгин чыгарып, тышкaryи уюктаарга артып дыят. Лида дезе, эжиктин' кюрюгин салып алала, орыннын' юстине дьюрамадый, тыйрыя дъадып алды.

Эртен тура, качан айылга дъянгылаарда, Женька возница-ёбөгөннин' дъанында, абрада отурып алган, папирос ээчий, па-пиросты тартып турды.

«Бу кижи тийбес немези, чындалпа Корчагинге калырап салар. Вот ачыткан, кукла кайда? Чырайыда дъарааш болзо кайдат, онон' ёскё, бир де аайы дьюк неме. Оныла ойто эптежерге керек, онон' ёскё, коомой боло берер. Корчагин тегинде мени кёстин' кырыла кёрюп дыят».

Развалихин Лида дъаар отурып алды. Ол сран'ай бойына кай-кап турган кижи болуп алала, кёстёри кунукчыл болуп, ол кан-дыйда актанар эрмек айдып, учында сёзин булгап, дъастырганын актанып айдынып дыят.

Развалихин бойындыйына дьединди: mestechkanын' дъанында, Лида, кечеги керекти бир де кижиге айтпас болуп дыят.

Пограничный деревнелерде, комсомольский ячейкалар бирюзин ээчий бирюзи тёзёлип турды. Коммунистический движение-нин' бу баштамы ёзюмдерине — райкомолецтер кёп кючин берип туратан. Ол деревнелерде — Корчагин ле Лида Полевых бюткюл күндер ёткюрип туратандар.

Развалихин деревнелерге барып туратанын сюобейтен. Ол крестьянский уулдарла дъуук болорын билбей, олорго бюдюмчилю болбой, дъан'ысла, керек юреп туратан. Полевых ла Корчагинде дезе, иш чюми дъогынан' ёдётэн. Лида бойын айландыра кыс балдарды дъууп, бойына подружкалар таап, олорло тудуш — болорын юспей, кыстарды билдирибезинен', комсомолдын' дъадыны ла ижиле дыилбиркедип туратан. Корчагинди райондоғы дъаш ёскюрим ончозы билетен. Бир мун' алты дъюс допризывниктерди ВВО-нын' экинчи батальоны — военный юредүге юредип турган. Чурана бу мында, сельский вечеринкаларда ла ороомдордо пропаганда керегинде ондый дъаан рольды качанда ойнобогон. Чурана Корчагинди «бойынын' уул» эдип турган, чурананын' кожон'чызынан', дьюректи тын' кёдюрип турар марштын' сюреен тын'ытту темпи, украинский кожон'дордын' эркемдьилю ле эркедюлю ойындарынан' улам, бу мынан' — чюлмежи дъаан уулдарга комсомолго кирер — дъан'ыс дъол башталган эмес. Чурананы да угуп, чураначы — мастеровайды, эмди военкомло комсомолдын' «секретарщигин» угуп турдылар. Чурананын' кожон'доры да, дъаш комиссар нени айтканы да дъан'ыска биригип турды. Деревнеде дъан'ы кожон'дор угұлып, тураларда псалтырлардан' башка — книгалар боло берди.

Контрабандисттерге кюч боло берди, олорго дъан'ысла пограничниктерден' кая кёренине келишпейт: советский дъан'да дъаш надыылар ла кичеемкей болушчылар бар боло берди. Кезикте, бойлоры ёштюни тудуп алар кюондю бололо, пограничный ячейкалар — арай ёйинен' ёткюре иштенип ииетен, ол тужунда Корчагинге бойынын' подшефныйларын айрып аларга келижип туратан. Бир катап Гришутка Хороводъко, кёк кёстю, поддубецкий ячейканын' катчызы, кайрал дъок антирелигиозник-чечерек, кол-го кызым уул, бойынын' ан'ылу эбile, деревненин' теермен ээзине — контрабанда экелер деп канайтада билип алала, бастыра ячейказын бут бажына тургузып алган. Юренип турган мылтыктарла, эки дыыдала дъепсенип, ячейка Гришуткага баштадып, аң'ды сакып, теерменди чебер курчай отурып алды. Контрабанда керегинде ГПУ-нын' погран посты билип алала, бойынын' заставазын алдырып алган. Тионде эки дъандар табарышты, дъан'ысла пограничниктердин' выдержанннынан' улам, табарышкан тужунда, комсаны аткылап салбагандар. Уулдарды дъан'ысла мылтыктарын айрып алала, тेरт километр дъерде деревнеге апарала, замоктоп отурғызып салдылар.

Корчагин ол ёйдё Гавриловто болгон. Эртен тура комбаг дъан'ыла алган сводка керегинде — тил дъетирди, райкомнын' катчызы уулдарды айрып аларга ман'татты.

Уполномоченный ГПУ тионде болгон керекти, каткырынып тура куучындан турды.

— Бис мынайда эдерибис, нёкёр Корчагин. Олор дъакшы уулчактар, бис олорды бурулап, керек баштабазыбыс. Олор бистин' ишти (функцияны) бойынын' мойнына алып бюдюрбей турсындар деп, сен олорго сооктон' юрюп салзан'.

Часовой тасқактын' эжигин ачып ииди, он бир уул дъерден туруп чыгып, эби дъоксынып туруп, бир будынан' база бир будына базып турдылар.

— Дье бу быларды кёригер, — деп уполномоченный ачынып, колдорыла дъайыштырды. — Керекти эдип салгандар, меге олорды округга атандырага келижип дъат.

Ол тужунда Гришутка дьюрексиреп куучыннады:

— Нёкёр Сахаров, бис ондый нени эдип ийдибис? Бис советский дъян'га кичеенерге сананганабыс. Бис ол куркульдын' кийининен' истеп турганыбыс удай берди, слер дезе, бисги сран'ай бандюктарды чылап, бёктёп салганыгар. — Ол комудалду бурула берди.

Тын'ытуу эрмектин' кийининде, Корчагин ле Сахаров юндерин чугулду эдерге, дьюк арайдан' тудунып, «соок юрерин» токтодып салдылар.

— Сен олорды порукага алала, биске, олор база границага барбас деп, бойлорынын' болужын ёскё эпле эдер деп ижен-дирзен', ол тушта мен олорды дъакшыла божодорым, — деп Сахаров Корчагинге айтты.

— Дъакшы, мен олордын' учун карузына туруп дъадым. Олор мени база бу мындык кереккөө деп, иженип түрмүш.

Поддубцы дъаар ячейка кожон'ло дъандылар. Болгон керек кемге де дъарлалбады. Дье теермен ээзин удаган дъоктон' тудуп алдылар. Бу тужунда закон аайынча.

Немец-колонистер Майдан-Виланын' агашту хуторлордо — бай дъадып дъадылар. Кулактардын' пристройкалу бек туралары, бойы-бойлорынан' километр дъерде туруп дъат. Сран'ай кичинек крепостътор ошкош. Майдан-Виллде Антонюктын' бандазы дъажынып турган. Бу каанын' фельдфебели — төрөгөн-дёринен' бандит дъети кижи дъууп алала, наганду, дъуугыннадагы дъолдордо ан'дап тура берди, кан тёгёрин дъакшызынып, спекулянттардан' дъескинбей, дье советский де ишчилерди ёткюрбей турды. Антонюк тюрген истеп турды. Бу кюн ол эки кооператорды дъууп салган, эртен дезе дъирме километр дъерде почтовиктин' мылтыгын айрып алган, оны калганчы акчазына дъетире тоноп алган. Антонюк бойынын' коллега Гордеиле кюйюнип, бирюзине — бирюзи тюн'ей, экилези окружной милицияла ГПУ-нын' ёйин ас эмес алып тургандар. Антонюк сран'ай Бerezдовтын' тумчугы алдында качып турды. Город дъаар ёдёри, дъолдо дъалтамчылу боло берди. Бандитти тудуп аларга кюч болгон: ол качан ого изю боло бергенде, кордоннын' ары дъанына барада, ондо отурып турды, онын' кийининде, оны сакы бай турган тужунда, базала катап келип турды. Бу бойынын' туттурбазыла каршулу, кан тёгёргё чыккан ан' керегинде табышты уккан тоозына — Королев эрдин чугулду тиштенип турды.

— Бу дылан бисти кажыга дьетире чагар? Мен бойым онын' кийининен' истееримди тан'ма сакып алар, — деп ол тишенген тиштерин ёткюре сысқылтып, айдып турды.

Предисполком бойыла кожо Корчагинди ле база юч коммунистти кожо алыш, бандиттин' дъан'ы изин истеп, эки катап тап эткен, дье Антонюк дьюре берип турды.

Округтан' Березовко бандиттерле тартыжарга отряд ийилген. Оны дъаранчык, кёким Филатов командовать эдип турган Сран'ай дъаш пётюк ошкош — кюлюктенип, ол исполкомнын' председателинде — пограничный ээжи некеп турган аайынча, бичидип саларын (регистрироваться) эдерин кереке бодобой, ол бойынын' отрядын, дъуугындагы Семаки деп деревнеге апарды. Ого тюнде дьеделе, отрядыла деревненин' куюзындагы турага токтодылар. Ондый дъажытту дьюрген, таныш эмес улустар, коштой дъаткан-комсомолецти кайкадып, ол дъурт советтин' председатели дъаар дьюгюрди. Председатель отряд керегинде бир де неме билбей, бандиттер деп бодойло, район дъаар атту комсомолец-нарочный барды. Филатовтын' бойы билингени (головотяпствозы) эмешле болзо, кёп улустын' тынына дьедер эди, Королев banda керегинде тюнде билеле, тургузала, милицияны бут бажына тургузып, он кижилю Семаки дъаар ман'татты. Чеденнин' дъанына ман'тадып келдилер, аттарынан' тюжюре дьюгюрип, турал дъаар болдылар. Эжиктеги часовой бажына маузердин' рукоятказына соктурала, дьерге таар чылап дыыгыла берди, эжик, Королевтын' дьюгюрип келеле, дъардыла табарганына ачыла берди, потолокто илген лампадан' дьюокле дъарып турган комнатага — улус кире конды. Королев колдын' гранадыла согуп ийерге белетенип, бир колын кайра талайып алган, экинчи зинде маузерди бек тудуп, тын' кыйгырды, кёзнёктин' шилдери тыркырай берди:

— Сдаваться эдигер, онон' ёскё, такпай ийерим!

База секунда — кирип келген улус полдлон' уйкудан' туруп келген улусты, окло мёндюрдий уруп ийер. Дье гранатту кижиин' коркушту кебери, ондор тоолу кижинин' колдорын кёдюртип дьат. Бир минуттын' бажында, качан отрядниктерди ичиндегиле кийимиile тышкary чыгара айдагылаарда, Королевтын' френчигингеди орден Филатовтын' тилин чечип дьат.

Королев чугулду тюкюроп, дъен'иштю чугулдаганыла айда салды:

— Шляпа!

Районго германский революциянын' табыжы угұлып келди. Гамбургтын' баррикадаларында адышкан мылтык табыжы угұлып келди. Границада амыры дьюк болуп турды. Газеттер тын' сакылталу кычырылып турды, кион бадыш дъанынан', октябрьский салкындар согуп турды. Райкомолго — кызыл черюгө доброволец эдип иизин деп сұракту заявлениелер урулып келди. Корчагин, ячайканан' сураннып тургандарды Советский ороон-

нын' политиказы — ол амырдын' политиказы, ол айылдаш дъат-кандардын' бирюзиле де дъуулажарга сананбайт деп, узаак дъартады. Дье ол ас тийе-ёдюп турды. Кажыла воскресенде, местечка бастыра ячейкалардын' комсомолдоры дъуулып, абыстын' дъаан садында дъуундар ёдюп турдылар. Бир катап тал тюште, райкомнын' элбек чеденине строй ээжизин тудуп, походный маршла поддубецкий комсомольский ячейка бастыра составыла келди. Корчагин оны кёзнёткён' кёрёлө, кирнестеге чыкты. Хороводьского баштаткан он бир уул — сапогтулар, — дъарында риңда дъаан сумкалар дьюктенгилеген, эжиктин' дъанында туратюштилер.

— Не болды, Гриша? — деп Корчагин кайкап сурады.

Дье Хороводько ого кёслө имдеп ийеле, Корчагинле турага кире берди. Качан Хороводьканы Лида, Развалихин ле база эки комсомолец курчап келерде, ол эжикти дъаап ийеле, ён'и чыга берген кабактарыла дъуурып айтты:

— Онызы, мен нёкёрлёр, боевой ченемел (проверка) эдип дъадым. Мен бүгүон бойымнын' улузыма айттым: районнон' телеграмма келген, тын' секретный, германский буржуйларла дъуу башталып дъат, удабас пандарла башталар. Онайдордо, комсомолдорды ончозын фронтко алар деп Москвадан' приказ — коркул турган кижи заявление бичизин, оны айылында артырып салар. Дъуу керегинде бир де кижиге айтпазын, деп дъакып бир, ётпек калаш ла бир болчок дъуу алзын деп, кемде дъуу дъок болзо, чесноктон' эмезе цыбуляядан' алзын деп, бир частын' бажында дъажытту, деревненин' тыштына дъуулзын, район дъаар бара-рыбыс, онон' округа, ондо мылтык аларыбыс дегем. Ол уулдарга тын' ёдё берди. Олор мени онойдо — мынайда сурагылап дъадылар, мен айдып дъадым — куучын дъогынан', божогон! Кем мойнозо — бичик бичизин. Поход — кююнинче болуп дъат. Менин' уулдарым тарай бердилер, менин' дьюрегим согулып дъат: бирюзи де келбезе, не болор? Ол тужунда ячейканы тарадып, бойым ёскё дьер дъаар качарга керек. Мен деревненин' тыштында отурып кёрюп турум. Бирден' келип дъадылар. Кезигинин' дъозинде ыйлаганы бар, дье билдиртпей дъадылар. Он кижи ончозы келгиледи, бир де дезертир дъок. Дье поддубецкий ячейка бу! — тёжине омок согуп, Гришутка тын'ып, куучынын божотты.

Качан оны чугулдана берген Полевых туюктап келерде, ол оноор аайлап болбой турган кёстёриле, кёрюп турды.

— Сен меге нени айдып турын'? Бу сран'ай келижер шин' жилемш ийне! Мында бир де мекези дъок, кажызыла дъарт кёрюнип дъат. Мен олорды дъаан учурга округ дъаар апарарга санангам, дье уулдар арый бердилер. Айылга дъангылазын. Дъан'ыс, сен, Корчагин, кыялтазы дъогынан' куучын айт, онон' ёскё, кандый — андый неме болгон? Куучын дъок келишпей дъат... Мобилизацияны токtotкон, олорго геройство учун — кюндю ле мак дезен'.

Окружной центрга Корчагин каа-дъаала дьюретен. Ол дьюркта, кёп ёй айрып турган, иш дезе райондо кюнюн'ле сайын болорын некеп турган. Дье онын' ордына, городко кандыйла эптио керек болгондо, Развалихин барып туратан. Будынан' бажына дьетире мылтык-дьесел салынган, бойын Купердин' гөройлорынын' бирюзине бодонып, ол бу дьюрктарды дыилбилию эдип туратан. Агаш ортозында карыган эмезе чыйрак тийин'дер адып, дъан'ыстан' ёдюп турган улусты токтодып, сран'ай за-правский слёдователь ошкош: кем, кайдан', кайдары барып дьаткан деп, шылап туратан. Городтын' дъанында Развалихин мылтык-дьеселин чечип, мылтыгын ёлён'нин' алдына сугуп, колмылтыгын карманга салып алала, комсомолдын' окружкомына, бойынын' дъантайынгы кебериле киретен.

— Дье слердин' Берездовто солун не бар?

Окружкомынын' катчызы Федотовтын' комнатазында улус дъаантайын толо. Ончозы блааш эдип куучындап дъадылар. Ондый аялгада иштерин билерге керек, дъан'ыс ёйдё тेरт кижи-ни угуп, бичип, бежинчизине кару берип туар. Федотов сран'ай дьаш кижи, дье онын' парт биледи 1919 дылдан' ала. Дъан'ыс-ла ол тюймеең (мятежный) ёйдё, он беш дъаштуда партия членине кирип алар аргалу болгон.

Федотовтын' сурагына Развалихин чебер эмес карузын берди:

— Солундарды ончозын айдып болбозын'. Эртен турадан' ала орой түнгэ дьетире айланыжып турадым. Юйттерди ончозын бёктёөрө керек, тас дьеерде ончозын эдерге келижип дьат. База эки дъан'ы ячейка тёздим. Не алдыртканыгар? — деп ол дъаан керек эдип турган болуп, креслага лаптап отурып алды.

Эконом бёлюктин' заведующий Крымский, чоккон чаазынан' бир минутка айрылып, кая кёрип дьат.

— Бис Корчагинди алдыртканыбыс, сени эмес.

Развалихин оозынан' тан'кынын' кою ыжын чыгарып дьат.

— Корчагин бери келерге сююбайтен, мынызында — меге ол дьюрерге келижип дьат.... Кезик катчыларга сюреен дъакшы: чорттыда этпей, мен ошкош эштектердиле иштедип тургылаар. Корчагин границага барып алза, эки-юч неделе кирелю дьюк, бастыра ишти мен апарып дъадым.

Развалихин, ол бойы райкомолдын' катчызына дъараар кижи болор эди деп элтертип турды.

— Бу кас меге ненин'де учун, дъарабай дьат, — деп, качан Развалихин чыга берерде, Федотов окружкомеңтерге дъажырбай айтты.

Ол Развалихиннин' тёгюни, сакыбас дъанынан' дъарталды. Канайып та Федотовко почто аларга Королев кирип келди. Районнин' келген кажыла кижи, ончозына почтоны алып туратан. Федотов Королевла узаак беседа ёткюрген кийининде, Развалихин разоблачиться эдилди.

— Дье сен Корчагинди, кайтсада, ийе бер. Бис мында оныла торт таныш эмеске дъуук ийне, — деп облисполкомынын' председатели ле Федотов эзендейши.

— Дъакшы. Дъан'ыс бужу эрмек: оны бистен' алып аларга сананбагар. Кюн-кайрал дъок мойножорбыс.

Бу дылда границада октябрьский торжество — байрам сран'ай кёдюрин'илю ётти. Корчагин пограничный деревнелерде октябрьский комиссиянын' председатели эдип тудулды. Митинг-тын' кийининде, Поддубецте коштой дъаткан деревнелерден дъуулган, узуны дъарым километр колоннага туруп алган беш мун' крестьяндар ла крестьян юй улустар, духовой оркестр ла ВВО батальонына баштадып, дъаан мааныларды дъайып алган деревненин' тыш дъаны граница дъаар ичкериледи. Базатан ээжини ле организованностьты тын' тудуп, колонна эки дъара границала юлеп салган деревне дъаар уланып, пограничный столмолодорды сын куустыра, Советский дъерле бойынын' базыдын баштады. Поляктар, ондый кёрөр немени, границада, качанда, кёргөндөр. Колоннанын' алдында атту комбат Гаврилов ло Корчагин, кийин дъанында куулы табыжы, маанылардын' дъелбирегени ле кожон'дор ло кожон'дор! Крестьянский дъаш ёскюри майрам кийимдю, ойын, деревненин' кыстары, кыстар каткызынын' мён'юн табыжы, дъаан улустын' кату кебери, кaryгандардын' сююножи. Ураак кёс дъедер дъерде, бу кижинин' суузы агып дъат, онын' дъаказы — граница — советский дъерден' бир де алтамга барбас, токтодулу линияны ажыра — бирде бут баспады. Корчагин бойынын' дъанынча улусты ёткюрип дъат. Комсомольскийлер:

Тайгадан' британский талайларга дъетире,
Кызыл черю ончозынан' кючтю!

Кыстардын' хорыла солунып турды:

Ой, тён'дё кыра кезечилер кезип дъадылар...

Советский часовийлор колоннаны сююнчилю кюлпомзиренишле — уткулдал турдылар, польскийлери — эби дъок уткуп турдылар. Границанын' дъанынча базыт, онын' керегинде польский командованиеге эртеден' билдирипте салган болзо, ол дъанында, тревога боло берди. Дъалан' жандармериянын' разъездтери тюрген шугужып турдылар, часовийлордын' тоозы беш катап тын'ыды. Балкаларда кандыда болзо, резервтер (черюльер) дъажырып салган. Дье колонна бойынын' дъериле барып дъатты, табышту ла сююнчилю кожон' табыжыла кей толуп калган.

Тён'дё польский часовий. Колонна арайын барып дъат. Марштын' баштапкы табыштары угулды. Поляк мылтыгын дъарданан' тюжюрип, будынын' дъанында тургузала «на караул» эдил дъат. Корчагин дъарт укты:

— Нех жие коммуна!

Солдаттын' кёстёри, оны ол айтканын айдып дъат. Павел ол дёмен кёргөн кёзин, албай кёрюп дъат.

Нады! Солдатский шинельдин' алдында колоннага келиш-

кен юн дыореги согулып дыат, Корчагин польский тилле арайын карузын берип дыат:

— Эзен, нёкёр!

Часовой кийининде артып калды. Ол мылтыгын ол-ло аайынча тудуп, колоннаны ёткюрип дыат. Павел ол кичинек кара кебер дёгён канчала катап кая кёрюп турды. Бу экинчи поляк. Сагалдары бурая берген. Конфедератканын' козыргегынын' никелированный ободканын' алдынан' — кыймыгы дыок, он'ып калган кёстёр. Корчагин дын'ыла уккан немезин сананып, бойы алдына айткандый польский тилле озо айдып ийди:

— Эзен, нёкёр!

Карузын алыш болбоды.

Гаврилов кюлюмзиренди. Ол ончозын угуп турган эмтири.

— Сен кёпти керектедин', — деп ол айтты. — Тегин пехотанын' солдадынан' башка, мында дьюо жандармерия бар. Сен онын' дыен'индеги шевронды кёрдин' бе? Ол жандарм.

Колоннанын' бажы тёстектэн' границала эки бёлюп салган агаш ортозы дьяар тюжюп дыатты. Советский дынаны айылчыларга сююнчилю уткуул белетеп турды. Пограничный кюрючектин' дынанында, кичинек суудын' дыказында, советский деревне бастыразы дыуулыш алды. Кыстар ла уулдар дылдын' кырына стройго туруп алдылар. Польский дынанында, туралардын' юстинде ле таскактарынын' юстинде улус сыралып калган, суу кечире болуп дыаткан керекти кичеемелдю кёрюп турдылар. Туралардын' бозогозында ла чедендердин' дынанында улустын' толпазы. Качан колонна улус коридорына кирип келерде, оркестр «интернационал» ойноп турды. Бойлоры эдип алган, кёк ёзюмле дыаандырып салган ногоон трибунада дыаш ёскюриմдер де, буурая берген ёбёгёндөр дё, дыорексиреп куучын куучындап турдылар. Корчагинде бойынын' төрөл украинский тилиле куучындаган. Онын' сёстёри границаны ёдюп, суу дыказында угулып турды. Ондо ол куучын — кемнин'де дыорегин ёртёбэзин деп шуюдилер. Деревнеле жандармский разъездтер дыорюп, улусты туразына камчыла кийдире айдап турдылар.

Туралардын' юстине кёстёп мылтык табыштары кюрсилдей берди. Ороомдор ээнделе берди. Окло тюжире айдаган дыаш ёскюрим туралардын' дыоголо берди, советский дынанынан' — онын' ончозын кёрюп, дыозин дыуурып турдылар. Уулдарла кёдюрип салган — карыган кюдючи-пастух, сюреен тын' дыорек-сиреп, куучындай берди:

— Дыакшы! Кёригер балдар! Бистин качан да онойыпок соккондор, эмди ондый немени, крестьянинди дын' камчыла соготонын кем де кёрбёй дыат. Пандарды дыок эдип саларыбыста, бистин' сыртыбыска камчы тийетени дыок болды. Бу дын'ды колыгарга бек тудыгар. Мен карыган, куучындап билбей дыадым. Мен кёпти айдарга санангам. Бис бастыра дыорюмибисте каанын' алдында, чар абыра сююртеп тургандый дыоргенибис, ол ондый улустарды кёрөргө ачузы кандый!.. — Сёек колыла суу

ол дъаны дъаар дъан'ыйла, сран'ай кичинек балдар ла карыгаан улустар ыйлайтан чылап, ыйлай берди.

Ёбёгёнди Гришутка Хороводько селиди.

Онын' ёткюн куучынын угуп турға, Гаврилов адын бура со-
гуп, ол куучынды суу ол дъанында кем-кем бичип туры эмеш-
пе деп, көрүп турды. Дье суу дъаказы ээн, керек дезе кюрдин'
дъанындагы часовойдыда алып салган.

— Дъартла, Наркоминделге нотазы дъок ёдётён турға, —
деп ол кокурлады.

Дъашту кюстин' тюнинде, качан ноябрь божоордо, бандит Антонюк ла оныла кожо болгон дъетюзин ан'даарын ток-
тотты. Бёрюдий, угы бай колонист Майдан-Виллдин' тойында
колго кирди. Оны ондо хролинский коммунарлар аайлап салган-
дар.

Эмегендердин' тилдери, ол колонисттин' тойынdagы айылчы-
лар керегинде табышты дъетирип келди. Чүрчеле, кем неле
дъеспенип алган, бастыра он эки кижи, ячейковыйлар дъуулып
ийдилер.

Атту Майдан-Виллдин' хуторы дъаар келип алдылар, Берез-
дов дъаар дезе, атка дъада тюжюп алган нарочный шууладып
дъатты. Семакиде нарочный Филатовтын' отрядына табарышты,
ол дъан'ы ис аайынча бойынын' улузыла дъелекле дъюрүп ииди.
Хролинский коммунарлар хуторды курчап алала, Антонюкский
компанияла мылтык юниле эрмектеже бердилер. Антонюк бойы-
нын' улузыла кичинек флигельге отурып алала, мылтыктын' ка-
рулынала илинген кижини адып турды. Блаап чыгайын деп тап
эдерде, дье хролинецтер дъетюдин' бирюзин окло ёткюре адып,
ойто флигелине кийдире айдап салдылар. Антонюк андый кур-
чуга дъан'ыс катап кирген эмес, дье дъаантайын бүдюн бара-
тан болгон: оны колдын' гранаттары ла тюн аргадап туратан-
дар. Айса болзо, бу-да тужунда дъюре берер эди, коммунарлар
адышта эки кижизин тапай калды, дье хуторго Филатов дъедиї
келди. Антонюк чат чыгып болбос болуп отурганын билип ал-
ды. Эртен турага дъетирие флигельдердин' бастыра кёзинёктёри-
нен' корголдыныла ыркыранып турды, тан' дъарыырда оны алыш
алдылар. Дъетюден', бир де кижи колго бойы кирбеди. Бёрю-
нин' угунын' учы төрт дъюрүмге турды. Олордын' ючозин —
хролинский комсомолдын' дъиит ячейказы берди.

Корчагиннин' батальоны территориальный частырдын' кюс-
ки маневразына алдырылган. Территориальный дивизиянын' ла-
герине дъетирие төрттөн километрди — батальон дъан'ыс күнгө
ётти, дъаан дъашта, бойынын' базыдын эртен турға эрте баш-
тайла, оны терен' тюнде божотты.

Комбат Гусев ле онын' комиссары оны атту ёттилер. Сегис-
дьюс призывниктер казармаларга дъок арайдан' дъеделе, уок-

таарга дъада бердилер. Территориальный дивизиянын' штабы — батальонды алдыртырында оройтыган: маневрлер эртен туралашталатан. Дъан'ы келген батальонды көртөн болгон. Оны плацта стройго тургузып алган. Удаган дъокто, дивизия штабынан' бир канча кавалеристтер ман'тадып келди. Батальон обмундирование, мылтыктар алып, кебери дъараңып калган. Боевой командир Гусев те, Корчагин де бойынын' батальонына көп кючле ёй салган, олорго бюдюп берген частытын' учун, сагыжы токуналу болгондор. Качан официальный көртөни божогондо, качан батальон бойынын' маневрировать эдер ле перестраиваться эдерин көргюскен кийининде, командирлердин' бирюзи, дъарааш чырайлу, дье серемдьилю дьюстю, Корчагиннен' кезе сурады:

— Слер ненин' учун атту? Бисте ВВО батальоннын' командирлери ле военкомдоры атту болор учуры дъок. Аттарды конюшняга табыштырып, маневрде дъюо бассын деп приказ берип дъадым.

Корчагин, ол адынан' тюшсе маневрда туружып болбозын билген, ол бойынын' буттарыла бир де километр барып болбос. Ол ондор тоолу карчый-терчий кайыштар салынган, кыйгырып турган тееркекке (франтка) оны канайдада айдатан?

— Мен ат дъок маневрда туружып болбозым.

— Ненин' учун?

Бойынын' мойножын (отказын) ёскё бирде немеле дъартап болбозын билип, Корчагин арайын карузын берди:

— Менин' буттарым тижип калган, мен онон' неделе кирелю ёйгө дьююрип, базып болбозым. Ого юзери, слер кем, мен билбей турум, нёкёр?

— Мен слердин' полктын' штабынын' начальники — онызы баштапкызы, экинчизинде — аттан' тюшсүн деп приказ берип дъадым, слер кенеген болзогор, слер военный службада болуп турганыгарга мен бурулу эмес.

Корчагинди сран'ай камчыла соккондый болды. Адынын' тискинин силке сокты, дье Гусевтин' бек колы оны токтодо тудуп алды. Павелде бир канча минут эки сагыш дъен'ижин турды: ёйркёгөни ле токтодынып турганы. Дье Павел Корчагин, бирде сананбай частытан' частыка дьюре береечи кызылчериочи эмес болгон. Корчагин батальоннын' военкомы болгон, ол батальон онын' кийининде турган. Ол бойынын' кылыгыла ого кандый дъозок көргюзип берер эди! Ол бойынын' батальонын бу болгонго воспитывать эткен эмес ийне! Ол юзен'изинен' будын алып, аттан' тюжеле, юйезинде тын' ооруп турганына базып болбой, он' дъанында фланг дъаар барды.

Бир канча кюндер, кюндерге тюн'ей эмес болды. Маневрлер учуна чыгып барып дъатты. Бежинчи кюнинде, олор учындагы пункта болуп, турган Шепетовканы айландыра болдылар. Берездовский батальон вокзалды Климентович деп деревне дъанынан' алып аларга задание алды.

Дьерди дъакшы билип, Корчагин Гусевка бастыра дъолдо-

рын айдып берди. Эки эдип бёлүп салган батальон, терен' курчай барып, ёштуге сестирбей, тылга кирип алала — «ура» деп, кыйгыла вокзалга кирип келди. Посредниктердин' решениезиле, бу операция сюреен бюдюрилген деп тургузылган. Вокзал бөрзөвөцтердин' болуп артып калды, оны корулап турган батальон бойынын' составынан' бежен процентин дьоголтып, агаштар дъаар дьюре берди.

Корчагин бойынын' командованиезине дъарым батальонды алды. Цепти (кындыны) тургузарына приказ берип, Корчагин ючинчи ротанын' командири ле политрукла ороомнын' ортозында турды.

— Нёкёр комиссар, — деп олорго қызылчероючи дьююрил келди, — пулеметчиктер переездтерди алганба деп, комбат сурал туры. Эмдиле комиссия келер, деп тынарсып ол, Корчагинге айтты.

Павел командирларла кожо переездке барды.

Переездтин' дъанында, полктын' командованиези дъуулып калды. Гусевти дъен'юлю операцияла күндюлөп турдылар. Оодо соктырган батальоннын' представительдери — эби дьок, бир будынан' база бир будына базып, актанарга да ченешпей турдылар.

— Бу менин' заслугам эмес, бу Корчагиннин', бу дьерге, ол бисти экелди.

Начштаб Павелге дъаба дьортып келеле, электеген аясту айда салды:

— Слер, нёкёр дьоюда дъакшы дьююретен эмтиригер не, атту дезе — слер байла эмеш чынаркадып ийерге келген болотоныгар ба? — Ол база нениде айдарга сананган, дье Корчагиннин' оноор көргёни, оны токтодып ииди, ол бюдюриле берди.

Качан командование дьюре берерде, Корчагин Гусевтеп араайын сурады:

— Сен онын' ёбёкёзин билерин' бе?

Гусев онын' дъардына таптады.

— Дье бу бирле болгон немеге кёрбё. Ёбёкёзи дезе Чужаин, алдында прaporщик болгон ошкош эди.

Ол күнде Корчагин онын' ёбёкёзин кайда укканын сананып табарга канчала катап албаданып, таап болбоды.

Маневрлер божоды. Батальон дъакшы отзыв алала, Берездов дъаар дьюре берди, Корчагин дезе физический торт оодылын калган, энэзинде эки күнгө артып калды. Ады Артемдо турды. Эки күнди Павел дырме частан' уюктаган, ючинчи күнде Артемдо депого келди. Бу ышталып калган зданияда, бойынын' төрөли билдирип турды. Тащ кёмюрдин' дыыдын дъакшызынып дытады. Бу — кичиоден' ала таныш, ортозында ёзюп, төрөгёнзип калган немелер, бойы дъаар сюреен тартып турды. Кандый да баалу неме дьоголткондый. Канча айга паравозтын' табыжын укпаган, учы-куйузы билдирбес талай, сран'ай айрылганынын'

кийининде, узак кёргөн талайчы чылап, бойы дъаар тартып тургандый, эмди кочегар ла монтерды бу тёрёл кен сюреен тартып турды. Ол бойындагы ондый сагышты узак дъен'ип болбай турды. Карындашыла ас эрмектешти. Артемнын' ман'дайында дъан'ы чырыш болуп қалганын сезип алды. Артем — кыймыктайтан горннын' дъанында иштеп турган. Ондо экинчи бала. Дъадыны дъартла уур. Ол керегинде Артем айтпай дъат, дье онызы кёрюнип турды. Бир час, экинчизин кожо иштедилер. Айрылыштылар. Павел переездте адын токтодып алала, вокзалды узак кёрюп турды, онын' кийининде, кара атты қамчылап ийеле, агаш ортозында дъолло түргендеп дьюрюп ийди.

Эмди агаш ортозынdagы дъолдорло дьюрери дъеткерлю эмес боло берди. Большевиктер дъаан ла кичинек бандиттерди дъок эдип, олордын' уязын отло ёртөп ийерде, районнын' деревнелерине дъадарга амыр боло берди.

Корчагин Берездовко тал тюште дъетти. Райкомнын' кирнетезинде оны Полевых сююнчилю уткуп алды.

— Учында дъедип келдин! Бис сензи дъок кунуктыбыс.

Оны дъардынан' кучактап алыш, Лида оныла турага кирди.

— Развалихин кайда? — деп, Корчагин шинелин чечип тұра, онон' сурады.

Лида кандыяда кююн-кюч дъок карузын берди.

— Ол кайдагызын билбей турум. А, сагыжыма кире конды! Ол эртен тұра школғо сенин' ордын'а обществооведение ёткюрерге баратам деген, «Ол менин' чике ижим (функциям), Корчагидий эмес ол» деп, айдат.

Бу солун табыш Павелди эби дъок кайкattы. Развалихин ого дъаантайын келишпейтен. «Бу тип школдо нени эдип салгай-не?» — деп Корчагин дъаратпай сананды.

— Дье кем дъок. Слерде не дъакшы солун бар, куучында. Сен Грушевкада болдын' ба? Ондо уулдардын' ижи канды?

Полевых ого ончозын куучындал берди. Корчагин чылап калған буттарын уужап, диванда 'амыранып турды.

— Башкюн партиянын' кандидадына Ракитинаны алдыбыс. Онызы — бистин' поддубецкий ячейканы онон' тын'ыдар. Ракитина дъакшы кыс, ол меге сюреен дъарап дъат. Көрзэн' юредючилердин' ортозында куулганы башталды, олордын' кезиги бүткюлинче бистин' дъаныбыска болуп дъат.

Кезикте эн'ирлерде, Королевто дъаан столдын' дъанында юю орой түнгө дъетире отурып турдылар: Королев бойы, Корчагин ле райкомпартиянын' дъан'ы катчызы Лычиков.

Спальнянын' эжиги дъабулу, Аютка ла исполкомнын' председателинин' юйи уюктап дъадылар, столдын' дъанында дезе, юю Покровскийдин' «Орустын' историязы» деп дъаан эмес книганын' дъанында эн'чейип қалгандар. Королев юренер ўиди дъан'ысла түндерде таап турган. Качан Павел деревнелерден' дъанган күндерде, Королевтын' айылында ёткюрген эн'ирлерде, Лычиков ло Николай озолой бергенин кородоп угатан.

Поддубецтен' дъар дъедип келди: түнде дъарты дъок улус

Гришутка Хороводъканы ёлтюрип салгандар. Оны угуп ийеле, Корчагин исполкомнын' конюшнязы дъаар тап этти, будынын' оорузын ундуп салала, оноор бирле канча минутка дъеде берди. Коркушту мен'деп адын ээртеп алала, атты кайыш камчыла эки дъандап камчылап, граница дъаар шун'утты.

Дъурт советтин' кен' туразынын' ичинде, столдын' юстинде, бюрле дъазап салган Советтин' маанызыла дъаап салган Гришутка дъатты.

Башкаруучылар келгенче, ого кемдиде божотпой тургандар, эжикте часовой болуп, пограничный кызылчерючи ле комсомолец турдылар, Корчагин турага кирип, столдын' дъанына базып келле, мааныны ачып ийди.

Гришутка, воско-куу чырайлу, ёлюм алдында кыйыны билдирип турган, кёстёри дъаан ачык, бажын туура салып койгон дъатты. Кандыйда курч немеле оодо соктырган дъиткезин чибинин' бюриле дъаап салган.

Бу, теерменчинин' батрагы болгон, онын' кийнинде, сельский комбединчик болгон, ёбёгёни революцияда тапай калган Хороводъка юй кижинин' сок дъан'ыс уулы, бу дъаш кижиге кемнин' колы кёдюрилген болотон?

Уулынын' ёлгёнин уккан сурuu карыган — энезин дыкты, оны чала тындуны айылдаш улустары кёрюп дъат, уулы дезе, бойынын' ёлгён керегин дъажытта тудуп, унчугыш дъогынан' дъадып дъат.

Гришутканын' ёлюми бастыра деревнени бут бажына тургусты. Дыиит комсомольский башчыда ла батрактардын' коручызында, деревнеде — ого ёштулерден', надыллары кёп болды.

Ол ёлюмди угуп ачынган Ракитина, бойынын' комнатазында ыйлап турды, качан ого Корчагин кирип келерде, керек дезе, бажын да кёдюрбеди.

— Сен канайды сананып турын' Ракитина, оны кем ёлтюрген? — деп, Корчагин стулга арайын отурып, туюк сурады.

— Теерменчинин' компаниязынан' башка, кем деп база! Ол контрабандисттерге Гришутка тамагына кечире туруп алган ийне.

Гришутканын' сёёгин дъуурга, эки деревне келди. Корчагин бойынын' батальонын экелди, бастыра комсомольский организация бойынын' нёкёрине, калганчы кююнин берерге келди. Эки дъюс бежен дыыда пограничный ротаны, Гаврилов дъуртсовет площадьында стройго тургузып ийди. Узадып турган кунукчыл марш табыжында — кызыл бёслө орогон межикти чыгарып, орозын гражданский дъуу тужунда большевик-партизандардын' сёёгине қоштой каскан площадька тургузып салдылар.

Гришутканын' каны, ол дъаантайын кемнин' учун кырдый тургандарды — бириктирди. Батрацкий дъаш ёскюрим ле дъоктулар ячайкага болужар болуп сёzin берип, база кажыла куучын айткандар ончозы кородоп, ёлтюрген улусты база ёлтюрзин деп не-

кеп, олорды таап, бу площадьта, бу сёёктин' дынаныда, кажыла кижи ёштюнин' дыюзин кёргёдий эдип судтазын деп, некеп турдылар.

Залп юч катап дын'ыланды, дын'ы сёёккё чибинин' бюрлери дыада берди. Ол-ло эн'ирде, ячейка дын'ы качыга Ракитинаны тудуп алды. ГПУ-нын' погран постынан', ондо кижи ёлтюреечилердин' изине учуралган деп, Корчагинге дьетирдилер.

Бир неделенин' бажында, местечковый театрда, советтердин' районный экинчи съезді ачылды. Королев кату чырайлу, бойын' докладын баштап турды:

— Нёкёрлёр, мен съездке, бир дылга, бистин' ончобысلا кёп неме эдилгенине дыакшызынып, айдып берер аргам бар. Бис райондо советский дын'ды тын'ыдып, бандитизмди тазылынан' дыок эдип, контрабандный промыселдин' будын кезип салганыбыс. Деревнелерде — деревненин' дьоктуларынын' тын' организациялары ёзюп, комсомольский организациялар он катап ёзюп, партийный организациялар элбеди. Калганчы Поддубеңтеги алымына бистин' нёкёр Хороводъко болгон, кулактардын' кылыгы табылган, оны ёлтюрген немелер — теермен ээзи ле онын' куюзи арестовать эдилген, бу күндерде, губсудтын' выездной сессиязыла дыаргыладар: Деревнелерден' келген кёп делегаттардан' — президиум, бандит-террористтерге эн' бийик некелте берзин деп, съезд постановление чыгарзын деп, некелте алды...

Зал кыйгылардан' тырлай берди:

— Дыраадып турубыс! Советский дын'нын' ёштюлерине ёлюм!

Тууразында эжикте Полевых кёрюнип келди. Ол Павелди сабарыла имдең кычырды.

Коридордо Лида ого «тюрген» деп, бичик салган пакет туда берди.

Ачты.

Корчагин бир дыл иштеген районыла эзендешти. Райкомпартиянын' калганчы заседаниеинде эки сурек шуюшти: баштапкызы — нёкёр Корчагинди коммунистический партиянын' членине кёчюрөр; экинчизи — райкомолдын' катчызынын' ижинен' божодып, характеристиказын дыёпттөөр.

Королев ла Лида Павелдин' колын бек, ачыда тудуп, карындаш кучактанышла кучактанып, качан ады оградадан' дыол дыаар буруп турарда, ондор тоолу колмылтыктар — ого салют берди.

БЕЖИНЧИ БАЖАЛЫК

Электромотордын' дыаан тебюлю табыжыла, трамвайдын' вагоны Фундуклеевский ёрё, албаданып чыгып турган. Оперный театрдын' дынаныда токтоп калган. Онон' бир бёлюк дыаш ёскюром, чыгарда, вагон азыйдагы аайынча ёрё дыюре берди.

Артып тургандарды Панкратов тюргендедип турган:

— Уулдар, баралы, бис оройтыганыбыс дыарт, театрга кирерге дыууктапла турарда, Окунев ого дьедижип алган.

— Юч дыл муннан' озо бис мынайта ок келгенибис, Генька,

санаан'га кирет пе? ол тужунда Дубава «ишимекчи оппозициядан» биске ойто келип турган. Эн'ир дъакшы болгон. Бюгюн базала Дубавала согыжарыбыс.

Эжиктин' данында турган контрольный группага бойынын мандаттарын көргөзип, залга кирген тужунда Панкратов каруузын Окуневке айтты:

— Дье, Митайла база такып, ол ок дьееринде история боло берген. Олорды токтотты. Дьюук турган дьеерлерге отурага келишти, конференциянын' эн'ирдеги заседаниеи ачылды. Трибуна да юй кижинин' кебери.

— Ёйинде. Юйин' нени айдар, отуруп, ук — Окуневти чаганчагыла кабыргазына тюртюрип, Панкратов шымыранды.

— ...Чын, дискуссияга ёй кёп барганды болзо, ондо болгон дышаш ёскюрюм кёп немеге юренип алган. Бистин' организацияда Троцкий дьяар дьайылып калгандарды одо чапканыбыс деп — бойыбыстын' ижибисти дьяан бюдюмчилю керелеп турубыс. Олорго бойлорынын' санаазын дьетире айдарга бербеген деп, ачынарлары дьок. Дьок ол кайра боло берген: бистен' алган дьайымнан' улам, олор келтегейинен' партийний дисциплиналы бусклаган.

Таля дьюорексиреп турды, онын' чачтары кёскө тюжюп, эрмек айдарга буудак эдип турды. Ол кенетийин бажын кайра эдип ийди.

— Райондордон' келген кёп нёкёрлёрди мында укканыбыс, олор бастыразы, троцкисттер кандый методыла аргаланып турганын куучындагандар. Мында конференцияда олордын' тсозы кёптёдө келген. Мында городской конференцияда база бир катап олорды угуп аларга, райондор оны билип туруп, ёнёттүйин мандаттарды берген. Олордын' ас куучындап турганы, бистин' буру эмес. Райондордо ло ячекаларда оодо чапканы, олорды бир немеге юредип салган. Кечеги олордын' эрмектерин, бу трибунадан' такып айдарга кюч.

Пarterдин' он' дыяндында толуктан', Таляны кемнин' де юни кезе токтотты:

— Бис куучындаарыбысл!

Лагутина бурула берди.

— Дье, Дубава, чыгып куучындап бер, бис угалык, — ол дьёпти берди. Дубава ого дьаман кёрюп, бойынын' эрдин чугулду эдип тыртытып салды.

— Ёй келзе — куучындаарыбыс! — деп ол кыйгырып ийеле, оны билер, бойынын' райондо кечеги угур, оодо соктырганы санаазына кирди.

Бастырала залда қаймыгыжа бердилер. Панкратов токтодынып болбоды:

— Не, база бир катап партияны силкиирге туругар ба?

Дубава онын' юнин таныды, дье бурулбады да, дын'ыс бойынын' эрдин ачу тиштейле, бажын тёмён эдип ийди.

Таля оон' ары куучынды кёндюктириди:

— Троцкисттер партийный дисциплиналы бузуп турган көрүмдүйлю темдекти, Дубавадан да алып көрзёгёр. Ол бистин, алдындағы комсомол ижинде турган ишчи, оны көп сабазы билер, анчадала, арсеналецтер. Дубава — Харьковто коммунистический университеттин студенти, дье онын мында Шумский ла кожно юч неделе дыюрүп турганын бис ончобыс билерибис. Университетте юредионин күйюп турган ёйинде, ненин албанында олор мында? Олор куучын айтпаган, городто бирде район дьок. Чын, Михайла калганчы күндерде, эрююл болуп дьат. Кем олорды бери ийген? Олордон до ёскё, бистин ортобыста башка-башка организациялардан келген троцкистер бар. Олор бастыразы качанда мында иштегилеген, эмди партиянын ичинде тартыжуны баштаарына келгилеген. Олор кайдан келгилегенин, партийный организация билер бе? Билбези — дьарт.

Троцкистер бойынын куучынында, бурузун мойнына алышырын конференция сакып турган. Олорды бойынын бурузун мойнына алышын деп, Таля албаданып трибуналдан куучындаганды эмес, башка нёкёрлик, куучындаганды куучынла ченешкен:

— Юч дыл кайра Дубава бойынын «Рабочий оппозиция» болгон группала бу ок театрга ойто келгени санагарга кирип дьат па? Онын сёстёрин ундубадыгар ба: «Партийный мааныны бойыбыстын колыбыстан ычкынбазыбыс», Дубава оны ычкынып салганына, юч дыл ётпёгён. Дье мен керелеп турум — ычкынган. «Бис базада куучындаарыбыс» деп онын сёстёри аайынча, ол ла онын нёкёрлөри — онон ары баар деп, шююлте берип дьат.

Кийниндеги отургуштардан угулды:

— Туфта барометр керегинде айдып берзин, ол олордын метеорологы.

Чугулчы юндер угулды:

— Кокырлаш болор!

— Каруун берзин: партияла тартыжуны токтодып дьатпа, айса дьок по?

— Антипартийный декларацияны кем бичигенин, айдып берзин!

Чугулчы табыштар көптөп турган, председатель узак ёйгё токтодып турды.

Юндердин табышына Талянын сёстёри угулбай турды, дье удабай табыш токтоды, Лагутинанын сёстёри ойто угула берди:

— Бис периферияда бойыбыстын нёкёрлөрибистен письмолов алыш турубыс, олор бисле кожно, ол бистин ииде кючибисти кёдюрип дьат. Письмонын бир кезигин кычырып берерине меге дьёп беригер. Ол Юрена Ольгадан, оны мында көп сабазы билер, ол эмди окружком комсомолдын орготделинин заведующий.

Таля чазындардын ортозынан бир лист чазынды алала кычырып берген:

«Практический иш ташталган, бастыра бюро райондорго барганы төртинчи күн болды, троцкисттер качанда болбогон тарты-

жуны баштадылар. Кечеги болгон керек, бастыра организацияны чугулданырып, ийген. Оппозионерлер, город ичинде бирде ячейкада көп юн албаган керегинде, окроенкоматтын' ячейканыда биригип алган кючиле тартыжууны баштадылар, кажыда төртөн эки кижи, дье бого бастыра троцкисттер дьюулган. Бу заседанияда партиядан' туура айдылган куучындардый куучынды, бис качанда укпадыбыс. Военкоматтан' бир кижи туруп чыгала айтты: «Партийный аппарат тегин колго кирбезе, бис оны кючибисле сындыра согорыбыс». Оппозионерлер муны колчабыжуула уткудылар. Ол тужунда Корчагин туруп чыгала айтты: «Партиянын' члендери болуп турган болзогор, бу фашистке не-нин' учун кол чабыжуу эттигер?» Студдардын' табыжыла, кыйгыла Корчагинге онон' ары куучындаарга бербей тургандар. Бу хулиган кылыкка ячейканын' члендери чугулданып, Корчагинди онон' ары угарына сурал турган, дье, качан Павел куучындаарда, ойто табыштана бердилер. Павел олорго кыйгырып турган: «Слердин' демократия база дъакшыла! Мен тюн'еille куучында нарым!» Ол тужунда бир канча улус оны тудуп трибуналдан' тюжюре тартарга ченешкендер. Кайкамчыкту неме боло берди. Павел текпиленип, эрмекти кёндюктирип турган, дье ондыйда болзо, оны сценадан' чыгарала тууразында эжиктен' текпишке чачып ийгендер. Кандыйда бир шилемир, онын' дьюзюн кан агыза соккон. Ячейканын' көп сабазы дьюуннан' дьюре берген. Бу керек көп улуска көсти ачып берген...»

Талая трибуналы артызып салды.

Сегал Губкомпартиянын' завагитпроп болуп иштеп турганы эки ай болды. Эмди ол президиумда Токаревле коштой отуруп, горпартконференциянын' делегаттарын адьыктап, угуп турган. Комсомолдо эмди тургуза туруп дъаткан дъаш ёскюрюм, куучындал турган.

«Бу дылдарда канайта олор ёскён! деп,» Сегал сананды.

— Оппозионерлерге изю болды, — деп Токаревке ол айтты, — уур артиллериянын' ижи башталгалак: троцкисттерди дъаш ёскюрюм согуп дъят.

Туфта трибунага калып чыкты. Онын' чыкканын юзюктю катыла, оны керек дьюксынган кююлешле уткудылар. Туфта президиум дъаар буруулып, мындый уткуулына токтодочы каруун берерге турганча, зал ичинде табыш токтой берди.

— Мында мени кемде метеоролог деп адап ийди. Дье, нё-кёрлёр көп дъаны, менин' политический билгениме канайта слер электеп дъадыгар! — деп бирле тынышка айдып берди.

Онын' сёстёрин текши каткыла бектеп ийдилер. Туфта ачынып, президиумга көргюзюп, залга улады.

— Канайдада каткырзагар, дъаш ёскюрюм — барометр деп, мен база бир катап айдып турум. Бу мынын' керегинде Ленин бир канча катап бичиген.

Залда кенетийин табыш токтоды.

— Нени бичиди? — деп, залда табыш угулды.

Туфта оморкой берди.

— Октябрьский восстаниени белетеер тужунда, кайра баспас ишмекчи дъаш ёскюромди дъууп алзын, ого мылтык-дъепседди береле, матросторло кожо эн' карууна туар участокторго ийзин деп, Ленин директива ийген. Керек болзо, мен ол дъерди слерге кычырып берейин? Бастыра цитаталар менде карточкаларда би-чилген. — Туфта портфельге колун сугуп ийди.

— Бис оны билерибис!

— Дъан'ыс болоры керегинде Ленин нени бичиди?

— Партийный дисциплина керегинде?

— Озогы гвардия ла дъаш ёскюромди Ленин кайда удурлаштырып туургузып турган?

Туфта булгалыжала ёскё куучынга (темага) кёчти:

— Мында Лагутина Юрневанын' письмозын кычырды. Дискуссиялардын' кезик дъастырларына бис каруузына турбасыбыс. Шумский ла кожо отурган, Цветаев ачынчылу эрмектенип ийди:

— Тенекти кудайга бажырарга ийер болзо, ол ман'дайын оодып салар! — Шумский база анайып ок арай айтты: «Дье! Бу болгон неме бисти сран'айла керекке тюжюретен эмтири». Туфтанын' чичке кын'кылдууш юни кулактарды тундурып турган:

— Слер кёп дъанынын' фракциязын тёзёп алган болзогор, дье, бис ас дъанынын' фракциязын тёзёп аларына учурыйс бар. Залда табыш кёдюрилди. Панкратов туруп чыгала, кыйгырып, чугулдын' мёндюриле Туфтанын' кулагын тундурды:

— Не болды? Базала большевик, меньшевик пе?!

— РКП парламент эмес!

— Олор кёдюрезине киченгилеп дъат — Мясниковтон' ала Мартовко дьетире!

Дьюзеге тургандый, Туфта колдорыла дъан'ып, сёстёрди мен'деп айдып салды:

— Дье группировкаларга бёлюнерге дъайым керек. Ол тужунда, бис андый организованный дисциплиналу, дъакшы биригип алган кёп дъанду болуп тургандарла бойбыстын' керегибис учун тартыжып болорыйс па?

Залда табыш кёдюрилди. Панкратов туруп чыгала, кыйгырып ийди:

— Ого эрмекти божодорго берзегер, оны билерге тузалу. Ёскёлёри эрмектенбей турган керектерди, Туфта чыгара айдып берип дъат.

Тым болды. Ёткюре айдып бергенин, Туфта билди. Эм туралу керекти айдарга керекте дъок эди. Онын' санаазы ёскё керекке секирип ийди, бойынын' куучынын божодор алдында, угуп тургандарды кёп сёстёрлө тундурып ийди:

— Слер бисти чыгарала, толыкка да кыстап ийерге магат дъок. Бу керек башталып дъат. Мени губкомон' кыстап чыгарып ийдилер. Кем дъок, удабас кёрёрибис, кем акту болгон. — Ол сценадан' залга келди.

Дубава Цветаевтен' бичик алды:

«Митяй эмди туруп куучында. Чын, бу керек бистин' оодо соктырганбысты ойто буруп болбос. Туфтаны кыялта дьогынан' тюзеер керек. Бу тенек ле калырууш ийне».

Дубава сёс сурал ийерде, ого оны тургузала бердилер.

Качан ол сценага чыгарда, залда бир де табыш дьок, тым боло берди. Куучын айдардын' алдында, дъаантайын боло беретен тымыктан' Дубава дёён — соок, кыя кёргөни эзинделди. Онын' ячейкаларда куучынdagандык кюони дьок боло берди. Кюинин-кюнге от ёчоп турды, эмди ол, суула ёчорген оттый, ачу коронду ышла ышталып турган бойы-бойын ооруулу тееркенип тургана, больш болды, база эскидеги надылыар дъанынан' тееркек кююнин кезе тунтурганы, база бойынын' дъастыра эткенинин' каруузын мойнына алынбас ёчёжи. Кёп дъанынан', бу керек оны урадып саларын дъарт билгенде болзо, калдьу барып, оодо согорына калдьу болды. Ол арай эрмектенип турганда болзо, эрмеги дъарт айдылып турган:

— Мен-мени токтотпозын, туюктабазын деп, мен слерди сурал турум. Тузазы дьок бolorын, озодон' бери билип турганда болзом, мен бойымнын' позициямды кёдюрөзин айдарга турум: — слер — кёп дъаны.

Качан ол куучындап божогон кийининде, залда гранат адылгандык боло берди. Бастыра кыйылар Дубаванын' юстине келди. Айткылап турган кыйылар Дмитрийдин' дъаагына камчыла соккондый боло берди:

— Уят!

— Башкаланып-бёлюнип тургандарды дьок этсин!

— Болор! Балкашла урушты токтотсын!

Качан ол сценадан' тюжюп турарда, Дмитрийди, электеген каткылар юйдежип турган, бу каткы оны ёлтюрип тургандык болды. Ондый чугулчы ла дъарт кыйылар болгон болзо, ол тужунда ого кем дьок бolor эди. Дье оны электегени, дъара-бас, дъастыра юн-нота алып, кожон'доп болбой оныла уятка тошкен артист ошкош болды.

Кийининде отургуштардан' Панкратовтын' дъоон юни угулды:

— Сёс сурал турум!

Панкратовтын' дьюрегинде не барын Дубава онын' юнинен' билип ииди. Оноито грузчик, качан оны бир ачындырган тужында анайып эрмектенетен трибунага тюрген базып турган, эмеш бели корчойып калган Игнатты Дубава каран'уйланып калган кёстёриле кёрюп, токтодынып болбой турганын, базынчыктанганын билип алды. Игнат нени айдарын ол билген. Азыйдагы надылыларга кече Соломенка деп дьерде туштажала, олор канайта нёкёрлик куучындарында, оны оппозициядан' урадарга санаганын, ол санаазына алынган. Оныла коко Цветаев ле Шумский болгон. Токаревте дьюулужып алгандар. Ондо болгогны: Игнат, Оқунев, Таля, Волынцев, Зеленова, Староворов, Артюхин. Дъан'ыс болуп биригерине албаданышканына Дубава

тил дъок ла тюлөй болуп артып калды. Күучындары күйюп турган тужунда, ол Цветаевле кожо дьюре берген, муныла ол бойынын' дъастыразын мойнына алынбаска турганын кёргости. Шумский артып калган. Эмди ол чыгып куучын айдарынан' дъана баскан. «Дымыжак эттю интеллигент! Айдыжыда дъок, олор ого пропагандадан' ёткюрип салган! Мындый коркушту тартыжууда, ол бойынын' бастыра нёкёрлёрин тапай калды. Комвузта узак надылашкан Жаркийла база надылаш бузула берген, онызы бородо «төртён алтылардын» угузунан': кайра кезе куучындаган. Онон' ары олордын' ортозында тартыжу дъаанаарда, ол Жаркийла эрмектежерин таштап ийген. Қанчаканча катап ол Жаркийди бойынын' квартиразында кёргён — Аннада. Анна Борхарт онын': юйи болуп турганы — бир дыыл болды. Ондо Аннала экюдин' башка кыптар болгон. Жаркий Аннанын' тудушла айылчызы болуп турганынан' улам, Аннала кюнин'-күнге сагыштарыла келишпей, дъадын коомойтып турганын, Дубава онон' болуп дъат деп бодогон. Мында кюнюркеш дъок болгон, дье Анна, Дубаванын' эрмектешпей турган Жаркийле надылажып турганы, оны чугулдандырып турган. Мыннын' керегинде, ол Аннага айткан. Дъаан куучын болгон, олордын' ортозында, дъадын тамла коомойтыган. Ол ого айтпай, будёмэн дъедип келген.

Онын' тюрген санаазын Игнат юзюп ийген. Ол бойынын' куучынын баштап турды.

— Нёкёрлёр! — Панкратов бу сёсти кезе айдып берди. Ол трибунага барбай, сүфлерский будканын' дъанында турган. — Нёкёрлёр! Бис оппозиционерлердин' куучындарын тогус күнгө чыгара укканыбыс. Мен чике айдарым: олордын' куучындары бистин' соратниктердин' революционный тартыжуучылардын', бистин' тартыжу ла класс аайынча карындаштардын' куучынындый эмес — олордын' куучындары терен' ёшту, дъёпсинбес, ачынчылу ла тёгүндө дъамандап турган куучын. Чын, нёкёрлёр, тёгүндеп, дъамандап турган куучын! Бис большевиктерди, революцияла класс дъанынан' — бойыбыстын' керектерибиsti бузарга партия ичинде агаш режим учун туружып дъат деп, бисти кёргюзип берерге ченешкендөр. Андый немелерге тюн'ейлел эн' артык, бистин' партиянын' неле ченемелди кёргён отряды, дъажы дъаан, дъакшынак большевистский гвардияны, РКП-ны тэзэп, ёскюргендерди, кааннын' тюремеринде ачаналап отурғандарды, нёкёр Ленингэ баштадып дьер-төлекей юстинде меньшевизм ла Троцкийле кюон кайрал дъоктон' тартышкандарды, партийный бюрократизмнин' улустары деп кёргюзип берерге санандар. Ештилерден' башка, мындый сёстёрди кем айдар? Партия ла ондо иштеп тургандар бир бюдюн неме эмес пе? Бу неге бюдюштеш, айдып беригер? Штабка, комиссарларга ла командирларга дъаш кызылчерочилерди тукурый дъаткандарды, бис олордын' адын канайта айдарыбыс, бу ол ёйдё, качан отряд ёштилерле курчаткан тужунда! Мен бюгюн ус-слесарь бола

зом, ол тужунда, троцкисттердин' санаазыла, мен «кем дьок, дъакшы кижи», дье мен эртен комитеттин' катчзы болзом, ол тужунда, мен «бюрократ» ла «аппаратчик»?.. Кайкамчыкту әмеспе, нәкәрлөр, оппозиционер ортозында, «демократия учун турожып, бюрократизмнан' туура барып дъатканыс» деп кыйгырыжып тургандардын' ортозынан' мундыйларды, темдектеп айтса Туфта бу дъуукта бюрократизм керегинде иштен' чыгарташкан, Цветаев, бойынын' «демократизмыла» соломенцаларга дъакшы билдириюло, ол эмезе Афанасьев Подольский райондо онын бийлеп турган ла кыстап турган учун, кажызын губком юч тақып иштен' чыгарган? Партияга соктыргандар, партияла тарташарына дъан'ыс болуп бириклигени, дъарт ийне. Троцкийдин' «большевизмы» керегинде, карыган, азыйдагы большевиктер куучындап берзин. Троцкийдин' бир лагерьден' база бир лагерьге тудушла дьююрип турганын ла большевиктерле дъен'ишкен историязын, дъаш ёскюром кыялтазы дъоктон', билер керек. Оппозицияла кайрал дьок, удурлаш тарташку, бистин' рядтарды биритирген база дъаш ёскюромдүк ныкта тургузып тын'ыткан. Оок буржуазный течениянын' дъен'ижюзинде большевистский партия ла комсомол тын'ыган. Талгаакту шугаандулар, биске экономический ле политический дъанынан' — бис дъоголзын деп оппозициядан' коркудулу кыйгылар эдип дъат. Бу коркудуга, бистердий эртен баазын көргөзип берер. Бистин' карыгандарды станокторго ийерге сурап дъат, темдектеп айтса Токаревти ле нәкәр Сегалды, олордын' ордина дезе, партияда тарташарына герой болуп чыгарга турган, барометрден' кайра толголып калган Дубаваны тургузарга дъадылар. Дьок, нәкәрлөр, бис мындык керекке дъёпсинбезибис! Карыгандар солынтаны алар, дье олорды солыры, бир эмеш угур болуп турган ёдё — партиянын' линиязын дъамандап турган улусла солылбас. Бистин' дъан'ыс болуп биригип калган партияны бызарга бербезибис. Карыган ла дъаш гвардия качан да эки дъара оодылбас. Оокбуржуазный теченияла дъёпсинбес, кюон кайрал дьок тарташкууда турожып, бис Ленинин' маанызыла дъен'юге дедине-рибис!

Панкратов трибуналдан' түжюп турды. Ого сююнчилю колчабыжу болды.

Эртенгизинде Туфтанын' айылында он кирези кижи дъуулды. Дубава эрмектенген:

— Бис Шумский ле кожо билюн Харьковко барып дъадыбыс. Биске мында эмди эдер неме дьок. Таркабаска киченигер. Биске керектин' аайы ойто эбирилгенин сакырырга керек. Бастыра россиянын' конференциязы бистин' керегибисти ёшто көрөри, ол дъарт, дье менин' сагыжымда, оны ёйдён' озо сакырырга керек. База такып бисти иште ченеп көрөр деп, кёп дъаны дъёп чыгарды. Эмди тарташкууны ачык ёткюрерге, анчадала,

конференциянын' кийининде, — ол тужунда партиядан' чыгарттары бу болуп дьат, керек эм тургуза, бистин' ижибистин' пла-нына келишпей дьат. Мынан' ары не болотон, эмди оны шюорге кюч. Эмди эрмектенерге неме дьок ошкош.

Барага шыйдынып алган Дубава, ёрё кёдюринди.

Каткак, эрди чичке Староверов база туруп чыкты.

— Мен сени он'добой турум, Митяй, — эмеш чоколдоп, туктурылып ол эрмектенди. — Не, конференциянын' дьёби биске кыялтазы дьок эмес ийне?

Цветаев онын' эрмегин кезе юзюп ииди:

— Формально кыялтазы дьок, бolor, онон' башка партбилетти сенен' блаап алар. Бис кёрёрибис, кандай салкынла согор, эмди дезе, тарап ийерибис.

Туфта отургушта отурып, кюйбюзюндю кыймыктанды. Шумский, кунукчыл, куп-куу, уйку дьок тюндерден' кёстёри айландыра кёгёрип калган, кёзнёкктин' дъанында отурып алып, тырмагын кемирип турды. Цветаевтин' калганчы сёстёринде ол бойынын', шыралу занятиезинен' айрылала, собрания дёгён бурулды:

— Мен ондай комбинациялардан' туура болуп дьадым, — деп ол туюк, кенейтийин ёкпёлёнин айтты. — Менин' бойымнын' шююлтемле, конференциянын' тургусканы биске кыялта дьок бolor. Бис бойбыстын' бюдюп турганыбыска турушканыбыс, дье конференциянын' тургусканына подчиняться эдер учурлу.

Староверов ол дёгэн дьёспингендю кёрди.

— Мен оны бойым айдарга санагам, — деп, ол келтирледи.

Дубава Шумский дёгён кезе кёрюп алала, иле базынчыкту шююдип ииди:

— Бастыразында сеге кемде, нени де дъактабай дьат. Сенде губернский конференцияда «дъайнаар» арган' бар.

Шумский бут бажына турды.

— Бу мындый, кандай юн, Дмитрий! Мен чике айдарым, сенин' сёстёрин', менин' кююним сенен' дъандырып, кечеги позиция керегинде шююнип, санандырарга ииде салып дьат.

Дубова оны колдорыла ыратты.

— Сеге дъан'ысла ол артып дьат, оройтыгалакта, барып дъайна.

Эзендежип туруп, Дубава, колын Туфта ла ёскёлёрине чёйип ииди. Удабай онын' кийининен' Шумский ле Староверов чыкты.

Бир мун' тогус дьюс дырме тёртюнчи дыл, бойынын' тош сооғыла историяга кирди. Карла дъабылып калган ороонго январь ай чугулданып, экинчи бёлюктен' ала дъаан шуурган болды.

Күнтюштюк бадыжында темир дъолдын' дъолдоры, карла дъабылып дьат. Чугулчы стихияла улус дъен'иштилер. Поездтерге дъол ачып, карлу кырларга кар арчырын' — темир пропеллерлери кирдилер. Соок ло шуурганга телеграфтын' тон'уп

калган эмиктери юзюлип турды, он эки линиядан' (эмик-дьюлдон') ючюзиле иштеген: индо-европейский телеграфла чике линиянын' эки эмиги.

1-кы Шепетовка станцияда, телеграфтын' кыбында Морзе юч аппаратады билгир ус кулактар угар эрмектежин — токтотпон.

Телеграфисткалар дъаш, иштеген баштапкы күннен' ала согуп алган лентанын' узуны дъирме километрдан' ашпай дъат, ол ёйдё, олордын' нёкёр-коллегазы, карып калган кижи, ючончи дьюс километрди баштап турды. Ол, олор чылап, буква ла сёстёрди таныыр тужунда кабагын тююбей дъат. Ол дезе, апараттын' табыжын угуп, сёсти улай телей бланкага бичип дъат. Ол кулактын' укканы аайынча алыш дъат.

«Бастыразына, бастыразына, бастыразына!»

Бичип отурада, телеграфист сананып дъат: «База ла кар туй алыш турганыла тартыжар керегинде, дъакаруу эмей база». Кёзнёткин' ары дъанында шуурган салкын кёзинёккө болчок кар таштап дъат. Кем де кёзинёккө токылдаткан деп, телеграфистка угулды, ол бажын бура согордо, кёзинёктө соок дұрап салган дъарашиб дуруукка кёрёлө сююнчилю кайкай берди. Бир де кижинин' колы, оноито дъарашибыра, бюрдин' ле тазылдын' бойын чичкерте дъазап болбос. Бого кюонзеп, ол аппараттын' табыжын укпай барган, качан кёзинёктөн' кёзин туура алыш ийеле, ёткюрген сёстёрди кычырып аларга, лентаны алакаңга салыш алды.

Аппараттын' берип дъатканы:

«Дъирме бир январьда алты час бежен минутта»...

Кычырган сёстёрди телеграфист тюрген бичип ииди, онын' кийинде лентаны таштайла, бажыла колдорго дъёленип алала, угуп отурды.

«Кече Горка деп дъерде дъада калды...» Телеграфист арайынан' бичип турды. Бойынын' дъадында канчала сююнчилю ле ачынчылу билдириони укпаган болбой, ёскё кижинин' ачу ла ырызын озо угуп туратан. Юзюктю, сарам сёстёргө сананарына таштап ийген, олорды кулагыла тудуп, ондо не бичилип тургана сананбай, кыялтазы дъоктон' чазынга бичип турды.

Эмди кем де ёлгён, кемге де билдирию эдип дъат. Телеграфист: «Бастыразына, бастыразына, бастыразына» — деп бажалыгын ундуп салган. Аппарат согуп турды «Владимир Ильич», маскачактын' табыштарын карыган-телеграфист буквадарга кёчюрип турды. Эмеш арып калган, тым отурды. Кайда да, кандый да Владимир Ильич ёлгён, кемге де ол корон-ачулу сёстёр бичиир, кем де ачурканып, ыйлап ачынар, ого дезе юзе бу неме ёскё кижинин' ол — туура керечи. Аппарат точкалар согуп дъат, тире, базала точкалар, база тире, ол дезе танылу табыштардан' баштапкы буквага бириктире, бланкага бичип салган, — ол «Л» деп буква болды. Оны эчий экинчизин бичип алды «Е», ого коштой кичеенип «Н» бичип салды, эки агаштар-

дын' ортозында кечире чийикти эки такып тартты, эмдиле ого коштой «И» тургузып салды, калганчызында «Н»-ды автоматический тудуп алды.

Аппарат пауза согуп дъадарда, телеграфист секунданын' онынчи бёлюгине токтодынып, бичип алган сёскё кёрди: «ЛЕНИН»

Аппарат токулдадып дъат, адьарыбас дъанынан' таныш сёскё табараарда — санаазы ойто ого бурула берди. Телеграфист база катап калганчы сёскё кёрди — «ЛЕНИН». Не? Ленин? Кёзиле телеграмманын' бастыра сёстёрине кёрюп ийди. Бир канча ёйгё телеграфист, чаазынга кёрюп турды, иштеп турган одус экинчи дылдын' туркунына, бойынын' бичип алганына бүтпей турды.

Бичип алганына кёстёриле юч катап тюрген кычырып турза, дье сёстёр чике айдылды: «Владимир Ильич Ленин ёлгён». Караган бут бажына туруп чыкты, болчоктоп салган лентаны кёдюрип ийди, кёстёриле кезе кёрди. Бүтпей турган немени, эки метрдин' лентазы керелеп салды! Бойынын' ёлюмтик дьюзин нёкёрлөрине бура сокты, олор онын' коркыган кыйгызын угуп ийдилер:

— Ленин ёлгён!

Улу кишини тапай калганынын' дъары, аппаратный ачык эжиктен' чыгала, шуурганду салкындый вокзалда дъайылып турды, карлу шуурганга албаданып чыкты, дъолдор ло стрелкаларла айланып турды, депонын', бир дъаны ачык темир воротадан' тошту салкынла кожо кире берди.

Деподо баштапкы ремонтный траншеяда паровоз турды, дъен'ил ремонттын' бригадазы оны эмдеп турган. Полентовский караган ёбёгён, бойынын' паровозынын' алдынча траншеяга кирип — слесарларга оору дъерлерин кёргюзип турды. Захар Брузжак Артемло кожо колосниктердин' бёкёйип калган колбош темирлерин тюзедип турды. Артемнын' маска согыштын' алдына, ол решетказын тёжиге тудуп берип турды.

Калганчы дылдарда Захар карап калган, кыйынду дъадын — ман'дайында дъуурулып калганын артысты, чыткыды, ак чачла мён'юнделди. Бели корчойып турды, терен'жип калган кёстёри, каран'уйлап турды.

Деподо эжиктин' дъарыгында, кишинин' ёткёни кёрюнди, эн'ирдеги кёлёткилер, оны дъоголтып салды. Согуп турган темирдин' табыкы баштапкы кыйгыларды угуспай, дъоголтып турды, дье качан ол кижи паровозтын' дъанында турган улустарга дъедип баарда, масканы кёдюрип алган, Артем масказын кёдюрип алган туруп калды.

— Нёкёрлёр! Ленин ёлгён!

Маска арайын дъардынан' тайкылып тюшти, Артемнын' колы оны табыш этпей, цементтен' дъазаган полго тюжюрип ийди.

— Сен нени айттын'? — Коркушту дъар экелген кишинин' тере тонын, Артем тын' кабыра тудуп ийди.

Кар юстине дъаап салган, уур тынышту, арайдан'ла юзюк-төлтире такып айтты:

— Ээ, нёкёрлёр, Ленин ёлгён.

Ол кижи кыйгырбай турган учун, Артем коркушту чынды билип, кижинин' дыозин танып ийди: партколлективтин' катчызы.

Улус траншеядан' чыгала, адын бастыра дъер-телекей юсти билер кижинин' ёлюми керегинде айтканын, эрмектешпей тым угуп турдылар.

Бастыраларын кенетийин чочыдып, воротанын' дъанында паровоз кыйгырып ийген. Ого каруун берип, вокзалдын' учында экинчизи, ючинчиizi кыйгырып ийдилер... Олордын' тын' табышына ла тревогазына электростанциянын' кююлегени кожулды, кулакка кезе угулып турган, шрапнельдин' учканындый бийик юн болды. Куулы юндю, тюрген дьюречи дъарааш «С» — деп, Киев дъаар баарга белетенип алган пассажир тартып дьюретен поездтин' паровозы, олорды тундурып ийди.

Шепетовка — Варшава кёню дьюретен паровозтын' машинисти, тюймеенду гудоктор ненин' учун болуп турганын билип, ачып турган, кындызын тартып ийерде, оны сакыбаган керегинде ГПУ-нын' агенти чочый берди. Ол калганчы катап гудок берип дъатканын, ол бу машинада база иштебэзин билген, дье андайда болзо, онын' колы кындыыдан' божодынбай дъат, бу паровозтын' кыйгызы купеде дымжак дивандарда коркүй берген польшанын' курьерлерин ле дипломаттарын кёдюрди.

Депоны улустар, толтырды. Бастыра төрт вороталардан' киргилеген турды, качан дъаан кып толо берерде, табыш дьюк отурып, траурда тургандарга баштапкы сёстэр угулды.

Шепетовский окружком партиянын' катчызы куучын айтты:

— Нёкёрлёр, телекей юстиндеги пролетариаттын' башчызы Ленин ёлди. Партияга ойто бурулбас чыгым болды, большевистский партияны ёштюлерле кююн кайрал дьюктон' тартыжарына ёскюрип тёзёп алган кижи ёлди...

Партия ла класс башчызынын' ёлюми, пролетариаттын' эн артык улдарын бистин' рядыбыска кычырып дъат...

Траурный марштын' табыжы, дьюс бёрюк дьюк баштар, база калганчы он беш дыылдын' туркунына ийлабаган Артем, тамагы тыксып турганын ла бек дъарды кыймыктанганын сезинип ийди.

Албаты дүүлганынан' темир дьюлдын' клубынын' стенелери чыдашпас деп, кёрюнип турды. Тышкары ачу-корон соок эжиктин' дъанында карла дъабынып салган база тоштолып калган ийнелю эки чиби турды, дье партколлективтин' траурный заседаниеине отырарга кююнзенген алты дьюс кижиинин' тыныжынан' ла голланка-печкеге изю от салганынан' залдын' ичинде изю.

Азыйдагы аайынча, залда табыш, куучын дьюк болды. Улус ачу юндерди дьоголитты, улус арайын эрмектежип турды, ачурканду кибюзиндеш дъан'ыс дьюс кёстэрдё кычырылып турган эмес. Мында, талайдын' чакпыныла апарылган ченемелдю штур-

ман табылбай калган, пароходтын' экипажы дьюулгандый көрүнди.

Онойто ок, бюронын' члендери президиумнын' столында бойлорынын' дьерине арайын отырдылар. Доон Сиротенко арайынан' кюзюн'ини кёдюрип ийди, кичинекле шын'ырадала, ойто столго салып ийди. Бу-да дьеткил болды, арайынан' залда та-быш дьоголды.

Докладтын' кийининде, коллективтин' отсекры Сиротенко столдын' кийининен' туруп чыкты. Онын' айдып берген эрмеги, траурный заседанияда ондый неме болбайтондо болзо, бирюзинде кайкатпаган Сиротенко айтты:

— Бир канча ишмекчилер, олордын' заявлениеезин кёрzin деп сурап дьат, одус дьети нёкёрлёр кол салган. — Ол заявлениени кычырды:

«Күнтюштюк-Бадыжынын' темир дьолынын' Шепетовка станциязында большевиктердин' коммунистический партиянын' темир дьолдогы коллективына.

Башчыбыстын' ёлюми бисти большевиктердин' рядына кирzin деп кычырды, бююнги заседаниеде шин'деп кёрюп Ленинин' партиязына алзын деп, сурап турубыс».

Мынын' кийининен' кыска сёстёрлө эки колонна эдип, улустын' колсалганы барып дьат.

Сиротенко, олорды кычырды, залда дьюулгандарга таныш аттар угулзын деп, кажыла кычырып берген аттын' кийининде бир канча секундка токтоп турды:

— Полентовский Станислав Зигмундович — паровозтын' машинистти, одус алты дыыл производство иштеп дьат.

Зал ичинде дьёпсинген табыш угулды.

— Корчагин Артем Андреевич — слесарь-ус, он дьети дыыл производство иштеп дьат.

— Брузжак Захар Филиппович — паровозтын' машинистти, дыирме бир дыыл производство иштеп дьат.

Залда табыш ёзюп турды, столдын' дыанында турган кижи ёбёкёллөрин адап турды, темир-мазутный укту иштеп турган улустын' ады дьолын зал угуп турды.

Баштапкы кол салган кижи столго дьюуктап келерде, залда торт тым боло берди. Дьююминин' историязын куучындаарда, карыган Полентовский дьюрексиребес аргазы дьок болды.

— ...Нёкёрлёр, база нени айдып берейин? Эскиде ишмекчи кишинин' дыадыны кандый болгоны дьарт ийне. Кыйналып дьаткан, карыган тужунда тербезен болуп ёлётён. Качан революция башталарда, мен бойымды карыган деп бодоп туратанымды ачык айдайын. Биле улустарым дыардымды базып турган, партияга кирер дьолды кёрбей калгам. Согуш тужунда ўштюге болушпагам да болзом, дье оныла согыжары каа-дъаа ла болгон. Тогус дьюс беш дыылда Варшавада мастерскойlordын' забастовказынын' комитетинде большевиктерле дыан'ыс болуп дьюр-

гем. Ол тужунда дъашта чыйрак та болгом. Еткён немени сана-
га не алынар! Ильичтин' ёлюми менин' дьюрегиме сокты, бой-
ыбысттын' нёкёрибисти ле кичемкей кижибисти чактын'-чака та-
пай калдыбыс, карыганым керегинде айдарга менде база сёстёр
дё дьюк!. Дъараштыра ёсё кижи айтсын, мен айдарга билбей
дъадым. Дъан'ысла бу мындыйымды айдып турум: мёге боль-
шевиктерле дъан'ыс дъол, онон' башка кандыйда дьюк.

Машинисттин' буурулду бажы киймыктанып ииди, дъёп са-
кып тургандый буурул кабактын' алдынан' кёзин дьюмбай залга
чике кёрюп турды. Бу буурул башту, кыска сынду кижиден'
туура, бир де кижинин' колы кёдюрилбайтен, качан бюро бес-
партийный улустардан' сёс айтсын деп, сураарда, кол кёдюрюш-
те бир де кижи туура болбоды.

Полентовский столдын' дъанынан' коммунист болуп барды.

Эмди дъаантайын болоочы неме ёдюп турган эмес деп, залда
кажыла кижи билип турды. Ондо, кайда дъан'ыла машинист тур-
ган дьеरде, Артемнын' кебери кёрюнип турды. Слесарь бойын-
ын' узун колдорын эдер дьеерин тапай, олорло бойын' кулак-
ту бёркюн уужап турды. Койдын' терезинен' эткен тере тоннын'
эки ёмтори дъайылып, боро солдат чамчазынын' дъаказы эки
куулу топчыла топчылалганынан', слесарьдын' кебери байрамда
күйингендий, дъаандырып турды. Артем бойын' дьюзин зал
дъаар эдип, таныш юй кижинин' дьюзин кёрюп ииди: улустар ор-
тозында неме кёктётэн мастерскойндон' таш дъандайтаннын' кы-
зы Галина отурды. Ол эзендежил тургандый, дьюзиле кюлюм-
зиренип ииди, онын' кюлюмзиренгенинде дъарадып турган, база
эрдинде дъажырып салгандый, нени де дъетире айтпаганы арт-
кандый болды.

— Артем, бойын'нын' биографиян'ды айдып бер! — деп сле-
сарь, Сиротенконын' юнин угуп ииди.

Дъаан дъуундарда куучындаарына юренбекен керегинде,
дъаан-Корчагин бойын' куучынын баштаарына кючин билин-
ди. Дьюрюминде нени дъууп алганын юзе айдып болбозын эмди-
ле билди. Сёстёр уур айдылып, дьюрексип турганы сёс айдары-
на чаптык эдип турды. Бу болуп тургандый немени качанда кёрбё-
гён. Онын' дьюрюми ёскёлёнин турарына кезе башталды деп ол
бойына алынып турган ок. Артем — андый дъаман ёлюмтик дъа-
дынын дъаандырып, дылыдып алар деп, ого калганчы алтам-
ды эдип дъат.

— Энемде бис төртю болгоныбыс — деп, Артем баштады.

Залда тым. Мюркют тумчукту ла кара кабактын' алдына
дъажынып калган кёстю, бийик сынду мастерди алты дьюс ки-
жи кичееп угуп турган.

— Энем байларда курсак кайнадып-белетеп турган. Адамды
ас билип дъадым, олордын' энем ле кожо кырмакташ болуп тур-
ратан. Тамагына ол кёп туратан болгон. Бис энем ле кожо дъат-
каныбыс. Анча оосты азырап аларына, ого кюч болгон. Байлар
бир айдын' дъалын курсакла кожо төртлө салковой тёлөп турға

тан, тан' дъан'ыла дъарып туардан' ала — тюнге дьетире иштейтен. Эки кышка баштамы школго дьюрерине меге ырыс болды, кычырарына ла бичирине мени юредип салдылар, качан он дъашту болорымда, мени слесарный мастерскойго юредиоге берип ийдилер, энемде ёскё арга дъок болгон. Дъал дъок, дъан'ысла курсактын' учун юч дыылга... Мастерской ээзи Ферстер деп ёбёкёлю немец кижи болгон. Кичинек деп мени албаска санаған, дье мен сёёгим бийик болуп, энем меге эки дъаш кожуп ийди. Бу немецте мен юч дыыл дьюрдим. Мени уска юретпей, дъан'ысла аракыга ла ёскё дьурттын' керегине ийип туратан, ол күйерине дьетире ичетен... Көмүрге ле темирге айдал туратан... Эмегени мени бойынын' дъалчызы эдип алды: аяк-казанын тажып, картошко арчып туратам, кажызыла бутла тееп ийерге туар, кёп дъанында, бирде кереги дъок неме учун, юренген айынча: айыл ээзи юй кижи — ёбёгёнигин' аракыдал турганынан' улам, бастыра улуска чугулчы болуп, кажы бир тужунда, дъозиме согуп ийер. Онон' тышкary уштулала, дье кайдаар барарын', кемге коптонорын'? Энем мынан' тेरтён чакырым дьerde, дье ондодо дъадар дье дъок... Мастерскойдо до, онон' артык эмес. Айылдын' ээзинин' карындажы бийлеп турган. Бу шилемир мени базынчыктап, электеп каткырада сююп туратан. Ол, дье де кёрюктин' орды кюйип дъаткан толык тёмэн кёргюзип, «ол эрезинди меге алып бер» — деер. Мен, оноор, колло — эрезинди тудуп ийерим, ол оны дъан'ыла оттон' чыгарып салган. Дье де ол кара болуп кёрюнип дъат, ала гойор болzon', этке дьетире сабарларын' күйдюрюп аларын'. Ачуузына чыдашпай кыйгырып, ыйлап туарын', ол дезе, ичи дъарылганча каткыда. Мындың соктырышка чыдашпай, энемге качып келдим. Ого, мени эдер дьери дъок. Ойто ок немецке экелип берди, экелип дъадарда, ыйлап туратам. Ючончи дылда слесарь ижин кёргюзип туратан болды, дье согуш ондый ок токтобос болды. Староконстантинов деп дьеरге, базала кача бергем. Бу городто колбаса эдетен мастерскойго дъалданып, ичеге дъунаачы болуп бюдюн дъарым дыылдан' ажыра иштедим. Ээзи бойынын' дъёжёзин кёзёргё ойноттырала, тेरт айдын' дъалын бирде эмеш тёлебёт, кача берди. Мындый ородон' мен оноито чыктым. Поездке отурада Жмеринкада чыгала, иш бедиреп бастым, менин' андыйима килегени учун, деподо иштеп турган бир кижиге спасибо. Мен эмеш уузанарага билеримди билеле, карындажынын' уулы чылап, мени ишке алзын деп дъаандарынан' сурал дьюрди. Сынынан' кёрюп, меге — он дьети дъаш берди, мен слесарь-устын' болушчызы болуп иштей бергем. Мында мен тогузынчы дылын иштеп дъадым. Азыдагы дьюрюмим бу, эмдигизин слер ончогор билеригер.

Артем бёрюклө ман'дайын арчыла, терен' тынып ийди кемнен'-кемнен' сурак болорын сакыбай, ого эн' уур болуп турган, эн' керектю немени айдарга керек болгон. Кою кабактарын тын'ыда тююнип ийеле, онон' ары айтты:

— Кажыла кижи менен' сураар учурлу: Качан от күйген тужунан' ала мен ненин' учун большевиктерде эмес, деп? Бого мен нени адайын? Мен карыганча узак, дъян'ыс бу дылда бойымнын' дъолым тапкам. Мен бого незин дъажырайын? Бу дъолды кёрбей калганибыс, качан немец ле тартыжарда, биске он сегизинчи дылда баштаар керек болгон. Жухрай, матрос, бисле бир катап эрмектешкен эмес. Дъян'ыс дырме дылда мен мылтыкты алдым. Дьюулажары токтогон, актарды Кара талайга таштап ийеле бис ойто бурулганыбыс. Мында бала-барка... Айыл дъуртка кире берген. Дье качан нёкёр Ленин дъада каларда, партия кычыруу чыгарарда, ол тужунда бойымнын' дъадыным кёрёлөп не дъетпезин билип алдым. Бойымнын' дъян'ым корыры — ол ас, бастыра билеле Лениннин' ордына турар керек, Совет дъян' темир кырдый турзын деп. Бис большевиктер болор керек — партия бистин' ийне?

Бойынын' акту дьюргинен' бойынын' сёстёрин эптеп айтканына уйалып, бойынын' дъардынан' уур неме тюжюргендий, слесарь эрмекти божодып ийеле, тюзелип турала, сурактар сакып турды.

— Айса болзо, кемде не-не керегинде берерге турган сурак бар? — Сиротенко тым отурганын бузуп ийди.

Улус ончозы кыймыктана берди, дье залдан', ол-ло ёйде, каруун бербеди. Кара, кон'ыс ошкош паровозтон' тюжеле, дъуунга келген кочегар, кыйыш дъоктон' айтты:

— Ненин' керегинде онон' сураар? Бис оны билбес эмес? Ого дъёпти берерле, божогон ло!

Дъаан сынду, изюден' ле тыксырынганинан' кызырып калган ус Гиляка соокко алдырткан тамагыла айтты:

— Ондый кижи дъолдон' кыйбас, бек нёкёр болор. Сиротенко, колдорды кёдүрт!

Комсомолдор отырган кийинндеги рядтарда, каран'уйга кёрюнбей турган бир кижи, турала сурады:

— Ненин' учун ол дьер ижине отыра тюшкен, дьер ижинде турган крестьян дъадыны — оны пролетар санаазынан' ыратпай дъатпа, нёкёр Корчагин айдып берзин?

Зал ичинде оны дъаратпай турган табыш болды, кемнин'де дъёпсинбес юни угулды:

— Чикезинче дъартап айт! Шын'ырадар дьерди табыптырын'...

Дье, Артем каруузын айдып турды:

— Кем дъок, нёкёр. Мен дьер ижине отырып койгом деп, ол дьиит уул чын айтты. Бу чын, дье мынан' мен ишмекчинин' уядын дъылыйтпагам. Бу кюннен' ала, бу керек токтогон. Бала баркала депонын' дъанына кёчип дъадым, мында артык. Онон' башка, ол дьерден' меге тынарга кюч.

Качан колдордын' кёдүргенин кёрөрдё, Артемнын' дьюргеги база катап, тыркырай берди, бойынын' эдинин' уурын билбей турды, белин, корчойтпой, бойынын' дъерине басты. Кийинин' Сиротенконын' юни угулды:

— Бастыразы.

Президиумның стол дынана ючончи кижи — Захар Брузжак тұра тюшти. Полентовскийдың эски болушчызы, бойы машинист болуп алғанынан бері үдай берген, бойының дыадын-дьюрюми керегинде куучының божодып, качан калганчы күндерине дьедип турарда, арайын куучындай берди, дье көдюрөзине угулып турды:

— Мен бойымның балдарым учун, учына дьедерге турум. Бойымның ачу-коронымла эжик кийининде кысталып артып каларына, олор ёлгёндөр эмес. Олордың ёлюмин мен толтыртпагам, дье башчыбыстын ёлюми меге көсти ачып берди. Эскидегизин слер менен сурабагар, чынла деген дъакшы дыадын — дын'ы башталып дыат.

Захар, ёткөн дьюрюмин санаазына алынарда, чугулданып турды, кабагын дыуура тартты, дье качан оны бирде суракла тийгистирбей, колды көдюреле партияга алыш турарда, онын көзи дъарық, буурул базы база катап тәмән тюшпей турган.

Деподо солунтыга барып тургандарды көрөрин, каран'уй, түнгө дьетире отурып, көрүп тургандар. Партияга сран'ай дъакшыларын, бастыра дьюрюмин шин'деген улустарды алыш турган.

Лениннин ёлюми — дьюс мун' ишмекчилерди большевиктер әдип алган. Башчының ёлюми партияны дайратпаган. Анаип агаш бек тазылдарыла дьерге терен кирип, ёзүп калганда, онын базын кезипте турган болзо — ёлбес.

АЛТЫНЧЫ БАЖАЛЫҚ

Гостиницаның концертный залының эжигинде эки кижи турдылар. Пенснелю бийик кижинин дын'инде «комендант» деп кызыл бөс тан'ынган.

— Мында украинский делегацияны заседаниязы ба? — деп Рита сурады.

Бийик кижи официально карузын берди;

— Эе! Не керек болды?

— Ё дёргө беригер.

Бийик кижи дылдын кабортозын түй туруп турды. Ол Ританы лаптап көрёлө, айтты:

— Слердин' мандадыгар? Делегаттарды дын'ысла решают-щий ле совещательный карточкалу ёткюрип дыадылар.

Рита сумказынан алтынла кепке баскан биледин алды. Бийик кижи кычырды: «Төс комитеттин члени». Онон' официальностьты сран'ай колло алыш салгандый тургузала дылакай, «бойының» боло берди.

— Пожалуйста, ёдюгер, ту ол сол дынанда бош дье.

Рита отурғыштардын рядтарының ортозынча ёдёлө, бош дье көрүп алала, отурып алды. Делегаттардын совещаниеизи божоп дыаткан ошкош. Рита председатель болуп турганнын куучынын лаптап угуп турды.

Юн ого таныш немедиј билдириди.

— Онойдордо, нёкёрлөр, делегациядан' Бастыра российский с'ездтин' сеньорен-конвенттине представительдер тудулган, база делегация соведине. Баштаарына дьетире эки час артып дьат. С'ездке келген делегаттардын' списогын база катап шин'жилеп кёрёргө дьёп эдигер.

Рита Акимди таныш ийди: ат-ёбёкёлёрди ол тюрген кычырып турған эмтири.

Ого кару эдип, кызыл эмезе ак мандатту колдор кёдюрилип турды.

Рита сюреен кичеемелдю угуп турды.

Бир таныш ат ёбёк:

— Панкратов.

Рита кёдюрилген колго кая кёрюп, дье отургандардын' рядинда грузчиктин' таныш дыозин кёрюп болбоды. Аттар ёдюп дьат, олордын' ортозында база ла таныш — «Окунев», ол-ло тарыйын, онын' кийининде база бирюзи — «Жаркий».

Жаркийди Рита кёрюп дьат. Ол онон' сран'ай урак эмес, оноор дъарымдай бурулып калган, отурып дьат. Вот онын' ундулып калган кебери... Дье ол Вания ийне. Бир канча дыл кёргөн.

Аттарды тоолой айтканы ёдюп турды, кенетийин, олордын' бирюзи Ританы чочыдып ийди:

— Корчагин.

Ураак, ичкери кол кёдюрилеле ойто дъабызады, кайкамчылу — Устиновичке, ол онын' ёлгён надызыла дыан'ыс ёбёкёлю кем болгонын, кёрёргө тын' дыилбиркеди. Ол қол кёдюрилген дъер дъаар, кёзин айрыбай кёрюп турды, дье бастыра баштар тион'ей болдылар. Рита туруп чыгала, стененин' дыанындагы ёткюшти сындай барып, алдындагы рядка ёдюп алды. Аким унчуклай барды. Дыылдырып турган отургыштар калырай берди, делегаттар дъаан табышту куучындажа берди, дыиит каткы дъайыла берди, Аким залдагы табышты акалай кыйгырып ийди:

— Оройтыбагар!... Дъаан театр... дьети часта!...

Чыгатан эжикте улус ёдюп болбой, чогула берди.

Рита бу улустын' каймыканына дыан'ыла кемнин' аттарын уккан улусты тапазын, билип турды. Учунда, дыан'ысла, Акимди кёстэн' эндетпези, ол ажыра ёскёзин таап алары артты. Ол арткан группа делегаттарды ёткюрип, Аким дъаар барып дьатты.

— Дье не, Корчагин, биске баралы, озогы нады! — деп, ол кийин дыанында айтканын укты.

Сюреен таныш, сюреен сагышта конуп калган юн карузын берди:

— Баралы.

Рита тюрген бурула сокты. Онын' алдында бийик сынду, кара чырайлу хаки ён'дю гимнастерка кийген, чичке кавказский кайыш курла курчангани, кёк рейтузалу дыиит кижи турды.

Ританын' кёстёри дъаанап, оны кёрюп турды, качан оны колдор дылу кучактай алып, чочыган юн арайын: «Рита» деп,

айдарда, ол бу Павел Корчагин болгонын билип алды.

— Сен тирю бе?

Бу сёстёр ого ончозын айдып берди. Ол, Корчагин ёлгён деп угулган табыш дъастыра болгонын билбegen.

Зал курулана берди, городтын' дъаан ийделю артериязы — Тверскойдин' табылжы ачык кёзинёктэн' дъедип турды. Час дъаан табышту, алты катап согуп ииди, экилезине олор тушташканы, бастыразыла, бирле канча минута ёткёндий билдирип турды. Дье час дъаан театр дъаар кычырып турды. Качан элбек тепкишле чыгып барып дъяткылаарда, ол Павелди база катап кёрди. Ол эмди онон' баштын' кабортозы кирелю бийик болды. Олло азыйдагы бойы, дъан'ысلا эрлю ле дъобош чырайлу болуп кэлган.

— Кёрзён', мен керек дезе сенен', сен кайда иштеп турғанын'ды сурабадым.

— Мен дъаш ёскюрюмнин' окружкомынын' катчызы, эмезе Дубава айтканынча, «аппаратчик», — Павел кюлюмзиренди.

— Сен оны кёрдин' бе?

— Ээ, кёрдим, ол тушташ дъакшы эмес сагыш артырды.

Олор ороомго чыктылар. Ёдип дъаткан автонын' сирен кый-
ыктажы, улустын' дылыжы ла кыйгылары. Дъаан театрға дье-
тире олор дъан'ыс неме сананып, куучындашпай бардылар. Те-
атрды, табышту, албаданып турган улустын' талайы толтурып
турды. Олор театрдын' таш туразы дъаар албаданып турдылар,
красноармеецтердин' корулап турган дъакылталу эжиктерин
ёдөргө ченежип турдылар. Дье сёскө кирбес часовойлор, дъан'-
ысلا делегаттарды ёткюрип турдылар, олор туюктаган кынды-
ны мандаттарын омокту көргюзип, ёдуп турдылар.

Театрды айландыра комсомолдордын' — талайы. Бу былар ончозы — айылчы билет алып болбогон, дье кандыйда болзо, с'ездти ачарында туружарга албаданып турган карындаштар. Шулмус комсомолецтер, группа делегаттардын' ортозына кысталип, база онойип ок, мандатка тион'ей кандыйда кызыл чаазын көргюзип, кезикте эжикке дьедерине дьединип турды. Кезигине, барып эжиктен' кире берерге келижип турды. Дье олор, айылчыларды ярустар дъаар, делегаттарды партер дъаар эдиp турган дежурный ЦК-нын' членине эмезе комендантка учурал турдylар. Ол тушта, олорды, улу сююнчи бородын' бери дъанында арткан «билет дъокторды» эжиктен' чыгарып салып турдylар.

Театр, ондо көнө туружар деген кюондюлердин' дырмезин-
чиде юлюзин бадырып болбос болгон.

Рита ла Павел дьюкле арайдан' эжик дъаар ёдюп алдылар. Дъелегаттар там кёптөп турдылар: олорды трамвайлар ла автомобилдер экелип турды. Эжикте кысталыш Кызылчерочилерге база комсомолдорго кюч болуп турды, олорды сран'ай стенеге кыстап алгандар, под'ездтен' дезе дъаан кыйги келип турды:

— Албаданыгар, бауманецтер, албаданыгар!

— Албаданыгар, карындаштар, бистиий алып дьат!

— Да-е-ш-ш-шь!..

Эжиктен' Корчагин ле Ритала кожо выюн чылап, кимовский значокту, курч көстю уулчак кире коноло, коменданттан' кыйып ёдёлө, фойе дъаар сурт этти. Кёрөргө дьеткелекте, делегаттар ортозында кёрюнбей калды.

— Бу бого отурып алалы, — деп Рита качан олор партерге кирип келгилеерде, кресланын' ары дъанындағы дьерлер дъаар көргюсти.

Толукта отурып алдылар.

— Мен бир суракка кару алар кююним бар, — деп Рита айтты. — Дье ол ёткён күндердин' кереги болгон до болзо, дье сен, менин' сагыжымла болзо, меге айдарын': сен ол тушта, узаакта, бистин' занятиябысты ла бистин' надылажып турганыбысты ненин' учун юзюп салдын'.

Ол суракты, ол тушташканнын' баштапкы минуталарда сакыган, ондый да болзо, эби дьюксына берди. Олордын' кёстёри туштажа берди, Павел билип иди: ол база билип дыят.

— Мен бодозом, сен ончозын билерин', Рита, Ол мынан' юч дыл озо болгон, эмди дезе, мен Павканы онын' учун дъамандап аларым. Тегиндеде Корчагин бойынын' дьюрюминде — дъаан да, кичинек те дъастыралар эдип туратан, олордын' бирюзи, сенин' сурап турганын' болор.

Рита кюлюмзиренди.

— Онызы дъакшы кире сёс. Дье мен карузын сакып дъадым! Павел арайын куучындан берди:

— Онызында дъан'ысла мен бурулу эmezim, дье «Овод» то, онын' революционный романтиказы. Омок, сагыжы бек, дайылбас, бистин' керегибиске бастыра бойын беринип салган, коркубас, дъалтанбас революционерлер дъарт көргюзилген бичиктер, олор ошкош болорго, коркушту бек сагыш артырып салгандар. Мен сени «Оводтын» аайынча уткуп алгам. Эмди меге онын' ончозы каткымчылу да, кёп дъаны ачынчылу.

— Айдарда, «Овод» катап кёрюлген бе?

— Дьюк, Рита, тёзёгёлөй дьюк! Дъан'ысла бойынын' сагыжынын' ченемелинин' кыйынду операциязынын' кереги дьюк трагизмын туура алып, таштап салган. Дье мен «Оводтогы» тёс керек учун, онын' эрлю-омогы учун, кеми дьюк чыдамкайы учун, кыйынды кижиле болгонына билдиртпей ёткюрерин билер кижи учун. Мен, бойынын'ла керегин, бастыра албатынын' керегине көрө — неме эмес деп бодоп турган, бу революционердин' кебери учун.

— Айдарга артып турганы, дъан'ысла кысканарга артты, Павел, бу эрмек, онын' болотон учурлу ёйинен' бери — юч дыл ёткёндө болуп дыят, — деп кандыйда сагышка алдырган Рита айтты.

— Мен сеге качанда нёкёрдён' дъаан, ёскё неме болбойтоным ачу болуп турган эмес пе, Рита?

— Дьюк Павел онон' до дъаан болор эдин'?

— Оны тюзедип салар арга бар.

— Арай орой, нёкёр Овод.

Рита бойынын' кокырында кюлюмзиренип, оны дъартап берди:

— Менде кичинек кызычак. Онын' адазы бар, менин' дъаан надым. Бис ючилебис надылажып дъадыбыс, бу трио — эм туралайышпас.

Онын' сабарлары Павелдин' колына тииди. Онызы, Павелдин' керегинде дьюрексигени, дье ол, ол-ло тарыйын, онын' кыймыгы тегин дьергезин билип алды. Дье ол бу юч дылга дъан'ыста эди каны тын'ып, ёзуп калган эмес. Рита, Павелге эм туралайышпас.

— Кандыйда болзо, менде артып турганы, мен дъан'ыла тапай калганымнан' кёп болуп дъат.

Павел ле Рита туруп чыктылар. Сцена дъаар дъуук дьеरге отурап ёй болгон. Олор украинский делегация отурып дъаткан кресла дъаар бастылар. Оркестр ойной берди. Дъаан кызыл по-лотнолор кюйюп турды, дъаркынду буквалар. — «Келер ёйдёги бистий» деп кыйгырып турдылар. Мун'дар партерди, ложаларды ла ярустарды толтурып турды. Бу мун'дар мында качанда ёчпес ийденин' дъаан кючтю трансформаторго биригип турды. Гигант-театр бойынын' стенезине улу индустримальный уктын' дъиит гвардиязынын' чечегин алды. Мун' кёстёр, олордын' жыла эжеринде уур кёжёгёдё «Келер ёйдёги бистий» дегенинин' чейдиргени дъарып дъат. Прибой токтобой дъат; базала бир канча минуттын' бажында-уур килин' кёжёгё арайын ачылып дъат. ЦК РКСМ-нын' секретари кюйбюзүндеп, сран'ай айдып болбогодый сюгюнчюлю минутада, сананып алганын энделтип баштаар:

— Российский коммунистический оок ёскюрюмнин' союзынын' алтынчы съездин ачылды деп турым.

Корчагин революциянын' улу болгонын база ийделюзин — терен', дъарык бююнгидий чилеп, эске качанда алынбаган, оны боец ле строитель эдип бу дёгён большевизмнын' дъиит гвардиязынын' дъен'илтелю сюгюнчизине экелген, ого дьюром берген, сёслө айдып болбос база катап айтпас сюгюнчини, качанда онон' дъарт ла анчадала терен' билбекен.

С'езд ондо туружып тургандардын' бастыра ёйин, эртен-эртентуррадан' ала терен' тюнге дьетире алып турды, Павел Ритага калганчы заседанияда катап туштады. Ол оны украинец-тердин' группазында кёрди.

— Эртен с'езд дъабылган кийининде мен тургузала атанаып дъадым, — деп Рита айтты. — Мен билбей турым, дъанар алдында биске куучындажарга келишкей не. Онын' учун, мен сеге алдында ёткён ёйгё камаалу, менин' бичип салган эки тетрадим ла дъаан эмес письмо артырып дъадым. Сен олорды кычырала ойто почтоло ийе бер. Бичигенинен', мен сеге айтпай турган керегимди ончозын билип аларын'.

Корчагин онын' колын тын' тудуп, сран'ай кеберин эске аларга тургандый, табылу кёрюп турды.

Олор эрмектежип алғаныла, әртенги күнде — центральный эжикте түштештылар, Рита оғо тюргекти ле печеттеп салған письмо табыштырып берди. Айландыра улус болғон, оның' учун олор тудунып эзендежип турдылар, дыңысла Ританың' эмеш туманду көзинде, ол дыаан дылу ла эмеш кунукчылды көрди.

Бир күннин' бажында, поездтер олорды қажыла дыңын дыаар тарадып турды.

Украинецтер бир канча вагондордо барып дыаттылар. Корчагин киевляндардын' группазында болды. Эн'ирде качан ончозы дыадып аларда, Окунев одоштой тёжектө түмчугыла сыгырып дыадарда, Корчагин отко дыуктап алала, письмоны ачты. «Эркелю, Павлуша!

Мен мыны көсөө айдайын дегем, дье мынайда сеге дыакшы болор. Мен дыңысла керектеп турғаным: бис экю с'езд башталар алдында куучындашканыбыс — сенин' дьюрюмин'де уур не-ме артырып салбазын. Мен сенде көп кюч барын билип дыадым, оның' учун мен сенин' айтканын'а бюдюп дыадым. Мен дыадынды калайла көрбөй дыадым, кезикте тап эдерге, кем дыок, дье ка-дыаала бойлорынын' көришкенинде — терен' сагышка эбеллип турған болзо. Сен онызына дыарамыкту, дье мен бу мыны бистин' дыиит тужубыска керектюди бербегем. Сезип дыадым, бу мынзы биске дыаан дыыргал бербес эди. Бойына онды кату болбоско керек, Павел. Бистин' дьюрюмибисте — дыңысла тарташы жаңынан тарташы атасынан дыадындын' сюгюнчизи де бар.

Сенин' арткан дьюрюм-дыадынын' керегинде, ёскёртип айтса төс учыры керегинде — мен дьюрексибей дыадым.

Колын'ды бек тудуп турум. Рита».

Павел сананып тұра письмоны дыыртып, колдорын көзинек-төн' чыгара сунуп, салқын онын' сабарларынан' чаазындарды канайда ушта согуп барғанын билип калды.

Әртен турага дыетире тетрадьтар экилези қычырылып, чаазынга ороолып, тан'ылып салған болды. Харьковто украинецтердин' кезиги поездтен' тюшти, олордын' тоозында Окунев, Панкратов, ла Корчагин. Николай, Аннада артып калған Таляны экелерге — Киев дыаар барап учурлу болғон. Украинанын' Цека комсомолына тудулған Панкратовтын', бойынын' керектери бар болды. Корчагин олорло кожо Киевке барып — ол аяс Жаркийде ле Аннада болорго сананып алды. Ол Ритага тетрадьтарды ийип, вокзалдын' почтовый отделениеизинде удан калды, качан поезд дыаар чыгып келерде, надыыларынан' бирюзи де дыок болды. Трамвай оны Анна ла Дубава дыаткан турага дыетирип салды. Павел тепкишле экинчи этажка көдюрилип, сол дыңында Аннанын' эжигин токулдатты. Токулдатканына кемде кару бербеди. Тан'-эртентура болғон, Анна ишке дыюре берерге дыетпеген. «Ол дыартла уюктап дыят» — деп Павел сананды. Коштой турған эжик ачылала, онон' площадкага уйқузырап калған Дубава чыгып келди. Дыюзи боро, көзинин' алдында көк чийимдю. Онон' согононанын' ачу дыды дытанаып, Корчагинниң

курч дыяткыры, аракы дыттанып турганын билип алды. Ачык эжик ёткюре Корчагин — орында кандыйда дьоон юй кижи кёрюп алды, чынынча, онын' семис дыылан'аш будын ла дъардын.

Дубава онын' кёрюп ийгенин сезеле, будыла ийдип, эжикти дъаап ийди.

— Сен не, нёкёр Борхартка ба? — деп, ол кайдаарыда то-лук дъаар кёрюп, какрыктана сурады. — Ол мында дьок. Сен ол керегинде билбезин' бе?

Кеби соок Корчагин, оны ченеп кёрюп турды.

— Мен ондыйын билбедим. Ол кайдаар барган? — деп ол сурады.

Дубава дьок дьеңден' чугулдана берди.

— Онызы мени дыилбиркетпей дыат. — Онон' кегиреле, тын' чугулду кошты: — Сен не оны соододорго келген' бе? Дье не, сран'ай келижер ёй. Вакансия эмди дьайымдалган, иште. Огожури, сеге мойнош болбос. Ол меге, сен ого дъарап турганын'ды, эмезе, ондо, кадытар канайда айдатан эди, дъан'ыс катап айткан эмес... Ёйди тут, мында слерге — сагышла да, этле де дъан'ыс болуп бирикени ол.

Павел дъаактары изип турганын билинди. Бойын тудунып, арайын айтты:

— Сен, кандыйга дьеткен', Митяй! Мен сени мындый сволоч болорын'ды кёрөрим, деп сакыбадым. Сен качанда, коомой эмес уул болгон'. Сен ненин' учун 'ан' ошкош болуп турун'?

Дубава стенеге дьёлёнин алды. Ого дъартла, цементовый полго дыылан'аш бутла турарга соок болгон, ол корчойып турды. Эжик ачылып келеле, онон' уйктаган, дъаактары тижип калган юй кижи чыгып келди.

— Кискечек, бери келзен', сен мында не турын'?

Дубава ого дьетире айдарга бербей, эжигин дъаап ийеле, бастыра эдиле тюртюп алды.

— Дъакшы керек башталып турган эмтири... — деп Павел айтты. — Сен кемди бойын'а дъуудып дъадын', бу керек неге дьетирир?

Дубавага дъартла куучындажарга кюонге тийген, ол кыйгырып ийди:

— Слер мени, мен кемле уюктайтаннымыды юредетенигер бе?! Меге акафисты кычырарга болор! Кайдан' келген', оноор дырылзан' кем дьок! Бар, Дубава ичиp дыат, баскын кысла уюктап дыат деп айт.

Павел ого базып келип дьюрексиреп айтты:

— Митяй, бу тетканы дьюргюзип ий, мен сениле калганчызын эрмектежип алайын деп турым...

Дубаванын' дыози карара берди. Ол бура соголо, комната дъаар дьюре берди.

— Эх дыылан! — деп, Корчагин тепкиштен' арайын тюжип шымыранды.

Эки дыыл ётти. Юзюги дьюк ёй — күндер ле айларды тоолоп ёткюрип турды. Ичкерилеп, турган, дьюзюн-дьююр ён'дю дьюрюм (дъян'ыс кеберлю ошкош) кечегизине тюн'ей эмес, канда́й да дъян'ы немеле толтурып турды. Дьюс алтан миллион болуп турган улу албаты бойынын' учы-куюзы билдирибес дьери-нин', онын' көп байлыгынын' телекей юстинде баштапла ээзи болуп алала, героический ишле, дъууга бузулып калган албаты-хозяйствозын ойто тургузып турды. Ороон тын'ып, кючи кирип, бу дъууктала ташталып калганыла дьюрюми дьюк, кунукчыл за-водтордын' трубаларында ыжы дъогы кёрюнбей турды.

Бу эки дыыл Корчагинге тын'ытту ишле ётти, ол олордын' ёткёнин адъярыбай калды. Ол амыр дъадарга, эртен туралы та-былу эстешле уткуурын ла туйла он часта уюктарын билбайтен. Ол дьюрюмге мен'деп турган. Дъян'ысла бойы мен'дейтен эмес, дье ёскёлёринде айдал туратан.

Уйкуга ёй карам берилип турган. Онын' комнатазынын' кё-зинёги терен' тюнге дьетире дъарык болуп, ондо столдын' дъя-нында улус эн'илип келген отурганын, дъян'ыс катап кёрбёзин'. Ол юредю ёдюп турганы. Эки дыылдын' туркууна «Капитал-дын» ючончи томын прорабатывать эдип салган. Капиталисти-ческий эксплоатациянын' (кулданыштын') чичке механиказы дъарт боло берген.

Корчагин иштеп турган округа Развалихин дьетти. Оны губком райкомоддын' катчызы эдип тузаланарага ийген. Корчагин командировкада болгон, ол дьюк тужунда Развалихинди бю-ро, райондордын' бирюзине ийе берген. Корчагин дъанып кел-ле онын' керегинде билип алала, бир де неме айтпады.

Бир ай ётти, Корчагин Развалихинге районго дъеде конуп барды. Ол кёп эмес факттар тапты, дье олордын' ортозында болгоны: аракыдаш, бойын айландыра дыылбын' душтарды тар-тып, дъакшы уулдарды туюктап турганы. Корчагин онын' ончо-зын бюргого тургусты, качан ончозы Развалихинге кату выговор берер деп куучындап божогоордо, Корчагин сакыбас дъанынан айтты:

— Ойто кирер правозы дьюкко, чыгарып салар.

Онызы ончозын кайкатты, ёткюре кату деп билдириди, дье Корчагин катап айтты:

— Чыгарар негодяйды. Бу гимнастишкага кижи болуп аларга арга берилген, дье ол тегинле дъакталып алган.

Павел Берездовкада керегинде куучындап берди.

— Мен Корчагиннин' айдып турганына торт дъёпсинбей ту-рым. Онызы шоктогоны. Мен керегимде канда́й кижи калыра-бас. Корчагин документтер, керекти керелеер демдектер (фак-тар) берзин. Мен де, ол контрабанда болуп иштеген деп бойым-нан' сананып алала айдарым, айдарда, оны база чыгарып салар ба? Дьюк, ол документ берзин! — деп Развалихин кыйгырып турды.

— Сакып ал, документти бичип берерибис, — деп Корчагин ого карузын берди.

Развалихин чыга берди. Дъарым частын' бажында Корчагин: «комсомолдын' ортозынан' бистин' эмес элемент учун чыгарар». деп резолюцияга дъединди.

Дъайгыда надылары ээчий-дъеечий отпускка барып турдылар. Кемнин' су-кадыгы коомой — талай дъаар барып турды. Дъайгыда амыранарынын' сагыжы ончозында болды, Корчагин бойынын' улузын амыранарга божодып, олорго санаторный пустевкалар ла болуш таап турды. Олор куу чырайлу, кыйналып калган, дье сюгюнчилю барып турдылар. Олордын' иштери онын' дъардында артып, ол, оны дъакшы ат абыраны канайда тён'гэ чыгара тартып тургандый иштеп турды. Ойто, күнгө күйиоп калган, сюгюнчилю, кючи толо берилген кючтер келип турдылар. Ол тушта, ёскёллери барып турган. Дье дъайды ёткюре бир-бирюзи дъок болуп турды, дъадын бойынын' алтамын токтотпой турды, Корчагин бойынын' комнатазында дъок болорын санаанарга да келишпес болгон.

Дъай онойдо ёдюп турды.

Кюс ле кышты Павел сююбейтен: Олор ого кёп физический шыра экелетендер.

Бу дъайды сюреен чыданыктап сакып турды. Ого сюреен кыйынду уур болгон, керек дезе кючи — дылдын' дылга астап турганы бойына билдирип турды. Эки арга болгон: эмезе дъаан иштин' уурына чыдажып болбой турар инвалид эдип бо доор, эмезе иштеер аргалу болгончо — постто артар. Ол экин чизин талдан алды.

Канайып та, партиянын' окружкомынын' бюроозында, ого кaryган — подпольщик, окрздравтын' заведующий доктор Бартелик онын' дъанына отурып алды.

— Сен Корчагин, коомой кёрюнип дъадын'. Лечебный комиссияда болдын' ба? Сенин' кадыгын' кандый? болдын' ба? Болбогон' не? менин' санаама кирбей дъат, сени кёрөр керек, на дым. Четвергте эн'ирге кел.

Павел комиссияга барбады, иште болгон, Бартелик оны ун дубаган, канайып та бойына апарды.

Шыран'кайлу врачебный кёрюштин' кийининде, (Бартелик бойы невропатолог болгон керегинде, ондо бойы турушкан) мынайда бичиген:

«Лечкомиссия Крымда удаған эмденеринин', узаак ёйгө отпүск кыйялтазы дъок керектю, онон' до ары тын' эмдеерге керектю, онон' ёскё коомой болоры, кыйялтазы дъок деп дъат».

Оны дъартап турганы, ооруларды узада латынла тоолоп айтканы, олордон' Корчагин дъан'ысла билгени, эн' дъеткерлюзи бут эмес, тёс нервный система тын' бузулганында болды.

Бартелик комиссиянын' решениеин партбюро ажыра ёткюрди, дье бирюзиде Корчагинди тургузала ижинен' божодорынан' мойнободы, дье Корчагин бойы, комсомольский окружкомынын' орготделдин' заведующий — Сбитнев отпусткан' дъанганча, са-

кып алар деп айтты. Корчагин комитетти кижи дъок артыралынан' коркуп турган. Бартелик дъаратпай да турган болзо, дъёп-синдилер.

Бастыра дьюрюмидеги баштапкы отпускка юч неделе артып турды. Столынын' кайырчагында Евпаторияга баратан санаториянын' путевказы дъатты.

Корчагин бу күндерде ишти тын'ыдып турды, окромолдын' пленумын ёткюрди,, кючин кысканбай, энчю барага, иштердин' учын учай бюдюрип турды.

Дье олор амыранарынын' ла дьюрюминде качанда кёрбёгён талайга туштажарынын' алдындагы кюн, качанда сакыбаган, бу неге де дъарабас, дъескимчилю неме боло берди.

Павел занятиянын' кийининде партиянын' агитпропынын' комнатазына кирип, агитпроптын' совещаниеин сакып, книжный шкаптын' ары дъанында ачык кёзинёткин' бозогозына отурып алды. Качан ол кирип келерде комнатада бир де кижи дъок болгон. Удаган дъокто, бир канча кижи келди. Павел шкап ажыра олорды кёрбёй турды, дье, бирюзинин' юнин танып ийди. Ол бийик сынду, военный дъазалганду, дъарашиб окнархозтын' заведующий Файло болгон. Онын' керегинде, Павел, оны ичерге сююр ле кажыла дъарашиб кысса дьюрюп аларга сюойтен деп, дъан'ыс катап эмес уккан.

Файло качанда партизан болгон, келишкен дьеरге, ол махновецтердин' баштарын кюнине оннон' канайда кезип туратынын, каткырып куучындал туратан. Корчагин оны дъаратпай туратан. Бир катап Павелге бир комсомолка келип ыйлап, Файло оны алар болуп, оныла неделе дъадала, керек дезе эзендешпейде барган деп куучындалан. КК-да Файло актанып чыга берген, кыста кере дъок болгон, дье Павел ол кыска бюдюп туратан. Корчагин угуп отурды. Комнатага киргендер, онын' мындағызын сеспегендер.

— Дье, Файло, сенин' керектерин' кандый? Кандый дъан'ы неме эдип салдын?

Онойдо Грибов сурап турды, Файлонын' надыларынын' бирюзи, кылыгыла ого тюн'ей кижи. Грибовтын' юредюзи сран'ай уян, санаазы кемдююлю, тенеерсюде болзо, ненин'де учун — пропагандист болуп тоололып турган, Дье пропагандисттин' адьала кажыла эптюде тушта, эби дъок то тушта тееркеп, оны эске алындырып туратан.

— Мени күнделізен' дъараар: мен кече Коротаеваны дайылтып алдым. Сен дезе бирде неме болбос деп айткан'. Дъок карындаш мен кандыйынан' тудунзам, бюдюмчилю болугар, — Файло дъаман сёс кожуп ииди.

Корчагин нервный тыркырап турганын — тын' дьюрексий бергенин сезинди. Коротаева окрженотделдин' заведующий болгон. Ол Павелле бого дъан'ыс ёйдё, келген, Павел кожно иштеп, бу кажыла юй кижиге ле ого кору бедиреп эмезе дъёп сурап келген кижиге кичеемелдю болужып туратан эрке партий-кала надылажып алган. Комитеттин' ортозында Коротаева —

кюндюлю болгон. Ол кижиғе барбаган. Файло дъартла онын' керегинде айдып турган болор.

— Сен тёгүндеп турган болбозын' ба, Файло? Неге-де ого тюн'ей эмес.

— Мен тёгүндеп пе? Ол тушта, сен мени неге бодоп турын'? Мен анан' артыктарды сыңдырып дьюргем. Дъан'ыс билер керек. Қажызыла башка көрюш некеп дъат. Бирюзи эртегизин-деле дъайылып дъат, дье онызы чёп. Экинчизинин' кийининен', бир ай дьюгюрерге келижип дъат. Эн' учурлазы — сагыжын билип аларга керек. Кайдала ан'ылу дъуукташ. Бу, карындаш, биңкюл наука ийне, дье мен бу керекте — профессор. Хо-хок-хок-хок!...

Файло бойын дъакшызынганына унтугып турды. Угуп турган кезик улус дъилбиркеп турды. Компания, керектин' учы каный божогонын билип аларга энчиклей турды.

Корчагин дъудуруғын тююнип алып, чугулданганынан' дьюрети канайда согулып турганын билип, кёдюрилип келди.

— Коротаеваны тегин анаита алза, «кудайға», сананары да дъок болгон, дье божодор кюним дъок болгон, ого юзери мен Грибовло дьюжина портвейннен' маргышканыбыс. Дье мен ди-версияны баштап салыпла бердим. Бир, эки катап кирдим. Кёрзём қылан'дап дъат. Ого юзери, мен керегимде куучын болуп дъат, айса болзо, ого-до дъедип калган.... Дъан'ыс сёслё флангтардан' коомой. Мен ол тужунда айланып, айланып. Ха-ха!... Сен билип турун'ба, дъуулашкам деп дъадым, улус кёп ёлтюргем, дьер юстиле тенип дьюргем, шыраны ас эмес кёргөм деп, бойыма дезе он'ду юй кижи тападым, сок дъан'ыскаан ийт чи-леп дъадып дъадым, эрке дъалакай, сёс тё дъок, кюондо де дъок... Ол-ло ондый кеберлю эрмектенле-эрмектен. Дъан'ыс сёслё, бош дьеерлерине табарып тургам. Мен оныла кёп туруштым. Бир катап ары тюкюрип ийеле, комедияны токтодойын деп са-нангам. Дье бу мында керек ёчёшкёндө, ёчёш учун мен онон' артып калбай тургам... Учында колына дъединидим. Менин' чы-дашканымнын' учун — кадыт кишинин' ордына, мен кыска таба-рыштым. Ха-ха!.. Эх, талгакла неме!

Файло дъаман эрмегин токтотпой турды.

Корчагин, канайда Файлонын' дъанында болуп калганын билбей калды.

— Мал! — деп Павел кыйгырды.

— Бу мен мал ба, эмезе сен бе, ёскё улустын' эрмегин не тын'дап турын'?

Дъартла Павел база нениде айдып ийген болор, ненин' учун дезе Файло онын' тёжинен' ала койгон:

— Сен мени дъамандаарга ба?

Корчагинди дъудурукла согуп ииди. Ол эмеш калан'ы болгон.

Корчагин дубовый отургышты капкан дьеरде, дъан'ысла со-коныла Файлоны дьеерге дыгып ииди. Корчагиннин' карманында кол мултык дъок болгон, дъан'ысла ол Файлонын' тынын ар-гадап калды.

Кандыйда болзо, коомой неме боло берди: Крым дъаар атапар деп темдектеген кюн, Корчагин партийный суд алдында турды.

Городской театрда бастыра парторганизация. Агитпроптогы болгон керек ончозын бут бажына тургусты, судта куучын дъадын быт керекке киришти. Кёрюп турган керек, дъадында бойы-бойына канайда кёрюжерине ле партийный этиканын сурактары кёрюп турган керекти бёктөп иди. Ол сигнал боло берди. Файлобойын судта коомой тудунып, каткырып, онын' керегин албатынын' дъаргызы кёрөр, Корчагин, онын' дъарылган бажы учун принуд иш алар деп айдып турды. Сурактарга кару беренин' торт мойноп иди.

— Менин' адресиме тилдеригерди дылжып аларга турыгар ба? Дьюк туры. Меге кандыла буру берер аргагар бар, дье бу мында юй кадыттар тын'ып турганы, ненин' учун дезе, мен олор дъаар кёрбёй дъадым. Бу керек дезе, дылып салган дымырткага-да турбас. Бу он сегис дылда болгон болзо, мен бу дьюлчек, Корчагинле бойымдыйынча келиштирип салар эдим. Эмди мында керек мәнзи дьюко до бюдер. — Дьюре берди.

Качан председательствующий Корчагинди согуш канайда болгонын куучындап берзин деерде. Павел токуналу куучын-дай берди, дье ол бойын дьюк арайдан тудунып турганы билдирип турды.

— Бу мында куучын болуп турган керектин' бастыразы, мен тудуналбай калганымнан' болуп дьят. Мен качан дъудрукла, бажымнан', кёп иштеп турган ёй ёткёёли удал калган. Авария болды, мен керектин' учурин билип алган кийининде, — Файлобажына соктурып алганын билип дъадым. Бир канча калганчы дылдарда, бу баштапкыла партизан кылкыту учурал, дье баш дъарылганынын' кереги дъолдуда болзо, мен оны дъараттай дъадым. Файлобистин' коммунистический дъадында — неге де дъарабас кижи. Мен билбей турум, революционер-коммунист олло ёйдё негеде дъарабас мал ла ийт болуп дьюрени мен качанда дъёспинбей дъадым. Бу учурал бистин' дъадын-дьюрюм керегинде эрмектештирди, бу бастыра керекте, сок дъан'ыс, дъакшы керек болуп дьят.

Партийный коллективтин' кёп дъаны Файлоны партиядан чыгарар эдип кол кёдюрип, Грибовко, шылууда тёгюне айткан учун, дъакылталу кату выговор бердилер. Куучында турушкан-дардын' артканы бурузын алдылар. Олорго порицание берилген.

Бартелик Павелдин' нервазынын' оору аялгазын дъарттап берди. Качан партследователь Корчагинге выговор берер деп, айдарда, дьюун экпиндю дъараттай турды. Следователь бойынын' предложениизин ойто алып алган.

Павелди актап салган.

Бир канча кюннин' бажында — поезд Корчагинди Харьков дъаар апарып дъатты. Партиянын' окружкомы оны Украинанын'

Цека комсомолынан' распоряжениезине божотсын деп, дъана тюшпес сураганына дъёспинди. Ого коомой эмес характеристика берерде, ол дьюре берди. Цека комсомолдын' катчыларынын' бирюзи — Аким болгон. Павел ого киреле ончозын куучындан берди.

Характеристикада «партияга» бастыра бойын беринген' «деп сёстёрдин' кийининен' Аким кычырды: «Партийный тудынары (рыдеркказы) бар, каа-дъаадала — бойын билинип болбозына дьетири чугулдана берет. Онын' бурузы — нервный система тын' бузулганы».

— Кандыйда болзо, Павлуша, бу дъакшы документке бу керекти бичип бергендер. Сен чугулданба, кезикте ондый керектер тын'да улустарда болотон, Тюштюкке барып кюч тартынып ал. Ойто келзен', кайда иштеерин'ди — эрмектежерибис.

Аким онын' колын бек тудуп эзендешти.

«Коммунар» деп Цеканын' санаториязы. Розалардын' клумбалары, фонтаннын' чоргойып чыгып турганы, садтын' корпустасры виноградла дъабылып калган. Амыранып тургандардын' ак кительдери ле сууга кирер костюмдары. Дъаш юй кижи — врач ёбёкэзин ле адын бичип дъат. Толуктагы корпуста кен' комната, орыннын' ағына кёс кылбыгар, ару ла тымыкты неде буспай дъат. Алган ваннала аруланып, кийимин солуп кийип алган Корчагин, талай дъаар кюонзеп барды.

Сран'ай полироват (сюртип сыймаган) эткен талай кен'инде — кёк-каранын' улу тымыгында, кёс дъедер дъерден' бери кёрюп турды. Кайда да ураак кёк ышта, онын' границазы дъоголып турды, Кызу күн онын' юстинде ёрттий кёрюнип турды. Ураакта, эртөн турадагы булут ёткюре, кырлардын' баштары кёрюнип турды. Тёжи, талай дъаказынын' тузалу ару кейин тартынып, кёстёри дезе суудын' кёк, улу тымыгынан' айрылып болбой турды.

Дъалку толкуу буттарына дъалакай тюриолиپ келип, дъараттын' алтын кумагын дъалап турды.

ДЬЕТИНЧИ БАЖАЛЫК.

Цеканын' Санаториязыла коштой — тёс поликлиниканын' дъаан сады дъадат. Талайдан' дъанып турган коммунаровецтер бойлоры дёгён баарда, оны ажыра дъоргилеп дъат. Мында койу чинаранын' кёлёткизинде, боро череттен' эткен бийик стененин' дъанында, Корчагин амыраарга сюйтэн. Бейин, каа-дъаала улустар дьюретен. Аллеяла садтын' дъолычактарыла улустар дырыгажып дьюргенин мынан' кёрёргө, дъаан курорттын' чаптыгынан', ыраагында, эн'ирлерде музыка угарга келижет.

Бююн, Корчагин бейин ок келди. Ергён качалкага дъадып ийеле, талайдын' ванназынан' ла кюннен' дъобогонынан', ол уй-кузырап дъатты. Дъелбир коларткыш ла дьетири кычырбаган Фурмановтын' «Мятеж» коштой турган качалкада дъатты.

Санаторияда баштапкы күндерде, онын' нервный болгон кирези дьогылбай, бажынын' оорып турган сызы токтободы. Профессорлор онын' чюмдю, каа-дъаала учуртайтан оорузын, юренип турдылар. Кёп такып токылдадып, угып турганы, Павелдин' кююнине тийип, оны дьободып турды. Кайкамчылу Иерусалимчик деген фамилиялу ординатор, дъакшызыннак партийка — оны дьюкле арайдан' таап алыш, кандый бир специалистка кожо баралык деп, чыдамыкту оны сёстётэн.

— Чындык сёзим берип турым, мен бу неменин' ончозынан' дьободым, — деп Павел айдатан. — Бир ол ок немени, күнде беш такып куучында. Слердин' дъаан энегер дьююлгек болбоды ба, слердин' дъаан адагардын' адазы сарсула оорыбады ба? Неле ол орыган, чорт оны билер, мен оны кёстёримледе кёrbéдим! Онын' кийининде, болгондорыла, мен гонорреяла, ол эмезе онон' до дьаман оорула оорыгам деп, айдып бер деп, мени сёстёп, албадангылайт, дъартын, айдайын, меге онын' учун, бир-бирюзинин' килен' ман'dайы дёгён как этире согуп ийер кююним бар болот. Меге амыраарга арга берзегер! Онон' башка, мени бастыра бюдюн дъарым айга юренип турза, мен социально (дьююлгек) дьеткерлю боло берерим.

Иерусалимчик каткырып, каруузын кайра кокырла берип турды, дье канча-канча минуттардын' бажында, оны колтыктап алыш, дьолой кандый бир кайкамчылу куучын айдып, оны хирургка экелип турды.

Бюгюн осмотр болбос аайлу болды. Обедке дьетире бир час. Уйкузыраганынан' ёткюре, Павел, кемнин' де базыдын сести. Кёстёрин ачпады: «үйуктап дъат деп бодойло, дьюре берер» деп шююнди. Тепле-тегин иженген: качалка чыкырап ииди, кемде отурды. Дъарашиб дыйтту духинин' дыды, коштой юй кижи отурганын айтты. Кёстёрин ачып ииди. Баштамыла ол кёргёни, — суркураганына кёс кылбыгар ак платья ла сафьяновый чувяк кийген, күнге кюйип калган буттар болды, онын' кийининде, чачын уулчак чылап кезип салган баш, эки дъаан кёс, чычкинан-чактын' тиштеридий сюори кат-кат тиштер болды. Юй кижи, уялчак кюлюмзиренди.

— Мен, байла слерге чаптык эдийген болорым?

Корчагин унчуккапады.

Бу дъакшы эмес, күндөлеш дьок неме боло берди, дье ондо, юй кижи, байла, дьюре берер деген иженчизи бар болды.

— Бу слердин' книга ба?

Юй кижи «Мятежти» илистеп туры.

— Эё, мений.

Минута кирези унчугышпадылар.

— Нёкёр, слер «Коммунар» санаториянан' ба, айдыгар?

Корчагин чыдашпай кыймыктанды. «Юй кижини канартан' экелди? Амыраалдым дегеним — ол. Эмди байла, мен неле ооруп турганымды сураар. Кедери баар тұры». Қююни дьоктон' айтты:

— Дьок.

— Мен слерди анда кёргён ошкожым.

Качан кийининен' юй кижинин' тёш юни сураар тужунда,
Павел ёрё кёдюрилип турган.

— Сен, Дора, бейин не келген?

Санаторный пляжный костюм кийген, күнгө күйген, семис, ак чырайлу юй кижи, качалканын' кырына отурды. Ол Корчагинди анча-мынча кёрюп ийди.

— Мен слерди кайда да кёргөм, нёкёр? Слер Харьковто иштеп туругар ба?

— Эе, Харьковта.

Бу узак куучындашканын Корчагин токтодорго сананды.

— Кандый иште?

— Ассенизационный обозто! — Олордын' каткызынан' бойыда билинбегенинен' чочый баады.

— Слер сюрекей дьялакай деп, нёкёр, айдарга келишпей дьят.

Олордын' надылашканы анып башталган, Дора Родкина Харьковский Горком партиянын' члени, танышканы каткымчылу башталганын, бир катап эмес эске алынып турды.

«Таласса» санаториянын' садында, канаар, обедтин' кийининде болор концерттин' бирюзине келген Корчагин, кенетийин Жаркийге дъолыкты. Кандыйда кайкамдылу болзын, олорды фокстрот дъолыктырды.

Сюрекей колын дайып турып «Тату дылбинин' сюгюнгениле тюн күйген» деп кожон'ды кожон'догон семис кожон'чи юй кижинин' кийининде, эстрадага эжер кижи дьююрип чыкты. Эр кижи — кызыл цилиндрлу, дъарымызы дылан'аш, дьялмажында кандыйда дьюзюн-дьююр ён'дю пряжкаларлу, дье суркураганын' кёс чыдашпай кылбыгар ак машинкалу ла галстукту болды. Бир сёслө айтса, кийик кижини кёргюзер коомой пародия болды. Юй кижи чырайлык, эдине канча-канча кёп тоолу бёс оронгон болды. Бу эжерлер, санаториянын' оору улустарынын' креслаларын ла орындарынын' кийининде турган бука дыиткелю нэпмандардын' сюгюнчилю табыжынын' алдынан', мыйрын'дажар фокстротло эстрадада оролыжа берди. Мынан' дье斯基нчилю дурукты, бойына бодоп то аларга келишпейт. Дьююлгектин' цилиндрин, кийген, семирте азыраган эр кижи ле юй кижи, бой-бойына дъакталыжып калган, дылбили мыйрын'дажып туры. Павелдин' кийининде кандыйда семис кижи мыжылдап турды. Корчагин бааррга бурулып ийерде, алдындағы рядта сыран'айла эстрададын' дъанында, кемде турып ийеле, ачынчылу кыйырды:

— Проституировать эдерге, дъедер! Чортко барыгар!

Павел Жаркийды таныды.

Тапер ойынды юзип ийди, скрипка калганчы катап шын'ырайла, токтооды. Эстрадада эжерлер мыйрын'дажарга токтооды. Кыйырган кижиге, стулдардын' кийининде тургандар ёшто шымырандылар:

— Номерди токтодор — кандый хамство!

— Бу бийени бастыра Европа бийелейт!

— Негеде дъарабас!

— Коммунаровецтердин' группазынан' разбойник чилеп, Чеповецкий укомолдын' катышы — Сережа Жбанов сыгырды. Ого ёскёлёри большты, эжерлерди эстрададан' салкын юреергендий дьогылты. Соктырган кёдёчиге тюн'ей калыруш-конфрансье улуска труппа мынан' барып дьатканын дъарлады.

— Кичинек Спасскийле колбаса чылап тоголон! Москвага барып дъадым деп — таадан'a айт! — деп бастыра улустардын' катышыла, санаторный халатты кийген, кандыйда уулчак, оны юдештирип ийди.

Корчагин баштамы рядтарда Жаркийды таап алды. Павелдин' кыбында, узак отурдылар. Вания партиянын' окружкомдорынын' бирюзинде агитпроп болуп иштеген.

— Сен билерин' бе менде эмеген бар. Удайбайла кыс, ол эмезе уул болор, — деп Жаркий айтты.

— Ого, сенин' эмегенин' кем? — деп Корчагин кайкады.

Жаркий келтегей карманынан' карточка чыгарып ийеле, Корчагинга кёргости.

— Таныдын' ба?

Карточкада ол-ло Анна Борхарт болгон.

— Дубава кайда? — деп Корчагин тамла кайкап сурады.

— Дубава Москвада. Оны партиянын' чыгарып ийген соондо, ол Комвузстан' дьюре берген, эмди МВТУ-да юренип дьат. Табыштар аайынча, оны партияга ойто алган, а дегинеле алган! Ол корондолып калган кижи... Игнат кайдаазын билерин' бе? Ол эмди керептер эдер заводтын' замдиректоры болуп дьат. Ёскёлёрин ас биледим. Бой-байыбыстан' бис ырадыбыс. Орооннын' дьюзюн-дьююр толуктарында иштегилеп дьадыбыс, дье андыйда болзо, туштажып, озогызын куучындашканы сюгюнчилю болот, — деп Жаркий айдып турды.

Қыпка Дора ла оныла кожо бир канча кижилер кирди. Бийик тамбовец эжикти дъапты. Дора Жаркийдин' орденин кёрип ийеле, Павелден' сурады:

— Сенин' нёкёрин' — партиянын' члени бе? Ол кайда иштеп дьат?

Керек не керегинде болгонын Корчагин билбей дьадып, Жаркийдин' дьюрюмин кыскарта айдып берди.

— Айдарда, артсын. Була дьюукта, Москванан' нёкёрлөр келди. Олор биске калганчы партийный солун-табыштарды куучындан берер. Партийный дъабылу аайлу заседанини ёткюрерге, сенде дьюулыжарга дьётшкенибис, — деп Дора дъарлады.

Бастыра дьюулган улус, Павел ле Жаркийден' ёскёзи, ончозы эскиден' большевиктер болды, МКК члени Барташев куучындап берди: Троцкий, Зиновьев ле Каменев баштаган дъан'ы оппозициянын' керегинде.

— Мындый кату ёй тужында, бистин' дьерибисте болорыбыс сюрекей керектю болуп дьат. Мен эртенле атанып дъадым, — деп Барташев куучынын божотты.

Павелдин' кыбында болгон дьюуннын' кийининде, юч конып,

санаторияда ээн боло берди. Павел ёйине дьетире дъатпай аттанды.

Комсомолдын' Цеказында узак, тутпады. Промышленный округтардын' окружкомолдын' бирюзинин' секретари болорго Корчагин ийилди, бир неделенин' бажында дезе, организацийнын' городской активы, онын' баштапкы куучынын укты.

Кюстин' терен'инде Корчагин, эки ишчилерле, городтон', ыраак турган райондордын' бирюзине барып турган, окружком партиянын' автомобилиле, дъолдын' канавазына киреле кён'кёрилген.

Ончолоры кенеди. Корчагинин' он' будунын' тизези оодо былчылган канча-канча, кире күндердин' бажында, Корчагинди, Харьковтын' хирургический институтудына экелген. Врачебный консилиум тижиген тизени кёрёлө рентгеновский дъуруктарды кёрёлө, эмдиле операция эдер керек деп айдыштылар.

Корчагин дъёбин берди.

— Арайтканда, эртен эртентура, — деп консультацияны баштаган, бюрек профессор калганчызында айдала, кёдюрилди.

Оны ээчий, арткандары чыктылар.

Бир кижиинин' кичинек, дъарык палатазы. Сыран'айла ару-чек, ол ундуган лазареттин' специфический дыды. Корчагин эбиреде кёрди. Ак кардый скатертьту тумбочка, ак стургуш — ончозы.

Санитарка ужин экелди.

Павел оны керек дъок деди. Тёжёктө ён'дёйё отурып алыш, ол письмолор бичиди. Буттын' оорузы сананарага бербей турды, курсак дъиирге кюон дъок болгон.

Качан тёртюнчи письмоны, бичип божодып ийерде, палатынын' эжиги арайдан' ачылды, Корчагин бойынын' дынанында ак халатту, андый ок бёрюгичектү дъаш эмегенди кёрди.

Эн'ирдин' алдындагы бозомдо, чичке чийилгек кабактарды ла карадый кёрюнген дъаан кёстёрди кёрип ийди. Юй кижи бир колында портфель, ёскёзинде бир лист чаазын ла карандаш тудуп турды.

— Мен слердин' ординаторыгар, билюн дежурить эдип дыадым, — деп ол айтты. — Эмди шылу эдерим, слерге кюон-кюч дыокто болзо, бойыгар керегеерде ончозын куучындан береригер.

Юй кижи уткуулду кюлюмзиреди. Кюлюмзиреди «шылуды» эмеш келишпес этти. Сран'ай бир частын' туркунына Корчагин дъан'ысла бойынын' дьюрюмин куучынданаган эмес, дъаан энезинин' энелеринин'де керегинде куучындан берди.

Операционныйда тумчуктарын марляла тан'ынган канча-канча кижилер.

Хирургический инструменттердин' дылтыраганы, чичке стол, онын' алдында дъаан таз. Корчагин столго качан дъадып ийерде, профессор колдорын дъунарага божотты. Кийинде операцияга тюрген белетенип турдылар. Корчагин кийини дъаар кёрди. Сестра ланцеттерди, щипцыларды салып турды. Ординатор Бажанова буттын' тан'узын чечти.

— Нёкёр Корчагин, анаар кёrbёгёр, онызы, нерваларга дыа-

ман болор, — деп ол араайдан' айтты.

— Слер кемнин' нерваларын айдып туругар, доктор? — Корчагин электеп кюлюмзиренди.

Канча-канча минуталар бажында, калын' маска онын' дьюзюн бектеди, профессор айтты:

— Корыкпагар, эмди хлороформ берербис. Тумчук ажыра терен' тыныгар, тоологор.

Масканын' алдынан' туюкталган юн энчю айтты:

— Дъакшы. Озолодо сурап турым, печатный эмес дъарабас сёстэр айтсам, ол дъаманымды таштагар.

Профессор кюлюмзиренеринен' токтодынып болбоды.

Хлороформнын' баштамы тамчылары тумалаар, дъаман дытту. Корчагин терен' тынып ийеле, дъарт айдарга кичеенип, тоолорго баштады. Ол бойынын' трагедиязынын' баштамы актына кирди.

Артем конвертти, эки дъара тартала, ненин' де учун дьюреги кёдюрилип, письмоны ачты. Кёстёриле баштапкы строчкаларды тудып ийеле олорло дьюгюрип, токтобой турды.

«Артем! Бис бой — бойбыска каа-дъаала бичип дъадыбыс. Дыл туркуна бир, Кезигинде экиле катап! Керек онын' тоозында беди? Тазылданын'ды кодорып ийерге, Шепетовканан' — Казатинский депого билен'ле барганын'ды бичип дъадын'. Бу тазыллар — Стешанын', онын' төрбёндөринин" ле ёскёлёринин'де, артып калган, алдынан' дъёёжёлёнёринин' санаазы болуп турганын билип дъадым. Стешанын' кебериндий кеберлю улустарды юредип аларга кюч, сен ого чыдан болбозын'а коркып турым. «Карыыр алдында юренерге кюч» болгонын айдып турун', дье онызы сенде коомой эмес барып дыят. Производствонон' Горсоветтин' председателинин' ижине барбай майношконын'да, сен дъастыра эдедин'. Сен дъан' учун дъулашкан? Аналтканды, оны ал. Эртенле горсоветти алала, керекти башта.

Эмди бойымды. Менле неде коомой болуп дыят. Мен госпитальдарда дъантайын болор болдым, мени эки катап кескендер, ас эмес кан тёгүлген, ас эмес кюч чыккан, дье бирде кижи мынын' учы качан болорынын', карузын бербеди.

Мен иштен' айрылып калдым, бойыма «оору кижинин» дъан'ы професиязын таап алдым, кёп чого кыйындарга чыдаштым мынын' ончозынын" учунда дезе, он' будымнын' тизезинде, дьюрер аргазы дъогылды, эдимде канча-канча кёк бар, сран'айла учында, калганчы врачебный солун ачылды: мынан' дьети дыл озо, омуртка-сёёкке неме согулган, эмди дезе ол согулганы меге баалу болор деп айдыхат. Мен неде болгонына, ончозына чыда-жарга белен, дъан'ысла стройголо ойто баарына кичейдим.

Меге дъадын-дьюрюмде стройдон' чыгып калары, неде немелерден' ончозынан' сюрекей коркушту болуп дыят. Онызын сананарда, чыдалым дъок. Онын' учун мен ончозына дъёпсинип дъадым, дье дъакшы болуп турганы дъок, булуттар дезе тамла койуп дыят. Баштамы, операциянын' кийининде, мен базып дьюре-ле берер тужумда, ойто ишке бардым, дье мени удавай ойто экелдилер. Эмди Евпаториядагы «Майнак» санаторияга баар билет алдым. Эртен аттанып дъадым. Қунукпа, Артем, мени ёлюмге дьетирерге кюч. Менин' дъадынм үчте кижиге дьеткил дъедер. Карындаражычак, бис иштебибис. Су-кадык дьюрерин'ди чеберлеп — бир уулла он пудтардан' ала койбой дьюр. Онон': ремонт эдерге, партияга баалу болуп дыят. Дыллар биске ченемел, юредю — билгир берет, дье бу ончозы лазареттер сайын айылдан дьюрерге бериллип турган эмес. Сенин' колын'ды тын' тудып турум.

Павел Корчагин».

Качан Артем бойының кою кабактарын тююнип, карында-жынын' письмозын қычырып туар тужунда, Павел больницадан' бааррга Баженовала, эзендежип турды. Ол ого колын берип турлуп сурады:

— Эртен Крымга аттанып дъадыгар ба? Бюгюнги күнди, слер кайда ёткюреригер?

Корчагин карузын берди:

— Эмдиле нәкәр Родкина келер. Бюгюнги тюшти лө тюнди, онын' билезинде ёткюрерим мен, эртен тан'да ол мени вокзалга юдеп салар.

— Павелге дъаантайын келип турган Дораны Бажанова биллип турган.

— Нәкәр Корчагин, слер атана алдында, менин' адамла дъолыгар болгон, бистин' эрмекти эске алышып туругар ба? Мен ого слердин' су-кадыгардын' кирезин, табылап куучындап бергем. Ол слерди көрзин деп, мен санаалу тұрым. Онызын бюгюн эн'ирде эдерге келижет.

Корчагин ол-ок тужунда, дъёбин берди.

Ол оқ эн'ирде, Ирина Васильевна Корчагинди, бойынын' адазынын' элбек кабинедине кийдирип турды. Ады-чузы чыккан хирург, қызынын' кәзинче Корчагинди сюрекей адзыктап көрди. Ирина клиниканан' рентгеновский дъуруктарды ла ончо анализтерди экелген. Адазынын' латынъ тилле айткан бир элбек репликазы кийинде, Ирина Васильевнанын' чырайы куу боло бергенин Павел көрүп ийбеске болбоды. Корчагин профессордын' тас дъаан баажын көрүп тұрып, онын' ёткюр кәзинен' кандый бир неме билип аларга албаданды, дье Бажанов ёткюре сестирбес болды.

Качан Павел кийнип алған кийининде, Бажанов оныла дъакшы эзендежип алды, ол кандыйда заседаниеге барып, бойынын' шююлтезин айдып берерин' деп, қызына дъакыды.

Сюрекей билер амтанла дъаандырып салган Ирина Васильевнанын' қыбында, Корчагин диванга дъадала, Бажанова качан эрмектенерин сакыды. Ол эрмекти канайып баштаарын билбей турды: ого сюрекей кюч болды. Корчагинин' организминде дъеткерлю болуп турган процессти, токтодор арга медицинда дъок болгонын адазы ого угусты. Хирургический эпле ооруды дъазарын дъёптебөди. «Бу дъаш уулды, кыймыктанып болбой дъадар трагедия сакып тұры, оны токтодып ийерге, бисте кючибис дъок болот».

Врач та, нады да болуп, ончозын дъарт айдып берерге болбой салды, чынынын' бирле эмеш бёлюгин, Корчагинга чебер айдып берди.

— Нәкәр Корчагин, евпаторский балкаштар дъакшы эдерине мен бүдюп дъадым, кюсқиуде слер ишке ойто баарығар.

Онызын айдып тұрып, оны эки курч көс шин'жилеп турганын, ол ундып салған.

— Слердин' сёзигерден', чынынча айтса, слер дъетире айтпай турган ончозынан', менин' учурым коркушту болгонын, мен кә-

ріоп тұрым: Мен слерди, менле ачық-дъарық әрмектежип тұрағын сураганымды, әске алынып туругар ба? Менен' бирде немени дъажырбас керек, мен талбазым, бычактанбазым. Дье мениле алдында неме болорын, мен сюрекей билерге турум, — деп Павел айдынды.

Бажанова кокырла карузын ёткюрди.

— Нәкёр Корчагин, слерге менин' нады болгонымды унду-багар, слердин' дъюрюмігерде қандайда учурлар болор. Слерге менин' болужым, ол әмезе дъёбим керек болзо, меге бичигер. Менин' кючим чыдаар немелерди, мен ончозын эдерим.

Канайып, тере тон кийген, бийик сын әжиктен' извозчиктин' абыразына дъедерге, агашка угур таянып барып турғанын, ол көзинектен' көріп турды.

База оқ Евпатория. Тюштюктин' изюзи. Алтынла кёктёгён түбетейкалу, күнге күйип калған кыйғызы дъаан улустар. Боро известняктан' эткен «Майнак» санаториязынын' эки этаж тұрағында, пассажирлерди автомобиль он минуттын' туркунуна дъетирип турды.

Дежурный болгон врач, келген улустарды қыптарга кийдирип турды.

— Нәкёр, слер қандай путевкала келдигер? — деп 11 № қыпка удура турала, ол Корчагинды сурады.

— Цека КП(б)У-нын'.

— Айдарда бис слерди нәкёр Эбнерле кожо дъатыргызыбыс. Ол немец, оғо орус айылдаш берзин деп, ол сураган, — деп дъарлап ийеле, ежикти токулдатты.

Қыптан' дъеткил әмес орус тилле кару угылды:

— Киригер.

Қыпта Корчагин бойынын' чемоданын турғузала, орында дъаткан дъарааш, тирио, чан'кыр кёстёрлю, ак чачту эр кижи дъаар кайра буруды. Немец оны дъакшы кюлюмзиренип тушташты.

— Гут морген, геноссен. Мен әзен деп айдарга турғам, — дейле, ол Павелге узун сабарлу, куу колын берди.

Канча-канча кирези минуталар бажында, Павел онын' орынинда отурып турды, олордын' ортозында, сёстёр болужар аайлу болор, билбей калған сёсти сезикле, колла дъан'ығаныла, мимиқала билдіртирип — бастыразында айтса, бичибекен эксперантонын' ончо әптерилем әрмектежер «телекейдин' албатыларынын'» тилиле қуучындажып турдылар. Эбнер немецкий ишмекчи болғонын, Павел биле берди.

1923 дылда гамбургский восстание тужунда, Эбнердин' дъалмағына оқ дийген, әмди әски баалузы ачылала, оны орынга дықты. Шырказынын' коркушту сызына көрбёй, ол бойын омок тудынып турды, онын' учун ол, кенетийин Павелге дъарады.

Онон' дъакшы айылдашту болорго, Корчагин сананбаганда. Бу сары тан'нан' ала, эн'ирге дъетире бойынын' ооруларынын' керегин куучындабас, ыйламзырабас. Ойто кайра, оныла кожо бойынын'да дъеткерлерин ундып салар.

Немецкий тилди, бут тишке тыгынбагандый «билбезим коомой» — деп, ол сананды.

Садтын' толугында канча-канча качалкалар, бамбуктан' дъзаган стол, эки абырачак Эмдееринин' процедуралынын' кийининде, оору улустар «Коминтернанын' Исполкомы» деп адаган бежюлер мында бастыра кюнди ёткюрип дъаттылар.

Абырачакта Эбнер отургуга дъатты, экинчизинде — Корчагин, ого базып дьюрерге токтоткон, арткан ючтери: Крымский республиканын' албатысадузынын' ишчили — угур сынду эстонец Вайман, он сегис дъашту кыска дъюзюн, кюрен' көстю дъаш юй кижи, латышка — Марта Лауринь, бийик сынду, чыткыдында буурая берген, баатыр, сибиряк — Леденев болгылады. Чындапта, мында беш национальносттор: немец, эстонец, латышка, орус ла украинец болгон. Марта ла Вайман немецкий тилди билип тургандар, Эбнер олорды, тилмештер эткен. Павелди ле Эбнерди бир кыпта дъатканы дъууктатты, Мартаны ла Вайманды, Эбнерле тил билери дъууктаткан, Леденевты ле Корчагинди, шахмат дъууктадып ийген.

Иннокентий Павлович Леденев келер алдында, Корчагин санаторияда шахматный «чемпион» болгон. Ол бу званиени Вайманнан' баштапкы дьеरде турап болгон, сюrekей дъана тюшпес тартыжу ойыннын' кийининде алган. Вайман дъен'дирген онызы флегматичный (дъобош) эстонецти тен' дьюреринен' бысты. Ол узак ёйгё, бойынын' Корчагинга дъен'диргенин ундыбай, бир дъаманын таштабай турды. Удабай санаторияда, бойынын' бежен дъажына кёрё, сран'ай дъаш аайлу кёрюнер, бийик сынду ёбёён келди, ол Корчагинди партия ойноорго кычырды. Корчагин дъеткерди сезинбей дъадып, энчилю ферзевый гамбитты, баштады, онызына Леднев карузын, тёс пешкалардын' дебюдиле берди. «Чемпион» болгон Павел, кажыла дъан'ы келген шахматистле ойноор учурлу болгон. Бу партияларды кёрёргё кёп улустар дъуулышты. Тогузынчы ходтын' кийининде, Леденевтин' бир аайла табарып турган пешкалары (тобиттери), оны базып турганын, Корчагин кёрди. Онын' алдында коркушту ёшту болгонын Корчагин билип ииди: тегинен'ле-тегин, бу ойында Павел чеберленбеди.

Юч частын' туркунына болгон тартыжуда, канайыпта идеюде албаданган болзо, Павел аргазы, дъоктон'ло, ойноттырды. Айландыра отургандардан', кемзинен'де озо, ол бойынын' ойноттырып турганын озо кёрди. Бойынын' партнеры дёгён кёрди. Ол база, онын' ойноттырып турганын кёрюп ийгени, дъарт болды. Корчагин ойынды алдырзын деп кюондю болгон, дьюреки кёдюролген эстонец, бирде немени кёрбей турды.

— Мен качанда калганчы пешкага дъетире туружып дъадым, — деп Корчагин айтты, дъан'ысла ого танулу фразанын' карузына дъёпсинип, Леденев бажын кекиди.

Корчагин беш кюннин' туркунына Иннокентий Павловичле он партия ойногон, олордын' тоозынан', дъети партияны, ойнот-

тырды, эки партияны ойнап алды, бир партияны кемизиде ойнап албады.

Вайман сюrekей сююнип турды.

— Ой, нёкёр Леденев, спасибо! Слер ого макалу юлежин бердигер! Андый керек ого! Бисти каргаан шахматисттерди ончозын дъен'ип алган, дье бойы каргаан ёбёгённен' ок келип тюшти. Ха-ха-ха!

— Ойноттырага кандый ошкош? — деп ол бойынан' дъен'иткен дъен'ючиzin электеп турды.

Корчагин «чемпион» атту болгонынан' айрылды, дье бу ойын кюндюдин' ордына, ол Иннокентий Ивановичта, кийининде, ого сюrekей де дъуук болгон, кижини тапты. Шахматный поледа Корчагин ойноттырганы, тегин учыралдан' болгон эмес. Шахматный ойыннын' стратегиязын ол калайла билген, шахматист, ойыннын' ончо дъажыттуларын билеечи мастерге ойноттырган.

Корчагинде ле Леденевте бир дъан'ыс кюндери бар болды: качан Леденев партияга кирер тужунда, Корчагин ол ок дъылда ак дъарыкка чыккан. Экилези большевиктердин' дъаш ла дъаанааган гвардиязынын' кёрюмдьилю представительдери болгондор. Бирюзинде дъадын дъанынан' ла политический дъанынан' дъаан ченемел, подпольяда ла каанын' тюрмелеринде ёткён дъылдары, онын' кийининде — дъаан государственный иш ченемели бар; экинчизинде дезе — дъалбышту дъаш дьюрюми ле дъан'ыс дъадынды күйдюрип ийгедий эмес, дъан'ысла, сегис дъылдын' тарташузы бар. Экилези олор — карганы да, дъажы да изю дьюректю ле су-кадыгы юрелгендю болгон.

Эн'ирде, Эбнердин' ле Корчагиннин' кыбында — клуб. Мынан' ончо политический солун табыштар чыгатан. Эн'ирде № 11 кыпта табышту болгон. Дъантайында Вайман кандый бир уятту анекдот куучындаарга албаданды, ол оны куучындаарга сюrekей сююйтэн болгон, дье эмди тұра ол Мартанын' ла Корчагиннин' аадылганына табарды. Марта оны дъик-дъок ёткюре электеп ийерин билген, онызы тығынбай турганда, ортозына Корчагин кирижетен.

— Вайман, сен сураган болzon' қайдат, байла сенин' «чечен эрмегин'», бистин' кююнибиске сыран'айда амтанду болбой турган болорбо... Бастыразына айтса, бу куучын сеге канайып дъарап турганын, мен аайлап болбой турум... — деп энчюзи дъок юнле Корчагин баштайтан.

Вайман эттю эрдин тёмэн тюжюрип ийеле, онын' чичке көстери шооту, улустардын' дьюстерине тийип турды.

— Главполитпросветте моральдын' инспектуразын тёзёёрғе келижет, Корчагинды дъаан инспектор этсин деп дъёп эдер. Мартаны мен билип турым, ондо юй улустын' профессиональный оппозициязы бар, дье Корчагин дезе акту уулчак, комсомольский балачак болуп көринерге кююндю болот... Ого юзери, качан дымыртка тakaаны юреде бергенде, сююбейтэм.

Коммунистический этика керегине, эрик дъоктон', кёдюрюлю блааш болгон кийининде, уятту анекдоттордын' сурагын, баш-

ка шююлтеге тургускандар. Марта шююлтелердин' айын Эбнерге тилмештеп берди.

— Эротише анекдот — бу сюrekей дъакшы неме эмес, мен Павлюшеле солидаризирован, — деп Адам шююлтезин айтты.

Вайманга тескериленерге келишти. Ол сюмези дъеткениле, кокурла ёткюроп турды, дье анекдотторын база куучындабай барды.

Мартаны Корчагин комсомолка деп бодогон. Кёрёлө он тогус дъашту деп бодогон. Качан бир катап ол, оныла куучындажып турып, ол он дьети дыылдан' ала партиянын' члени болгонын, одус бир дъашта болгонын, латышский компартиянын' активный ишчилеринин' бирюзи болгонын' билип алганда, онын' кайкаганы кандый сюреендю болды. Он сегис дыылда оны актар адар эдип дъаргылган, дье оны эечий дезе, оны советский правительство ёскё нёкёрлөриле кожо солыштырып алган. Эмди ол, «Правада» иштеп, ол ок ёйдё, вузтын' юредюзин божодып браады. Олордын' надылажы башталгаалы Корчагин сезинип тутпады, дье дъаантайын Эбнерде болор, кичинек латышка «бежюден» айрылбас боло берди.

Подпольщик Энглит ле латыш, оны каткылу кокурлап турды:

— Марточка, кёёркүй Озол Москвада канайдар? Анайып дъарбас!

Эртентураларда, кюзюн'и болорынан' бир минут озо, санаторияда юнгюр петух кыйгыратан. Эбнер ого тюн'ей этире ёткёнип туратан. Санаторияга петух канайып келип кирип калганын билип аларга турган персонал киченгенине, бирде неме болбоды. Эбнерге бу сюrekей, макказыраганду дъарап турды.

Айдын' учында, Корчагин бойынын' коомойтып турганын билинди. Врачтар оны тёжёкө дъатыргыскан. Бу Эбнерди сюrekей ачындырыды. Ол бу качанда кунукпас, сююнчилю сюrekей дъаан иде-кючтю, анайып эрте су-кадыгын дылыйткан дъаш большевики сююди. Врачтар Корчагиннин' дъадыны трагический болорын, бодоп айткандарын, Эбнерге Марта куучындап берерде, Адам сюrekей дьюрексиреп ачынды.

Санаториянан' сыран'айла атанаарына дъетире, Корчагинге базарга бербеген.

Бойынын' кыйналып турганын, айландыра турган улустардан' Корчагинге дъажырып ийерге келишти, дье онызын, онын' чырайы сюrekей куу болгонынан', дъан'ысла Марта сезинип турды. Атанаарынан' бир неделя озо, Павел Украинский Цекадан' письмо алды, онызында, онын' отпусказын эки айга узадып ийгенин ле санаторный шююлте аайынча, онын' эмдиги су-кадыгынын' кирезиле, оны ишке дъандырып болбозын, бичиген эмтири. Письмоло кожо акча ийгендер.

Павел бу баштамы табарганын, оны качанда боксага юредерде Жухрайдын' табарганын чылап алды, ол тушта база дыыгылып турган, дье ол ок тужунда, ёрё кёдюрилип турган.

Кенетейин энезинен' письмо келди.

Евпаториянан' ыраак эмес, портовый городто онын' озогы надызы — Альбина Қюцам бар деп. Қарыган эмеген бичип турды, оныла энези он беш дыл көрюшпеген эмтири, ого кирип тюжерин, ол уулынан' сюрекей сурап бичиди. Бу учырал письмо Павелдин' дьюрюминде сюрекей дъаан учурлу болгон.

Неделя, ёткён кийининде, санаторный землячество, Корчагинды пристаньга сюрекей дъакшы юдештирип салды. Эзендежер тужунда, Эбнер Павелды, карындажы чылаап кучактап, окчоп ийди. Марта дезе дьогыла берген, Павел оныла, эзендешпей астанды.

Эртенги тан'да дезе, Корчагинды пристаньдан' тартып экелген фаэтон, кичинек аатту, кичинек турага дьедип токтоды, Корчагин бойынын' юдешчизин Қюцамдар мында ба дъатканын сурап ийерге ийди.

Қюцамдардын' билези беш кижиден' болгон: көргёни — курч көрүп ийер кара көстю, қарыган чырайында качанда дъарашиб болгон темдектери бар, қарыган семис эмегендөн' — энезинен' Альбина Қюцамдан', онын' эки — Леля ла Тая қыстарынан', кичинек Лелянын' уулчагынан' ла чочконын' иркегине дьюзюн, семис, көрөрөн' эби дьок Қюцам ёбёгёндөн'.

Ёбёгён кооперативта служить эткен, кичинек кызы — Тая кара ишке дьюрип турган, алдында машинистка болгон, була дьуукта аракызак, хулиган, бойынын' ёбёгёнинён' айрылган, дъаан кызы — Леля иш дьок отурган. Уулчагынын' кийининче дьюрип, энезинин' хозяйстввозында болужып, ол күндерди ёткюрип турган.

Қыстарынан' башка Жорж деп уулы бар болгон, дье ол эмди Ленинградта дъаткан.

Қюцамдын' билези, Корчагинди сюгюнчилю уткуды. Дъан'ысса ёбёгён айылчыны, дъакшы эмес көрюшле көрди.

Корчагиндердин' билезинин' хрониказынан' ончо билерин, Корчагин Альбинага ончозын чыдамалду куучындап, ол аяс, бойы олордын' дъадын-дьюрюми керегинде угып турды.

Леляга дьирме эки дъаш болгон. Чачын кескен, дъалбак ачык-дъарык чырайлу, чюми дьок шатенка, ол Павелла, ол ок түжинде нёкёрликтин' будына турала, ого биленин' дъажыттуларын кююндю айдып берип турды. Ебёгён бастыра билезин калды, казыр тутканын, кандыйда инициативаны ла кичинекле дъайым көргүскенин, кююнин дъандыра токтодып турганын, онон' Корчагин билип алды. Чичке ман'длайлу, сагыжы бийик эмес, кичинекте немеге кадалып турдаачы, ол билезин дъаантайын коркудушта туткан, онызыла, ол бойынын' балдарынын' кююнин дъандырып, онын' терен' сюобезин ле бастыра дьирме беш дылдын' туркунына, онын' калдьу-казырыла удура табарыжып турган эмегени, оны көрөр кююни терен' дьок болгонына, ол дьетти. Қыстары дъаантайын энезинин' дъанында туратандар, бу юзюк дьок болуп турган биленин' ан'дышканы, олордын' дьюрюмин корон-

дол турды, кичинекте, дъаанда ачынышла толуп калған күндер, анайып ёдип турды.

Биледе экинчи кенеген неме Жорж болгон. Леля бойынын' куучындарынан' көрзө, бу бийирек, мактанчаак ла кёкүм кей неме болгон, дъакшы тойо дъиирге, дъааралду, дъик-дъок кийинерге сюючи, аракы ичерге тенек эмес болгон. Тотус қласстын' юредиозин божодып ийеле, энезинин' эрке уулы — Жорж, столичный городко бааргага, онон' акча сурады.

— Мен университетке аттанарам. Леля бойынын' дьюстюгин, сен дезе бойын'нын' немелерин'ди — сат. Меге акча керек, слер оны кайдан' алатаң эдигер, бонон' алыш беригер, меге ончозы тюн'йеле.

Энези ого неде немени берип турарын Жорж дъакшы билип турып, онзыла сран'айда уйат дъок аайла тузаланып турды. Сыйындарын бойынан' дъабыс бодоп, олорды базынчыктап, бийктен' көрип дьюретен. Ебёгённөн' дъажырып алган кандай бир акчаны ла Тая иштеп алган акчаны, энези ого ийип турды. Ол дезе экзаменды уйатту берип болбой салала, таайынын' айлында эрикчеен'дю эмес дъадып, акча ийзин деп сураган телеграммаларла энезин терроризировать (оорудып) ёдип турды.

Кичинегин, Таяны Корчагин орой эн'ирде кёрди. Энези ого, айылчы келгенин сенкада шымыранып куучындап турды. Ол Павелле эзендежип колын кемзингендю берип, таныш эмес дъаш уулдын' алдына тұра, кичинек кулактарынын' учына дьетире кызарды. Колынын' торсогонынын' болчокторы танылу, онын' кючтю колын, Павел ол оқ тужунда божодпой, бир кезек тутты.

Тая ондогузынчы дъашка барып турған. Ол дъарап болбогон, дье дъаан кюрен' кёстёри, монгол дъурукту, чичке кабактары, дъарашиб чийимдю тұмчугы, дъаш, кедерен' эрди, оны дъакшы кёрюнер әдет, тын'ызу дъаш тёжи, иштенер дъолду блузказынын' алдында тапчы болуп дъадып дъат.

Әдьелер эки кичинегичек кыптарда дъаткан. Таянын' кыбында — чичке темир орун, дъозион-дьююр немелер тургускан комод, онын' юстюонде кичинек кюскю, стенеде одуска дъуук фотографиялар ла дъуруктар бар. Көзинёкте куу-кызыл астралу ла кюрен'-кызыл гераньду чечектин' эки банказы бар. Кисейний кёжёгёни чан'кыр дыилбile буулап салған.

Тая бойынын' кыбына эр улустардын' представительдерин божодорго сююбей дъат, слерге дезе кёрюгер, башка болот, — деп сыйыныла Леля, кокурлап турды.

Эртенигі күнде, эн'ирде, бастыра биле карыган дъаандардын' ыптарында чайлаган. Тая бойынын' кыбында болуп, анаартан' бастыраала әрмектежип турған куучындарын угып турды. Кюцам тақандагы сахарды кичеенип булғап тұрып, онын' алдында турған айылчыны очкаларынын' юсти ажыра, чугулду кёрюп турды.

— Эмдиги биленин' закондорына дўёпсинбей тұрым. Кюондю болзо — эмеген алат, кюонине тийзе — айрылыжат. Дайым то-то дъеткил, — деп ол айтты.

Ёбёгён карылала, дъёдюлдеди. Тыныш алала, Леля дъаар көргости.

— Бу бойынын' хахалила сурабай турып алышкан, сурабай турып айрылышкан. Эмди дезе сююнигер, оны, кемнин'де бала-зыла кожо азыра. Сюрекей дъаман!

Леля кыйынду кызарып ийеле, дъашла толып калган кёстёрин Павелден' дъажырып турды.

— Слердин' шююлтегер аайынча, ол дъутмала эрик дъогунан' ол дъуртаар учурлу ба? — деп, ёбёгённөн', кийик одычактарла дъалтырап турган кёстёрин божотпой турып, Павел сурады.

— Эрге баар тушта, кемге барып турганын, кёрер керек болгон.

Эрмекке Альбина киришти. Бойынын' чугулын дьюклө арайдан' тудунып, юзюлип турган юнле, ол эрмектенди:

— Ёбеген, уксан', ненин' учун ёскё кижинин' кёзинче бу эрмекти баштайдын'? Бу куучыннан' ёскё неме керегинде куучындабас па?

Ёбёгён ол дъаар серпинди.

— Нени айдып турганымды, мен билерим! Кандый ёйдён' ала меге кезедю эдерге баштадыгар?

Түнде Павел Кюцамдардын' билези керегинде узак ёйгё сананып дъатты. Бу ёбёгён учурашканыла келген бойы, эрик дъоктон' биленин' драмазына турушты. Бу шыралу дъадыннан' канайып айрылып чыгарга, энеге ле кыстарга болужып ийер аргазын бедиреп, сананып турды.

Онын' бойынын' дьюрюми, керекти тутактадып турды, оныч' бойынын' алдында бюдюрбекен суректар туры, эмди дезе, качандагызынан'да ончозынан', дъалтанбас действие эдерге, кюч болды.

Шююлтенен' чыгыжы, дъан'ысلا болуп: билени айрып, энэзи ле кыстары, ёбёгённөн' дъажына баарында болды. Дье бу андайла тегин, белен неме болбайт. Бу биленин' революциязына туружар онын' аргазы дъок болды, анча-мынча күндердин' бажында ол атанаар учурлу, байла бу улустарла, база, ол качанда дъолыкпас. Бу дъабыс та, тапчы да турада тоозынды коскорбай, ончозы кандый ағынла болуп турганын, анайда артырза кандый болор? Ебёгённин' дъескинчилю кебери, ого амыр бербеди. Павел канча-канча, пландар тургускан, дье олорды ончолорын бюдюрип алыш болбос аайлу кёрионди.

Эртенги күнде воскресенье болгон, качан городтон' Корчагин ойто келерде, турада дъан'ысла Таяга туштады. Арткандары тёреёндөрине айылдан барган эмтири.

Павел онын' кыбына киреле, чылап калган, стулга отурды.

— Сен ненин' учун гулять эдерге, соондонорго кайдёгэндө барбай турын'? — деп ол онон' сурады.

— Менин' бирде дъерге баар кююним дъок, — деп ол арайдан' карузын берди.

Ол тюндеңи бойының пландарын эске алынала олорды шин-жилеерге кюондю болды.

Бирде кижи чаптык этпезин деп мен'деп, чикезине баштады:

— Уксан', Тая, бой-бойбысты «сен» деп айдып туралы, биске бу китайский церемониялар кереги дьок. Удабай мен атанарым. Слерле мен коомой ёйдё, качан бойым арга дьок болгон тужымда тушташтым, онон' башка, керекти бис башка аайла бурып ийер эдибис. Мынан' бир дыл озо болгон болзо, бис мынан' ончолорыбыс кожо атанарап эдибис. Сенин' ле Лелянын' колдорындый, андый колдорго иш табылар эди. Ёбёгёнлө керекти божодор керек, оны агитировать эдип албазын'. Дье оны эмди эдип ийерге келишпес. Дье эмди мениле не боловын, бойымда билбей турым, онын' учун, мен идем дьок деп айдарга дъараар. Эмди нени эдер? Ишке ойто баарын сурарым. Врачтар менин' оруум керегинде, чорт билер, нени бичигендер, нё-кёрлөрим мени юзюк дьок эмденерге албадап турадылар. Дье бис оны, анда бурарыбыс... Мен бойымнын' энемле бичиктежип алгам, кийининде, бис бу шакпышты канайып токтодып ийерин, кёрёрибис. Мен слерди андыйда болзо, анайда артыргыспазым. Таюша, дъан'ысла мындый болот: слердин', анчадала, сенин' дьюрюмин'ди тескери эбирип ийерге келижер. Ол кереке сенде кюч ле кюон бар ба?

Тая тәмән салган бажын кёдюреле арайдан' қарузын берди:

— Кюон менде бар, кюч барын дезе — билбей турым. карузында бу дъарты дъогы, Корчагинге дъарт болды.

— Кем дьок, Таюша! Мыны бис лаптаарыбыс, кюонле бар болзын. Сен меге айтсан', билен'е сюрекей тартылып турын' ба?

Кенетейин тудылган Тая, Карузын эмеш удал берди:

— Меге энемди сюрекей ачу, — деп эн' калганчызында айти. — Оны адам, онын' бастыра дьюрюмине кыйынаган, эмди Жорка, онон' ончозын сорып дъат, мени ол, Жорканы сююген чилеп, сююбесте болзо, меге дезе оны сюрекей ачу...

Бу күнде олор кёп куучындашкандар, арткандарынын' келеринин' алдында, узак ёй артпаган тушта, Павел, кокырлап айтты.

— Сени ёбёгён бир-бир кижиге баарга канайып сюрийбеген болотон, кайкамчылу!

Тая коркыганду колын дъан'ды.

— Мен кижиге барбазым. Мен Лелянын' дъадынын дъеткил кёрип алдым. Эрге качанда барбазым! ,

Павел каткырынды.

— Бастыра дьюрюмин'е чертендин' бе? Кандый бир кадуул, бир сёслө айтса, дъакшы уулчак дъолыкса — ол тушта не болов?

— Барбасым! Кёзнёк алдында дьюрип турганда, олор ончолоры дъакшы.

Дыёттөнёэчи аайлу, онын' ийнине Павел колын салды.

— Кем дьок. Ёбёгёни де дьок дъадарга. Дъан'ысла сен уулдарга сюрекей дъалакай эмес эмтирин'. Сен мени карын, бойын'-

нын' женигин' эдип кёрбей турганын' дъакшы. Онон' башка, күзкка дьедер эди, — дейле, ол уялган кыстын' колын бойынын' соок алаканыла, надыы чылап сыймады.

— Сендиilor бойына ёсё эмегендерди бедиреп дыат. Бис олорго не керектю? — деп ол ,араайдан' айтты.

Канча-канча күндердин' бажында поезд Корчагинди Харьковко апарып турды. Вокзалга оны, Тая, Леля ла Роза сыйныла кожо Альбина юдештилер. Эзендежип айрылыжар тужунда, дыш ёскюрюмди ундубай, олорго ородон' чыгарга болужарына, Альбина онон' сёс алды. Оныла төрөён кижи чилеп эзендежип айрылыштылар, Таянын' кёстёринде дезе дыш турды. Кёзүнёктөн' Лелянын' колындаги ак плады ла Таянын' дьолду блузказы узак ёйгө кёринип турды.

Дораны шакыратпаска, Харьковта бойынын' надызында — Петя Новиковто тюшти. Амырайла Цекага барды. Акимды сакып алала, качан дыан'ысла бойлоры артып каларда, тургузала ишке ийерин сурады. Аким дьёттёнбёй, бажын дайкады.

— Оны эдерге келишпес, Павел! Бисте эмдеер комиссиянын' ла Цека партиянын' постановлениези бар, анда бичип салган! «Ишке ойто турарга бербей турып, эмденерге Невропатологический Институтка ийер».

— Олор нениде бичир, Аким! Мен сенен' сурап турым, меге иштеерге арга бер. Бу клиникаларга дьюргенинен' таза дьок.

Аким дьёттёнбёй турды.

— Биске решениени бузарга дъарабас. Бу сегеле дъакшы болор не, Павлушка, сен оны санансан'.

Корчагин дезе, сюрекей кичеенип сурай берерде, Аким чыдажып болбой, учында дьёттёнди. Эртенги күнде Корчагин Цеканын' секретариадынын' дъажытту бёлюгинде иштене берди. Иштеерге баштазала, дьогымган кючтер ойто келерине дьеткил болор, деп ого кёрюнген. Дье баштамыла күндерден' ала, дъастыра бодош болгонын кёрип ииди. Ол бойынын' бёлюгинде перерыв этпей, курсактанбай, сегис час иштеп турды, ненин' учун дезе, завтрака ла обедке, ючинчи этажтан' коштой дъаткан столовыйге тюжерге кюч дьок болды, дъаантайын ол эмезе колы, ол эмезе буды талып турды. Кезигинде дезе, бастыра эдинин' кыймыктанар аргазы дьогулып, онын' температуразы кёдюрилетең. Качан ишке аттанар керек болгондо, ол кенетийин, бойында, тёжёттөн' турар кюч тапай турды, онызы ёдюп турганча, ол ачынып ишке бүткүл часка сон'доп турганын сезинип турды. Учы-учында онын' ишке сон'доп турганын, ого темдек эдип тургускан, онын' дьюрюминде сран'айла коркуштузы — стройдон' чыгары башталып турганын, билип турды.

Аким эки катап ого болужып — ёсё иштер берип турды, дье кыйып болбозы болды: экинчи айда, Павел тёжёкке дыгылды. Ол тушта, Бажанованын' эзендежип айрылган сёстёрин ол эске алынала, ого бичик бичиди, ол, ол ок тюште келди, онон' ол сыран'айла учурлузын — ого клиникага дъадары кереги дьок болгонын билип алды.

— Аныктанда, менин' керектерим дъакшы болгонынан' улам, меге эмденергеде керек дъок, — деп кокурлаарга, ол албаданды, дье кокур бүтпей турды.

Кючинин' кезиги ого ойто кире берерде, Павел базала Цекага көрүнди. Бу тужунда Аким сёсқё кирбес болды. Қыялта дъоктон' клиникага дъадар деп айткан акимнын' дъёбине, Корчагин туйук юнле айтты:

— Кайдаарда барбасым. Ондо туза дъок. Авторитетный дъерлерден' билип алдым. Меге дъан'ысла — пенсия алала, иштен'ле чыгары артты. Дье бу номер ётпёс. Слер мени иштен' айрыр учурыйгар дъок. Меге, дъирме төртле дъаш, мен бойымнын' коногым дъеткенче, колымда трудтын' инвалидынын' книжкечегиндио дъадып болбосым, онызынан' бирде неме болбозын билип дъадып, эмденер дъерлер сайын тенип болбосым, менин' аргаларыма келижер исти, меге слер берер учурлу. Мен айылымда иштеерим, ол эмезе кандый бир учреждениеде дъадарым... Дъан'ысла, эскирген книгада номерлер тургузаачы качы болбозым. Менин' дьюрегимди сююндирип турар иш керек, мен бойымды, кереги дъок болуп калгам деп, бодобоско.

Павелдин' юни тамла кюйбозиндю кёдюрилип, юнгир болуп шын'ырап турды.

Дъуукталы отту болгон уулды кандый кюондер ийдип турганын, Аким билип турды. Ол Павелдин' трагедиязын билип алды, бойынын' кыска дьюрюмин партияга берген Корчагинга, тартыжудан' айрылып, терен' тылга баары коркушту болгонын билип турды, онын' учун, онын' кючинде барын, ончозын эдип, болужып ийерге дъёпсинди.

— Дъакшы, Павел, дьюрексиребе. Эртен бисте секретариат. Сенин' керегин' суракка тургузарым. Ончозын эдерим, сёс берип турым.

Корчагин угур кёдюрилеле, ого колын берди.

— Аким, мени дъадын толукка кийдиреле, теертпектий эдип дъалбайта базып ийер деп, сен бодоорын' ба? Мында менин' дьюрегим согулып турганча, мени партиянан' айрып болбос, — дейле, ол, Акимнын' колын қючтю бойынын' тёжине тартып алды, Аким дъап-дъарт, туйук, тюрген согулганын сести. — Стройдон' мени дъан'ысла ёлюм чыгарар. Оны эске ал, карындаражычак.

Аким унчукпады. Бу дъарааш фраза эмес болгонын, угур баалулаткан боецтин' (дъуучылдын') кыйгызы болгонын, ол билип турды. Андый улустар онон' башка аайла, айдып сезинип болбозын, ол билип турды.

Эки кюоннин' бажында, Аким Павелге айтты, центральный органынын' редакциязында ого карулу иш берилет, дье бу керекке, оны литературный фронтто тузаланарага дъараар-дъарабазын билерге шин'жилеер керек болгон. Редакционный коллегияда Павелды озолодо дъакыганду уткугулады. Редактордын' заместители, озодогы карғаан подпольщица, Украинанын' Цекаканын' президиумынын' члени, ого канча-канча суректар берди:

- Нёкёр, слердин' образованиегер?
- Баштамы школдын' юч дыл юредюзи.
- Партийно-политический школаларда болдыгар ба?
- Дьок.
- Дье онызыда дъогына, дъакшы журналист болуп юрене берип дъат. Слер керегерде биске нёкёр Аким айткан. Бис слерге мындала иштеер эмес, айылдада иштеер ишти берерибис. бастыразына айтса, слерге керектүр аргаларды тёзёп саларыбыс. Дье бу ишке, андыйда болзо, элбек юредю билетени керек. Анчадала, литература ла тил областъзында.

Бу ончозы, Павелге дъакшы болбозын билдиртти. Дъарым частын' туркунына куучындашканынан', юредюди билери дъеткил эмези дъартталып чыкты, ол бичиген статьяда дезе, юй кижи кызыл карандашла одустан' ажыра стилистический дъастырганын ла ас эмес орфографический дъастырганын темдектеди.

— Нёкер Корчагин! Слерде дъаан кёгюс (ой) бар. Бойыгарла слер терен'жиде иштеер болзогор, слер литературный ишчи болорыгар, дье эмди слер дъастыраларлу бичип туругар. Слер орус тилди билбей турганыгар, статьянан' кёринет. Бу кайкамдышылу эмес, слерде юренер чөлөө дьок болгон. Дье слерди бис иштедерге болбоссыбыс. База такып айдып турым, слерде дъаан ой бар. Слердин' статьягардын' учурын кубултпай турып, дъазап ийзе, ол сюрекей дъакшы болор. Ёскё улустардын' статьяларын дъазаарга билеочи улустар биске керектүр болуп дъат.

Корчагин агашка тайанып турып, турды. Он' кабагы тыркырап турды.

— Дье канайтар, мен слерле дъёпсинип турым. Мен дъакшы кочегар, коомой эмес монтер болгом. Атла дъакшы дъорыктаарга билетем, комсаны кёдюрип ийерге, дье слердин' фронттэм коомой чабыш болорым.

Эзенин айдала чыкты.

Коридордын' бурунтызында эмешле дыгылбады. Оны портфельду юй кижи тудып алды.

— Слерле не болды, нёкёр? Слерде чырайда дьок!

Канча-канча секундалардын' туркунына Корчагиннин' сагызы кирип турды. Онын' кийининде, араайдан' юй кижини туураладып ийеле, агажына дъада тайанып, дьюре берди.

Бу күннен' ала, Корчагиннин' дъадынын' кирези тёмэндэй берди. Иш керегинде эрмектенергеде керек дьок айлу боло берди. Күндерди тёжёткин' юстюонде ёткюрип турары ыламла боло берди. Цека оны иштен' божодып ийеле, ого пенсия берерин Главсоцстрахтан' сурады. Трудтын' кенегенинин' книжказыла кожо, ого пенсия берилди. Цека ого акча береле, бойы кюони дъеткен — кандайла дьер дёгён аттанаар праволу эдип, личный керегин берди. Мартанан' бичик келди, ол оны бойына айлдаарга, амыраарга кычырды. Онызынан' башка да, бастыра союзтын' Цеказынан' ырыс табарга, билдирер-билдиртпес иженчилю, дъарттап айтса, ары-бери дьюрбестен' бюдюрер иш таап алаарга, Павел Москвага баарарга тергенип турган. Дье Москвада

ого эмден деп дъакыйла, дъакшы эмденер дьеरге дъатырар болдылар. Онызына, ол дъёпсинбеди.

Мартанын' ла онын' надызынын' — Надя Петерсоннын' квартиразында ол дъаткан, он тогус кюн танылу эмес ётти. Кере тюжине, ол дъан'ыскаан артып турды. Марта ла Надя эртентурадан' ала барып, эн'ирде келип турғылады. Павел сюrekей көл книгалар кычырды — книгалар Мартада көп болгон, эн'ирлерде дезе, подругалар ла надылырдан' кем-кем келип турғылады.

Портовый городтон' письмолор келип турды. Қюцамдын' билези оны бойына кычырды. Дъадын бойынын' бек тюонтизин буулап турды. Анда онын' болужын сакыгылап турғандар.

Гусятниковый оромдо болгон, тымык квартирада дъаткан Корчагин, бир кюн эртентура дъок боло берди. Поезд оны тюштюк дъаар, талайга, учыртып турды, чыкту, дъашту кюстен', Крымнын' тюштюк, дылу дъараттарына апарып турды. Көзинёк ажыра столболов канайып дьююрюшилеп турғанын көрип турды. Кабактары тын' тюбюлип калган болды, кара көстүринде кыялта дъогы дъажынган болды.

СЕГИЗИНЧИ БАЖАЛЫҚ.

Дъабыста, аайы-тәй дъок чогулуп калган таштарда, талай чайбалып согуп турды. Ураактагы Турциядан' бого дъетире учуп келген кургак «моряктый» дъози эзинделип турды. Көлдөн' бёлюй темир-бетон молла, маңаган дъараттагы гаваньга сынган дугадый согулып турды. Қырлан' бойынын' белтирин, кёлдин' дъанында юсти. Қыр дъаар ыраакта, городтын' дъаказында апагаш ойынычак турачактар дъуунашкан турдылар.

Городтын' ары дъанында, эски паркта амыр болды. Ёлён' ёзиоп басканы удал калган, дъолдорын арчыганы дъок, кюскюде ёлюп турган кленовый дъалбырактар дъолдын' юстине, араайынан' тюжюп турды.

Корчагинди городтон' бого, бир перс укту карыган ёбёгён тартып экелди. Ондый кайкамчылу седокты тюжюроп турала, чыдашпай — айдынды:

— Не керектю бого келдин? Мында кыс та дъок, театрда дъок. Дъан'ыскаанла базып бёрю-шакал дьюрет... Нени эдеринди, мен билбей турум? Ойто бараалы, господин нёкёр!

Корчагин ого дъалын тёлөп берди, ёбёгён дъанып дьюре берди.

Паркта улус дъок. Павел Талай дъаар тюшкюште отургуш таап алала, изю эмес кюннин' чогына дъозин чалкайто тудып отурды.

Бу амырлу дьеरге онын' келгени, дьюрюм кандый бюдюмдю болорын, дьюрюмле нени эдер, оны сананарага келген. Итогтор эдип, дъёп чыгарар ёйи дъёткен.

Онын' бого экинчи келгенинен' ала Қюцамнын' билезинде дъарашибастары сюrekей тын'ый берди. Ёбёгён онын' келгенин билеле, кыдъуурканып, юйде арбыш-кырыш тын'ый берди. Кор-

чагинга удурлашкан неме, бойы-бойынан'ла дъартала берди. Ёбёйн кыстары ла эмегени дъанынан', сакыбаган идею согылтага учуранды. Корчагиннын' экинчи келгенинин' баштапкы күннен' ала, туралы эки башка бёлюген, бойы-бойлоры кёрюшпес, ёчуркеже бердилер. Ёбёйн дъанындагы эжикти туй кадаган, тууразында кичинек комнатаны, Корчагинга квартира эдип берген. Квартира учун дъал акчаны ажындыра берип салды, онон' бёлюне берген кыстары дъири-ичерге акча сурас деп, ёбёйннин' санаазы ылтамла токунай бергендий болды.

Альбина дипломатический шуюлтеден', ёбёйн дъанындагы кыпка дъадарга артып калды. Ёбёйн кёришпес кижизиле дъолгыжар кююни дъок болуп, ол дъиит кижи дъаар карап кёrbейтён болды, ондыйда болзо, эжикке чыкканда, ол мында ээзи болуп турганын билдиритип, паровоз чылап кюртилдеп туратан.

Ёбёйн кооперацияга иштееринен' озо, эки профессияны билетен болгон — ёдюк кёктёри ле узанары, сарайда мастерской дъазап алала, чёлёёлю часта, ондо иштенип туратан. Ондо дъаткан Корчагинды лтам ырбадып саларга, ол становогын, онын' кёэнгенин' алдына апарып тургузуп алды. Кадуды, он'ы-бажы дъок кагып, торгылтып турды. Корчагинга кычырарына дъакшы чаптык эдип турғанын, ол билип турды.

— Акыр сакып ал, мен сени онон' сюрюп саларым... — бойын' тумчугынын' алдына кимиренип турды.

Ыраакта, горизонтко дуук, кара булутла дъайлган пароходтын' дъолы дъатты. Юорлю чайкалар ёткюн кыйгырыжып, талай дъаар учкылайт.

Корчагин бажын колдорыла тудунып, уур санана берди. Онын' кёзинин' алдынча, онын' баладан' ала, бу ёйге дъетире — бастыра дъюрюми ёдюп турды. Дъакшы да болзын, коомой да болзын, ол дырме тёрг дыыл дъуртаган? Дыылдан' дыылга болгонын катап сананып, дъалтанбас судьяждый, бойынын' дъюрюмин шин'деп, дъюрюмимди ёткюргеним, ондыйла тын' коомой эмес деп, терен' ижемчило сананды. Дье аамай дъанынан', дъиит болгонынан', ончозынан' кёби, билбези дъанынан' эткен дъастыралары ас эмес. Сыран'ай эн' артыгы — изю күндерге уюктап калбай, дъан' учун темир тартыжуда бойынын' дъерин тапкан, революциянын' кызыл маанызында онын' бир канча тамчы каныбар.

Кючи чыгарына дъетире, ол стройдон' чыкпай туратан. Эмди ол суу-кадыгын соктырганда, фронтты тудар аргазы дъок; ого дъан'ысла — тыловой лазарет артып калган. Ого, качан Варшаваны курчап келер тушта, дъуучылды ок кескени сагыжына кирди. Дъуучыл аттын' колы-будуна, дъерге келип дыыгылган. Нёкёрлөри онын' шырказын тюрген тан'ып, санитарларга берип ийеле, бойлоры онон' ары ёштюлерге дъедижерге баратан. Дъуучыл короп то турза, эскадрон бойынын' ичкерилейтенин токтотпой турган. Улу керектер учун тартыжу ондый болгон, ондый болор учурлу. Чын, коркушту кайкаар улус бар болгон. Ол, та-

чанкаларда буттары дъок пулеметчиктерди кёргён — ол ёштилерге сран'ай коркуш эдер улус болгон, олордын' пулеметтери ёштилерди ёлтуре кырып турган. Олордын' темирдий чыдамкай ла чикечил, курч, чечен кёстю болгоны учун, полктар оморкайтон. Дье андыйлар каа-дъаа болгон.

Ол эмди оодо соктырган кийиниде, качан стройго ойто баралы ижемчили дъок болуп турганда, ол бойына нени эдер учурлу? Ол Баженованан', эмди келер ёйдё кандыйда кайкамчылу каралтаны сакыйтан учурлу болгонын билип алды. Нени эдер? Коркудулу, кара тежик болуп, онын' алдына тюжип, бюдюрбegen сурак турды.

Качан ол сран'ай баалу — тартыжар аргазын дылыйтып салганда, неге дьюрер? Эмди база сюгюнчили дъок оору эртениг бойынын' дьюрюмин неле актаар? Оны неме толтырар? Тегинеле дьип, ичип, тынып отурага ба? Нёкёрлёр дъуулажып, канайта ичкерилеп турганынын' болужы дъок керечизи болуп артарга ба? Отрядка дьюктюю болорго бо? Эди-канын чыгымдаткан сынды божодып ийзе кайдар? Дьюректёгён окты божодып ийер — божогоны ол! Дъакшы дъадарга билген', бойынын' ёйинде божодорын база бил. Агонизировать этпес кюондю дъуучылыдь кем дъамандаар?

Онын' колы карманда браунингтын' дъалбак бюдюзин сый-мап, сабарлары темиккен аайынча, бёксёзин тутты. Колмылтыгын араай чыгарып алды.

— Сени бу мындый күнгө дьетире дьюрер деп, кем сени санаңган?

Онын' кёзине колмылтыктын' дулозы ёткюн кёрюндү. Павел колмылтыгын тизезине салып, чугулданып отурды.

Карындаш, бу ончозы чаазын героизм! Бойын дыига адып ийерге качан да, кажы да ёйде, кандыйла дьююлгек болуп ийер. Ол сран'ай дъянгак аялгадан' дъен'ил чыгар коркунчаактын' эби болуп дъат: дьердин' юстюне дъадарга кюч болзо — адыйнып ийзен! А сен бу дьюрюмди дъен'ип аларга ченедин' бе? Темир курчудан' божонорго, сен ончозын эттин' бе? А сен Новоград-Волынскийдин' дъанында бир күнгө он дьети катап атака эдип, бастыра андый перекор алганын' сен ундуп салдын' ба? Револльверди ары сук, мынын' керегинде, кемге де, качан да куучындаба. Дьюрюм аргазы дъок кюч те тужунда, ого чыда-жып, дъадып бил. Оны тузалу эдип ал.

Туруп, дъол дъаар барды. Едип брааткан горец, оны городко дьетире апарып салды. Ондо ол, перекресткалардын' бирюзинен', дьер-бойынын' газедин садып алды. Ондо, Демьян Бедныйдин' Клубында городтын' партколлективтеринин' дъууны керегинде билдирию дьюри. Павел бойынын' дъаткан дьерине, төрөн' тион болгондо келди. Ол дъаан дъуунга бойынын' калганчы эрмегин айдып турганын бойы билбей, активтерге куучындады.

Тая уйктабады. Корчагин узак болуп дьюргенине, ол дъалтаннып дъатты. Не боло берди не? Ол кайда дьюри не? Онын' алдында, качанда дъалакай кёзи, бүгүн кандый да кадалгак, соок

булуп турганын кёргён болгон. Ол бойынын' керегинде ас куучындайтан. Дье Тая, ондо кандый да, ого ачу неме ёдюп турганын сезип турган.

Качан калитканы торгултарда, энези дъаткан кылтагы час — эки катап сокты, Тая туруп, тонын дъабынып алала, эжик ачарга барды. Леля бойынын' комнатазында тюжинде нениде кёрүп, арбанып дъатты.

— Сенин' учун мен сран'ай санааркап турдым, — деп, качан Корчагин сенеке кирип келерде, Тая сюгюнип шымыранды.

— Алдыраас, менин' ёлюмиме дьетире, мениле бирде неме болбос, Таюша, Леля уйуктап дъат па? Менин' сран'ай уйуктаар кююним дъок болуп турганын, сен билерин' бе? Бюгюнги кюн керегинде, мен сеге нени-нени куучындаар кююним бар. Сеге барагы, бу бого эрмектешебис, Леляны уйгузар боловрыбыс, — деп, ол карузын база шымыранып берди.

Тая тидинбей барды. Ол тюнде канайып оныла кожо эрмектежетен? Онын' керегинде энем билзе, ого нени сананар. Дье оны Павелге айдарга болбос, ол ёркёёр. Ол нени айдарга туры не? онын' керегинде сананып, Тая бойынын' комнатазы дъаар басты.

Каран'уй комнатада экю дъуук, одош-тедеш отургылап аларда, Павелдин' тынганы Таяга билдирип турды, ол тунгак юниле айтты:

— Керек мындый, Тая. Дьюрюм онойто бурултып турганы, меге эмеш кайкамчыкту болуп туры. Мен бу кюндерде коомой дьюрдим. Ак дъарыктын' алдына мынан' ары канайтта дьюрери, меге дъарт эмес. Менин' дьюрюмимде бу кюндердеги болгондый бюрөн'кий, качанда болбогон. Дье мен бюгюн «политбюронын'!» заседаниеин эттим, дъаан керектю решение чыгардым. Менин' айдып турганыма, сен кайкаба.

Ол, бу калганчы айды канайта ёткюргенин ле городтын' ары дъанында паркта дьюреле сананганынын' ончозын айтты.

— Аялга ондый болуп дъат. Эн' керектюзин баштап дъадым. Слердин' биледе каймык дъан'ыла башталып дъат. Бу мынан', ол уядан' кедеери кейге чыгарга керек. Дьюрюмди дъан'ыдан' баштаар керек. Мен бу согышка киришкен болгомдо, оны учун дьетирер керек. Сенин' ле менин', акту бойыбыстын' дьюрюмебис, эмди тира сюгюнчилю эмес. Мен оны ёртлө төлөөрүгө саннагам. Бу нени учурлап турганын, сен билип турун' ба? Сен менин' наадым, юйим боловрын'ба?

Тая онын' эрмегин терен' кюбюзинду угуп отурган, дье калганчы айткан сёзи, сакылтазы дъогынан' болды, ол чочый баады.

— Тая мен сөнен' бюгюнле карузын айтсын деп, некебей түрүм. Сен оны дъакшы эки дъанынан' шююнип ал. Ондо кандый да, башка кийининен' дъалакайлац дьюргени дъок, кенейтий андый неме айдып турганы дъарт эмес болов, сеге. Бу шакпырт ончозы кемге де керектю эмес, мен сеге колым берип турум, кызычак бу. Сен бого, бу ёйдё бюдюнзен', мекелетпезин'. Сеге

не керектю болгон неме, ол менде кёп, ойто кайра, меге — сенийи бар. Мен мынайта сананып алгам: бистин' союз бюдюп турганы, бистин' чып-чын кижи кандый болотон эди, онын' кемине дьетире ёзуп аларына дьетире болор, мен оны эдерим, болуп албай салзам, дъаан базардын' кюнүнде, грош баа болзын — меге. Бу бого дьетире, бис союзты юзер учурыйбыс дьюк. Езюп, юренип алзан' — кандыйда буучалдан' дыйым болорын'. Кем билер, айса болзо, мен физический сран'ай коомойтып баарым, ол тушта, мен сенин' дьюрюмин'ди буулабазым, оны дьарт билип ал.

Бир канча секундка унчыкпай отурала, дылу, дьялакай болуп куучындады:

— Тургузала, мен сеге, эптю, дьётю, сююп турганым айдып турум.

Павел бойынын' колынан' онын' сабарларын божотпой турды, Тая ого дьёбин берген болгодый, ол сран'ай энчю болды.

— Сен мени мекелебезин' бе, кюнүнин'е мен тийе берзем, таштап ийбезин'бе?

— Сёс, Тая, доказать эткени эмес. Сенде бир неме артып дьат: онызы — бюдюнери, мендий улус бойынын' надыларын дьаманга тюжюрбес, дъан'ысلا олор мени тюжюрбезин, — деп ол ачынчылу эдип, эрмегин божотты.

— Мен сеге буюн нени де айтпазым, бу мынын' ончозы сакылтазы дьогынан' болды, — деп Тая карузын айтты.

Корчагин ёрё турды.

— Удабас тан' дьарыыр, уйукта, Тая.

Бойынын' комнатазына барды. Чечинбеди, дьастыкка бажын арайдан'ла салган, амыр уйуктай берди.

Корчагиннын' комнатазында, кёзинектин' алдынdagы столдын' юстинде, партийный библиотекадан' экелген книгалар, чогулып калган газеттер ле бичип салаган, бир канча блокноттор дьатты. Ээзинин' оруны, эки отургуштар, Тая башкарып турган комнатанын' эжигинде Китайдын' дъаан картазын, кара ла кызыл флагокторло кадап салган турды. Партийный комитетте, корчагинга парткабинеттен' литературадар берип турар болуп эрмектежип алды; онон' башка, ого книжный шеф эдип, городто сран'ай дъаан портовый библиотеканын' заведующийин кожып берекчи болдылар. Ол онон' бюткюл бакчала книгалар алыш турарын баштап алды. Корчагин эртен турадан' ала, курсак ичергеле эбеш юзоктелип, эн'ирге дьетире кычырып, бичип турганына, Леля кёрюп, кайкап турды. Онын' комнатазында, олор ююко же ўиди ёткюретендөр. Корчагин кычырып алганин сыйындарга куучындап туратан.

Апшыяк, тюн ортозы кирерде, тышкary чыгып дьюргенде, сакыбаган айлдажынын' комнатазынан', ставиньнин' дьарыгынан' дьолдонып, дьарык оттын' дьаркыны дьаантайын кёрюнип туратан болды. Апшыяк, арайнан' ён'ёлёт, кёзинёкке базып келеле, дьарыктан' шыгалаза, бажы столго эн'илип калган кёрюнет.

«Улустар юзе уйуктап дьат, ол дезе бюткюл тюнге от кий-

дюрип отурат. Қыстарда чечеркежип тура берди. Айлдын' ээзин чилеп базып дьюрер» — деп, апшыяк коомой сананып, база берет.

Баштапла сегис дыылдын' туркунына, Корчагин чөлөёлю болуп, бирде карузына турар иш алынбаган. Ол дъан'ыдан' чыккан бичиктерди, ачаптып кычырып туратан. Ол сутказында онсегис частан' иштенип турды. Бир катап, Тая ого корулу сёсти айтпаган болзо, онын' кичеенбей турган су кадыгы неле божооры дьарты дьок болгон. Бир катап Тая айтты:

— Мен комоданы ёскё дьеरге апарып салдым, сенин' комнатан'ын' эжиги эмди, ачылып дъат. Эмди сен мениле нени-нени куучындажайын дезен', Леляга кирбей, торт меге кирер арган' бар.

Павел айдары дьок сююнди. Тая сююнип кюлюмзиренди, союзты эдип салдылар.

Апшыяк толыктагы кёзинектен', тюннин' частарында, от дъазрыйтанин база кёrbédi, энези дезе Таянын' кёзинен' дъакшы дъажырбай турган сююмчини сезип турды. Чокту кёзинин' оды — уйкузы дьок тюнди айдып турды.

Гитаранын' табыжы ла Таянын' кожон'ы кичинек квартирага дъаантайн дъан'ыланып турды.

Ол уйгунган юй кижинин' эрке-сююгени уурдап алгандый, ол кыйналып турган. Ого энезинин' кажыла алтамы, шылыртты угулуп тургандый болды. «Ненин' учун Тюнде комнатанын' эжигин кюрюктеп турун' деп сурагылагажын карузын канайды берерим деп», шыралу сананатан. Корчагин оны кёrlёё, ого дъалакай болуп, токунадып айтты:

— Ненен' коркып турун? Чынла кёргёжин, бис экю бу айылдын' ээзи болуп дъадыбыс. Амырына уйкта. Бистин' дьюрюмибиске ёскё улус эжик ажыра суракту кирер.

Тая дъаагыла онын' тёжине кызынып, сююген кижизин күчтактанип, амыр уйуктай берет.

Павел узака онын' тыныжын угуп, онын', амырлу уйкузинан' чочыбазын деп, кыймыктанбай дъат; бу кысты терен', эрке сююгени, ого бюдюп, бойынын' дьюрюмин ого бергени, оны бюркеп турды.

Озо баштап, Таянын' кёзинде ёчпей турган оттын' шылтагын, сыйыны билди, ол кюннен' ала, экюдин' ортозында башка бёлюген кёлётки турды. Энези, база билди. Чынын айтса, бодоп билген. Ол Корчагиннан' ондый немени сакыбаган.

Ол Леляга айдат:

— Таюша онын' кубаары эмес. Бу мынын' ончозынан' не болор?

Ого, энчиктирбес санаа кёп дьюулып турган, дье онын' керегинде Корчагинла куучындажарга болбой дьюрген.

Корчагинга дъаш ёскюрюмдер келип турар болды. Кезигинде кичинек комнатада тапчы болуп туратан. Адарудын' ройынын' табыжындый кююлеген табыш, апшыякка дъедип турган. Эптю юндериле, бу мындый кожон'ды, дъан'ыс кожон'дошкон эмес:

Улусы дъогына бистин' талай
Тюн тюжиле шуулайт...
Павелдын' сюйтенин:
Мирди чебер дъогына дъаш бюркейт...

Бу бого, ишмекчилердин' партактивтеринин' кружогы дъуулган, оны Корчагинга, партиянын' төс комитеди, меге пропагандистский иш берзин деп письмо бичиген кийининде берген болгон. Павелдин' күндери анып ёдюп турган.

Бир канча курч тыйрык дъолдорды эткен дьюрюмди, Корчагин ойто эки колго рульды тудып, оны дъан'ы амаду дъаар бура тутты. Бу мынызы юредиу ле литература ажыра стройго ойто келер керегинде санаа-шююлте болгон.

Дье дьюрюмде чаптыктар бирюзине база бирюзи, ээчий-теечий кожулып, ондыйлар кёрүнип келгенде, амыры дъок ал-санаага учурадып, онын' амадап алган керектерин бюдюрерге канча кире буудак эткей не деп, дьюрексингендю сананатан.

Сакылтазы дъок дъанынан', Москвадан' негеде чыдабас, бир студент Жорж, эмегениле экю келдилер. Присяжной поверенный болгон бойынын' кайнына тюжюп алала, онон' бери катандап энезинен' акча сойып аларга келип турды.

Жоржтын' келгени, биле ичинде аялганы чик дъок коомбытты. Жорж бир де неме сананбай, аадъазынын' айтканын угуп, бойынын' антисоветский санаалу эмегенинин' билезиле коожо, кырмак иш эдип, Корчагинди турадан' чыгарарын, онон' Таяны айрып аларга ченешкиледи.

Жорж келгеели эки неделе болгон сон'до, Леля дъуугында бир райондо иштеер, иш алган. Ол энезиле, уулыла оноор дьюре берди, Корчагин дезе, Таяла экю ыраак приморский городок дъаар дьюре бердилер.

**

Артем карындажынан' бичикитти қаа-дъаадала алыш туратан, дье качан горсоветте бойынын' столында отуруп, булун'даш эдип бичиген таныш бичиштю боро конвертти дырытып, письмонин' листтерин ачып кычырап күндерде, дъаантайын амыр бойы, күйбюзүндөн беретен. Эмди конвертти дырытып турала, дъажытту сююгендю санаазыла, сананып турды:

«Э, Павлуша, Павлуша! Бис экю дъуук дъаткан болзобыс. Сенин' дъёбин' меге тузалу болор эди, уулчак» — деп.

«Артем, мен дьюрюмимде дьюрексингендю кёргөннимди айдайын деп турум. Мен мындый учурлу бичикитти сенен' ёскё кемгеде бичибей турган өжкожым. Сен мени билерин', кажыла сёстү он'доорын'. Дьюрюм мени су-кадык туружарынын' фронтында кыстаганча туры.

Согулта юстине, согултаны алыш турум. Баштапкы согултанан' бут бажына арай-керей деп турыпла келзем, баштапкызынан' кючтюзи менин' юстюме келер. Сран'ай коркуштузы мындый, мен удурлажар кючим дъок болды. Сол колым тудундырбай барды. Ол уур болгон, дье онын' юстюне будум база мойноп дъат, арайдан'ла (айл ичинде) кыймыктанып дьюретем, емди дезе дьюокле, оруннаң' столго дъедип турум. Дье бу бастыразы эмес болор. Эр-

тен не болорын, билбейдим. Айлымнан' мен чыкпай отурум, кёзинектен', дың'ысلا, талайдын' кичинек юлюзин кёрдим. Бастыра фронттордо, кайда штурмнын' темир ажузы көндюгип турган дьер дъаар барып дъаткан чөргө — слерге ишке большевиктүн' блажып турган дьюрги ле иштебей тохтол туарар предательский эт-сыны бир кижиде качан биригип турган тушта, онон' корушту трагедия бар эмеш пе?

Мен стройго ойто келерим, менин' дыыдам штурманын' колоналарында кёрюнер деп, иженип турум. Меге, бюдюнбей турарга дың'ым дьюк. Он дылдын' туркунана партия ла комсомол менин удурлажарынын' искусствозына таскадын юреткен. Башчыбыстын': «большевиктер алыш болбогодый кан-дыйда шибее дьюк» деген сөзи меге келижип туры.

Эмди менин' дьюромим — бу ююредио. Книга, книга база катап книга. Эткеним кёп, Артем. Классический литератураалардын' эн' керектю художественный произведенилерди юзе кычырдым. Коммунистический университеттин' баштапкы заочный курсын божоттым. Эн'ир сайын партийный дъаш ёс-кюрюмдердин' кружогыла иштеп дъадым. Организациялардын' практический ижиле колбулу болоры, бу нёкёрлөр акыра ёдюп дъат. Онын' кийининде Тая, онын' ёзюми, ижи, менин' сююмчилю дъалакай, эрке наадым болуп туры. Бис экю эптио, дъакшы дъадырыбыс. Бис экюдин' Экономикабыс кёп эмес — менин' алыш турган одус эки салковой пенсия база Таянын' алыш турган дъалы бар. Тая, партияга менин' дъольымла барып дъат: Айыл иччедеги ишчи болуп иштеген, эмди столовойдо аяк-казан дыунуп туры (бу городто промышленность дьюк).

Бу күндерде, Тая меге женотделдин' баштапкы делегатский карточказын көргости. Ого бу тегинле кату чазын эмес. Мен онын' дың'ы кижи болуп ёзюп турганын кёрүп, кайып, онын' кижи болорына канча киреэзи кючим дьеткенче болужып турум. Ейи келзе, дъаан завод, ишмекчилердин' коллективи, оны адьарып кёрэр. Эм тургуза бис мында, ол дың'ысла аргалу болор дъолла барып дъат.

Таянын' энези экинчизин келип барды. Энези Таяны билдирибезинен' бойына кайра тартып. Менле болойын деген, ооң немелерден — тёзёлгён дьюромге тартып дъат. Мен Альбинага, онын' күндеринин' каразы, кызынын' дъолына кёлётки болор учуры дьюк деп, бюдюнчилерге кичеедим. Бу мынын' ончозы тузазы дьюк болды. Энези качан-бирде кызынын' дың'ы дьюрюминин' дъолына туруп, олордын' тартыжузы болуп турар деп, сезил турум.

Колын'ды тын' тудуп турум.

Сенин' Павелин'.

Эски Мацесте 5 № санаторий. Кезип дъазаган кая таш площадкада юч этаж таш тура. Айландыра агаш, ого келип турар дьол зигзагла мыйрылып тёмён дьюре берген. Комнаталардын' кёзнётёри ачык, салкын алтынан' ёрё серный источниктердин' дыыдан экелип дъат. Корчагин бойынын' комнатазында дың'ыс-каан. Эртен дың'ы нёкёрлери келзе, ондо айылдаш бар болор. Кёзнёк ары дыанында базып, кемнин' де таныш юни. Бир канча кишилер эрмектежип дъадылар. Дье ол бу кою октаваны кайда уккан болотон. Шююлтези тын'ытту иштеп, сыран'ай ыраак толуктан' оноор сугуп койгон, ундулбаган мындый атты чыгарып келди:

«Леденев Иннокентий Павлович, ол, онон' ёскё кижи эмес». Павел ол шююлтезине бюдюп, кычырды. Бир минуттын' бажында, Леденев онын' кыбында отурып, онын' колын сююнчилю серпип турды.

— А, тирю Курилка? Дье сен мени неле сююндириерин?*

Сен не, чындал ооруурга сананып алдын' ба? Дъаратпай дъадым. Сен бу менен' дъозок ал. Мени врачтар база отставкага, кереги дъок эткен, мен дезе ёчёшкёндё туружарын улалтып дъадым. — Леденев дъарадып каткыра берди.

Корчагин ол каткырыштан' дъажытту шююлте ле ачынган ноткаларды кёрюп турды.

Эки часты олор эрчимдю куучынла ёткюрдилер. Леденев Москванин' солун табыштарын куучындал турды. Онон', Корчагин партиянын' дъёттөп алган эн' учурлу решениелерин билип алды: дъуртхозяйствонын' колективизациязы кергинде, деревнени дъарандыра кубултары кергинде, ол кажыла сёсти, ачыркап алынып турды.

— Мен сени кайда-кайда бойын'нын' Украинаңда иштеп турған болорын' деп, бодоп санангам. Мында дезе, корондузы каный! Дье кем дъок, менде керек онон' коомой болгон, мен торт дъадып дъадарына кёчкөм, эмди дезе оморкоп турганымды кёрюп турун'. Эмди ёйленип дьюрерге сран'ай келишпей турганин, билип дъадын' ба! Ондый болбой дъат. Мен кезикте сананып дьюредим, андый килинчек бар: тыныш алынарга эмеш амырап аларга керек болгон. Амыраар дылдар эмес, дье он — он эки час ишти, кезикте, учына чыгара отурага угурлу. Дье оны дъан'ысла сананадын', эмеш ишти дъен'илтип аларга керектерди шин'жилей бередин', кажыла тушта, ол-ло бойы болуп турат. «Ишти дъен'илтип» аларын баштап алалзан', ол дъен'илтишке отурып алганын'да, айылын'а он экиден' эрте дъанбай дъадын'. Машина канчала кирелю тортгенде, онын' тегеликтери анча оқ тортгенде дъат, бисте дезе — күн болгон сайын, ичкерилеш тортгенде дъат, онойдордо, бис карыгандарга, сыралай дъиит тужундагыдый болорго келижип дъат.

Леденев колыла дъаан ман'дайын сыймайла, адазындый дылу айтты:

— Дье эмди бойын'нын' керектерин' кергинде куучындал бер.

Леденев Корчагиннын' ёткюрген дьюрюминин' повестин угуп турды, Павел бойына, онын' дъарадып турган кёрюжин тудуп турды.

Байбак агаштардын' кёлёткизинде, террасанын' толугында — группа санаторецтер. Дъаан эмес столдын' дъанында, кою кабагын тын' дъуурып алып, Хрисант Чернокозов «Правда» кычырып отурды. Онын' кара косоворотказы, эски кепкачагажы, төрен' отурып дъаткан кёк кёстю, күнгө күйюп калган, каткак, кырбагалы удай берген дъози — онын' тёзёгёлөй шахтер болуп турғанын кёргюзип дъат. Он эки дыл мынан' озо крайла руководствого алган кийинде масказын салган бу кижи, ол дезе, дъан'ыла шахтадан' чыкандый кёрюндү. Ол, онын' бойын тудунганинан', куучынданганынан', онын' бойынын' эрмегинен' кёрюннип турды.

Оны одоштой, папирозыла кунукчыл ышталтып, Жигиреза

отурды. Александра Алексеевна Жигиревага одус дьети дьяш, ол он тогус дыл партияда. Оны питерский подпольеде «Шуроч-каметаллистка» деп адап туратандар, ол сран'ай кызычак тужунда сибирский ссылкала танышты.

Столдын' дъанында ючюнчили — Паньков. Античный профильдю дъара бажын бёйтеп алала, каа-дъа түмчугундагы дъаан сёёк очказын тюзедип, ол немецкий журнал кычырып дъатты. Бу одус дъашту атлет, бойына бакпай турган будун арайдан' кёдюрип турганын кёргөндө, кижи кёргөнине бюдюнбес.

Чернокозов оны күндюлю кёртётен.

— Сенин' комнатаңдагы нёкёрин' ол ба? — деп Жигиреза Чернокозовтон' сурайла, Корчагин отурган коляска дъаар бажын кекип ийди.

Чернокозов газеттен' кёзин алып, онын' дьюзи канайып та, кенетийин дъарый тюшти.

— Эе, ол Корчагин. Слер Шура, оныла таныжарыгар керек болгон эди. Онын' тегеликтөрүнен, оору агаштардан' сукылап салган, онон' ёскё, ол уулчак биске кюч дъерлерде керектүр болор эди, ол баштамы юйе комсадон'. Дъан'ыс сёслө, бис ол уулга болушсабыс, — мен онойдо сананып алгам, — ол база да иштеер эди.

— Ол неден' оору? — деп Шура Жигирева арайын сурады.

— Дырме дылдардан' артканы. Арказында оорулу. Мен мында врача эрмектешкем, билип турун' ба, кантузия толо кыймыктап болбозына экелер деп айдышат. Дье кёрзён' оны!

— Мен оны эмди бери экелейин, — деп Шура айтты.

Олордын' таныш болоры онойдо башталды. Павел дезе, Жигирева ла Чернокозов ого сюреен баалу улус болуп, оны сакып турган уур оорулар дылдарында, олор онын' баштамы шидеени болотонын билбegen де.

Дьюром алдындағызындый ок ёдюп турды. Тая иштенип дьюорди. Корчагин юренип турды. Ол кружоктын' ижине киргелекте, угулбас дъанынан' дъан'ы дьеткер табылды. Паралич буудын курултты. Эмди дъан'ыс он' колы артты. Ол онон' ары, барар аргазы дъок болгоның билинип, эрдин кан чыгара кезе тиштенип турды. Тая бойынын' кунугып дьюргенин айдары дъок дъажырып, аргазы дъок ого болужып дьюрген.

Ол дезе буру алынып, кюлюмзиренип айтты:

— Тая, бис экю айрылыштар керек. Дъадыныбыста мынайып дъадарыбыс деп, дъёп дъок болгон дъок па? Бу, мынын' керегинде, билюн, мен дъакшы сананайын кызычак.

Тая ого эрмек айдарга бербей турды. Онын' ыйын угарга кюч болды. Павелдин' бажын тёжине дъаба тудуп, ёксёп ыйлады.

Артем карындағынын' дъан'ыдан' тюбекке тюшкенин билеле, энэзине бичиген, Мария Яковлевна ончозын чачып, Павелге келген. Ючю дъуртагандар. Карыган Эмеген ле Тая эптю дъаткылады.

Корчагин юренгенче турды.

Бир катап кыштын' дъут күнинде Тая бойынын' баштапкы

дъен'юзинин' — горсоветтин' членинин' биледи керегинде табыш экелди. Онон' бери, Корчагин оны каа-дъаала кёрёчи болды. Аяк-казан дұнып турған санаториянын' кухнязынан', Тая жен-отделге, советке барып, эн'ирде орой орып-чылап калған, дъе сагыжы омок дъанып келип турған. Таяны партиянын' кандидадына алар көн дұуектап келди. Тая оғо сюрекей дьюрексип, белетенип турды. Дъе мында дъан'ыдан' түбек табылды. Оору бойынын' керектерин әдіп турды. Корчагин он' кёзинин', от чылап күйюп турған изю оорузына чыдашпай турды, онон' ылам, сол кёзи база оорудан' күйе берди. Павел дьюрюминде сокор боловоры кандый болгонын, айландыра каран'уй түн боло бергенни билип алды.

Дъолы кечире, бойынын' табыжы дъогына, урадып болбос буудагын салып, дъолын манап салды. Энезинин' ле Таянын' ачу-коронго тюжюп саңарқаганынын' учы-бажы дъок болды, Павел дезе дьюрексибей, соок сананды:

«Сактаар керек. Қанайып, канайып ичкеери баар аргам, чыпла-чын дъок болгожын, ишке ойто келерге эткеним ончозы бу болгон болзо, сокор ончозын қырып салған, стройго ойто келер аргазы дъок болгожын — божодор керек».

Корчагин наадыларына бичик бичиди. Наадыларынан', кату сананып, тартыжуды онон' ары көндиоктирине кычырган карулу бичиктер келгиледи.

Павелдин' бу қарық сананып турған, уур күнде, Тая дьюрек-сиген, сюгюнген айтты:

— Павлуша, мен партиянын' кандидады болдым.

Павел, оны дъан'ы нәйерди, ячейка бойына канайда партияга кийдирип алғанын куучындаганын угуп, бойынын' баштапкы партийный алтамын әзине алынды.

— Айдарда, нәйер Корчагина, бис экю комфракцияны әдіп турубыс, — деп снын' колын тын' тудып айтты.

Экинчи күнде, ол партиянын' райкомынын' катчызына, оғо кирип барзын деп, бичик бичиди. Эн'ирде туралын' дъанына, тыштына балқаш чачылған автомобиль келип турды, дъажап келген Латыш, сагалы кулагына дьетире тайбая, түй ёзуп калған. Вольмер, Корчагинга колын туда берди.

— Дъе, кандый дъадырыбыс? Сен не бойын'ды аайы-бажы дъок тудынып турун'? Ёрё тур, бис сени тургузала дьеरге ийеребис, — бойы каткырды.

Райкомнын' катчызы, эн'ирдеги совещаниеин де ундуп салған, Корчагинде эки час куучындасты: Латыш комнатанын' ичине ары-бери базып, Павелдин' дьюрексип айткан сёзин угуп, учунда айтты.

— Кружок керегинде куучындайтанын'ды токтодып сал. Сеге амыраңга керек, онын' кийиниде дезе, кәстөр керегин дъартаар керек. Айса-болзо, ончозы коомойтыган эмес боловорба. Москвага барып келедин' эмеш пе, а? Сен дъакшы санан...

Корчагин оғо дъара кирижип айтты:

— Меге улустар керек, нәйер Вольмер, меге тирио улустар

керек! Мен дъан'ыскаан дъадып болбозым. Качан бир тужунда керектю болорынан', эмди тургузала керектюзи, артык. Бери, дъаш ёскюромдердин' эмеш ногоондорынан' бер. Олор сенде, деревнеде сол дъаны дъаар бюктелип дъат, коммуналадёгён, — колхозто олорго тапчы болуп туры. Комсаны кёрбес болzon', олор кындыдан' дъаантайын ичкеери, озолодоло дьюгюре берерге турар. Мен оны билерим, мен бойым ондый болгом.

Вольмер токтоп, тура берди.

— Сен оны кайдан' билдин'?

Ол солунды бүгүнле районнон' экелбей кайтты.

Корчагин кюлюмзиренди.

— Менин' юйимди, айса болзо, билер болорын' ба? Кече партияга оны алган. Ол айткан.

— А, аяк-казан дъунаачы, Корчагина ба? Ол сенин' юйин' бе? Мен оны билбедин! — Вольмер эмеш сананып отурада, мандайына колыла соголо. —

— Бис сеге мындый кижиши ийерибис, Берсенев Левты. Онон' артык нёкёр керек дьюк. Слерди тууразынан'да кёргёжин, бюдюмигер тюн'еий учун, сагыжаар бой-бойыгарга кирижер. Кандыйда эки трансформатор болуп баргадый аайлу. Мен качанда монтер болгом, онон' ылам, ого тюн'еилеп, айдар сёзим бу. Лев сеге радио тургузып берер, ол радио керегинде профессор болгон. Мен ого баргамда, дъаантайн тюннин' эки часка дьетирэ, наушникту отурадым. Юйим меге серенеечи болды: «сен карыган кёрмөс, кайда тюниле базып дьюредин?» — деп, айдаачы болды.

Корчагин, кюлюмзиренип, онон' сурады:

— Берсенев дегени, кем ол?

Вольмер, басканына арыйла, отургушка отуруп, куучындады:

— Берсенев бисте нотариус, дье ол, менен' балерина болгандый, ондый ок нотариус. Бу дъуктала Лев дъаан ишчи болгон. Революционный движениеге он эки дыылдан' бери турушкан, партияга дезе, Октябрьда киргэн. Гражданский дьюу тужунда армейский масштабта турожып, экинчи коннойдо ревтрибуналда иштеп, Кавказта ак бийттерди ёртёгён. Царицында, тюштюкте. Дальний Востокто болуп, республиканын' Верховный военный судта иштеген. Изюди кёстин' дъажы акканча калбактаган. Уулды чемет оору антара тартты. Ол Дальний Востоктон' — бого келди. Мында, Кавказта, ол губсудтын' председатели, крайсудтын' председателинин' заместители болуп иштеди. Учында ёклёзи элеп, сран'ай божогон ёлгён. Эмди бейин оорудан' ёлёринен, коркудулу бу дёгён ийилди. Бистин' ондый нотариустын' кайдан' бюдюп келгени, ондый. Ол тымык иш учун, мында арайынан' тынып, иштеп туры. Мында ого ячайканы, араайынан' берди, снын' кийининде, райкомго апарды, политшколаны ого туда бердибис онон' ары, КК-нын' ол бастыра булгалган керектерин кёрөр комиссиялардын', солынбас члени болуп дъат. Бу мынын' ончозынан' башка, ол ан'чы, онын' кийининде сюrekей радио-

сюючи кижи, онын' келтегей ёкпёзи дьок то болзо, оны оору кижи деп бүдерге, кюч. Онын' иде-кючи кайнап туры. Ол ёлзё дё, байла, райкомнон' судка дьюгюрип отурала, дьолго ёлёр болор.

Павел онын' эрмегин сурек берип, юзюп ийди:

— Ненин' учун слер ого кёптэн' дьюктегенеер? Ол мында, слерге, азыйдагызына кёре, кёп иштеп дыат.

Вольмер Корчагин дьяар кёзин кыязынан' кичинектедип кёрюп, айтты:

— Сеге кружокты берип салза, база нени-нени берип салза, ол тушта Лев айдар: «Бу слер, ого, не коштоп турыгар?» — деп. А бойы айдат: «Беш дыл оорудын' аялгазына дьюргенче, изю ишке бир дыл дьюрзе — ол торт» — деп. Улусты чеберлеери, байла, качан социализмды тудып алза, ол тушта болор.

— Онызы чын. Мен онайып ок, беш дыл калас дьюргенче, бир дыл идею дьюрерге колымды кёдюрюп турум, дье мында, кезигинде, кадык-кючти каршулу, килебей юрейдис. Мынды болгонында, мен, анча кире герой болгонын эмес, канча кире керектебезин ле каруузына турбас болгонын кёрюп дыадым.

— Мен эмле билдим, бойынын' кадыгына кайрал дьок болоры дьараабазын, эмдије билип алдым, мында героика дьок. Бу спартанство дьок болгон болзо, айса-болзо, мен бир канча дылга дьакшы дьюрер эдим. Бир сёслө айтса, балдарын' солдъандаган оорузы — менин' аялгама бир дыаан дьеткер, ол болот.

«Вот канайда айдып дыат, оны бут бажына тургузып ийзен» — ончозын, ак дыарыктын' алдына ундуп салар» деп, Вольмер сананып, дье унчукпады.

Экинчи кюн эн'ирде, Павелге Лев келди. Олор тюн ортозына дьетире отурдылар. Лев дыан'ы таныжынан' чыгып баарда, мынан' озогы дылыйган карындажына дьельккандай санаалу барды.

Эртентура туранын' юстюоне улустар чыгып, радионын' мачтазын туртусты, Лев квартирада монтажничить эдип, ёткён ёйдёги бойынын' дыадынынан' учурлу эпизодын куучындал турды. Павел оны кёрбёгён, дье Таянын' айдып бергените, Лев — ак чырайлу, дыаркынду кёстю, коо бюдюлю, чек базитту деп билип алды, ондый болор деп, Павел баштапкы минуттан' ала, таныжарда билип турган.

Бюрюн'күйде комнатада юч «микро» кюйюп чыкты. Лев наушники Павелге туда берди. Эфирде табыштар бийлеп турды. Портовый «лорзянки» кучкаштарла юнденип турды, кайда да (талайга дьуук болбой кайтын) пароходтын' «искровик» дьолдол турды. Бу табышта ла юндерде вариометрдин' катушказы юни бюдюмчилю, энчилю юнди таап алышп, дьетирди:

— Угыгар, угыгар, Москва куучындал туры...

Кичинек аппарат бойынын' антеннине телекейдин' алтан станциязын тутты. Павелди таштаган дьюрюм, болот мембранны ёткюре ёдюп чыкты, ол онын' улу тыныжын эзетти.

Кёзи дъалтырай барганын кёрюп, чылап калган Берсенев кюлюмзиrendи.

**
*

Дъаан турада уйуктап дъаттылар. Тая тюжинде нениде шымыранып, амыры дъок дъатты. Тая иштен' арып, чылап калган, эн'ирде оройтып дъанып келет, Павел оны ас кёрётэн болды. Ишке тамла терен'жиде киргенде, анча киреези ок, ого чёлёёлю эн'ир ас болот, Павелге Берсеневтын' сёстёри сагыжына кирет:

«Большевиктин' юйи — партия аайнча нёкёри болзо, олор бойы-бойлорын каа-дъаала кёрюжет. Мында эки плюс: бойы-бойына кюондерине тийишпес ле ан'дыжарга да чёлёё дъок болот!»

Ол неле дъёпсинбейтен? Бу мыныла сакыыр керек болгон. Тая ого, бастыра бойынын' бош эн'ирин берип турган кюондер болгон. Ол тушта, кёп дылу, кёп дъаажып турары болгон. Дье ол — тушта, Тая, дъан'ысла онын' наадызы, юйи болгон, эмди дезе, Тая, онын' юредип алганы ла партия аайынча нёкёри болуп дъат.

Тая канча кирези кёп ёскёжин, ого анча киреези ас частар берип турарын ол билген, оны учурлу эдип дъарадып турган.

Павел кружокты алды.

Айлында база катап табыш, эн'ир сайын тын'ый берди. Дъаш ёскюрюмдерле ёткюрүп турган час, Павелге оморкоор зарядка болуп турган.

Арткан ёйлёрдё, энези оны азыраарга, Павелден' наушники арайдан'ла айрып алып турган.

Радио ого кёс дъок болгон сон'до, юренер арганы берип турган, бу буудак билбес, озо баар кюон ажыра, ол эдин кюйдюрип турган кыйын ооруды ундул, кёзиндеги ёртти ундул, база ого соок ла кюндюлеш дъок болуп турган дъадынды ундул турды.

Качан Магнитостройдон' антеннанын' дъаркыны, кимнын' маанызынын' алдына туруп, корчагинский юйени солуган дьинит карындаштардын' иште ичкерилеп, макту турган табыш керегинде угала, Павел дъаан ырысту болды.

Шуурган болды — уралдын' соогы ююрлю бёйрөдий, коркуштанып турды. Салкын улужып турды, ёрттёги экинчи юйенин' комсомолдорынын' отряды, шуурганга кюртедип салган, тионде фонарлу, дъаан корпустарды шилилеп, мировой комбинаттын' баштапкы цехтерин кардан' ла сооктон' аргалап тургандар. Киевский комсомолдордын' баштапкы юйези эдип турган агаш стройканын' кеми кичинек немедий болды. Ороон ёсти, улустарда ёсти.

Днепрдын' суузы дезе, болот буунты манды бузуп, машиналарды ла улустарды чён'дюрип турды. Комсомолдор бу дъеткерге база катап уткүй базып, эки кюнге чыгара амырлу уйкузы

дъок тартыжып, бу блаажып турган тюбекти, ойто, болот манунын' ары дъанына кийдирип салды.

Бу дъаан тартыжуға озолодо, комсомолдын' дъан'ы юйези бастылар. Геройлордын' ады-дъолынын' ортозынан', Павел, Игнат Панкратовтын' төрөён адын, сююмчилю укты.

ТОГЫЗЫНЧЫ БАЖАЛЫҚ.

Москвада бир канча күннин' туркунына олор бир учреждениенин' архивинин' кладовойна дъаткандар, онын' начальниги Корчагинды специальный клиника саларга болушкан болгон.

Павел дъан'ысла эмди мынайта билип алды, качан эттю-канду, дъиит, иде-кючтю тушта омок боловорго, немеле эмес, сюредей дъен'ил болгон, дье эмди, качан дьюрюмди темир курчу кыза тудуп келерде, омок болуп, чыдажып турып келери — коркүшту, дъаан керек.

— Павел, сен билерин'бе, энем меге атанаар алдында, аадынды кооперациянын' ижинен' чыгарып салган, ол эмди стройкада узанып туры деп, бичик бичиген.

Корчагинды архивтын' кладовойна апарып салган ёйдён' бери, бюдюн дъарым дыыл ётти. Онсегис ай, айдып болбосто, аргазы дъок, оорудын' кыйыннанда болды.

Клиникада профессор Авербах, Павелге кёстин' чогын ойто дъандырып болбос деп, торт айткан. Качан каран'уй туман бюркеп, оорузы токтой берерде, хирургия кёстин' каразына операция эдерге ченешти.

Ооруды хирургический ээжи аайнча дъаба тудуп дъазарга, шююлте берилген.

Павелден' дъёп сурагандар, ол, бойында эдерге неме табылза, нени эдетен эди, бойлоры билzin деп, врачтарга дъёп берген.

Операция эдип турган столдо, операциянны ёткюроп турган часта, эки эжер щитовидный берчти урадарда, ёлюм бойынын' каралталу канадыла юч катап табарды. Дье Корчагинин' дьюрюминин' кындызы бек болгон. Таја бойынын' наадызына коркудулу частын' кийининде келип, ёлюмтюк кууда болзо, тирю, качанда токынаалу — дъалакай болуп турганын кёрёт.

— Чочыба, кызычак, мени лтам ёлтюрип болбос эмей, мен эмдиде дьюрерим, юредюлю эскулаповтын' бодолгонду тоозына ёнётинин кышкырып та турарым. Менин' су-кадыгым керегинде олор чын айткандар, дье мени дьюс процентке кенеп калган деп, документти, олор дъаан дъастыра бичигендер. Бис мыны база да кёрёрибис.

Павел дъан'ы дьюрюмнин' строительдеринин' дъолына ойто буруларга, Кату сананып алды.

Кыш божоды, дъастын' келгени кёзинектерди ачтырды, эдиканы шююлип калган Корчагин, Калганчы операциядан' артып

калала, лазаретке ол база артпазын билди. Анча айдын' туркунна, айландыра дъяткан кыйынду оорулу, Калак-сыгытту, онтулу улустын' ортозына дъадып оны укканы, акту бойынын' кыйынна чыдажып турганынан' уур, кюч болгон.

Дъан'ыдан' база операция эдер деген эрмекке, ол кезе, кару, соок айтты.

— Токтогой. Менен' дъедишken. Мен наукага кезик канымды бердим, база менде артып калганы, ёскё немеге керектю.

Ол ок күнде, Павел мынан' ары тенири тузазы дъок борлордо, Москвада, кайда онын' надызы иштеп турган дьеरге дъадарга артырып салзын деп, Төс Қомитетке суракту бичик бичи-ген. Партиядан' болушты баштапла сураганы, ол болды. Онын' письмозына кару эдип, Моссовет ого комната берди.

Павел лазаретке база катап, ойто келбес санаалу болуп барды.

Кропоткинский оромнын' переулказында кирелю комната ого ырыстын' бажы болуп көрүндү. Павел түнде дъаантайын ойгон-гондо, лазарет ондо, Кайда да кийни дъанында артып калганына, бюдинбей туратан.

Тая партиянын' членине көчти.

Ол акту бойынын' дьюрюминде уурда болуп турган болзо, быжу ижинде — мергендючизинен' сон'добой турган, коллектив, бу куучынданбас ишчини бюдюмчилюзин темдектеп, оны фабкоммын' членине туткан. Большевик боло берген наадызы учун оморкогоны, Павелдин' уур аялгазын дымыжадып турды.

Ого, командировкага келген Бажанова дъолыкты. Узак Куучындаштылар: Ол удабастай дъуучылдардын' рядына ойто келер дъолы керегинде изю Куучындалы.

Бажанова Корчагиннын' саамайында буурая берген чачын темдектеп көрүп, арайын айтты:

— Шыра ас эмес болгонын, көрүп турум. Дье слер ондыйда болзо, ёчёр дъан'ы дъок дылбюни, дылыйтпаган болтырыгар. Онон' артык не? Слер беш дыылдын' туркунна белетенген, ишти таштаарга турганыгар, сюrekей дъакшы. Дье канайып слер оны иштеригер? Павел токуналу Кюлюмзиреди.

— Эртен меге ондый картоннон' кезип эткен транспарант экелип берер. Онызы дъогына, мен оны бичип болбозым. Строк, сроктын' юстюне катала берет. Мен онын' аргазын узак беди-реп, таап алдым — картоннон' дъолдоп кезип алганда, ол менин' карапдажымга, дъолдон' туура чыгарга бербес, дъол чике болор. Көрбөй туруп бичииргө, база бичигенди аайлаарга сюре-кей кюч болуп дъат, дье анан' ёскё Эп дъок. Мен оны ченел көргөм. Неме болбой, база узак туруштым, дье эмди мен табына бичиирин баштадым, кажыла буквканы лаптап бичигенде, сюrekей дъакшы болуп туры.

Павел Ижин баштады.

Ол Котовскийидин' героический дивизиязын учурлаган по-весь бичииргө сананып алды.

Онын' ады-дъолы бойыла табылыш келди:

«Дъотконло туулгандар» деп.

Бу күннен ала, онын бастыра дыюрюми книга дъазаарына салынды. Арайынан, строчка юстине, строчкалар странициалар чыгар турды. Ол, ого дыуралып турған кеберлердин колында болуп, ончо немени ундып турды, база творчествонын Кыйынын баштапкызын ёткюрөп, качан ундулбас дъарык иле билдирип турган картиналар, чаазынга дъарт бичилилбей турарда, строктор Күү болуп чыкылап, от-дъалкыны ла коркуштузы дъок болуп турган.

Ол нени бичигенин, ончозын сёстён-сёскө билер учурлу болгон. Тудушкан учуктын дылылыйганы, иште буудак эдип турды. Энэзи, иштеп отурган уулын сюrekей кайкап кёрөп турган.

Ол иштенип отурганда, ого санаазында, биоткюл странициаларды Кезигинде бажалыктарды юзе Кычырарга келижип турды, энэзи, уулынын сагыжы чыгып барааткан болор деп сананатан. Ол бичип турган тушта, энэзи ого дыууктаарга тидинбайтен, дьюклө, дылылжып, полго тюшкен чаазындарын дыуунадып берип, дъардак айдан:

— Павлуша, сен ёккө нени-нени этсен кайдар. Онойып, учыбажы дъок бичип отурарын, кайда кёргөн кижи.

Ол энезинин күйбюзүндөп турганына, бар дыюрегинен каткырып, «ол дыылгаар дьеңден», дьетире тюшпеген» деп, каргаан эмегенди ижендирип турды.

Санаанып алган книгазынын юч бажалыгын божодып салды. Павел оны Одесса дъаар, эски Котовецтерге шююлтеге ийген, дъаан удаган дъок, олордон дъарадып мактаган письмо алган, дье ол бичиген главалары ойто келген почтодон дылылыйип калган. Алты ай иштегени калас болды. Бу ого дъаан чыгым болды. Ол бойына копие артыrbай, сок дъан'ые бичип алган немези дылылыйип калгана сюrekей ачурканып дыюрген. Ол бойынын дылылыйткан немези керегинде Леденевка айтты.

— Ненин учун болгобой эттин? Эмди арбанарга да кереги дъок, дыюрексинбе. Катап башта.

— Дье, Иннокентий Павлович! Алты ай иштеген кючти, уурдап баргандар. Бу бого, мен кажыла кюн, сегис частан кючим салдым! Вот дыутмалар кайда, Юч катап Каргышка Калыгар!

Леденев оны дыюрексинди尔斯еке кичееди.

Баштапкызынан ала, катап баштаарга келишти. Леденев чаазын таап берип турды. Бичигенин печатать эдерине болушты. Бюдюн дъарым айдын бажында, баштапкы бажалыгы биотти.

Олорло кожно, бир квартирада Алексеевтин билези дъаткандар. Онын дъаан уулы, Александр, городтын комсомол райкомынын бирюзинде катчи болуп иштеп турган. Онын бир он сегис дъашту Галия деп сыйыны, фабзавучты божоткон. Галия сююнчилю дыюрюмдю кыс болгон. Павел энезине, ол «катчи» болуп болыжарга дъёпсинет эмеш пе, оныла эрмектешсин деп, дъакыды. Галия дъаан кююнду дъётпёнди.

Ол келеле, кюлюмзиренип, Павелдин повесть бичип турганын билеле, айтты:

— Нёкёр Корчагин, мен слерге бар кюонимле болужарым. Бу квартираны ару тудар керегинде, адама эрикчилдю циркуляр бичип болужып турганы эмес.

Бу кюннен' ала, литературный керектер, ичкеери, эки катап тюрген кёндюгे берди. Ай туркунына кёп немелер бичиген, Павел бойыда кайнап турган. Гаял бойынын' эркин турушканыла база онын' санаазын кёдюрип турганына, онын' ижине болужып турган. Чаазыннын' юстиле онын' карападажы араай кыдырап, анчадала, Гаял онын' чынла дын'юлерине сююнип, канчаканча катап кычырып турары, Дыарамыкту болгон. Ол турада, Павелдин' ижине бюдер дегедий сок дын'ыс кижи — Гаял болгон, арткандарына дезе, онон' бирде неме болбос, ол дын'ысса бойынын' неме этпей турганын немеле-немеле толтырып отуры деп, сананатандар.

Командировкага барган Леденев Москвага келеле, баштапкы бажалыкты кычырала, айтты:

— Онон' ары кёндюктирле, Наады. Дын'юлер бисте. Сенде база дыаан сююмчи болор, нёкёр Павел. Сенин', стройго ойто турарым деген иженижин', удабас бюдер, деп, мен кату ижеңип турум. Ижемчин'ди дылыйтпа, уулчагаш.

Ёбёгён дыарадып барды: ол Павелди дьеткил энергиязыла уткуды.

Гаял келди, чаазыннын' юстюле онын' карападажы кыдырап турды, ёткён ёйдёги ундулбастьардын' керегинде, сёстёрдин' ряды ёзуп турды. Качан Павел сананып турган минутта, азыдағызын эзеп турарда, Гаял, онын' кирбиғи канайта тыркырап, сағыштын' солужары дьедишкенде, кёзи канайта куулып турганын адъыктап кёрүп кёзинин' каразында бирде ак тюшпеген, ару кёрюнип турган кёзи, ол кёрбөй туры эмеш пе деп, чала бүдинбей турды.

Иш божогон сон'ында, Гаял ару күнгө бичигенин кычырды, Павел бужулап угуп отурада, чырайын канайта соодып отурганин, Гаял кёрди.

— Нёкёр Корчагин, неге чырайыгар соодып турыгар? Бичилгени дыакшы ийне.

— Дыок, коомой, Гаял.

Дыарабаган страницалардын' кийининде, ол бойы бичиирге баштады. Транспаранттын' кызык дыолыла бичип, кезигинде чыдашпай — чачып турган. Ол тушта, онын' кёстёрин алыш салган дыюрюмине казырланып, карападашты сый тудып, кезе тишенген эрдинен' кан чыгып туратан.

Иштин' учы дыаар юргюлебес табылу кюоннен', токтодулу кюондер келип турды. Токтодулу болгоны — кунукчыл ла кижинин' чоми дыок изю, эрке, кюондери, ол кюондер кажыла кижинин' дыадынына керек болор дын'ду болот, дье ого эмес. Ол, олордын' бирюзин де сананып, ал-сагышка тюшкен болзо, керек трагедияла божоор эди.

Фабрикадан' Тая эн'ирде орой дыанып келеле, Мария Яков-

левна ла экю, бир канча сёс араай суражып, угужала, уйуктаарга дьатты.

**

Калғанчы бажалыкты дьетире бичип салды. Галя канча күнге чыгара, Корчагинга ол повестьти кычырып берди. Ол бичип олган немени, эртен Ленинградтын' обкомынын' культпроппина ийер. Ондо, бу книгеге «дьюрюмге дъол» бергежин, оны издаельствого берер — ол тушта...

Качан... дыылдарла, уур эрчимдю, кайра баспай иштеп дъадып, эдип алган дъан'ы дьюрюм башталарда, дьюреги токунабай, согулып турды.

Книганын' учуры, Павелдин' дьюрюминин' учурын бюдюретен. Канайып, канайып ол бичиген неме оодо чаптырза, ол онын' калганчы бюрюн'кий болор. Эмезе, мынан' ары бойынын' ижинде дьоголтып салгадый, кезек келишпестер бар болгожын, ол туртузала, дъан'ыдан' ичкерилеерин баштаар.

Энэзи почтого уур тюрбек апарып берди. Уур сакылталу күндер башталды. Корчагин бойынын' дьюрюминде, качанда, бу күндердегидий, чыдажып болбос кыйынду сакылтала, письмоны сактабаган. Павел эртен турагы почтодон', ээн'ирге дьетире сактап дъаткан. Ленинград унчукапай Турган.

Издательствонын' унчукпазы, коркудулу болуп турды. Кажыла күн сайын, санаркаар сагыш тын'ып турды, Корчагин, книганы эрмек дьюктон' дъаратпай салза, онын' ёлюми болор деп, бойына билинип турды. Ол тушта артык дъадарга болбос. Не де дьюк.

Ондый минутта, городтон' ары, талайдын' дъанында паркта сананганы эзине кирип, катап, катап мындый сурак турдаачы болгон:

— Темир курчудан' уштулып аларга, ойто стройго келерге, бойын'нын' дьюрюмин' тузалу эдерге, сен ончозын эдип алдын'ба?

Карузын бойы бергени:

— Эе, ончозын эткен ошкош эдим!

Кёп күндер ёткён сон'ында, качан сакылта сран'ай чыдашпай турарда, энэзи, база уулынан' ас эмес дьюрексинип турарда, эжиктен' кирип келееделе, кыйгырды:

— Ленинградтан' келген почта!!! — Бу обкомнон' келеген телеграмма болгон. Бланкада бир канча юзюктелген сёстёрдө: «Повестьти дъакшы дъараткан. Кепке базып чыгарарын баштагылап дъат. Дъен'юле уткуп турубыс».

Дьюреги тюрген согылып турды. Вот, дъажына сананган санаа — чын болуп кайда бютти!

Темир курчуды юзюп салды, ол ойто — дъан'ы дьепселдю — дьюрюмге ле стройго, бурулуп келди.

БАЖАЛЫҚТАРЫ.

Баштапкы бёлюк.

Баштапкы бажалық	5
Экинчи бажалық	19
Ючинчи бажалық	33
Төртинчи бажалық	55
Бежинчи бажалық	68
Алтынчы бажалық	81
Дьетинчи бажалық	107
Сегизинчи бажалық	129
Тогузынчы бажалық	147

Экинчи бёлюк.

Баштапкы бажалық	159
Экинчи бажалық	177
Ючинчи бажалық	206
Төртинчи бажалық	241
Бежинчи бажалық	269
Алтынчы бажалық	285
Дьетинчи бажалық	297
Сегизинчи бажалық	315
Тогузынчы бажалық	329

ЖНВ. № 117

Ц 1940 г.
Акт № 589
Вкладн. л.

Н. Островский. Как закалялась
сталь. Ойротское областное нацио-
нальное издательство. 1940 г.

Редактор *A. Саруева*. Технический
редактор *A. Темиряев*. Обложка ху-
дожника *B. Кондрашкина*.

Сдано в набор 15/1 1940 г. Подп. к
печ. 16/VII 1940 г. Формат 60×92/16.
Объем; 10,5 бум. л., 21 печ. л., 2406,
уч.-изд. л, 23,06 авт. л., 47.424 зн. в
печ. л. Тираж 3000 экз.

Уполномоченный Обллиты № Б-102.

Цена 4 р. 80 к. Перепл. 80 к.

Типография № 1 Облисполкома, Но-
восибирск, Красный проспект 20.
Зак. 3194.

5 с. 30 акч.
коп.

32095
Сирот.
3-34а